

До 150-річчя
від Дня народження
Івана Франка

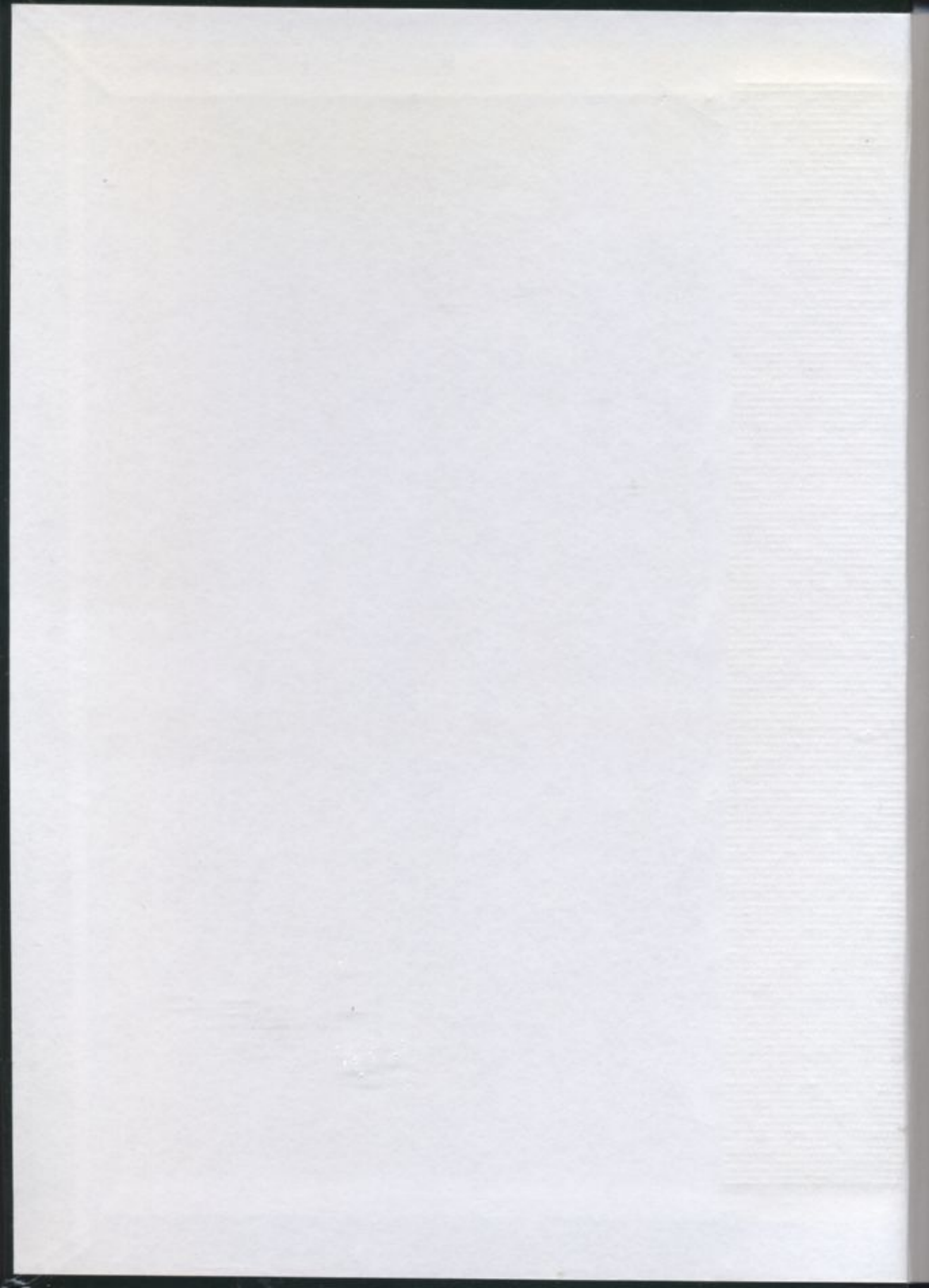
Роман Горак
Ярослав Гнатів

Львівський національний університет
імені Івана Франка

ІВАН ФРАНКО

книга п'ята

НЕ ПОРА!

BAI DPANRO

HE HOPAI

Львів

Львів

ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА
ЛЬВІВСЬКИЙ ЛІТЕРАТУРНО-МЕМОРІАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІВАНА ФРАНКА

Роман ГОРАК, Ярослав ГНАТІВ

ІВАН ФРАНКО

КНИГА П'ЯТА

НЕ ПОРА!

Львів
Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка
2005

Рекомендували до друку:

Вчена рада

*Львівського національного університету імені Івана Франка
(Протокол № 23/9 від 29 вересня 2004 р.)*

та

Науково-методична рада

*Львівського літературно-меморіального музею Івана Франка
(Протокол № 2 від 12 квітня 2004 р.)*

Горак Р., Гнатів Я.,

Іван Франко/Кн. п'ята. Не пора! — Львів, 2005. — 426 с.

Книга „Не пора!”, яка є п'ятою книгою з серії біографічного циклу книг про Івана Франка, охоплює 1880-1885 роки життя письменника. В цьому часі вмістилися і черговий арешт поета, і „нові знайомства”, які мали б йому замінити втрачене кохання, і диспути в товариських колах та на шпальтах газет з польськими соціалістами, і робота над першою політичною платформою під назвою „Програма польських і руських соціалістів Східної Галичини”. Так сформувалася у Франка ідея, яку поет остаточно закумуляував у поезії „Не пора!”, що згодом стане національним гімном.

Дослідження „Не пора!” по-новому освітлює зародження соціалізму на теренах Східної Галичини, окреслює час, у якому Франко сформулював своє і сучасного йому покоління українців кредо: годі озиратись і орієнтуватися на Росію, Австрію, Польщу — „Нам пора для України жить”.

Готується до друку шоста книга цієї серії — „В поті чола”.

ISBN 966-7086-84-4

ББК Ш5(2=Ук)5-4 Франко 2

ISBN 966-7086-84-4

© Р. Горак, Я. Гнатів, 2005
© Видавничий центр ЛНУ
імені Івана Франка, 2005

Розділ I

БЕЗВИХІДЬ

На восьмий семестр навчання на філософському факультеті Іван Франко не записався зі зрозумілих причин і завершив освіту, закінчивши лише сім семестрів. Маючи за плечима тюрму, він, згідно з розпорядженням Міністерства освіти та віросповідань Австро-Угорської імперії, не міг розраховувати на роботу в гімназії. Проте і без цієї формальної перешкоди Іванові Франкові навряд чи вдалось би так легко знайти роботу вчителя в котрійсь із гімназій Галичини. Українців, як правило, старались не допустити до кваліфікаційного екзамену, що давав офіційне право вимагати працю за зданим екзаменом, а якщо їм і вдавалось пройти через це сито, то вони довгі роки працювали на посаді помічників учителів, отримуючи мізерну зарплату. Тому не дивно, що багато українців, які навчались на вищих семестрах філософського факультету, кидали філософію і йшли на інші факультети. Третина з них переходила на теологічний факультет і опісля ставала парафіяльними священиками, більша ж частина, для котрої даний шлях був закритий, ішла на правничий факультет, що був найдешевшим із усіх факультетів, а окрім того студенти, що тут навчались, мали більше вільного часу. Правда, доробитись і тут до свого хліба після закінчення навчання для українця було нелегко, але все ж таки легше, ніж дістатись на вчителювання. Подібний вибір після закінчення навчання на філософії став і перед Іваном Франком. У листах до Ольги Рошкевич він ще перед тим серйозно задумувався над своїм майбутнім і вважав, що найкраще для нього буде записатись, як тоді казали, „на право”. У Львівський університет Іван Франко записувався не ризикнув, знаючи, що йому можуть відмовити і не прийняти на навчання. Більш імовірно, що він хотів записатись у Віденський університет, бо, як казав Ользі Рошкевич, „Відень є таки Відень, а не Львів”, і там, очевидно, він не знайшов би такої обструкції та не зазнав би таких поневірянь і зневаги, з якими зіткнувся у Львові, де перед ним зачиняли двері бібліотеки, бо шановні патріоти боялись тор-

катись тих книг та газет, якими користувався Іван Франко, щоб не заразитись соціалізмом. У Відні діяло добре організоване студентське товариство „Січ”, з яким Іван Франко підтримував зв'язки, до віденських газет він послав матеріали. І, очевидно, розраховував, що таки зміг би там стати на ноги та навчатись в університеті.

Однак Франка стримувала та прозаїчна річ, яка може зруйнувати будь-які плани: відсутність грошей, які потрібні були принаймні на дорогу та перші дні життя. Адвокатська практика приваблювала Івана Франка не стільки своєю матеріальною стороною, як потребою захисту селян, які в той час продовжували правуватись зі своїми колишніми панами за землю, постійно програючи та розорюючись. Недаремно найкращими образами, які створив Іван Франко у повістях, були образи адвокатів. Такими є Рафалович у „Перехресних стежках”, таким є Владислав Калинович із повісті „Лель і Полель”.

На право у Віденський університет після тюрми записався і Остап Терлецький, якому на перших порах втриматись у Відні активно допомагав дідич села Вікно на Гримайлівщині, він же голова „Просвіти” у Львові, Владислав Федорович. Маючи досвід спільного бідування з Терлецьким, Іван Франко, можливо, розраховував, що з його допомогою також якось зуміє протриматись. Перебрався на медицину у Відень і Василь Полянський.

Однак плани та мрії Івана Франка дуже швидко розбились... „Мушу, — признавався він Ф. Вовку в листі від 30 листопада 1879 року, — впроголодь переводити мізерні комедії та драми для театру по 10 гульд[енів] за штуку, з котрих і так відтягають ми половину за довг до друкарні, — та й того зарібку не надовго стане, і тре звичайно два місяці ходити, заким приймуть одну штуку і рішаться заплатити. Я тут живу, як кажуть, зовсім „на позиці”.

Надія, що вдасться затриматись в армії, скласти екзамени на офіцера, як, наприклад, це зробив Іван Белей, і підзаробити бодай трохи грошей, також провалилась.

Після звільнення з короткочасної служби у війську Франко навіть не мав де мешкати. Попереднє дешеве помешкання в напівпідвалі на Кляйнівській було тепер зайняте, і він змушений був шукати нового. „Оце вже більш тижня, — повідомляв він М. Павлика в листі, писаному близько 15 листопада 1879 року, — як я вийшов з війська, відслуживши цісареві з честю, і вигнаний з нечестю „aus dem Militärverbande” (з військового союзу — нім.), а ще й досі я не писав Вам нічого. Правду кажучи, не було й часу, бо перепровадження на нову квартиру (Галицька № 6, 3 пов[ерх]) забрало часу багато”.

Через Остапа Терлецького, з яким Франко мешкав на Кляйнівській і який покинув Львів, виїхавши на навчання у Відень, він познайомився з Семеном Барановським, який доводився Остапу Терлецькому крайником, бо був родом з Яблунова, і навчався на четвертому курсі (тобто семестрі) у Львівському університеті, а також проходив стажувальну практику у цісарсько-королівській фінансовій дирекції. Він, як зазначає генеральний каталог слухачів правового факультету (ДАЛО, ф. 26, оп. 15, спр. 548), поступив на навчання в 1873 році. Був ровесником Івана Франка, тобто був 1856 року народження. Опісля Семен Барановський на допиті в дирекції поліції у Львові, проведеному 8 березня 1880 року цісарсько-королівським конципієнтом поліції Зайончковським у присутності цісарсько-королівського стражника поліції Белеша, оповів про те, як він познайомився з Іваном Франком. „Від 1 листопада 1879 року, — зізнавав він, — познайомившись в університеті з Іваном Франком, я спровадився до його помешкання по вул. Галицькій, № 6, на III поверсі в кімнату, яку він займав у пані Ванкович за 10 флоринів щомісячно. Приблизно 15 листопада 1879 року приїхав мій колега Володимир Навроцький з Тернополя до матері, нібито вдови священика. 15 лютого ц.р., коли Навроцький не платив за помешкання, а Франко не мав на утримання, я не міг задержати цю кімнату і попередив пані Ванкович, що 1 березня виселимося”. Вперше цей документ, який зберігається в ЦДІА у Львові (ф. 146, оп. 4, спр. 3684, с. 30-33), був опублікований у збірнику „Іван Франко. Документи і матеріали 1856-1965”, виданому видавництвом „Наукова Думка” (Київ, 1966 рік). З цього документа відомо, що Володимир Навроцький цього ж дня перебрався в будинок на вулиці Галицькій, № 48 до юриста Горіци, а Семен Барановський перейшов мешкати до товариша Ярослава Рошкевича, що мешкав по вулиці Пекарській, № 9.

На допиті 7 березня 1880 року у коломийському повітовому суді, проведеному Анджейовським та Парісом, Іван Франко на питання, за чий рахунок він живе, сказав: „В останній час я не мав жодних домашніх лекцій. Утримувався лишень з писання до газет, а саме: писав до українських видань „Правда” і „Діло”. У віденському німецькому журналі „Heimat” друкували одну мою статтю”. „Heimat” („Батьківщина” — нім.) — це літературно-художній і громадсько-політичний журнал ліберального напрямку, який виходив у Відні у 1876-1886 роках. На жаль, і досі не встановлено, яку саме статтю надрукував Іван Франко у цьому журналі. Можливо, наплутав суддя, назвавши переклад Франкового вірша „Каменярі”, який опублікував цей часопис, артикулом, тобто статтею. Інших публікацій Іван Франко в цій газеті не мав, і про це він

сам писав у листі до М. Драгоманова від 24 травня 1887 року, подаючи йому список опублікованих творів. Описуючи, які його твори були надруковані у „Громадському друзі”, „Дзвоні” та „Молоті”, він назвав серед віршів, публікованих там, „Думу про Наума Безумовича”, „Пісню про сорочку Гуда”, „Каменярі” і в дужках зазначив: „(був переклад на німецьке у віденській „Heimat”)”, а у листі до того ж адресата від 26 квітня 1890 року уточнює, що вірш „Каменярі” був 1879 року перекладений на німецьку мову і поміщений у віденському часописі „Die Heimat”. Сама ж поезія „Каменярі” з’явилась друком у „Дзвоні” 1878 року.

Чи справді Іван Франко на той час співпрацював із „Правдою”, можна судити по тому, що він надрукував у цьому часописі. В листі до М. Драгоманова від 24 травня 1887 року Іван Франко признавався до наступних публікацій у „Правді”:

„1877: Стаття про Пом’яловського і переклад „Зимового вечора в бурсі”.

1878: „Оловець”, оповідання (був перекл[адений] в „Краju” і „Kuŕjerze Lwowskim”).

Під першим розумілась публікація в „Правді” під назвою „Пом’яловський М. Г. Бурса і бурсаки. Очерки і картини”, яка друкувалась у № 13 від 15/3 липня, № 14 від 31/19 липня, № 15 від 15/3 вересня. До даного перекладу Іван Франко написав „Переднє слово перекладача”. Часопис опублікував тільки перший розділ цієї книги, яка мала в оригіналі назву „Очерки бурсы”.

„Оловець” з підзаголовком „З моїх споминок. Ескіз Руслана”, насправді вперше був опублікований у „Правді” не в 1878 році, як писав Іван Франко, а 1879 року в номері 12 (с. 762-773). Це оповідання з незначними стилістичними змінами появилось у „Галицьких образках” 1885 року, в польському часописі „Краj” (№ 20 1886 р. від 18/30 травня), а відтак і в ряді інших збірок Івана Франка. Публікація в „Kuŕjerze Lwowskim” невідома.

„Правда”, з якою в Івана Франка постійно виникали якісь конфлікти, була літературно-науковим та політичним часописом, котрий у різні часи виходив з різною періодичністю. Цей часопис був заснований за ініціативою П. Куліша та при участі Омеляна Партицького, тоді гімназійного учителя в Тернополі, який у ту пору закінчував роботу над своїм „Німецько-руським словарем”, що прославив його в нашій культурі, та Наталя Вахнянина, людини відомої та заслуженої у всіх ділянках суспільного та культурного життя українців Галичини. Часопис виходив з квітня 1867 року як декадник, потім тижневик, півмісячник і місячник, а в 1880 році — вже як літературно-науковий збірник. У перші роки

видання часопису його головні редактори жили не у Львові, і за редакцію відповідали так звані фігуранти: у 1867 році — Лонгин Лукашевич, що був асекураційним урядником; у наступному році судовий ад'юнкт Іван Микита. Газета виходила при фінансовій підтримці П. Куліша та О. Кониського. 1870 року редакцію часопису очолив Наталь Вахнянин, і часопис замовк на півтора року. З допомогою українців вдалось відновити вихід часопису по три аркуші раз на місяць, починаючи з квітня. Редактором часопису став Олександр Огоновський, доктор прав і професор Львівського університету. Посада редактора була для нього лише номінальною посадою, бо жодних редакторських обов'язків він не виконував і не хотів виконувати, бо, як зазначає Іван Франко в „Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 р.“, постійно „зайнятий своїми університетськими викладами і своїми правничими студіями, він раз у раз відпрошувався від редакторства, почувавши добре, що „Правда“ не вдоволяє ані українців, ані галичан”. Олександр був одним із чотирьох братів Огоновських. Його брат Омелян Огоновський був викладачем Івана Франка в університеті та довголітнім головою „Просвіти”. Петро Огоновський (1853-1917) був педагогом, активним громадським діячем (радянське літературознавство називало його ліберально-буржуазним діячем та активним членом „Просвіти”). Наймолодший з Огоновських Іларіон (1854-1929) закінчив теологічний факультет Львівського університету та Львівську духовну семінарію, але не висвячувався у священничий сан, а записався на філософський факультет університету, закінчив його і склав кваліфікаційний іспит на гімназійного вчителя. Його також свого часу називали „українським буржуазним ученим-лінгвістом”. „Буржуазність” Іларіона Огоновського полягала у тому, що 1902 року він видав „Словар до Гомерової „Одіссеї” і „Іліади”.

У 1876 році Олександр Огоновський таки остаточно зрікся редакторства, і тоді на місце номінального редактора на деякий час був поставлений Лонгин Лукашевич, „чоловік, до ніякого письменства непричасний” (Іван Франко), хоч фактичним редактором „Правди” був і залишався Володимир Барвінський. „Із трьох братів Барвінських, — писав Франко у згаданому нарисі, — Осипа, Олександра і Володимира, сей останній, найменший ростом і до того горбатий, був найталановитіший, головню, як публіцист, як белетрист та популяризатор, він не переходив міри середнього таланту. З фаху правник, він не визначився ніякою фаховою працею, присвятивши найбільшу часть свого короткого життя редагуванню „Правди”, а потім „Діла”. Коли вірити бібліографові Е. Левцькому (ор. cit. (цитована книга — лат.), т. II, ст. 600), то Володимир Барвінський розпочав свою письменську діяльність ще 1868 р., по-

містивши в „Правді” перекл. „Огляду української літератури” із твору Пипіна і Спасовича „История славянских литератур”, першого видання. В „Правді” пізніших літ, а також і в „Ділі” перших років він помістив декілька статей літературно-критичного змісту, із яких найцікавіші „Непризнана українська повість”, обговорення виданої в Женеві повісті Мирного і Білика „Хіба воли ревуть?” з просторими виписками, що творять усю сіль статті, „Пам’яті найліпшого друга” Володимира Навроцького і розбір трагедії Омеляна Огоновського „Федько Острожський”...

Белетристичні проби Барвінського, такі як „Безталанне сватання”, „Скошений цвіт” та „Химерні любовці”, свідчать аж надто часто не про талант, а про брак таланту, який від біди надшукуюється публіцистичними або мнимо сатиричними екскурсами”.

Іван Франко не без підстав критикував В. Барвінського як головного редактора за те, що той не мав цивільної відваги виступити проти галицького москвофільства, зокрема під час так званого процесу Ольги Грабар, а натомість першим виступив за згоду з цим морально зіпсутим кланом „при скликанні першого всенародного віча, і, промовчуючи в „Ділі” систематично всі найпаскудніші штучки скомпрометованих москвофілів, якими вони почали реабілітувати себе в очах народу, видаючи себе за мучеників якоїсь „святоруської” справи, довів до того, що його довжелезні і вбогі змістом промови на вічі... зібраний народ слухав з уприкренням і нудотою, й добре підготована москвофілами надпрограмова поява Наумовича і його гаряча промова викликала величезний ентузіазм...”

У 1878 році „Правду” було розділено на дві частини: чисто політична частина, яка виходила великими аркушами два рази на місяць — спочатку під редакцією Володимира Барвінського, а починаючи з сьомого числа — під редакцією Маркила Желехівського. Друга частина називалась літературною чи літературно-науковою і вийшла у двох томиках під редакцією Володимира Барвінського. Політична частина часопису, як сказав Іван Франко у своєму „Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 р.”, „була ніякою”, а тому наступного 1879 року „Правда” почала виходити у давньому форматі.

Після 1880 року „Правда” припинила свій вихід. Її випуск було відновлено тільки восени 1888 року, і відтоді вона вважалась місячником політики, науки і письменства. Ініціатором цього видання був Олександр Кониський, який задля цього прибув на довший час до Львова, де розпочав тісну співпрацю з Олександром Барвінським зі Шляхтинців — найбільш титулованим та іменованим діячем з братів Барвінських. Він ще в 1886 році з допомогою Володимира Антоно-

вича почав видавати „Руську історичну бібліотеку”, де публікувалися переклади, авторами яких були українці зі Сходу. Ці переклади не мали багато вартості, бо робилися довільно, і в них багато оригінального тексту було пропущено. Заслугою Барвінського в тому виданні була хіба що коректура. Опісля це видання перейшло до Наукового товариства ім. Т. Шевченка. 1888 року з ініціативи Кониського О. Барвінський перейшов з провінційного Тернополя до Львова, щоб відновити видання „Правди”, залучивши до неї нові сили, в тому числі й Драгоманова, який погодився написати для часопису програмну статтю. Ця програмна стаття була надрукована з його підписом і через неї відразу почалися непорозуміння. Приєднався до часопису й Іван Франко, надрукувавши в ньому „Молодий вік Осипа Федьковича” (вип. 1, с. 59-66; вип. 2, с. 125-132), а також статтю „Нові праці про Україну”, що була рецензією на працю А. Потебні „Обьяснение малорусскихъ и сродныхъ песен” та на працю Н. Дашкевича „Отзывъ о сочинении г. Петрова „Очерки истории украинской литературы XIX стол.”, друковану в третьому випуску „Правди” 1888 року. В першому випуску часопису Іван Франко помістив і свій політичний огляд (с. 49-55). Правда, йому належить тільки початок того огляду, а докінчив його Є. Олесницький. Згодом Іван Франко, як і Є. Олесницький, відійшли від „Правди”. Звичайно, не без скандалу...

Наступного 1889 року в серії „Літературно-наукової бібліотеки” вийшов „Перебендя” Тараса Шевченка накладом Івана Франка та з його ж переднім словом, на яке написав різку рецензію О. Кониський. Франко, у свою чергу, пише статтю „Відповідь критикові „Перебеді” (вип. 7, с. 72-74), і це його останній виступ на сторінках цього часопису. „Від р. 1889 під фірмою Івана Стронського (тодішнього редактора — авт.), — писав Іван Франко у „Нарисі історії української літератури до 1890 р.”, — а під дійсним проводом Олександра Барвінського й Кониського „Правда” почала провадити ту на всі боки фальшиву та нещирю політику, що в р. 1890 вицвіла буйним пустоцвітом т[ак] зв[аної] нової ери, а пізніше, коли пустоцвіт зів’яв, тяглася далі лихим реп’яхом „нового курсу” політики Олександра Барвінського”. Газета виходила до 1898 року. Радянське кваліфікаційне літературознавство характеризувало ранній період виходу цієї газети як ліберально-буржуазний напрям і вважало, що з кінця 1880-х років вона стала трибуною українського буржуазного націоналізму. Іван Франко мав інший погляд на це видання й інакше як помийницею цю газету не називав, хоч, як відомо, „Правда” була не тільки провідним органом народоців, але й всеукраїнською трибуною літературного і наукового життя. Зрозуміло,

що з даною газетою у Івана Франка від самого початку не склались добрі відносини з очевидних причин, не покращились вони й пізніше, і розраховувати на якийсь заробіток у цій газеті було б смішно.

У грудні 1879 року Іван Франко повідомляв Федора Вовка, що українофіли кинулись у політику, а „замість одної часописі виходитиме від Нового року аж 4: „Діло”, політична (угодова і безбарвна, себто „понад партіями стояча”, contra „Слова”), „Правда”, літератур., „Батьківщина”, полі[и]чна, для люду (досі б н[оме]рів), і „Зоря”, тож літературна, замість „Газети шкільної”. Крім того, має виходити якась літературна в Станіславі під ред[акцією] Верхратського. Ось буде празник на Галицькій Русі!”

Таке „велике” розмаїття газет вселяло деяку віру в те, що можна буде якось вижити і не вмерти з голоду.

Перший номер „Діла” вийшов у вівторок 1(13) січня 1880 року. У „Повідомленні” говорилося, що газета виходитиме щосуботи і щосередини „крім свят руських о 4 год. пополудні”. Початково редакція знаходилась на Маріяцькій площі, 4, а відтак — на цій же площі, але в будинку під № 15. Друкувалася газета в друкарні Товариства ім. Тараса Шевченка.

Дуже влучну характеристику дав цій газеті Іван Франко. „Діло”, — писав Іван Франко у тому ж „Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 р.”, — зверталось більше до інтелігенції, головню до духовенства, пильно заступаючи його не лише церковні, але також, і то головню, горожанські та громадські інтереси, не занедбуючи при тім інших інтелігентних і народних, сільських і міських верстов”.

Фактично перший річник часопису редагував Володимир Барвінський, який писав для нього найважливіші статті. Номінальним редактором спочатку був Михайло Коссак, а від № 48 до № 100 — Маркил Желехівський. Другий річник підписував уже Володимир Барвінський, хоч як видавець номінально фігурував Михайло Коссак. У такому ж складі було представлено „Діло” до п'ятого номера 1883 року, але потім Михайло Коссак рішуче відмовився від своєї ролі і відповідальним редактором став Володимир Барвінський. У 1883 році Володимир Барвінський встиг підписати лише перших вісім чисел, а по його смерті видавцем і головним редактором став Антін Горбачевський, який був на головній посаді до 25-го числа часопису. У 1884 році його замінив Іван Белей, товариш Івана Франка. Але ні тоді, ні опісля, коли редактором став Іван Белей, у Івана Франка з „Ділом” не було взаєморозуміння, і розраховувати на зарібок у цій газеті письменник теж не міг. Більше того, не склались і особисті стосунки Івана Франка з Іваном Белеєм...

„Щоб заробити на життя, — повідомляв письменник Федора Вовка в листі від 14 січня 1880 року, — я наймився в „Діло” писати новинки та всяке сміття, яке пригодиться”. Однак той зарібок був недовгим. Уже в листі до М. Павлика від 10 лютого 1880 року він з відчаєм писав: „Та й коби де мож заробити, то би чоловік запродався хоть на як довго, — а то-бо годі. От я з початком року найнявся до підлого „Діла” новинки писати, іншої роботи Барвінський не хотів уступити; ну, але тепер по виході Шеля, де-м го сокрушив, і він відвернувся геть, — новинки, правда, писати каже, але ані газет не дає, ані не платить. Нікуди, члече, повернутися...” Проте і „Новинки” недовго писав Іван Франко для „Діла”. В листі до М. Павлика від 19 лютого 1880 року він повідомляв свого товариша, який утік до Швейцарії: „Б[елей] приїхав до Львова без цента грошей і став замість мене новинкарем та коректором при „Ділі” mit 25 Gulden Monatsgabe (за 25 гульденів місячної плати — нім.). Адресу не дав, бо ще не мешкає ніде”.

Причиною незгоди та того, що Іван Франко пішов із редакції „Діла”, на той раз стала брошура Ганса Шеля „Суспільно-політичні сторонництва в Німеччині”, яка вийшла 1879 року в серії „Дрібна бібліотека” під числом 13, де Іван Франко вмістив післямову „Редакція „Правди” в боротьбі з вітряками (Замітка на примітки до Шеля в XI випуску „Правди”)”, в якій піддав гострій критиці редакцію часопису та В. Барвінського. Річ у тім, що згадана брошура свого часу була опублікована у „Правді”, а цей випуск „Дрібної бібліотеки” був лише передруком із часопису. Вся ж справа була в тому, що до даної публікації редакція в особі В. Барвінського додала свої коментарі, проти яких гостро виступив Іван Франко, зокрема вказавши, що редакція „Правди” проявила свою повну некомпетентність у питанні мети та програми нового робітничого руху в Німеччині, а також цілковите нерозуміння теорії вартості Карла Маркса.

Писати „Новинки” для „Діла” було невеликою штукаю і не вельми творчою працею. „Гадав чоловік: зажди, аж будеш міг що доброго написати, яку хорошу звістку донести, — а так раз у раз писати про погань, спорити або розповідати тутешні паскудства — бігме, що опротивіло по саме горло. А тепер приходиться все-таки писати мізероту! Ось благодать, нічого й казати! Та чорт з нею...” — так писав Франко М. Павликові 10 лютого 1880 року. Для такої роботи потрібно було вибрати з маси різних офіційних повідомлень такі, які найбільш підходили для часопису. Зрештою, новинки ділились на крайові, державні та зі світу, і єдине, що було оригінальне в тій газеті, так це рубрика „Наука, штука і література”, в якій подавалась інформація про найбільш

важливі здобутки в даній царині. Цю рубрику почали друкувати від другого випуску, а початком стало повідомлення про те, що професор університету О. Огоновський подав до друку цінну мовну працю „Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprachen” („Студії в галузі української мови” — нім.). Четвертий номер часопису повідомляв, що на сцені руського театру з'явилася драма Д. Млаки „Убога Марта”, а в Коломиї почала виходити руська часопись „Денниця”, яку випускав Іван Верхратський. У п'ятому випуску від 16(28) січня повідомлялось про вихід другого числа журналу „Зоря”, а також „Непропащої сили” Івана Пулюя у видавництві „Просвіта” та „Gramatyki historyczno-porównawczej języka polskiego” доктора Антона Малецького. Дев'ятий випуск інформував про вихід третього номера „Зорі” та зміст „Денниці” Івана Верхратського, а десятий — про вихід „Нарису географії Австро-угорської Монархії з особливим узглядненем Королівства Галичини і Лодомерії і великого княжества Краковського” Ісидора Шараневича, який „з полского первотвору для руских читателей переложив Ю. Целевич”. На дванадцятому номері співпраця Івана Франка з газетою „Діло” закінчилась. Чи розрахувався Володимир Барвінський з Іваном Франком, невідомо.

Чималі надії щодо заробітку покладав Іван Франко і на нову газету „Батьківщина”, яка почала виходити з 1 жовтня 1879 року по два номери на місяць. Редакція запевняла, що газета буде виходити кожного першого та шістнадцятого числа обсягом в один друкований аркуш з друкарні Товариства Шевченка. Редактором газети був Маркил Желехівський. „Тут тепер почала виходити „Батьківщина”, газета для люду, політична, — повідомляв Іван Франко Михайла Павлика в листі, писаному десь перед 10 жовтня. — Перший н(омер) мені дуже подобався. Як дістану, пішлю Вам”. Згадка про „Батьківщину” не сподобалася Михайлові Павлику. В листі до Михайла Драгоманова від 15 жовтня 1879 року він обурювався тим, що „львовяне, бачу, пустились в політику: Франко пише в „Правду” (увага про злуку від робітничих товариств і реалістичну французьку школу, обіцяє в „Правді” ж писати і далі, робить разом з Мандичевським над німецькими сторонництвами), д. Олесницький переводить також для „Правди” — і всі вони зложили помію політичну програму „Н(ової) політики”, і я аж тепер бачу, що їх увагу про „літературну славу” треба розуміти так, як розумів її я”. Отже, Франко і ті, хто залишився у Львові, працюють „на себе”, а не на загальне добро. „Правду” Михайло Павлик вважав „свиною”, бо там працював Іван Мандичевський, який так „по-свинськи” поставився до Михайла Драгоманова, порадивши йому не пхатися до львів'ян зі своїми

вказівками, а також тому, що газета друкувала „свинські речі” проти Михайла Драгоманова. Зрозуміло, що всі, хто пхається до „Правди”, також „свині”.

„Батьківщина”, яку так хвалив Іван Франко, М. Павликові та М. Драгоманову не сподобалась. „Коли вона, — писав у тому ж листі М. Павлик, — д у ж е подобалась Франкови (!), то запевне подобається всім тим молодим галичанам, котрі ще не чули про ніякі рухи. Я написав на неї критику, де старався її притиснути до стіни — і то в самім Львові — але вконець-кінців я пораджу нашим взяти хоть „Батьківщину” в свої руки, а покинути „Н. Основу”, що можна буде зробити тим легше, що на самого редактора наші мають рішучий вплив. Таким чином нечайно вийшла би по крайній мірі правдива газета для народу, а разом з тим і для молодезі — мій ідеал. Однак я переконаний, що і без моєї ради така буде, то нехай по нашому, — а то для них вже я за — радикальний!!!”

Іншої думки про цю газету був Ф. Вовк. „Те, що Ви пишете про „Батьківщину”, — суцця правда, — писав йому Іван Франко 23 лютого 1880 року. — Гарна газета і єдина з-поміж галицьких газет, що справді хороше та гідно видається. Тут її мужики читають дуже радо — досі передплатників звиш 300, немного, але зато самі живіші — а й інте[лі]генція хвалить та ставить вище „Діла”. Жаль тільки, що й ред[актор] „Батьківщини” їздить на старій шляхетсько-попівській палиці, що буцімто всій біді винна воля 1848, та й то не сама собою (почасти було б се правда), а народ, котрий не був до неї приготований. Немов-то в неволі мож як-небудь до волі приготувитися. І немов-то „воля” 1848 не була навмисно панамі обрахована на економічну і прочу руїну народу. Отсе одна хиба, яку мож щодо принципів закинути „Батьківщині”. Але се — і поверховне розуміння фактів — мала ще річ супротив самого способу редагування, справді старанного та для людей цікавого і приступного”.

Франко вважав, що саме вихід „Батьківщини” сприяв посиленню народовської партії. „Ще з кінцем р. 1879, — писав Іван Франко в „Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 р.”, — Юліан Романчук розпочав видавати зразу двотижнєве, а потім тижнєве письмо для народу „Батьківщина”, а з початком 1880 року спромоглася львівська українофільська громада, за почином Володимира Барвінського, на видавання політичної газети „Діло”, зразу два, потім три, а далі шість раз на тиждень, з виїмком свят. „Батьківщина”, видавана зразу дуже добре, робила величезне враження на селян, головню завдяки великій масі кореспонденцій, переважно писаних самими селянами, які мали тут нагоду підносити найрізномірніші свої місцеві кривди та потреби”.

Популярності газети сприяло і те, що вона постійно подавала різні юридичні поради завдяки Антону Дольницькому та Михайлу Дорундюку, які були юристами і добре знали селянські проблеми. Зокрема Дорундюк, що працював адвокатом у Борщеві, подав надзвичайно актуальну пораду „Про ліцитацію селянських ґрунтів і як їй зараджувати”. А. Дольницький, що на сторінках газети виступав під псевдонімами Харко Таран та Х., роз'яснив селянам про ґрунтовий податок та про те, як правильно продати землю під залізницю, котру у той час активно розбудовували і тому скуповували у селян під неї землі. Він також пояснював, якими повинні бути військова такса та відшкодування селянам за різні маневри війська на їх землях, що на той час було дуже актуальним, бо в Галичині велись великі військові маневри та навчання військ, і це дуже шкодило селянським господарствам. Не менш важливою була стаття Антона Дольницького про позичкові каси та правильне користування ними...

М. Павлик, як і обіцяв М. Драгоманову, вислав статтю про „Батьківщину” Іванові Франкові і порадив, тобто дав інструкцію, як себе вести та як йому бути далі.

„Нині одержав Ваш лист, — писав у відповідь Іван Франко 18 жовтня 1879 року. — Рукопись про „Батьківщину” одержав кілька днів тому назад; вона є досі ще у мене. Аж нині (в неділю) я звідувався про редакцію, але не застав Романчука дома. Піду другий раз, скоро буде вільний час, — а як знаєте, у війську, особливо тепер, вільного часу небагато, а хоть і пускають, то звичайно в такі часи, коли Ром[анчука] годі застати. Письмо я читав і, як мені здається, його редакція ніяким способом не надрукує, раз, зо страху перед поліцією, по-друге, зо страху перед публікою, а по-третє, й тому, що письмо се зовсім не підходить під програм „Батьк[івщини]”, газети політичної для народу. Однак я стрібую вказати Вашу статтю Ром., побачу, що він скаже”.

„Вже з того, — продовжував Іван Франко, — що-м сказав, Ви, може, добачите, що забрати „Батьк.” в свої руки молодезі не мож, бо вона — власність одного приватного чоловіка. Так само Ви, оскільки я знаю, помилилися, добачивши в ній перо Б[еле]я, — він зовсім тепер зайнятий офіцерським екзаменом, — а впрочім, був би сказав, якби що писав до „Батьк.”. Як на мою гадку, то ліпше бути дати „Батьк.” йти своєю дорогою і ждати, що буде в ній далі. Ром. і так до співробітництва не всякого допустить, а що хто напише, то він не перепустить без цензури. Так що ту яке-небудь вляння з нашого боку — окрім хіба писання дописів статистичних та вістей про життя народу — зовсім неможливе”.

Не було можливості й заробити на прожиття. Стала очевидною й примарність плану зі своїм видавництвом, про яке говорилося раніше та

на яке покладались великі надії. „Щодо „Правди”, — писав І. Франко в цьому листі, — то саме нині — і давніше вже — чув я, що з кінцем сього року вона конає і погрібається. Збирались просвітяни видавати газету політичну кілька разів на тиждень, але, бачиться, і з того нічо не буде. Деякі прямо кажуть: заперестати з на 6 місяців усякого періодичного видавництва, а відтак чень-ді людям наскучиться без газети, то самі будуть її допоминатися. З того можете вивести, як тут високо настроєні думки наших лібералів, т. є. як вони поспускали носи, не вигравши нічо своїм, як самі признають, „трохи нетактовним” поступуванням в житті і літературі. Ось гарна пора для нас — стати наперед з „Новою основою”, — коби тільки була можлива річ її видавати. Я вже сам не знаю, куди вдаватися, до кого калатати, де жебрати, — скільки куди пишу, ніхто й слова. А молодіж хоть дає, що може, та все ж таки сього дуже мало”. Та й куди рипатись? „Związkowa drukarnia тепер, як, може, знаєте з „Ргасу”, під зарядом Тодшіндлера. Ланге не хоче видавати, доки не заплачимо решти (150 р.) за „Молот”...”

Зрештою, думки захопити таку популярну серед селян газету, як „Батьківщина”, Михайло Павлик не покинув. У 1888 році він став її головним редактором і на тому посту пробув до 1889 року, поки його не попросили звільнити це місце. Газета виходила до 1896 року. У 1880 році редактором газети був Володимир Подляшецький.

Пишучи до Франка в громадських та видавничих справах, Михайло Павлик не міг не зачепити за живе й Івана Франка, повчаючи його, щоб у справах громадських та видавничих він не був таким дурним, як в особистих, бо вже достатньо набив собі гуль через Ольгу Рошкевич. Франко визнав, що Михайло Павлик має рацію. Той же, публікуючи цей лист Івана Франка у третьому томі „Переписки Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876-1895)”, додав до нього наступний коментар: „Мені та обопільна „любов” видавалася з обох боків нецира й комічна; трагічна вона стала понекуди аж після виходу заміж д. Ольги Рошкевич, чого, розумієся, не було би, якби д. О[льга] Р[ошкевич] дійсно любила д[обродія] Франка”. От його сестра Анна любила б Франка і була б йому доброю парою...

На початку 1880-х років активізувалася народницька преса, а москвофільська почала занепадати. Заснована в 1875 році і видавана в москвофільському дусі „Газета школьна” перестала виходити в 1879 році, а з початком 1880 року стала виходити „Шкільна часопись” під редакцією Григорія Врецьони, яка дотримувалась народницького духу. В такому ж дусі вона видавалася до 1919 року, і на заробіток у ній Іван Франко через її специфіку розраховувати не міг, як не міг розраховува-

ти й на зарібок чи співпрацю з москвофільською пресою, яка своїм співпрацівникам добре платила. Тому з таким сумом писав поет у грудні 1879 року Федору Вовку: „А нам, бачу, прийдеться вдоволятися капаниною „Дріб[ної] біб[ліотека]”. Проте й вона приносила одні збитки. На початку 1880 року це видання мало в друкарні 100 ринських боргу. „Що „Др[ібна] біб[ліотека]” для люду не приступна, а для українців не цікава, — писав М. Павлику 19 лютого 1880 року, — се ми знаємо, та й що з того? Вона, як знаєте, видається в першій ряді для молодіжі. Тільки ж ніхто того не казав, щоб ми не хотіли друкувати в ній нічо про ані для мужиків, — тільки що досі нічо такого ми не мали та й не легко зладити. Впрочім, тепер хто знає, коли сплатимо довг до друкарні, а аж тоді мож буде далі видавати”.

На всі інструкції, котрі посилав Михайло Павлик, Іван Франко відповідав: „...коханий, мені здається, що чи не ліпше було б Вам та з весною вертати сюди, відбути тих 6 місяців — процес за „Молот”, безперечно, не випав би так лихо для Вас, як за „Дзвін”, — ну, і відтак почали б ми знов роботу, тільки ґрунтовніше, більше обдумано, ніж перший раз. Що Ви на то кажете? Чи воно так є, чи лиш мені так здається, що Ви з Жен[еви] не скористали так багато, як думали вперед? А й мені тут погано без Вас, ні з ким побалакати, поспорити, — kein Reiben — kein Leben (без тертя нема життя — нім.)... Роздумайте добре і вертайте якнайшвидше, бігме! А хіба Ви так гадаєте, що не зможете вже жити тут, в гострішій кліматі і поганьших обставинах? Мені здається, що хоть з бідною напів, а видержати чоловік мусить, — а там далі піде робота, і наукова, і писарська, — мож буде дихати. Ану, руштесь!”

19 лютого 1880 року Іван Франко повідомив Михайла Павлика, що нема чого надіятися на „Нову основу”, „бо у нас тут не мож буде зібрати средств, хіба би тільки, що ми могли б деяк заробити, що також далека річ”.

З цієї і до того скрутної ситуації починаються ще й серйозні непорозуміння з Павликом. „А вже зовсім, — писав Іван Франко з цього приводу Михайлові Павлику, — того не розумію, що Ви говорите про хід на провінцію, про закладання газет та друкарень на провінції. Ви, певно, не роздумали над тим. Насамперед — хто піде? За що закладати газети та друкарні? Та й де? Під оком жандармів та старостів, котрі не то газету таку за першим разом заберуть, але й Вас зо всім, що маєте і чого не маєте. Ви ж подумайте, що тут не Швейцарія, що тут у Львові, де стосунково свобода більша і уряд більше обтесаний, а що виробляють, — не то вже на провінції. Але все то, впрочім, нічо, — будь средства, я перший пішов би на таку роботу. Та средства ж де? Хіба ж

Ви й справді там привикли до фрази „малоруська партія” в Галичині і гадаєте, що ось тут легіони наших так і стоять та ждуть на мановеніє. Та й вп'ять такі кажу: хто буде видавати, робити, писати, коли ніхто нічо не вміє! Ви ж поглядіть круг себе: ось Др[агоман]ов пише, а спитайте його, скільки і як він вчився! Або й усякий другий. А ми що: і хто у нас? Ось тут Ви будьте мудрі та популяризуйте, коли в голові пусто!”

Не багато обіцяло й співробітництво з польською пресою. Вона до Франка ставилась так само агресивно, як і москвофільська. „В р. 1878, — згадував письменник у передньому слові до збірки нарисів „Рутенці”, що була надрукована у Львові 1913 року, — вийшовши з в'язниці і приступаючи разом із М. Павликом до видавання місячника „Громадський друг”, я дав для першого числа того місячника нарис „Патріотичні пориви”, що трохи пізніше сплотив у мене намір у ряді образків змалювати деякі типи та появи з життя галицько-руської інтелігенції. В тім самім році я познайомився з польським письменником та поетом Миколю Бернацьким, талановитим перекладачем та сатириком, що підписував собі твори псевдонімом М. Rodoć, та з властителем польської книгарні Бартошевичем, що давав наклад на польський тижневик „Tydzień literacki, artystyczny; naukowy i społeczny”. Той тижневик виходив тоді вже п'ятий рік, а панів Бернацького та Бартошевича можна було тоді вважати фактичними його видавцями, хоч вони й не підписувалися. Обидва вони були лібералами і признавали себе республіканцями, а Бернацький, родом із Конгресівки, що, виїхавши з Росії, по кількалітнім побуті в Кракові одержав австрійське горожанство, в своїх поетичних творах та перекладах виявляв недвозначні радикальні симпатії. Для того тижневика я й написав уосени 1878 р. чотири нариси під спільним заголовком „Ruteńcy”, та тільки три з них були оголошені друком у тім письмі, а четвертий, що мав титул „Demokrata”, застряг десь у редакційній теці”.

Зрештою, розраховувати на цю газету не можна було. Вона погано фінансувалася і невдовзі припинила своє існування, а при „житті” виходила таким мізерним тиражем, що вже тоді була антикваріатом.

У „Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 р.” Іван Франко дещо ширше розповів про свої стосунки з поляками. „Для мене особисто, — писав він, — 80-ті роки були великою, як на галицько-руські відносини, школою життя. Ще з кінця 70-их років я познайомився з деякими польськими письменниками, в тім числі з Болеславом Лімановським і його жінкою, з книгарями Бартошевичем і Бернацьким, відомим у польським письменстві сатириком і перекладачем Беранже та Віктора Гюго, що писав під псевдонімом М. Rodoć”.

Миколай Бернацький (1836-1901), котрий мав псевдонім Rodoc, був поетом, сатириком та гумористом. Він народився 6 червня 1836 року в селі Циганівці Зеленицькі неподалік Кам'янця-Подільського і був найстаршим сином Олександра Бернацького та Корнелії з Подлуських. Початкову освіту здобув удома, опісля вчився у приватному закладі, потім став вихованцем шляхетського інституту у Варшаві. З 1857 року працював урядником у комісії внутрішніх справ Польського Королівства. У 1863 році, одружившись, купив чималий маєток коло Калушина і зайнявся сільським господарством, час від часу дописуючи до часопису „Gazeta Narodowa”. Після смерті дружини, яка фактично вела всі маєткові справи, даючи можливість чоловікові займатись літературою, маєток, як і слід було чекати, сильно підупав і був спроданий майже за половину вартості. Проте цих грошей вистачило, щоб купити маєток Бочів коло знаменитих копалень солі у Величкові. Його здали в оренду, а Микола Бернацький з сільськогосподарської тематики перейшов на вірші, які 1873 року послав Крашевському, щоб той їх оцінив. Крашевський радив починати не з оригінальних віршів, а вчитись писати на перекладах. Таким чином з'явилися „Пісеньки” Беранже (Краків, 1876 р. та Львів, 1882 р.), які відразу прославили Бернацького як патріота та революціонера. Крашевський опублікував в журналі „Альбом Народного музею” і оригінальні вірші Бернацького. Заохочений тим, М. Бернацький почав видавати свої пісні та гумористичні оповідання. За своїми переконаннями він був радикалом і демократом, ненавидів станьчиків. Віддавшись літературній діяльності, Бернацький зовсім запустив своє господарство і був змушений продати маєток, після чого вступив у спілку з Бартошевичем, власником „Польської книгарні” у Львові, а також часопису „Tydzień Polski, Literacki, Artystyczny i Naukowy”, в якому почав друкувати свої нариси польською мовою Іван Франко. Крім Франка з даним часописом співпрацювали відомі польські письменники Лам, Мільковський, Сенкевич, Охорович — улюблений викладач Івана Франка в університеті — та інші. Успіху серед читачів цей журнал не мав, а тому 1881 року був закритий, і не дивно, що Іван Франко, відшукуючи свої нариси, опубліковані там, не міг знайти цієї газети. 1882 року М. Бернацький одружився вдруге, писав у „Dziennik Lwowski” та до сатиричного часопису „Śmigus”, працював у Львівській філії Краківського кредитного товариства, 1894 року видав останній том своїх сатир і фразок і від чорної меланхолії застрілився 31 серпня 1901 року...

Про свої подальші стосунки з поляками в тому ж „Нарисі історії українсько-руської літератури...” Іван Франко оповідав: „Слухаючи далі курсів університету, я здобув собі прихильність доцента Охоровича,

якого виклади психології та антропології відкривали для мене нові царини людського знання. В домі Лімановського я познайомився з зецером Данилюком, русином, що видавав робітничу газету „Ргаса”, якої я зробився пильним співробітником”.

Праця в цій газеті займала дуже багато часу, але також не могла дати бодай якогось утримання Іванові Франкові, хоча у той час його творів у цій газеті було чи не найбільше. Тільки деякі з них були підписані, більшість же залишалася анонімною.

Перший номер цієї газети вийшов 1 липня 1878 року як двотижневик, присвячений друкарським справам. Його видавцем вважався Ян Вартинський, а редактором — Йосиф Данилюк, львівський друкар. З п'ятого номера почались конфіскації. Перші номери цієї газети активно пропагували літературу, яка не подобалась львівським властям. Їх автори заявляли свою повну солідарність з учасниками так званого соціалістичного процесу, серед яких був й Іван Франко.

Болеслав Лімановський прибув до Львова восени 1870 року з Росії, тобто з тієї території, яка на той час була російською, але колись належала до Польщі. Він належав до тієї частини польської молоді, яка, навчаючись у російських університетах, формувала свою ідеологію, що базувалася на елементах утопічного соціалізму, взятого від вельми розповсюдженого в Росії народницького руху, і радикалізмі народників та окремих положеннях марксизму, але основним їх завданням була реставрація не так давно втраченої польської державності. У молодіжному гуртку, який організував Болеслав Лімановський у Львові, основою світогляду були не соціалізм і його утопія, а звичайні польсько-патріотичні традиції 1863 року, і тому, формально вважаючи себе соціалістами, члени гуртка сприймали той соціалізм виключно як засіб здійснення мрій про відбудову історичної Польщі в межах 1772 року, тобто останнього поділу Польщі між Австрією, Росією та Прусією. Згідно з судовим вироком 1878 року Лімановський вимушений був покинути територію Австрії. „Доктор Болеслав Лімановський, — писала „Ргаса” у 5 номері, — знаний нам з кількох праць про робітничий клас, отримав з невідомої причини наказ негайно покинути край. Рекурс проти цього наказу не приніс жаданого результату, а прохання хоч би затриматись на один місяць не було задоволене. Мусимо з правдивим жалем сприйняти це рішення, а водночас з цілого серця побажати Болеславові Лімановському щастя в новому краю”.

Сьомий номер „Ргасу”, що вийшов 1 листопада, з жалем повідомив, що „Болеслав Лімановський цього дня покинув Львів і виїхав до Швейцарії з дружиною та дітьми”. У зв'язку з цим газета опублікувала

прощальну статтю, за котру й була конфіскована. „Ми бідні робітники, — писалось у ній, — прощаємось з Тобою, шляхетний мужу, що ти був для нас не тільки приятелем, але турботливим і добрим батьком”. Газета бажала, щоб зерна, які він кинув „між нас”, дали добрий врожай. Попрощатись з Болеславом Лімановським, як повідомила „Ргаса” у восьмому номері від 15 листопада, і провести його в далеку дорогу прийшли працівники майже всіх тодішніх польських газет, з якими він працював. Серед них був й Іван Франко. На жаль, багато письменників, з якими він товаришував, не прийшли. Ті, що проводжали його, бажали, щоб він якнайскоріше повертався. Зворушений проводами, Болеслав Лімановський 17 листопада надіслав з Женеви телеграму-подяку, в якій обіцяв не припиняти праці „для нашої спільної мети” та висловлював надію, що невдовзі повернеться до рідного краю, аби стати в одну шеренгу борців за ту спільну справу. Цю телеграму „Ргаса” опублікувала в № 11, який вийшов 1 грудня.

У Женеві група польської молоді видавала журнал „Równość”. Напря́м цього видання в основному визначав Людвік Варинський, що опісля став організатором польської робітничої соціал-демократичної партії „Proletariat”. Спочатку Болеслав Лімановський примкнув до тієї групи, що об'єдналась довкола згаданого журналу, але невдовзі через ідеологічні розбіжності з Людвіком Варинським вийшов з цієї групи і створив власну під назвою „Lud Polski”, яка вже нічого спільного ні з радикалізмом, ні з соціалізмом не мала, а тільки використовувала їх як прикриття для досягнення однієї цілі — відродження Польщі в давніх межах, тобто від „мога до можа”. Саме Болеслав Лімановський започаткував польський соціал-націоналізм та соціал-шовінізм.

Радянська історіографія та літературознавство назвали цей вчинок Болеслава Лімановського „зрадництвом соціалізму”, а його діяльність — шкідливою для розвитку робітничого руху в Польщі та надання йому інтернаціонального характеру. У Львові Болеслав Лімановський об'єднав навколо себе молодих людей польської та єврейської національностей, які називали себе соціалістами і виявляли великий інтерес до робітничого руху, намагаючись очолити його. Сюди увійшли Болеслав Червенський, Людвік та Адольф Інлендери, Болеслав Спауста та інші. Вони свідомо підтримували зв'язки з львівськими робітниками, серед яких найбільш організованими були львівські друкарі. Чи не найвпливовішою і найвідомішою людиною цього гуртка був Болеслав Червенський, поет і суспільний діяч, велика популярність якого базувалася на тім, що він був автором відомого гімну „Czerwony sztandar” („Червоний прапор” — польськ.). Усе його життя та діяльність були пов'язані

зі Львовом, де він народився 3 квітня 1851 року і де закінчив гімназію та філософський факультет університету. Педагогічна праця його аж ніяк не притягувала, а тому він з власного бажання зайнявся журналістикою, перші кроки в якій робив під впливом Яна Добрянського, редактора „Gazety Narodowej”. Однак талант Болеслава Червенського розвинувся завдяки часопису „Tydzień”, який з 1874 року почав друкувати його вірші. Великий вплив на Болеслава Червенського мав Болеслав Лімановський. Після того, як Лімановський покинув Галичину, Червенський разом з Антоном Маньковським і Йосифом Данилюком став на чолі робітничого руху та увійшов у редакційний комітет газети „Prasa”. 1881 року вийшов том його поезій і цього ж року з’явився „Czerwony sztandar”, написаний на мелодію „De Drapeau Rouge”, що з’явилася 1871 року. Пісню заборонили, і це принесло авторові ще більшу популярність. 1882 року в Кракові поставили драму Червенського „Невольник”, яку також заборонили. Тільки завдяки Ігнатію Дашинському через дванадцять років після смерті Б. Червенського цю драму вдалося видати друком. 1882 року Б. Червенський разом з Болеславом Спаустою видавали літературний часопис „Ziarno”, який, проте, довго не протримався. 1879 року Червенський був одним з авторів так званої Тимчасової програми-мінімуму соціалістів, а в 1881 році разом з Іваном Франком склав Програму галицьких соціалістів. У 1885 році він заснував гумористичний журнал „Śmigus”, який мав велику популярність серед читачів. Генрик Ревакович, редактор газети „Kurjer Lwowski”, запросив його співпрацювати з цією газетою, а також з двотижневиком „Ruch”. 3 листопада 1888 року Болеслав Червенський помер від апоплексії. 1894 року на його могилі, що на Личаківському цвинтарі, відкрито пам’ятник.

Мозком тої групи молоді, що іменувала себе соціалістами, вважався Людвік Інлендер. За визнанням товаришів, він мав широку філософську освіту, читав Маркса, чим часто хизувався перед друзями.

Згідно з конституційними законами Австро-Угорщини робітникам дали право об’єднуватись у професійні організації та політичні партії, що відразу й було використано лідерами робітничого руху. Вже у 1868 році у Львові виникло товариство „Gwiazda” („Зоря” — польськ.), яке об’єднало велику частину робітничої та ремісничої молоді. Було організоване і досить чисельне єврейське товариство „Яд Харудзім”. У середині 1870-х років виникали й інші організації, які мали взаємодопомоговий або ж виробничо-кооперативний характер, як, наприклад, виробничі спілки столярів „Єдність” і „Зоря”, спілка шевців „Праця”, „Продукційне товариство” кравців. Серед них було і єдине українське товариство „Побратим”, яке виникло 1872 року й існувало до 1878 року. Степан Ціурат,

автор монографічного дослідження „Повість Івана Франка „Борислав сміється” (Львів, 1966 р.), висловив припущення, що, очевидно, саме назва цього товариства наштовхнула Франка на думку назвати ініціаторів бориславського руху в повісті „Борислав сміється” побратимами. У 1869 році було засноване „Towarzystwo postępowe drukarzy Lwowskich” („Прогресивне товариство львівських друкарів” — польськ.), лідерами якого були Антон Маньковський, Йосиф Данилюк, Лука та Август Скерлі, Щасний Бернацький. Це було перше львівське товариство, яке почало відстоювати право робітників на восьмигодинний робочий день, підвищення заробітної плати тощо. У політичному плані це товариство притримувалось засад відомого у свій час німецького економіста Г. Шульце-Деліча, який проповідував гармонію інтересів капіталу та праці всупереч Ф. Лассаля, який рекомендував робітникам не чекати допомоги з боку держави, а створювати власні підприємства. Поради Лассаля послушались львівські друкарі, створивши 1872 року першу кооперативну друкарню. Товариство мало свій друкований орган „Rękodzielnik” („Ремісник”), який припинив своє існування у березні 1872 року. Його замінив інший орган товариства львівських друкарів „Czcionek” („Літера”), який протримався до грудня 1873 року.

У березні 1871 року Болеслав Лімановський, прибувши до Львова, прочитав для членів товариства „Gwiazda” доповідь „Про робітниче питання”, яку того ж року друкарі видали окремою брошурою (в ній Б. Лімановський пропагував ідеї Шульце-Деліча). Це була перша в Галичині брошура, що стосувалась робітничого руху. Другою була брошура Ф. Глодзінського подібного характеру, що вийшла того ж таки 1871 року під назвою „Заклик до членів товариства „Зоря”. В ній робітникам рекомендувалось створювати спільні їдальні для робітників та їх сімей. Брошура спричинилась до того, що між людьми почали ширитись чутки, що соціалісти хочуть мати не тільки спільних жінок, але і єдиний казан, з котрого будуть їсти всі...

Третьою брошурою, яка стосувалась робітничого руху, стала брошура друкаря М. Бернадського „Голоси робітників”, що була перекладом на польську мову статті австрійського лассальянця Е. Шенгофера „Чого хочуть і до чого зобов’язані робітники?” Ця брошура в загальних рисах знайомила робітників з ідеями Ф. Лассаля.

Проте найранішим виданням, яке популяризувало серед львівських робітників ідеї соціалізму — правда, утопічного характеру — була „Wjara socjalistów” („Віра соціалістів” — польськ.), надрукована у Львові 1867 року і активно розповсюджувана Б. Лімановським після приїзду його до Львова. В ній був польський переклад „Catechisme les socialistes”

(„Катехизм соціалістів” — фр.) французького утопіста Луї Бланкі. З ідеями утопічного соціалізму можна було ознайомитись також завдяки книжці Б. Лімановського „Dwaj znakomici komuniści Tomasz Morus i Tomasz Campanella i ich systematy „Utopia” i „Miasto słoneczne” („Два знамениті комуністи Томас Мор і Томас Кампанелла та їх система „Утопія” і „Місто сонця” — польськ.), яка була видана у Львові 1874 року. Вона мала велику популярність серед львівської молоді, її читав Іван Франко.

Безумовно, чималу роль відіграло і поширення в Галичині роману Миколи Чернишевського „Что делать?”, який був перекладений польською мовою Павлином Свенціцьким (в українських журналах він мав псевдонім Павло Свій) під назвою „Ludzie” („Люди” — польськ.). Опісля він друкувався в журналі „Друг”, і коли польська преса звинувачувала членів редколегії в розповсюдженні шкідливих ідей, які випливають з цього роману, то редакція „Друга” посилалась на те, що польською мовою цей роман був виданий значно раніше, ніж українською, і тоді ніхто в польській пресі з того приводу галасу не здіймав.

Завдяки полякам з Росії та полякам зі Львова вийшли польською мовою три відомі брошури Ф. Лассаля: „Program robotników” („Програма робітників” — польськ.), „Kapitał i praca” („Капітал і праця”), „Pośrednie podatki i stanowisko klas pracujących” („Посередні податки та становище трудових класів”), які мали значний вплив на поширення лассальянства в Галичині.

Майже такої самої популярності, як ці брошури, що вчили робітників, як співпрацювати з урядом і домагатись від нього того, що вони хочуть, несподівано набула брошура про героя Паризької комуни Ярослава Домбровського під назвою „Żywot generała Jarosława Dąbrowskiego” („Життя генерала Ярослава Домбровського”).

Болеслав Лімановський, емігрувавши із сім'єю до Швейцарії, яка приймала всіх прогнаних зі своїх батьківщин, не забув про Львів та гарний ґрунт, на якому прийнялися зерна його посіву, опублікувавши 1879 року книжку „Socjalizm jako konieczny objaw dziejowego rozwoju” („Соціалізм як неминуче явище історичного розвитку” — польськ.). Поява цієї книжки була пов'язана з виходом 1878 року в Познані книжки категорично протилежного змісту під назвою „Socjalizm jako objaw upadku społecznego” („Соціалізм як прояв суспільного занепаду” — польськ.) викладача Вищої аграрної школи в Дублянах Ю. Ау. Ця школа об'єднувала чимало польських емігрантів з Росії та Познанщини, і тому не дивно, що ідеї утопічного соціалізму приживались і тут на фоні основної ідеї визволення Польщі та реставрації її в давніх кор-

донах. Ідеї соціалізму Ю. Ау вважав загрозливими і застерігав перед ними тамтешніх студентів. Б. Лімановський виступив проти цієї книжки, але, обороняючи соціалізм, висловив настільки шовіністичні погляди, що майже всім стало зрозумілим, що соціалізм для Лімановського — це перш за все шлях з допомогою робітничого класу вибороти те, що було польським і чого не вдалося вибороти з допомогою шляхти чи інших суспільних верств.

Шовінізм Лімановського критикував М. Драгоманов („Громада”, Женева, 1882, 35, с. 131-141), однак особливо гостро виступив проти нього Людвік Варинський. Це був відомий польський конспіратор, який прибув до Львова у вересні 1878 року і, поселившись у друкаря А. Маньковського, через нього познайомився з місцевими поляками та українцями, які згуртувались навколо газети „Правда”. Ознайомившись зі станом „соціалізму” у Львові, зокрема його лассальянством, він намагався надати йому конспіративно-революційного характеру, але проти цього рішуче виступили Б. Лімановський та Б. Червенський, котрі саме тоді готувались подати віденському парламенту меморіал у справі загального виборчого права. Не знайшовши у Львові підтримки, Л. Варинський перебрався до Кракова, де серед молоді організував цілу низку конспіративних гуртків, які об'єднались в „гміну соціалістичну Краків”.

З критикою книжки Ю. Ау з Дублян виступив не тільки Б. Лімановський, але й Іван Франко. В листі до М. Драгоманова від 26 квітня 1890 року він, згадуючи про свою співпрацю з часописом „Tydzień literacki”, зазначав, що в портфелі цього часопису залишились ненадрукованими не тільки кілька ескізів із серії, що опісля склали основу книжки „Рутенці”, але і його „обширний розбір книжки д. Ау „Socializm jako objaw upadku społecznego”. На превеликий жаль, рукопис цієї праці втрачено безповоротно — він не значиться у архіві Івана Франка, що в Інституті літератури ім. Т. Шевченка НАН України. А на основі цього документа можна було б визначити, на яких позиціях утопічного соціалізму стояв тоді Іван Франко.

Відкинутий львівськими народовцями і будучи твердо переконаним, що вони у своїх устремліннях мало що можуть зробити для народу, Іван Франко пристав до робітничого класу і завдяки знайомству з Йосифом Данилюком став активно співпрацювати з газетою „Praca”, опублікувавши в ній протягом кількох наступних років чимало публіцистичних статей.

Ще у жовтні-грудні 1878 року Іван Франко написав польською мовою брошуру „Катехизм економічного соціалізму”, яка вийшла без зазначення автора під датою 8 грудня 1878 року, хоча насправді була

надрукована 25 грудня того ж року в Лейпцигу. Пізніше франкознавство відкинуло явно релігійний термін „катехизм”, а назвало брошуру „Про соціалізм”, хоча перша назва була більш відповідною, бо брошура, як і катехизм, написана у формі запитань та відповідей на них. „У цьому „Катехізисі”, — писав С. Щурат, — І. Франко, спираючись на основні положення „Капіталу” Маркса, в популярній формі пояснив галицьким робітникам, що таке соціалізм, розкрив структуру і суть капіталістичного суспільства, показав, на чому засновується експлуатація робітників, яким шляхом відбувається нагромадження капіталу в руках нечисленних капіталістів і в загальних рисах виклав основи майбутнього соціалістичного суспільства. Незважаючи на окремі помилкові погляди реформістського характеру і на те, що Франко не усвідомлював керівної ролі робітничого класу в революційній боротьбі, його брошура порівняно з попередніми львівськими робітничими виданнями була значним кроком вперед, бо вона вперше вносила в свідомість робітничого класу Галичини ряд наукових положень економічної теорії марксизму”. Франко, відповідаючи на питання, „хто і яким способом визискує трудящі маси”, після популярного роз’яснення теорії додаткової вартості відзначив: „Славетний німецький соціаліст Карл Маркс ясно довів, що саме з таких тільки додаткових вартостей, урваних від робітників, постали всі капітали”, що дало підставу пізнішим дослідникам стверджувати про велику обізнаність Івана Франка з творчістю Карла Маркса, що й справді відповідало дійсності.

Хоч „Катехизм” був негайно конфіскований, певна частина тиражу розійшлася серед робітників Львова і Кракова, і видання їм сподобалося. Сповідуючи 26 грудня 1878 року Ольгу Рошкевич про вихід „Катехизму”, Франко писав: „Всі тутка говорять, що доста зрозумілий, а робітники дуже хвалять”. У робітничих колах письменник користувався великим авторитетом, і у грудні того ж року львівські робітники обрали його — як одного з членів Робітничого комітету — редактором газети „Праця”. З цього приводу він писав Ользі Рошкевич 18 грудня: „Тутешні робітники-зецери вибрали мене на редактора (непідписаного) їх газети „Праця”, котру пішлю тобі при спосібності. Редакторство мое (себто укладання, оброблювання і порядкування статей) почнеться від першого, то є, від Нового року. „Праця” — газетка маленька, виходить два рази на місяць по малого 1/2 аркуша. Я там міщу вже від якогось часу статтю: „Nauka i jej stanowisko wobec klas pracujących” („Наука і її позиція щодо трудящих класів” — польськ.), котра, хоть, по правді, з наукового боку досить плоха, все-таки зацікавлює людей і дає їм який-такий образ нового наукового напрямку, чого не дасть ніяка церковно-

моральна балаканка. Досі скінчив я загальну часть статті (I. Wstęp, II. Co to jest nauka? III. Podział nauki) (I. Вступ, II. Що таке наука? III. Поділ науки — польськ.), а тепер буду мусив перебрати по порядку всі науки і виказати головні мислі кожної з них в формі, приступній для робітників. Се буде робота не легка, але, роблена по дрібочку, вона, чень, доведе до чого-небудь. Крім того, треба буде в „Pracy” громадити матеріал з життя, кореспонденції і обрахунки про життя робітницьке — ось і цілий програм мого редакторства”.

„Praca” залишалась основною газетою, з якою Іван Франко співпрацював після виходу з тюрми. У статтях, опублікованих тут, він приділяв чимало уваги робітничому рухові, зокрема розкривав політичну програму газети, пояснював, як розуміти поняття „робітник” і „трудящий”, показував, як організуються робітники в Західній Європі, закликав західно-українських робітників до інтернаціональної солідарності в боротьбі за соціальні і політичні права. У статтях „Чого ми хочемо?” і „Чого вимагаємо?” він ставив питання про вимогу загального виборчого права як безпосередню мету боротьби робітничого класу за свої політичні права в австрійському парламенті і роз’яснював, що основною і остаточною метою цієї боротьби є те, „щоб засоби і знаряддя виробництва перейшли з рук одиниць у суспільну власність трудящих”, тобто заміна існуючого капіталістичного ладу соціалістичним.

Чітке уявлення про економічні, політичні, релігійні, соціологічні проблеми, а також проблеми щоденної діяльності Іван Франко виповів у листі до Ольги Рошкевич від 20 вересня 1878 року, котрий вперше опублікував М. Возняк у книзі „Іван Франко. Статті і матеріали” (збірник 5, Львів, 1956 р.). „Я переконаний, — пояснював у цьому листі Іван Франко, — що економічний стан народу — се головна підстава цілого його життя, розвою, поступу. Коли стан економічний плохий, то говорити про поступ, науку — пуста балаканка. Я переконаний, що теперішній економічний стан усіх народів культурних дуже плохий у многих зглядах, а найбільше задля нерівності маєткової і задля різкого розділення на касту багатих, котрі виключно користуються добутками науки і культури, і касту бідних, котрих кожний новий поступ тільки глибше притискає. Такий стан економічний не є вічний і незмінний. Він постав з бігом історичного розвитку і так само мусить упасти, зробити місце другому, досконалішому, справедливішому, більше людському. Я переконаний, що велика, всесвітня революція поволі рознесе теперішній порядок, а настановить новий. Під словом „всесвітня революція” я не розумію всесвітній бунт бідних проти багатих, всесвітню різанину; се можуть під революцією розуміти тільки всесвітні рутенці, плосколоби та

поліцаї, котрі не знають, що, н[а]пр., винаходка парових машин, телеграфів, фонографів, мікрофонів, електричних машин і т. д. спроваджує в світі, хто знає, чи не більшу революцію, ніж ціла кривава французька революція. Я розумію під революцією іменно цілий великий ряд таких культурних, наукових і політичних фактів, будь вони криваві або й зовсім ні, котрі змінюють всі дотогочасні поняття і основу і цілий розвиток якогось народу повертають на зовсім іншу дорогу. Хто затим говорить о „будущій соціальной революції“, той дає собі свідоцтво бідності, показуючи, що не розуміє поняття революції. Соціальна революція зачалася вже відтоді, відколи французька революція дала панування капіталістам, вдерши його родовій шляхті. Від першої хвилі свого панування борються капіталісти з тою новою революцією, проти котрої бліднуть усі факти і бої, які досі бачила історія. Але вони борються з нею так, як той чорт з богом у Гете „Фаусті“, котрий все злого хоче, а все добре творить; так само й капіталісти помимо своєї зятятості кожним своїм словом, ділом, поступом допомагають тільки осущенню діла тої великої революції. Що капіталістична революція 1789 року відбулася так криваво — причина тому не в тім, щоб кожна революція мусила така бути, а в тім, що тиранія пануючих шляхти і попів не позволяла ширення освіти, котра одна могла злагодити страшний вибух, коли тим часом другі причини: бідність, здирство і т. д. — приспішили тої вибух. Я переконаний, що послідній акт великої революції соціальной буде остільки лагідніший, а тим самим розумніше і глибше переведений, оскільки освіта і наука зможе прояснити масам робочого народу ціль і способи цілого діла. Відси випливає проста задача для кожного, хто пізнає і прийме цілою душею тоту думку: старатися ширенням здорових і правдивих понять о злагодження послідньої революційної кризи. Як буде виглядати будущий лад суспільний — сього не мож нині сказати, і воно, впрочім, нічо не становить. Наука виказує тільки одну головну засаду: капітал продуктивний, т. є. земля, машини і всі прилади до праці, сирій матеріал і фабрики мають бути спільною, громадською власністю. Громади стоять до себе в стислім, дружнім (федеративнім) стосунку, кожна вибирає собі заряд, котрий порядкує її господарські діла. Плоди праці належаться вповні робітникам. Се головні, основні ідеї, узнані теперішньою економічною наукою за ціль, до котрої повинна йти поволі економічна реформа. На тім кінчу начерк економічних понять. Якби тобі що було неясно або неповне, то напиши, а мені буде дуже приємно пояснити тобі, що треба, — а особливо дуже мене то втішить, коли побачу, що ти думаєш над тими поняттями, аналізуєш їх. Я, правда, повинен би був уже давно післати тобі яку економічну книжку для докладнішої інформації, але що

ж, коли-бо наука економії (господарки народної), хоч, безперечно, найважливіша з усіх наук, досі ще зовсім не оброблена так, як би того бажалося, а найкращі книжки економічні, які досі вийшли (Marx, „Kapital“, Schäffle, „Bau und Leben des socialen Körpers“ і др.), писані так тяжко й незрозуміло, що зовсім неприготованому читати і розуміти їх — чиста неможливість. А найліпше приготування до їх читання і розуміння се, по-моєму, власне думання над економічними питаннями. Впрочім, посилаю тобі тепер Becker'а історію революції 1789 і № „Zukunft“, історію змови Babeuf'а, щоби-с побачила перші початки панування капіталу і перші самосвідомі кроки соціальної революції”.

Про політичні питання писав Ользі наступне: „Питання політичні мають тільки при теперішнім ладі велике значення, і то лиш остільки, оскільки тикають чисто економічних сторін народного життя, напр., податки, рекрутчина, війни і т. д. При соціалістичнім ладі, де всякі другі питання підпорядковані будуть питанням економічно-культурним, питання політичні, само собою розуміється, стратять велику часть своєї ваги. Замість податків теперішніх, ішла би в будучім ладі якась часть спільного, громадського продукту на спільні (межигромадські, крайові, народні) діла, напр., вищі школи, музеї, наукові підприємства, міжнародний заряд. Замість стоячих військ уорганізувала б ся обивательська міліція, котра в разі нападу яких диких орд могла б стати в кожній хвилі до оборони свого краю. Народи культурні вступають з собою в вічну федерацію, а всякі можливі їх звади залагоджує міжнародний виборний суд. Всякі класові привілеї і нерівності зчезають: єдине джерело заслуги становить більша спосібність і більша для громади корисна праця. Я переконаний, що при таким ладі зможуть далеко скорше і свободніше розвиватися поєдинчі народності і що, значить, соціалістичний лад зовсім не противний національному розвиткові”.

Однак все це стосувалося майбутнього. Що ж робити тепер? У Івана Франка був чіткий план. „При теперішніх порядках, — пояснює він Ользі Рошкевич, — питання політичні виглядають зовсім інакше і вимагають від соціалістів такого програму ділання, котрий би міг їм і тепер з'єднати вагу в державі і міг загарантувати супокійне ширення їх переконань і разом систематичне ввведення в життя таких реформ, котрі би приготувували остаточний, спокійний перехід до нового ладу. Способи до того ось які: а) зав'язання оскільки мож сильної, організованої, явної партії соціалістичної, котра би, користаючи з теперішніх конституційних установ, вводила своїх послів до сейму; б) переведення загального, безпосереднього голосування при виборах до сейму; в) державний кредит для нижчих клас робочих і організація робітницьких

спілок, котрі би могли стати підприємцями державних робіт (будування залізниць, парохідів і др.) замість теперішніх спілок акційних; д) повільна експропріація (вивлащення) більших фабрик, посілостей, домів по містах, т. є. переведення їх з приватних рук у руки громадські або державні і винаймування робітникам або робітницьким спілкам по низьких, означених цінах. Се реформи, до котрих повинна йти теперішня внутрішня політика і котрі дійсно поволі заводять у себе найпередовіші народи: Англія, Америка, Франція.

Думаю, що се вистачить тобі до ясного поняття мого політичного програму. Я не кажу, щоб такий програм був легкий до сповнення або щоб ми могли побачити швидко його сповнення, — кажу тільки, що се тота далека ціль, котру все і всюди, при кожному поступі мусимо мати на оці”.

Важко сказати, чи Франко в той час розумів, яку політику ведуть Болеслав Лімановський та „Ргаса”, яка, проповідуючи соціальну рівність, часом забувалась і вела мову виключно про „польське”, і саме цим був незадоволений Михайло Павлик, зробивши слушне зауваження редакції, чи не прагне вона скерувати робітничий рух на здобуття Польщі „w dawnnych granicach”. Редакція чомусь вважала, що на цей закид М. Павлика повинен відповісти Іван Франко. „Редакція „Ргасу”, — писав він у листі від 10 лютого 1880 року до Михайла Павлика, — просить м’я написати ось що у відповідь на Ваше письмо: уживаючи слова „w Polsce”, ред[акція] зовсім не мала на думці ніякої політики, а вже про „Polskę w dawnnych granicach” їй ані снилося — слово те вирвалось їй знехотя, з простої асоціації понять: пишеться польською мовою, ну, і в Polsce. Не великий ще гріх. Уже для того самого вона не може й помістити Вашої дописі, котра, крім того: 1) загостра і наразила би редактора на сидження, 2) в ній Ви якраз, і то якнайгостріше, робите то, чого спочатку не радите робити редакції, — іменно: підносите питання національне і ставите його так, немов з почуттям огромного якогось розділу між тими народностями, — *stricte* (стисло — лат.) означає границі (що, впрочім, на ділі зовсім не є так *stricte* розділене та розграничене) і домагаєтесь вкінці, щоб ред[акція] в тім згляді ясно висказала свою думку. Сього ред. не зробить, бо її національні спори зовсім не обходять, так як не обходять її читателів, і так як се затим не лежить в її програмі, і так як „Ргаса” займається питаннями суспільно-економічними, а політичними лиш остільки, оскільки вони тикають тамтих (загальне голосування), а питань національних рушати не може. А в „Równość-i” я би Вам не радив підносити рекримінації на „Ргасу” задля пустого слова, котре притім самі ж Ви з мухи роздули в вола.

Не гнівайтесь, коханий, за сесю відповідь, бо вона не моя, а загальна”.

Залишається лиш гадати, що саме вклав Іван Франко у слова „не моя, а загальна”...

Через декілька місяців він різко змінив думку і про Лімановського, і про газету. Ця думка виліється у два слова: „Не пора!”

Розділ II

ВИЇЗД

Познайомившись з Йосифом Данилюком у дні цілковитої безвиході, Іван Франко не знав, яку роль відіграє ця людина в його житті. Про Данилюка як робітника міського типу він написав і опублікував у „Молоті” статтю під назвою „Зарібки і життя львівського зецера”, в якій на основі даних, отриманих від Йосифа Данилюка, намагався накреслити картину економічного становища львівських друкарів. У згаданій статті Франко прагнув показати читачам різницю між кустарним та фабричним виробництвом, а також те, як впровадження машин впливає на долю робітника. Аналіз прибутків та витрат львівського друкаря дали можливість Іванові Франку наголосити на тому, що зубожіння і злидні, спричинені розвитком фабричної промисловості в умовах капіталізму, „стали головними складниками так званого соціального питання, котре постало на Заході і спочатку відносилось тільки до робітників фабричних; аж коли К. Маркс і другі вчені економісти вказали правдиве його значення, початок і кінецьну ціль, коли всі давніші теорії оброблено критично і зведено в одну наукову систему, названу соціалізмом, відтоді питання соціально розширилося на всіх робочих людей всіх країв і околиць і викликало великий міжнародний рух робітницький, до котрого входять чимраз нові і більші маси робітників”.

Про особу Йосифа Данилюка відомо мало. З метрики його шлюбу з двадцятидворічною львів'янкою Теофілією Островською, дочкою Мартина Островського, fabric epitharhogum (дослівно — „майстер епітафій” — лат.), і Єлизавети Пасаковської, можна довідатись, що на той час Йосиф Данилюк мав 24 роки — отже, народився він 1845 року (шлюб відбувся в церкві Успення Богородиці у Львові 7 лютого 1869 року) (ЦДІА України м. Львова, ф. 201, оп. 4 „а”, арк. 171). Крім того в метриці сказано, що Йосиф Данилюк був сином Миколи Данилюка та Розалії Сілецької. У метриці повинна би бути вказівка і про те, звідки родом наречений, але вона відсутня. Однак про це можна дізнатись із метрики народження брата Йосифа Данилюка Івана, який народився

7 березня 1849 року. У метричній книзі церкви Юра (Там само, спр. 1832, арк. 41) записано, що батьки Івана, а, отже, і Йосифа Данилюка Микола Данилюк та Розалія Сілецька походили з села Воля Баритова Золочівського циркулу. На жаль, метричні книги цього села за цей час не збереглися, а тому встановити дату народження Йосифа Данилюка було неможливо. Метрика шлюбу подає, що він був 1845 року народження, а у метриці смерті (Обласний архів РАСГ, книга померлих Волоської церкви, запис 7 за 1904 рік), яка сталась 8 лютого 1904 року від запалення легенів, зазначено, що він прожив 61 рік. Отже, мав би Йосиф Данилюк народитись у 1843 році.

Як свідчить метрика одруження, дружина Йосифа Данилюка Теофілія Островська мала 21 рік, тобто була 1848 року народження. Народилась вона у Львові, хрестилась у костьолі святого Антонія, що на Личаківській вулиці, тобто, мабуть, була полькою. У книзі поховань Личаківського кладовища записано, що Теофілія Данилюк померла 28 вересня 1917 року на 69 році життя, тобто ці дані збігаються з даними метрики шлюбу.

Була в Йосифа Данилюка сестра, яку звали Францішка. 30 травня 1872 року вона вийшла заміж за Антонія Гавловського, типографа, що мав 26 літ і був сином Олександра Павловського і Анни Гловінської. Францішка мала 21 рік.

26 березня 1868 року, тобто ще до одруження, у Йосифа Данилюка та Теофілії Островської народився син, якого назвали Євстахієм (ЦДІА України у Львові, ф. 201, оп. 4 „а”, спр. 2276, арк. 259). Можливо, саме цим і пояснюється те, чому Йосиф та Теофілія взяли шлюб у церкві, а не в костьолі. Прещінь у таких конфесійно мішаних шлюбах вінчання відбувалося в храмі, до конфесії якого належала наречена, тобто їхній шлюб мав би відбутися в костьолі.

Усе життя Йосиф пропрацював друкарем, як і його батько та дід по матері, і помер 29 квітня 1935 року.

Першою дитиною, народженою по шлюбі, була дочка, яка прийшла на світ 27 вересня 1869 року (Там само, спр. 2276, арк. 259) і була названа Михайлиною. За нею 8 липня 1874 року народився син Володимир (Там само, спр. 2280), а на сам приліт бузьків, чи тоді, коли випадають іменини Йозефи, тобто 19 березня 1876 року, народився син Лев-Йосиф (Там само, спр. 2280, арк. 162). Відомо також, що 15 січня 1885 року помер син Йосифа Данилюка Роман (Там само, спр. 2275, арк. 133), якому було три роки, тобто він був 1882 року народження. 8 квітня 1889 року, коли Данилюки мешкали на вулиці Баторія, народився син, названий Георгієм (Там само, спр. 2281, арк. 203), хрещеним

батьком якого був Михайло Павлик, що свідчило про дуже близькі приятельські стосунки його з батьком новонародженого.

Наймолодшою дочкою Йосифа Данилюка була Олена, яка народилася 1878 року. 3 червня 1899 року (Там само, спр. 3374, арк. 35) у Волоській церкві відбулось вінчання Олени з коад'ютором Ієронімом Луциком, народженим в Залозцях Бродівського повіту, сином Якова та Марії Яворської. Як написано у метриці шлюбу, нареченому, тобто Ієроніму Луцику, було 29 років. За свідків були Володимир Луцик, один з найвідоміших і найталановитіших москвофільських письменників (він називав себе письменником „руського зарубезья”), та редактор газети „Католицький рух” Володимир Завадський.

Рід Луциків був посвоячений з родом Маркіяна Шашкевича і дав чимало відомих діячів москвофільського табору. В літературі Ієронім Луцик, що був 1870 року народження, виступав під псевдонімом Р. Сурмач. Він був доволі талановитим драматургом, і його п'єси „Бідна на світі пещена дитина”, „Бабський бунт”, „4 в тій самій хаті”, „Вертеп”, „Вифлеємська ніч”, „Вифлеємський вертеп”, „Йосиф у Єгипті”, „Хто з Богом — Бог з ним”, „Мати”, „Міщанська доля”, „З нами Бог”, „Перехитрила” та інші мали чималий успіх як на професійній, так і на аматорській сцені. Йому належала низка повістей: „Нещасна хата”, „Хто високо літає, той низько сідає”, „Сирота” та інші. Чимало його віршів поклали на музику О. Нижанківський, В. Матюк та М. Копко, тобто найкращі тогочасні західноукраїнські композитори. Цікавився історією церкви. 1923 року випустив „Народну історію руської церкви”, яка складалась з трьох частин: „Християнство на Русі” (ч. 1), „Унія Берестейська” (ч. 2), „Святий Йосафат” (ч. 3).

Як родич чувся зобов'язаним популяризувати ім'я Маркіяна Шашкевича „как руского поета”, а тому 1893 року випустив у Бережанах книжку „Памяти Маркіяна Руслана Шашкевича найщирішого сина Руси в 50-літню пам'ятку Єго смерті і в пам'ятку перенесення Єго мощей з Новосілок”.

Твори на народну тематику Ієроніма Луцика вирізнялись з-поміж інших творів тогочасної літературної продукції добрим знанням життя народу, його характеру, проблем. Будучи „твердим русским”, Ієронім Луцик у своїх творах використовував досить чисту народну мову, не прикрашуючи її „выщими” словами та „литературной мовой”. Він був об'єктом постійних нападів народовської преси, яка їдко його висміювала, а окрім того й сам Ієронім Луцик ретиво ставав на захист „русской веры”. Ось зразок. „Дня 17 марта с. р. устроювали черемиські москвофіли, — писала газета „Молода Україна”, № 1/3 за 1902 рік, —

з нагоди ювілею одного із своїх провідирів, крилошанина Матковського, торжественну „вечеринку”. Між іншими входила в програму промова д. Антоневича і декламація поезій звісного письменника з „Місіонаря” і „Посланника” Ієроніма Луцька. По скінченню вечерниць, як протест проти думок, висказаних Антоновичем і Луцьком, залунала на галерці, де стояв гурток учеників української гімназії, пісня **„Не пора, не пора”**. Москвофіли прямо остовпіли. Перший прочуявся Луцьк. Як бішений кинувся між членів москвофільського ремісничого товариства „Зоря”: „Ідіть, бийте, бийте!” Та ученики вже виходили. Тоді Луцьк, в оточенні громади кацапів, станули при виході і п’ястуками та палицями по лицю і голові почали виходячих побивати”.

Цю ж саму подію газета „Галичанин” (№ 70 від 27 березня/9 квітня 1902 року) оповіла так: „Читателям „Галичанина” известно, що во время концерта, состоявшегося в честь о. прал(ата) Матк(овско-го), вдерлись насильственным образом, без билетов и приглашений, 16 учеников так зовимой русской гимназии и, не смотря на присутствие владыки, юбилята, крылошан и других сановников, после исполнения хором патриотической песни „Пробудилась Русь”, подняли дикий крик, который, по мнению одичевших мальчиков, имел подходить под звуки новейшего кураинского гимна **„Не пора”**. Собравшиеся на галереи крестьяне и мещане в одно мгновение выкинули дикунов. Посрамившись в зале, решили демонстранты другим образом „репетовати” свою честь. Они закрались под обиталище г. И. Я. Луцька и вытолкли в окна его все стекла камнями пересечной „козацкой” головы, и только счастию следует ожидать, что и то другое дикое насилье кончилось для находившихся в обиталище без сумных последствий”.

Звичайно, „Галичанин” не втримався, щоб не сказати пару компліментів автору „кураинського” (від слова „кури”) гімну Іванові Франку, але слід засвідчити, що це одна з перших згадок про масове виконання гімну **„Не пора, не пора”**...

Наскільки широко висвітлювалась громадська та літературна діяльність Ієроніма Луцька, настільки скупо проривались відомості про його особисте життя.

Був час, коли Іван Франко, не маючи засобів до життя, жив капустаю та бульбою Йосифа Данилюка. Головний редактор такого радикального видання, як „Ргаса”, не вважав за потрібне порушувати на сторінках своєї газети національні питання, дотримуючись думки, що не має значення, до якої національності належить робітник. З часом пан редактор різко змінив свої погляди. Він отримав посаду завідуючого типографією Ставропігійського інституту і став „настоящим руським”, закріпив-

ши цей акт шлюбом своєї доньки з Ієронімом Луциком. На той час категорично змінив свої погляди не тільки Йосиф Данилюк, але і його зять Ієронім. Невдовзі по шлюбі з Оленою Данилюк він, як повідомляла газета „Галичанин” (№ 72, 1900 р.) в розділі „Всячина”, „з нинешнім днем виступил из состава редакции газеты „Католический рух”.

5 жовтня 1900 року у Ієроніма Луцика та Олени Данилюк народилася донька Марта (Там само, спр. 3375, арк. 24). Жили Луцики на той час у Львові на вулиці Вірменській, № 33. Те, що Ієронім Луцик зірвав з польською пресою, стало причиною сварок Олени Луцик з чоловіком. Дружина, мати якої хрестилась у костьолі, нараз почула себе великою польською патріоткою. Заявивши, що не може жити під одним дахом з „кацапом” Луциком вона покинула його та з якимось достойником виїхала до Польщі, прихопивши з собою дочку Марту. Опісля виявилось, що той польський патріот і достойник був звичайним злодієм, який украв велику суму грошей. Його впіймала в Кракові поліція, і він був засуджений Вищим крайовим судом до розстрілу. Покинута дружиною, осміяний товаришами, тихий і спокійний (В. Ваврик у книзі „Краткий очерк Галицко-русской письменности” писав: „с набожным характером”) Ієронім Луцик не знайшов нічого кращого, як вступити у Василянський монастир. Було це 1907 року. Як пише той же автор, „католические практики василиан заставили его уйти из их чина и переселиться в США. Там присоединился он к православию”, прийнявши при постризі ім'я Ієрофей. Він приєднався до так званої групи Арданістів, які боролись проти нахабного втручання Риму та поляків у церковні справи греко-католицької церкви. „На этом поприще, — продовжує В. Ваврик, — он широко развернул свою деятельность как игумен Иерофей. И успехи его были не малы. Его пламенные проповеди прямо пленяли присутствующих на его богослужениях. И словом, и пером он восстанавливал и укреплял в среде своих соотечественников православную веру и русскую национальность. Именно этой своей церковно-патриотической деятельностью он сыскал себе любовь и уважение не только своих соотечественников, но и всей Американской Руси”.

На старші літа до нього приїхала дочка Марта, яка пішла від матері. У Львівському музеї Івана Франка збереглась фотографія Олени Луцик: висока, худа, з немилосердно стиснутою талією дама в капелюсі, рясно прибраному кокардами, рюшками, штучними квітами та фруктами, з цвікером на носі.

Помер Ієронім Луцик 3 вересня 1935 року і похоронений у Саво-Кампаані. На пам'ятнику напис: „Игумен Иерофей, в мире Иероним Я. Луцък, церковно-народный писатель Галицкой Руси”.

Про смерть Йосифа Данилюка, тестя Лушика, сповістило чимало газет, а „Кур'єр Львовські" від 9 лютого 1904 року подав не тільки некролог, але й описав його діяльність на користь працюючого люду. Поховали Йосифа Данилюка на 21 полі Личаківського цвинтаря у його власному гробівці, який до наших днів не зберігся. Не зберігся й гробівець Антона Маньковського, що похоронений на цьому ж полі у 360 гробі. Він помер 7 листопада 1899 року на 63 році життя. Дещо раніше, 10 вересня 1887 року, померла його дружина Кароліна, якій було 42 роки...

Іван Франко був щиро вдячний Йосифу Данилюку за те, що в хвилини відчаю він простягнув йому руку порятунку.

Саме завдяки Данилюкові Франко потрапив у середовище львівських робітників, а інтерес до їхнього життя засвідчив своєю кореспонденцією, опублікованою у першому та другому номерах „Ргасу" за 1880 рік, яку підписав псевдонімом „Żuwy". В ній оповідалось про умови праці робітників на фабриці меблів, що знаходилась на початку вулиці Личаківської і належала братам Вчелякам (її так і називали у Львові — фабрика братів Вчеляків). „Розуміється, — писав у ній Іван Франко, — що гарно вироблена, вигладжена і виполірована мебля, яка стоїть у панських покоях, не скаже нікому, що руки, які робили її, дрижали від холоду й нужди. Вона мовчить, а промисел росте". Далі в кореспонденції детально описувалося те, про що мовчала „мебля": „Уявіть собі столярню досить велику, яка є власністю такого собі підприємця, котрий бажає мати якнайбільше найманих робітників, аби їх легко експлуатувати", а експлуатувати було кого, бо на тій фабриці майже задурно працювало 70 робітників. „Відомо кожному, — продовжувала газета, — що столярська робота відбувається в таких брудних, бридких, пилюкою переповнених приміщеннях, що годі витерпіти. А при тій майстер для заощадження місця і світла спихає людей до купи, щоб нічна лампа вистачила для чотирьох, що є просто неможливим витримати, коли зважити, що це ремесло вимагає значно більше місця від інших ремесел через значний об'єм перероблюваного матеріалу. Робітники змушені працювати від четвертої години ранку до восьмої вечора. Деякі, аби не тратити часу, ночують у майстерні на стружках".

Денної угоди майстер ні з ким не укладає, знаючи добре, що „так чи сяк, його частка не пропаде, що, згоджуючись платити поштучно, він справляє враження ліберальності, а разом з тим певний, що без його контролю робітник буде тягти з останніх сил, думаючи, що заробить більше, у той час, коли насправді виснажлива його праця принесе користь перш за все майстрові. Майстер без перестану підганяє всіх, не дає

перепочити, примушує працювати не тільки у робочі дні, але й у неділю та свята, так що бідним тим людям брак часу подивитися на світ”.

Умови праці робітників столярні братів Вчеляків нічим не відрізнялись від тих умов, у яких працювали бориславські чи дрогобицькі ріпники, які цілий тиждень були на роботі і там же спали у шобах, підбитих вітром. Скільки заробляв робітник у столярні? — 6 злотих на тиждень. „Багато робітників, — продовжула далі газета, — вичерпані нуждою і працею, заробляють ще менше. Притім треба взяти до уваги, що більша частина їх — це люди одружені й обкладені дітьми! А ще візьміть до уваги, як дорого коштує тепер помешкання, на оплату якого йде більше 1/3 заробітку. Хто має добру фантазію, той може собі уявити, як тяжко доводиться робітникові взимку, якщо він має жінку і шестеро дітей при зарібку 6 злотих!”

На відміну від бориславських колег львівський майстер не користувався послугами касирів, а платив власноручно. Він також дбав, щоб робітники не були без роботи і сам вишукував замовлення. „За роботу, за яку інший майстер хотів взяти 700 злотих, він з легкою душею прийняв 400. Розуміється, що при цьому майстер нічого не програв, а заплатити за той жест мусили самі робітники”... А як дбав майстер за робітників, кров'ю і сльозами яких ненастанно збагачувався? „Як відомо, майстри повинні платити до каси нашого товариства для запомоги хворим робітникам шпитальну таксу, так званий „auftrag” по 5 центів від робітника, а наш ліберальний пан майстер, котрий з ненавистю дивиться на будь-який прояв думки і волі в робітника, і тут не хоче витратити свій капітал і замість платити за 70 людей платить за 20...”

Картина, яку я вам тут коротко намалював, не є фантастичною. Якщо в чомусь вона не відповідає дійсності, то хіба тим, що зблідла. Зрештою, якщо хтось хотів би переконатись у правдивості моєї оповіді, нехай загляне на фабрику Вчеляків”. Під кореспонденцією — короткий підпис „Żywu”.

Брати Вчеляки обурились. Посипались скарги за образу гонору та наклепи. Редакція змушена була на них відповісти. „Ми вказували вже перед тим, — писала „Ргаса” 16 січня 1880 року, — що брати Вчеляки беруться за столярські роботи за меншу ціну, ніж інші майстерні, завдяки чому перехоплюють роботу, а зменшення ціни компенсують коштом робітників, яким платять. Наведу приклад. За настелення підлоги з додатком власних цвяхів беруть вони 60 центів за квадратний сажень (дошка власника). Робітникові платять за працю — як відомо, дуже важку роботу — 20 центів. На один кв. сажень йде цвяхів на 6 центів. Братам Вчелякам припадає 35 центів чистого

зиску від кожного квадратного сажня. Не дивно, що за такого стану справ інтерес майстрів не постраждає, натомість робітники, вимучені працею, голодом, протягом 14 годин щоденної праці не в стані настелити 4 кв. сажнів кожен, а з тих 80 центів денного заробітку вижити з родиною є щось більше, ніж мистецтво”.

Далі кореспондент розповів, скільки заробляють майстри і скільки — робітники на виготовленні дверей. Власник із заробітку вираховує вартість світла — „ніби робітники винні у тому, що взимку день короткий”. Хоча робітник ніби й працює на себе, однак не має права перепочити. Оскільки приміщення тісне, то робітники навіть узимку змушені працювати на повір'ї. Газета обіцяла оповісти про інші справи на фабриці Вчеляків, але більше не надрукувала жодної замітки.

Це сталося тому, що Іван Франко виїхав зі Львова, а, окрім того, газету налякало те, що дана інформація викликала гострий резонанс і могла накликати на неї біду, тобто її могли черговий раз конфіскувати. Якби там не були причини, дослідники не залишили поза увагою питання про те, чому Іван Франко так зацікавився цією фабрикою. Цьому сприяло й те, що в березні 1886 року на цій фабриці виник перший львівський страйк, який був проведений за всіма правилами, про що широко писала львівська преса, зокрема „Kurjer Lwowski”.

У 81-му номері ця газета писала: „Робітники столярні братів Вчеляків у Львові вручили вчора власникові фабрики меморіал, в якому під загрозою зупинки праці вимагають: підвищення тижневого заробітку до 9 злотих, десятигодинного робочого дня, належного опалення, провітрювання фабрики, а також кращого трактування робітника принципалами фабрики. Ультиматум вручили 50 робітників, у тому числі шість німців. Власники фабрики попросили для роздумів строк до середи. Поліція стежить за фабрикою”.

Оскільки на фабриці крім поляків, чехів і німців працювали й українці, то на таку подію відгукнулась і газета „Діло”. Правда, вона повідомила про страйк лише через декілька днів після його початку, проте про вимоги робітників написала дещо ширше, ніж „Kurjer Lwowski”. Крім десятигодинного робочого дня та зарплати в 9 золотих робітники вимагали свіжої й чистої води до пиття. З питною водою була пов'язана дуже неприємна історія. На території фабрики знаходилась невеличка криниця. Невідомо, хто постарався зробити так, щоб у студні не стало води. Принципал подбав, щоб воду завозили, але за кожну карафку брав чотири крейцери. За тиждень це виносило значну, як на зарплату робітника, суму. Саме тому страйкарі вимагали води, а також вентиляції і світла у вечірній час. Особливо нападали робітники на пана за нові машини. Працюючи

на них, багато з робітників залишалися без пальців. Який з них після того міг бути столяр! Принципал за лікування та каліцтво платити не хотів, а покалічених робітників просто звільняв з роботи.

У п'ятницю 26 березня один з найбільших львівських залів для зборів тріщав від робітників. Аби він справді не „тріс”, викликали поліцію. На зборах були присутні офіційні керівники корпорації столярів, керівники страйку та референт промислового бюро пан Войнар. Брати Вчеляки побоялись прийти, повідомивши, що прихворіли.

Пан Войнар, що представляв владу, відразу взяв ініціативу у свої руки, заявивши присутнім, що дані збори не мають права ставити якихось умов, але, якщо робітники зібрались, то нехай „виговоряться”. Першим слово взяв Петро Удалович, немолодий вже робітник, керівник страйку і голова корпорації столярів Львова. Він говорив недовго. Принципали, казав, вважали і вважають робітника за бидло і то — „бидло неграмотне”. От і вирішили робітники фабрики стерти з себе таку пляму. Вони справді темні й неграмотні, але не хочуть далі такими бути. Хочуть вчитися. Для цього потрібен час. От і вирішили робітники, що будуть працювати не 14-16 годин, як раніше, не 11, як передбачає закон, яким принципали фабрики нехтують, а 10, використовуючи годину, що залишилася, на самоосвіту.

Пан Войнар не знав, що й сказати на таку заяву Удаловича. Він сам не раз говорив, що робітника потрібно вчити грамоти. І от маєш. Шановний референт промислового бюро нагадав, що ніхто не може гарантувати робітникам десятигодинного робочого дня, бо закон передбачає одинадцятигодинний.

Тоді знову встав Петро Удалович і зауважив панові Войнару, що в законі сказано: найдовше робочий день може тривати 11 годин, але нічогосінько не сказано, який може бути найкоротший. А крім того, провадив далі Удалович, тривалість робочого дня встановлюється угодою робітників і власника.

Опісля виступив Йозеф Козина. Він розповів, як злочинно поводяться з робітниками брати Вчеляки. На жаль, „Кур'єр” вирішив про це не писати. Відомо тільки, що пан Войнар на ті викриття Козини спромігся відповісти, що на зборах немає братів Вчеляків і вони „не можуть боронитися від закидів”.

Виступаючи на зборах, робітники звинувачували не тільки підприємців, але й уряд, котрий допускає таку жорстоку експлуатацію. Уже кілька років робітники Львова домагаються, аби було виділено гроші для підтримки безробітних. Уряд відмовляв. Зате видав безпроцентну субсидію братам Вчелякам.

Пан Войнар, заперечуючи очевидне, став усіляко переконувати робітників, що пани Вчеляки дуже гуманні люди. Хіба мало того, що вони багатом дали роботу? А тому, наполягав, робітники повинні припинити страйк. Якщо ж комусь не подобається працювати на фабриці, може піти геть, на його місце придуть інші. Тоді сталось щось нечуване: робітники встали і в один голос заявили, що вони підтримають один одного. І боротьба триватиме доти, доки не переможуть.

Робітники вимагали провести переговори між столярами і власниками фабрики у присутності Навратіла та Войнара. Вчеляки та представники уряду відмовились брати в них участь. Страйк тривав далі. Поліція „охороняла” фабрику. Керівники страйку звернулися до редактора „Kurjera Lwowskiego”, аби він подивився, в яких умовах насправді працюють на фабриці. Генрик Ревакович не відмовився, а опісля сказав, що побачив. Вікна світили чистотою, працювала вентиляція, у студні була свіжа вода, а в приміщенні — електричне світло.

Ревакович перевірів заробітні книжки. Виявилось, що робітники заробляють по 15-16 золотих на тиждень, а деякі робітники — й більше. Правда, є такі, що отримують по 3 або 4 золотих, але ж це виняток. Менше дев'яти золотих заробляє на фабриці тільки 21 робітник. Чому низька платня? Через конкуренцію з іншими підприємствами. Так, тепер фабрика виконує замовлення на столярні роботи Краківського університету та спілки залізниці Стрий-Бескид. Конкуренти хотіли взяти більше, але пан Вчеляк-старший згодився виконати замовлення на 700 золотих дешевше. Ну хіба не гуманні люди брати Вчеляки? Наївний Ревакович запитав, чи не можна піднести мінімум зарплати до дев'яти золотих. Ні, бо не вистачить грошей іншим. А фабрика збанкрутує. Сім золотих — і край. Це все-таки не три і не чотири. Що ж до тривалості робочого дня, то Вчеляки годились на 10,5-годинний.

Таким чином, підсумував Ревакович, робітники досягли свого, і можна ставати до роботи.

Після публікації робітники прислали на ім'я редактора лист із протестом. Вони запевняли Реваковича, що світло, чистота і вода були лише для замилювання очей. Лист підписали Петро Удалович, Йозеф Козина та Йозеф Коздрашинський. Керівники страйку радили, щоб Генрик Ревакович за обман подав власників фабрики до суду. Той відмовився.

Уряд вирішив, що досить панькатися з робітниками, бо вони „не знають самі, чого хочуть”. На територію фабрики вдерлися поліцейські і стали арештовувати страйкарів. На підставі закону про... волюцог.

До поліцейського комісаріату арештованих супроводжували сотні львів'ян. Лунали погрози на адресу уряду, підприємців.

Робітників протримали в поліції всю ніч. Уранці їх спровадили на місце проживання.

31 березня страйк закінчився. Удаловича та Козину Вчеляки поновити відмовились. Крім того, Петро Удалович був засуджений на 14 днів арешту. Робітники столярні звернулися з листом у Відень до посла Кронаветтера, аби він з'ясував, на якій підставі звільнено їхніх товаришів, адже страйкувати не заборонено. Тільки 18 березня 1887 року, в річницю страйку, газета „Ргаса” опублікувала заяву посла про те, що ніякого листа він не отримував.

Більше про страйк газета не написала жодного слова. До речі, поліції так і не вдалося дізнатись, хто ховався під псевдонімом „Żywy”. Пізніше дослідники встановлять, що це був Іван Франко. А фактичним організатором страйку столярів у 1886 році, як твердить М. Тирович, був друкар газети „Ргаса” Йосиф Данилюк. Він організував і збір грошей на підтримку страйкарів...

На з'їзді соціал-демократів у 1892 році про виступ на фабриці братів Вчеляків говорилось як про перший страйк, котрий охопив досить значну масу робітників і подав приклад іншим. Він вселяв віру у силу робітників. 1888 року відбувся великий страйк пекарів Львова. Мужність, з якою вони відстоювали свої права, сколихнула робітників усієї Галичини. 1 травня вийшли на вулиці чотири тисячі львівських робітників. 23 червня 1890 року знову страйкували столярі. Боротьба поширювалася на весь край. 13 липня 1890 року оголосили страйк ціткарі Коломиї.

...Інтерес Івана Франка до фабрики братів Вчеляків міг пояснюватись тільки одним: перебуваючи влітку 1879 року у Новій Скваряві, він розпочав працю над повістю з життя робітників „Борислав сміється”. На зміну порадам робітництву кидати бориславські ями, задуху, нужду, поневіряння і повертатись до своїх сіл, цвітастих полів, городів, які знаходимо в оповіданнях, що увійшли до збірки „Борислав” 1876 року, де вирував страх перед тою навалою дикого капіталізму, яку ніс із собою промисловий Борислав, приходять тверде переконання, що робітництву треба боротись з тою навалою. Треба шукати засоби, як усмирити того молоха, якому нема спицу. Повесть Франка мала б спонукати до пошуків цих засобів, проте для її написання письменникові бракувало справжнього живого матеріалу. Бракувало робітницьких організацій, підготовки страйку, його проведення, і фабрика Вчеляків у якійсь мірі давала йому той матеріал.

Зрештою, матеріалу він у той час шукав не тільки на фабриці братів Вчеляків. Завдяки Йосифові Данилюку він мав змогу більш детально

ознайомитись з діяльністю друкарів як найбільш організованої маси львівських робітників. Саме вони започаткували у Львові таку форму боротьби, як страйки, домагаючись для себе підвищення заробітної платні. Готувалися до страйку дуже ретельно, ґрунтовно, протягом довгого часу. Страйк розпочався 24 січня 1870 року (його очолив Антон Маньковський) і тривав вісім днів, закінчившись перемогою друкарів. Цей страйк став прикладом організації страйків для робітників інших професій, а тому й не дивно, що у 1871-1875 роках відбулися страйки кравців, пекарів, будівельників та столярів. 1873 року страйкував Борислав. І. Франко знав про цей страйк.

Щоб допомогти робітникам в організації страйків, було створено „Першу спілкову друкарню”, директором якої став А. Маньковський. Її завданням було друкувати різні брошури та відозви.

Крім дописів з фабрики Вчеляків Іван Франко написав ще ряд кореспонденцій, які, виїжджаючи на село, залишив у редакції. Деякі з них були опубліковані. Так 21 березня 1880 року побачила світ кореспонденція про безробіття серед друкарів Львова. „Безробіття і множення пролетаріату, — писалось у цій кореспонденції, — ось новини з друкарського світу. Майже кожний з друкарських робітників говорить в один і той самий голос. Але ж пригляньмося ближче, звідки постає це безробіття. Отже, зрозуміло, що до цього передусім спричиняється загальноекономічна поразка, і, зокрема, брак попиту, який, на жаль, завжди в нас дається відчувати на книжки і інші друковані матеріали, призначені для духовної поживи. Але крім цього, є ще інша постійна причина, незалежно від загального економічного стану, і властива передусім друкарському званню. Ним є надмір учнів по друкарнях...”

Дана кореспонденція продовжує тему, підняту в статтях Івана Франка „Kto winien?” („Praca” від 15 березня 1879 р.), „Nowy Świat” („Praca” від 15 січня 1879 р.), а також у репортажі з фабрики Вчеляків. У тій же газеті від 24 травня 1880 року вміщено кореспонденцію, в якій оповідається про експлуатацію дітей у друкарні Маненького, праця яких оцінювалася в декілька разів нижче праці дорослих. З цієї кореспонденції випливає дуже важливий висновок: „І як же ж з уваги на таке відношення (жахливу експлуатацію — авт.) може бути мова про згоду між такими підприємцями та робітниками, між капіталом і працею? Повірте мені, товариші, що до тих пір не поліпшиться наша бідна доля, поки не визволимося цілком від переваги капіталу, доки місце приватних підприємців не займуть виробничі стоваришення, доки знаряддя праці не стануть спільною власністю робітників, словом, доки наша робітнича програма не стане зі слова ділом”.

Остання думка буде чи не провідною у повісті „Борислав сміється”. І ця проблема, і тема, пов’язана з нею, продовжують турбувати письменника й надалі. Взявши за зразок бюджет робітника-друкаря, опублікований у „Prac-i” за 2 і 16 січня 1880 року за підписом „Żuwy”, Франко подає аналогічний бюджет робітника-шевця в кореспонденції „Lwów, 25 stycznia” у „Prac-i” від 10 лютого 1880 року за підписом „Szydło”, а в кореспонденції „Ze Lwowa”, друкованій у „Prac-i” від 12 квітня 1880 року, — бюджет робітника-столяра, який був йому „аж надто добре знайомий”.

Цикл дописів про життя львівських робітників різних спеціальностей закінчується кореспонденцією „Ze świata drukarskiego”, що була надрукована 24 жовтня 1880 року. Усі ці кореспонденції свідчать про пошуки письменником матеріалів до майбутньої повісті „Борислав сміється”, серйозної роботи над якою він ніяк не міг розпочати. У липні 1879 року Франко писав Ользі Рошкевич про задум створити повість з життя робітників. 30 липня цього ж року повідомляв Михайла Павлика: „Незадовго, може, сяду до писання п’ятої повісті бориславської, котра закінчить період історії Борислава до 1868 року, т. [є.] до великого пожару, після которого уряд вмшався більше в бориславські діла і відносини уклались інакше”. Правда, його знову захопила сільська тематика, і в тому ж листі він пише: „На селі тепер збираю матеріали дуже цікаві, котрі, надіюсь, послужать темою образків, глибше тикаючих ладу суспільного, ніж бориславські. Але се — будущина”. Франко у творчому процесі ніколи не обмежувався однією темою: часто траплялося, що одну тему витісняла інша, і він захоплювався нею, полишаючи недокінченою першу. Повість „Борислав сміється” планувалася до перших номерів журналу „Нова основа”. У згаданому листі до М. Павлика Франко зауважує: „Оскільки можу спуститися на праці, обіцяні на разі до „Нов. осн.”, то зміст перших н[оме]рів буде ось який: повість оригінальна довша (здається, моя), Діккенса „Sylvester Glöcken” („Різдвяні дзвони” — англ.), перевід Белея, економія (підручник за Міллем, Чернишевським та Марксом — авт.), хроніка наук природничих” та інше. 14 вересня після повернення з Нової Скваряви Іван Франко признавався Ользі: „Аж при самім кінці вакацій зачав я отсе писати свою повість до „Нової основи” „Борислав сміється”. Се буде роман трохи на обширнішу скалю від моїх попередніх повістей і побіч життя робітників бориславських представить також „нових людей” при роботі, — значить, представить не факт, а, так сказати, представить в розвитку то, що тепер існує в зароді. Чи вдасться мені така робота — не знаю, але я взявсь до неї сміло — тре буде трохи понатужитись, ну і, чень, дещо

вийде. Головна річ — представити реально небувале серед бувалого і в окрасці бувалого. До того-то я й відложив набік „Івася Новотного” до кращої пори”. Отже Франкові кореспонденції в „Ргас-і” з життя робітників і були збиранням того „бувалого”, щоб представити „реально небувале серед бувалого і в окрасці бувалого”.

Що встиг зробити письменник до того часу, поки пішов до війська, невідомо. Про це у листуванні Івана Франка немає жодної згадки. Тиснула нужда. „Щоб заробити на життя, — писав Ф. Вовку 14 січня 1880 року, — я наймився в „Діло” писати новинки та всяке сміття, яке пригодиться. Крім того, для других же укр[аїнців] переводжу „Мертві душі” Гоголя, а для „Правди” — „Фауста”. Тільки ж звісна річ, що наші укр[аїнці] наймуть, роботу возьмуть, а платити дасть біг”. У 1880 році „Правда” (випуск 1-3) надрукувала початок перекладу „Фауста”, а „Мертві душі” у перекладі Івана Франка під назвою „Мертві душі, або Мандрівки Чичикова. Поема Миколая В. Гоголя” були видані накладом редакції „Діло” тільки 1882 року, про що газета повідомила читачів 25 березня того ж року. „Борислав сміється” довелось знову відкласти.

Події, які відбулися згодом, вкотре примушують Івана Франка забути про перо. По Галичині пройшла чергова хвиля арештів, і офіційні газети повідомили, що невдовзі почнеться судовий процес над соціалістами. „Діло” у другому номері сповіщало, що він почнеться в Кракові 16 лютого. Четвертий номер „Ргасу” навів список 32 заарештованих. Під першим номером значився двадцятитрьохрічний Людвік Варинський з Київської губернії. Крім Людвіка Варинського та його на рік молодшого брата Станіслава, який був студентом університету, було заарештовано: 3) Владислава Трушковського, інтролігатора, 25 літ; 4) Йосифа Бєсядецького з Кам’янця-Подільського, 27 років; 5) Михайла Котурницького з Варшави, 32 роки; 6) Вітольда Пекарського зі Смоленської губернії, 22 роки; 7) Станіслава Мендельсона з Варшави, 22 роки; 8) Валерія Хаберського, 56-річного книгаря з Кракова; 9) Людвіка Вонсовича, 19-літнього студента Краківської школи красних мистецтв; 10) Леонарда Яблонського, родом з Варшави, 24 роки, зецера з Відня; 11) Станіслава Богуцького з Цєшина, 19 років; 12) Адама Домбровського зі Савіни, 22 роки, слухача учительського семінару; 13) Яна Козакевича з Вадовиць, 21 рік, слухача учительського семінару; 14) Яна Зелінського з Кракова, 21 рік; 15) Стефана Миколайського, учня гімназії святого Яцка в Кракові, наймолодшого серед заарештованих; 16) Владислава Пауровича з Кракова, 28 літ, шевця; 17) Зигмунда Галащинського з Кракова, 22 роки, зецера; 18) Людвіка Страшевича з

Польського Королівства, людини без визначених обов'язків, 21 рік; 19) Кіндрата Клазара з Хоцебожа в Чехії, 28 літ, помічника фотографа; 20) Едмунда Бжезінського, родом з Білої Церкви, 25 років, слухача медичного віділу Віденського університету; 21) Броніслава Лушпановського, родом з Мінська, 22 роки, слухача медицини у Відні; 22) Едмунда Міцкевича з Кракова, 24 роки, слухача Варшавської політехніки; 23) Кароля Шмедгавзена, родом з Кракова, 22 роки, слухача Варшавської політехніки; 24) Йозефа Завішу з Колачиць, 26 літ; 25) Станіслава Барабаша з Бохні, 22 роки, студента Академії мистецтва у Відні; 26) Яна Дроздовського з Кракова, 22 роки, учителя музики; 27) Адольфа Інлендера з Бучача, 25 літ, магістра фармації, мешканця Львова; 28) Казимира Красуського з Майдану-Гірного, 22 роки, слухача філософського факультету Львівського університету; 29) Станіслава Ожаровського, 22 роки, слухача філософського факультету Львівського університету; 30) Йосифа Гоздецького з Колачиць, 22 роки; 31) Антона Маньковського з Зарембек, керівника друкарні у Львові, 42 роки; 32) Мечислава Маньковського, 18 років, з Кракова.

На велику вітху москвофільської та народницької преси виявилось, що серед притягнутих до відповідальності за ширення соціалістичної пропаганди не було жодного українця, тобто русина, як писало „Діло”, чи „руського”, як писало „Слово”. Всі заарештовані були поляками. Більшість з них вже не перший раз притягувалися до відповідальності за підбурювання народу, що могло привести до „збурення публічного спокою”. Зрозуміло, що серед них було чимало добрих знайомих Івана Франка та Михайла Павлика. Про арешт Антона Маньковського Іван Франко пише Павликові у листі від 14 січня 1880 року. При арешті Антона Маньковського було забрано касу, управителем друкарні стала інша людина, а тому всіх турбували гроші, які потрібно було віддати за видання „Дрібної бібліотеки”. „...чи віддадуть (гроші — авт.) по розправі, — писав Франко до Ф. Вовка, — се ще не знати, се залежати буде від того, чи засудять А[нтон] М[аньковського], чи ні. Щодо друкарні, то сам же він (якийсь пан з Тульчі, що давав гроші на підтримку — авт.) був тут і допитався все, — якого чорта лисого ще питає? Впрочім, на всякий спосіб, як віддадуть з Кракова гроші, то віддадуть друкарні, котра, як чути, числить собі (за не виготовлені на час роботи) 70 р., а виготовити і скінчити ті роботи не хоче. Ось йому віз і перевіз”.

16 лютого в Краківському окружному суді почалась розправа над соціалістами. Як звичайно, їм було висунуто звинувачення про належність до таємного товариства. „Ргаса” сумлінно звітувала про хід

процесу, і її номери регулярно конфісковували. Так іменем його цісарської величності цісарсько-королівського крайового суду у карних справах у Львові на основі § 489 і § 493 карного кодексу і § 37 пресового закону (ЦДІА України у Львові, ф. 152, оп. 2, спр. 14927) було конфісковано № 4 від 1 березня 1880 року за статтю „Процес соціалістів у Кракові”, в якій було сказано, що „соціалісти захищали інтереси робітничого класу”. № 5 від 21 березня 1880 року конфісковували за статтю „Новини з суду у Кракові”, яку сприйняли як „підбурювання проти влади, суду та адміністрації” (Там само, спр. 14928). Такою ж буде доля кожного наступного номера газети.

З усіх-усюд на Франка тисне біда. У листуванні з друзями він постійно згадує про гроші. „Нікуди, члече, — пише він М. Павлику 10 лютого 1880 року, — повернутися, так що я мушу від 1 марта їхати на село, а іменню в Ваші сторони, до Березова, до Геника, чень, там буду міг скінчити яку довшу повість, котру би мож було продати хоть би чортові лисому, а то тут за вічною грижею й гадки нема про белетристичну роботу”. Надія на те, що вдасться викрутити на дорогу бодай щось із тих грошей, які надійшли з України в друкарню Антона Маньковського, також даремна. „А гроші, вислані на ім'я Ант[она], лежать у краківським суді, — інформує він Ф. Вовка 23 лютого, — їх 150 р., і питання ще, чи їх віддадуть Ант[ону] і чи не схочуть узнати їх або за гроші якого-небудь тайного товариства і сконфіскувати, або за приватні гроші Ант[она] і в таким разі на случай засудження взяти їх за кошти судові. Се все ще чорт знає, як буде, бо, звісна річ, від краківського суду много мож надіятися. Ми гадали, що мож їх буде видобути перед процесом, але годі було. Тре ждати до кінця розправи, котра зачалась тиждень тому назад (16), а протягне це з 5 тижнів”. Зрештою, чи так, чи сяк, однаково. Якщо й віддадуть, то друкарня забере їх за борг...

Дивно, але арешти та процес у Кракові зовсім не стривожили Івана Франка. За собою він не чує вини. Хоча, здається, вважає за краще виїхати на провінцію і перебути там. Таки краще, ніж у Львові. Допоміг у цій справі Семен Барановський, який від 1 листопада 1879 року мешкав з Іваном Франком на вулиці Галицькій, 36, на III поверсі у пані Ванкович. „Моєму знайомому в Березові, в селі, віддаленому на мило від Яблунева, Карлу або Кирилу Генику, — зізнавав С. Барановський на допиті в дирекції львівської поліції 8 березня 1880 року, — колишньому народному вчителю, листом я рекомендував Франка, який підготує його до іспиту на атестат зрілості, бо Геник, маючи заможну матір, хоче скласти іспити і з цією метою взяв відпустку на один рік. Франко взяв з собою потрібні речі в скриньку і виїхав 1 березня Чер-

нівецькою залізницею до Коломиї, але досі нічого мені не писав. Соціалістичних брошур не взяв з собою жодних". Останнє чомусь цікавило поліцію найбільше.

Прізвище Семена Барановського у генеральному каталозі слухачів права Львівського університету з'являється у зимовому семестрі 1877/1878 навчального року (ДАЛО, ф. 26, оп. 15, спр. 66, арк. 23), тобто тоді, коли Іван Франко „випав” із навчального процесу. Під номером 23 зазначено, що Семенові 22 роки, він греко-католик, у Львові мешкає на вулиці Кривій, 6, даний семестр навчання для нього є 5-им, а до того він навчався у Віденському університеті. Сирота. Родом з Яблунева коло Коломиї. Його опікуном до повноліття призначено яблунівського лісничого Антона Височанського. Семен, або Шимон, як називає його каталог, цього семестру записався на:

- загальне цивільне австрійське право (9 годин на тиждень), лектор — др. Янгер,
- австрійське карне право (6 годин на тиждень), лектор — др. Гризецький,
- суспільну економіку (6 годин на тиждень), лектор — професор Белінський. Роком пізніше в семінарі у професора Белінського працював Іван Франко.

Разом із Семеном Барановським на п'ятому семестрі правничо-адміністраційного факультету університету навчався Іван Белей (21 рік, греко-католик, родом з Войнилова, проживав на Вірменській, 17, його номер у каталозі 27), Якуб Діаманд (1856 року народження, мойсеевої віри, родом зі Львова, проживав на вул. Марії Сніжної, 7, його батько був львівським адвокатом), гімназійний товариш Івана Франка Філіп Райхерт (його номер у каталозі 435). Курсом нижче, тобто на третьому семестрі, навчався ще один товариш Івана Франка Карло Бандрівський (№ 22).

У каталогах за наступний семестр, тобто літо 1878 року, прізвище С. Барановського відсутнє. Зимовий семестр 1878/1879 навчального року Семен Барановський теж пропускає. Саме тоді на цей факультет поступає Ярослав-Яків Рошкевич (22 роки, греко-католик і русин, родом з Угорник, живе на площі Ринок, 8, батько Михайло — парох у Лолині, номер у каталозі 44). Літній семестр 1879 року Семен Барановський закінчує успішно, і у каталозі його помилково записують вже студентом, чи слухачем, восьмого семестру (Там же, спр. 68, арк. 21), хоча насправді він здавав тільки за шостий семестр. С. Барановський жив на вулиці Пекарській, 9 у Ярослава Рошкевича, який навчався в той час на четвертому семестрі. Останнім — сьомим — семестром для

Барановського був зимовий семестр 1880/1881 навчального року. У каталозі за цей семестр Семена Барановського чомусь записують римокатоликом і поляком, хоча до того постійно записували греко-католиком і русином. На той час він вже проживав на вулиці Кілінського, 3 (Там само, ф. 26, оп. 15, спр. 69). На полях каталога зазначено, що 16 вересня 1881 року він отримав абсолюторій. Усе життя С. Барановський пропрацював нотаріусом на Буковині: спочатку в Кімполунзі, згодом в Сучаві — аж до початку Першої світової війни...

Отож не арешти та процес у Кракові були основною причиною такого поспішного виїзду на село. Основною причиною була Ольга, яка вийшла заміж за Володимира Озаркевича і переїхала на його парафію в село Белелую Снятинського повіту. Листи від неї приходили майже кожного тижня або й частіше. Ці листи збереглися. Уперше їх опублікував 1958 року Денис Лук'янович у книжці видавництва Львівського університету „Іван Франко. Статті і матеріали. Збірник шостий”. Не могла забути про нього. „Зривати з тобою, — писала 21 грудня 1879 року, — тяжко мені, не можу. Хиба лише в тім разі зможу, як ти напишеш, що ти того хочеш, тобі того треба, що вно тобі принесе хосен. Тоди певно зірву і навіть не відпишу. А писати тобі — умисне, щоби ти мене зненавидів, — що я другого сильно полюбила, так се буде лож, і ти такій бесіді сам не повіриш. Так що робити? А Боже милій. Я би свого життя не жалувала віддати за те, аби лишень тобі знов повернути супокій, веселість, лехкість твою. Та що робити? Не журися, не гризися, — то світ такий дурний, а жите таке коротке, — от плюй на все, — чи що я говорю, — або я знаю що казати?... Деревій, тупій, але ти так не зможеш, я скорше потрафила би-м, а предці ще не хочу”.

Минуло так багато часу, — рахуй, півроку — як його не бачила... Згодом він напише їй, що збирається їхати до Києва. Про цю поїздку Франко інформував і до Федора Вовка у листі від 30 листопада 1879 року: „До Києва я готов їхати, коли і як схочете, — тільки я бажав би був зробити се перед Новим роком, щоб мож було з Новим роком пустити в світ газету. Ну, але сяк чи так — коби коли-небудь, бо тепер у нас дуже лихо, застій і криза на всіх”. Ользі було б вигідніше, якби Франко їхав не після Нового року, а по святах. Десь 20 січня. Тоді б вона могла приїхати в Коломию і побути з ним два дні. До Львова їхати їй не випадає, та й грошей нема, а позичати в когось чи просити не хоче: „А до Коломиї вистарчит мені. Вправді ту були якісь проекта, що ніби то Волод[мир] і я маємо їхати в зимі до Відня, чи кудись там. Отже гадалам, що зо 2-4 дні побуду з тобою — туди і відтам. Але показуєся, що то були лише górnolotne fantazje (пишномовні фантазії — польськ.)

старих досьвічених людей, котрі гадали, що ту зараз грошей тільки добу-деся, аби стало на дорогу. Та мара бери! Мене й не кортит до Відня, — ще й ліпше, що не поїду аж туди. Але до Коломиї мені стане”.

Його цікавить, як вона живе з Володимиром. Дуже цікавить. „Та як, — відписує вона йому напередодні Нового року, — газдуємо мирно, супокійно. Рано він встає о 7 годині і йде на гумно, а відтак до церкви. Я встаю о 8, а тогди его вже нема в хаті. Отже убераюся, варю каву, попрятаю. Ми мешкаємо в двох покоях, бо других два нема чим опалювати. С тих двох є оден великий, а другий маленький покоїк коло кухні. Він уперед спав у тім маленькім, але відколи зачалися великі морози, то до того покоїку прийшли ночувати обі дівки-служниці, бо в кухні дуже зимно було їм; отже ми зробили в тім великім покою два квартали, то єст с фортепяну зробилисьмо такий переділ; під фортепяном стоїт дерев'яна пака (каса пожичкова громадска), а на фортепян накладаєся на ніч цілу купу подушок, аби з одного боку не видно було до другого; отже то суть два „квартили”, в однім стоїт его ліжка, а в другім моє. Він роздумував, якби то порадити, бо відступивши свій покоїк дівкам, не мав де поміститися. Отже зробилисьмо з одного покою два і до чужого кварталу нікотрому з нас заходити не можна. С церкви приходит він о 10 год. і потому п'ємо каву у маленькім покоїку, часом мовчки, а часом бесідуємо о найзвичайніших річах, в роді тих, які ти можеш що дня чути всюди. Відтак він знов іде до обору, або бере і читає газету „Deutsche Zeitung” — або инчу яку книжку. Відтак коло 1-2 обідаємо, знов бесідуємо о тих звичайних річах, або мовчимо. По обіді він мене цілує в руку, але тепер вже затрачуєся тот звичай, і розходимось таки так, правда, закурюємо ще цигара, я спацерую по покою, а він також сяде собі, або найчастіше йде до кухні і там розпочинає бесіду с парубками; розповідают собі щось, сміються. Потому він приходит і розказує мені, сли що цікавого вислухав у кухні; я читаю „Die Anfänge der Kultur” або шию що, або таки так спацерую по покою дурно. У вечір знов п'ємо каву, куримо цигара, він іде до кухні бесідувати, я читаю і спацерую, — а знов то само. О 9 год. приходит, поговоремо дещо, кажемо відтак собі добраніч, він цілує мене в руку, кілька раз в лице або в шию поза ухо і іде до свого кварталу, менше більше коло 11 години. Я сиджу завше до пізна, читаю в малім покоїку ще до 12 або до 1 години, дівки вже там спят, а потому і я йду спати, до свого кварталу. Так усе в нас. Що тижня раз або два рази ідемо до Снятина до Кобр(инських). — От і нині я из Снятина сесь лист до тебе пишу. Тут є театр Бачинського, зараз ідемо до театру; грают нині „Вічний жид”, твій перевод з французского, — пригадуєш собі? Мені приємно, що я

саме на той кавалок графила. Взяла також до театру свою фаворитку, дівчину покоївку. Дуже наївна людина, страшно тішитися, що піде на комедію дивитися.

Писала бим далі, але час минає, хочу дати нині лист на пошту. Відпишуй швидко, а я тобі відтак більше понаписую. А як буде с Коломиєю? Я страшно хочу видітися та поговорити с тобою. Жду твого письма нетерпеливо.

Цілую тя сердечно (лише тебе одного), милий мій Івасю!
Твоя Ольга”.

В Росію, тобто до Києва, дорога відпала. Ольга також вирішила відкласти поїздку до Коломиї. „Найно, — пише вона 16 січня, напередодні Йорданських свят, — лише потепліє троха, бо тепер замерзла бим на дорозі. Я говорила вже о тім з Володимиром. Ми бо, знаєш, тепер счаста о тобі говоримо. А до того прийшло вно так, що мені лячно робилося мовчати, я хорувала від того; нераз сиджу, задумаюся, и мені страшно робиться своєї самоти, свого мовчання, мене стисне за серце, кров вдарит до лица, в голові заворот и шум, я тогди зриваюся, п'ю склянку води, прикладаю сніг до голови и мені поволи то уступаєся. Таке трафлялося мені перед тим, нім ти написав до мене передпоследний свій лист з 24 м[минулого] м[місяця], а потому вже ніколи, я ти кажу, спокійніший твій тон успокоює і мене. Отже так то було, що я раз, боячись знов такого роздразнення нервового, — а Володимир хотів уже раз конче зо мною до лікаря їхати, — сіла коло него и розповіла му о тобі и о собі всьо, як приятель приятельови. Я не питаюся, що він о тім думає, хоть ще питаюся колись, але я бачу, що він щирий для мене, розважає мене приязно, и мені лехко робиться, як виговорюся перед ним, а не замикаю в собі тайну. Він дуже добрий чоловік, лише за мало відважний.

Що моя подорож добре випала, поговоримо о тім пізніше, а до того часу ти пиши до мене с часта, а я також не буду вводити тебе в нетерпеливість, буду радитись, буду питатись, буду писати тобі о всім, що ми буде треба”.

Однак... однак як написати Ользі, що рад би приїхати, але не має навіть найнеобхідніших грошей на дорогу? Вона теж не може приїхати до нього у Львів, хоч і має гроші. 28 січня 1880 року Франко отримує черговий лист: „А мені самій їхати до Львова тепер дуже тяжко, не для того, щоби воно мені пожадане не було, як ти ніби говориш, але суть інчі причини важні, котрі говорять ми до розуму, що моя поїздка в перших початках мого теперішнього життя видалася би декотрим, чи не всім, чимось таким страшним та потворним, що й виобразити годі. Це ко-

бим їхала с товаришом, то пів біди, лиха, але сама... ти поміркуй! Не за себе і не за тебе боялабимся того „общественного мнінія” нарушувати, мене і тебе мало би вно обходило, але пошкодило би дуже третій особі, на котру я при тій справі конче згляд мати повинна. Чи не так, Іване? А с Коломийов цілком инча річ, то ту не так далеко, в місті добрих знайомців не маю, поїду кіньми, не колійов, — в тім згляді я цілком безпечна. Лагідь ся на дорогу 15-16 лютого. Здає ми ся, абись зі Льв[ова] виїхав у полудне, то будеш в Кол[омії] на 10 год. в ночі. Однакож маємо ще досить часу, я ще пораджуся тутка незадовго, котрої акуратно днини, чи в понеділок, чи в неділю мені би найліпше відци виїхати. А ти тимчасом відписуй мені, як тобі ся здає. Ах, гадаю си тепер, то біда, що я все так далеко від того Львова мешкати мушу; колиб ми близько були, ми би не переносили тільки гризоти, кілько до сего часу вже зазналисьмо з усіх боків. Я сими днями богато й думала над тим, чи не моглоби вно так статися, аби я ще коли на своїм віку у Львові замешкала. Думалам і говориламу уже о тім, ну і що гадаєш? — маю надію. На то требаби ще трошки почекаати, але сповнитися може, сли о тоє постаравбися хрестянин”.

І ще раз просить Франка приїхати:

„Але ти до Колом[ії] приїзди, скоро лише маєш у запасі то, що у дорозі мати треба. Коли маєш, то добре, я приїду тобі на зустріч; котрого дня і котрої години ми ся повитаємо, умовимося докладно хоть зараз, а хоть і в другім наступнім листі”.

5 лютого 1880 року летить ще один її лист до Львова, в якому Ольга знову просить приїхати побачитись з нею. „Я, — пише вона йому, — лише тільки знаю, що хотілабим с тобов видітися, а чи треба, ти вже розсуди сам. Правда, роздумавши ліпше, Коломия не зовсім подобалася мені на місце нашого звиданя. Під кожним оглядом волілабим, щоби я поїхала до тебе, не ти до мене. Отже розміркувавши ближче, виджу чим раз ясніше, що цілий інтерес с Коломийов псувавби лишень всю приемність нашого звиданя. Я би там не могла так сміло поглянути тобі в очи, як поглянулабим у Львові. А ти як гадаєш? Правда, Кол[омія] нам обоім незнакома; а потому знов мене би сумлінь гризло, що ти до остатного витягнувбися на тоту дорогу. Отже до Коломії приїзди, хиба слиби в тебе грошей по достатком найшлося, тогди напишеш, а я ти візначу день. А як то ні, то я до тебе до Львова доконче приїду навесні, десь в маю; чуєш, приїду певно навесні, хибаби не знаю що зо мною було. Не журися, я вже говорила о тім, як то має зробитися, щоби с того не вийшов крик і гвалт. Скажиж, Іванку, будеш мене надіятися з утіхою? я лише вічно о тім гадаю, навіть занадто богато,

бо через то всякі дрітлі мисли в голові не вміщаються. Слухай, зійдемося тай ти мені порадиш що робити, аби о тобі так у єдно не думати. Правда, через то власне треба нам конче видітися, бо інакше я не в спокоюся. Знаєш бо, я як що собі загадаю, так аби конче було — доти, кажу, нема мені супокою. Згода! правда?”

Життя на Покутті й тамтешні люди Ользі зовсім не до вподоби. „Хотілабим, — пише у тому ж листі — дуже винестися відси в инчі сторони. А ту Володимир майже зв'язаний с тим місцем; як може ти відомо, узяв він ґрунта в посесію у свого батька на 3 роки, за що річно має платити 600 зр.; я цікава ще, чи буде він в стані заплатити тоту суму, не то щоби сам мав с того який зиск. Тільки всего, що можна виживитися і може одягтись яко тако, більше ніц, а праці сила. По правді він лише тому приймився бути ту сотрудником, що мої родичі не в стані були дати мені хоть що троха на господарство, а ту є вже готова ложка і миска, як кажут, тож він і гадає, коби що троха придбав тутки, то будемо випроваджуватися далі. Та я чомусь на жаден спосіб привикнути не можу; се може тому, що я тих людей знала уже давно, та жилам з ними, а тепер знов засталам їх таких самих, якими були давно, а мені лячно робиться, як подумаю, що би я робила, слиби мені прийшлося вік вікувати з ними”.

Розуміючи, що тим Франка не настрашиш, Ольга починає впевнювати його, що має великі літературні плани, хоче писати, але от потрібно їй кваліфікованої літературної поради, і він, Іван Франко, не може їй відмовити в цьому.

На запитання, чи вона живе з Володимиром, як має жити жінка з чоловіком, Ольга Рошкевич відписує прямо: „Таж ми межі собою добрі, щирі, сердечні приятелі, але так гадати, як ти, я дуже чогось боюся, мені страшно. — Не хочу навіть споминати про щось таке”.

Ольга живе надіями на зустріч, а Франко чомусь не їде.

Врешті Ользі ввірвався терпець, і в листі від 22 лютого 1880 року вона вже не вимолує зустрічі, а просто наказує: „От і все. До Кол[омії] збирайся на самого 1 марта, понеділок. Виїдеш зі Львова денним потягом, — здаємися, десь коло 12 години в полудне, тож у Кол[омії] будеш на 10 год. в ночі. Стрітимося хоть на двірці, а хоть в місті в ринку, бо то від того залежит, чи я буду їхати желізницев, чи кіньми (відси до Кол. 3 милі), — ще не знаю. До котрого дому зайдемо, також сказати не можу, бо не знаю, як їх означити. Отже старайся полагодити свої інтереси на час, щоби 1 марта був уже в дорозі, бо мені той день найдогідніший. Напиши до Березова, — щоби коні по тебе прислали до К. З., в середу по полудню. На сей раз довше пробувати мені в К.

трудно. А до того часу буду старатися посписувати дещо своїх мемуарів в хронологічному порядку, отже с таких препаратій будемо видіти, що зробити вдасться. Гадаю, що так буде найліпше і найлегше для мене на сам початок. Гей! коби вно мені ся вдало, коб я могла прислужитися вам чим добрим, щаслива бим була. Маю щиру волю і охоту, лише чи відповідять ми сили”.

Ольга рахує дні до зустрічі. 19 лютого, тобто через тиждень, вона повідомляє: „Коханий Іванку! Лист твій получилам передучора. Хорошо, що всьо улагоджене порядком, тепер спокійно, весело і я з утіхою очікую тої днини. Дивися лише, абись не втратив колію на 1 марця, бо що як що, але уменшити оден день звиданя булоби се для нас великов стратов. Я приїду до К[оломій] желізницев о 6 г. вечером, а о 10 буду на тя чекати на двірці”.

Ольга хотіла б знати, до кого Франко їде в Березів: „Але конечно твій знайомецъ мусит бути якийсь незалежний чоловік, бож певно, що до ніякого попа туда не вібераєшся. Бо я вже довідувалася з шематизму, тож парох там уже віковий, а сотрудник мені дуже добре знакомий. Аж ем ся здивувала, таж то предці стрієчний брат моєї мамці. Ах! дуже добре знаю пострієного, зарозумілого Міня Руденьского! От знаєш що, ти коби не стрічався там з ним ніколи. Впрочім то ніц не значит, бо і щож за інтерес може мати для тебе якийсь там попега”.

Зрештою, нема чим гризтися. Її більше займає питання, чи пізнає він її? Так багато часу минуло від тої днини, коли бачились востанне. Ще в Лолині. „Знаєш, — хвилюється, — мені приходит на гадку, чи пізнаєш ти відразу на двірці. Я тебе певно швитко пізнаю. На то я нині умисне дивилася до зеркала, чи така я сама, яка булам уперед, але бачу, що ще не постаріламя. Але тобі може чудно робится, що я так дбаю за свою лепету. Ні, Іване, се було с простої цікавості, бо я вже мало сама не забула, яка я на вигляд; уже зіправди не тямлю, коли я заглядала до зеркала; відай така безпретенціональна зробиламя була на якийсь час. А видиш! а ти посуджував мене, чи може не кортит мене податися на маркізу. А ти, чоловіче, пам'ятай, абись ся добре одів, бо дорога далека, а морози не попускают. Я також десь троха застудиламя та кашляю теперь. Ні, се не жарти, пам'ятай особливо, абись собі ноги добре опакував”.

Хвилюється, щоб про їхню зустріч не виникло зайвих розмов: „Чи багато людей знают о твоїй подорожи до Бер[езова]? Хто знає, може ся не стямиш, як там і не звані станут інтересуватися, що ти ту дієш. Але мара бери! Хоть може тобі й самому ходит о то, аби стога які сплетні не вийшли. Чи Славко знає?”

А знаєш, я троха недобра, бо мені вже стоїт одна мала завада. Десь тепер має над'їхати сюда одна дама з міста і побути тутка якийсь час для санкованяся, сли сніг нині-завтра не згине, чи для повітря, — хоть тепер лехко мож катру набратися. Акурат може впаде коло 1 мар[ця]. Однакож ти не журися, то для мене властиво не буде перешкодов, я про тото поїду, хотьби вна і над'їхала сюда на тот час (хоть маю надію, що відложится на далі), на всякий спосіб але хотілабим уникнути непотрібних запитань від неї: куда? що? зачим? і т. д.”.

Отже, вирішено — він їде в Коломию. Зустрінеється з Ольгою, а потім поїде в Нижній Березів, що знаходиться в 22 кілометрах від Косова і 25 кілометрах від Коломиї в передгір'ї Карпат на березі річки Лючки, притоки Прута.

Кирило Геник, якого їхав учити, на два роки молодший від Івана Франка. Народився в Нижньому Березові, де його батько Іван був вїйтом і першим багатієм на селі. Не з бідної сім'ї походила і його мати Анна. В їхній сім'ї народилося троє синів. Найстаршим був Кирило, потім Степан та Антін. Батько Кирила Геника, ставши вїйтом, розпочав запеклу боротьбу з шинкарями, які розпичували селян, а відтак відбирали від них ґрунти. Цим він накликав на себе гнів власників шинків, і вони в 1861 році отруїли його. Слідство у тій справі велося довго, але вини шинкарів не було виявлено, про що оповіла газета „Діло” від 14 серпня в статті „Одна сільська кар'єра”, поміщеній у рубриці „Всячина”. Після смерті батька одна частка ґрунту дісталася Кирилові, а друга — його братові Степанові. Проте займатись сільськогосподарською роботою Кирило не міг через свою непосидючість. Йому все швидко набридало.

Кирило як син багатіїв міг собі дозволити на приватну науку в сусідньому селі Люча у вчителя Андрія Никоновича, оскільки школи в Нижньому Березові не було. Була церква святого Миколая, збудована 1845 року, яка належала до парафії Вижнього Березова, як і церква села Середнього Березова. Всі березівські церкви входили до Пістинського деканату. До Вижнього Березова від Нижнього три кілометри битого шляху. 1872 року Кирило поступив до Коломийської гімназії, яка була єдиним середнім навчальним закладом на все Покуття. Провчився там п'ять років і 1877 року після закінчення п'ятого класу вирішив заробляти на себе. Виїхав в Дебеславці як корепетитор панських дітей, протримався там до грудня, після чого повернувся у рідне село і вирішив підготуватись до екзамену на народного учителя, який і склав у лютому 1878 року у Львові, одержавши учительську посаду в Камінній Надвірнянського повіту на Станіславівщині, де пропрацював до жовтня того ж року. На його прохання був переведений „ближче

дому" в село Уторопи Косівського повіту, що перед Яблуновом. Під кінець 1879 року він захворів. Йому надали відпустку на лікування. Маючи вільний час, Кирило Геник вирішив підготуватись до іспиту зрілості, тобто так званої гімназійної матури, — про це довідуємось з його заяви на допиті в Коломийському суді 10 березня 1880 року (Іван Білінкевич. Франківський словник. т. VII, арк. 1437, Львівський літературно-меморіальний музей Івана Франка, № 19155). На той час Кирило вже встиг одружитись з дочкою священника з Лючі біля Яблунова Ігнатія Цурковського, брата матері Остапа Терлецького („Діло" від 14 серпня 1926 року). Ігнатій Цурковський (1820-9.09.1889 р.) наполягав, щоб Кирило Геник після здачі матури йшов на вищі студії, тобто продовжив навчання в університеті. Тесть дорджував іти на теологію, щоб після його смерті успадкувати непогану парафію в Лючі. Кирило Геник навіть їздив у цій справі до кардинала Сильвестра Сембратовича просити дозволу поступати на теологію, але кардинал відмовив йому через те, що він був одружений.

Саме тоді, коли Кирило Геник за порадою тестя готувався до матури, він зрозумів, що сам осилити всі предмети не зможе, і став шукати репетитора. Так Геник звернувся до Семена Барановського, який і порекомендував йому Івана Франка.

Чи був Франко хоч заочно знайомий з Кирилом Геником? Сумнівно. Проте Петро Кравчук, автор брошури „Канадський друг Івана Франка", виданої у Торонто 1971 року, твердить, що „Кирило Геник познайомився з Іваном Франком у 1878 році як видавець „Громадського друга", листувався з ним, допомагав йому збирати матеріали про Гуцульщину". На жаль, у фонді Франка, що зберігається в Інституті літератури НАН України, зберігся тільки один лист Кирила Геника до письменника, який датується 1903 роком, а листів до Кирила Геника від Івана Франка не збереглося зовсім. Хоча все-таки ще один лист Кирила Геника, написаного ним до Івана Франка з Канади, таки був опублікований у „Літературно-науковій віснику" (кн. VIII, с. 18, 1901 р.). Доля листів Івана Франка до Кирила Геника невідома, хоча Петро Кравчук запевняв, що в особистому архіві Кирила Геника такі листи були, проте цей архів не знайдений.

Після невдачі з духовною кар'єрою Кирило Геник пробував щастя у торгівлі. „За порадою дідича Дуліб Ядзвінського, — писало „Діло" у згадуваній статті, — К. Геник почав вести в Березові Нижнім корчму. (Він вважав, що, завівши корчму, він врятує селян від визиску та обману — авт.). Зразу йому йшло добре, але вкоротці ця робота йому знудилась, він взяв до помочі якогось Кисилівського, котрий хитро й підступ-

но занастив це діло та довів до банкрутства". 1888 року Кирило Геник організував у Яблуневі „Карпатську крамницю” (про це повідомляло „Діло” у № 42), а також був членом „Гуцульської промислової спілки” в Коломиї, основаної у 1890 році.

Зазнавши чергової невдачі — на цей раз на ниві шинкарства, — Кирило Геник став працювати поштовим службовцем і перебував на цій посаді біля двох років — саме до того часу, коли в Галичині почалась еміграційна гарячка. 1896 року він разом з родиною виїхав до Канади у Вінніпег, де став працювати службовцем в еміграційному бюро. У 1901 році К. Геник написав Іванові Франкові листа, в якому порушував питання взаємин інтелігенції з селом, справедливо зауваживши, що інтелігенція, яка походить з села, опісля досить легко відрікається його і ставиться до хліборобів з погордою. От він і радить цій інтелігенції повернутись до села лицем і заснувати „Земельне вольне братство”. Для того треба не дуже й багато праці — знайти 20 людей з капіталом по 5 тисяч гульденів і об'єднати їх у братство...

До цього листа Іван Франко зробив таку примітку: „Уважаючи справу, піднесену д. Геником, дуже важною для дальшого розвою нашого народу і для здорового зросту нашої інтелігенції, я при тим уважаю себе некомпетентним розсуджувати про її практичні основи і для того замість приватної відповіді д. Геникови подаю його лист до прилюдної відомости. Нехай ширший круг наших освічених людей подумає про цю справу. Я від себе додам лише, що коли б діло можна було покласти на практичний ґрунт, то се було би велике добро, був би зав'язок справді незалежної руської інтелігенції. Кожному, хто придивляється тепер нашому публичному життю, ясно відразу, що найбільшим нашим лихом єсть брак — не інтелігенції взагалі, а незалежної інтелігенції.

Учитель, професор, урядник, навіть лікар і адвокат — всі вони залежні від свого уряду, від клієнтелі і дуже часто в народніх справах не можуть виступити так, як би їм хотілося і як диктує їх сумління.

Праця на рилі в умовах відповідних середньому рільному властителям західної Європи або американському фермерови дала б їм не тільки суцільність ідеалів і життєвої практики, але також економічну і соціальну незалежність. Що ж до побоювання д. Геника, чи церковні влади не робили б яких перешкод, то мені се видається безпідставним. Не з боку церковних, а з боку фіскальних властей таке братство стрілило б найбільші перешкоди, а вивішене стягу безконфесійности без потреби відчужило б його від руського селянства”.

У Канаді Кирило Геник вів серед емігрантів просвітню роботу; в його хаті, як твердить П. Кравчук, збирались молоді соціалісти, які ще в

старому краю перебували під впливом ідей Івана Франка. Окрім того в домі Геніка збирались на репетиції українських п'єс („Сватання на Гончарівці” — „Український голос” від 16 березня 1960 року), а також для заснування „Просвіти”. За старанням К. Геніка восени 1903 року у Вінніпезі почала виходити українська газета „Канадійський фермер”. Тоді ж Кирило Генік знову звернувся до Івана Франка, запрошуючи його до співпраці у цій газеті. „Ви, — писав він, — вже може чути від М. Павлика, ми видаємо газету тижневу в Вінніпегу п[ід] н[азвою] „Канадійський фермер”. Сили наші дуже слабкі до газети, отже буду Вас просити писати для нашої газети, а думаємо, що кожную Вашу працю зможемо Вам заплатити. У нас Ви могли би багато гостріших річей писати, не боячись цензури. Думаю, що конечно треба нам утвердити продажу книжок українських, де Ваші праці та других можуть дуже добре розходитись”. Цю відповідь Франко на цю пропозицію — невідомо, але оригінальних речей у цій газеті він не публікував, хоч передруків було чимало, очевидно, не без згоди письменника.

Хоча Кирило Генік і вважався таким, що ширив соціалістичні ідеї серед еміграції, але, як зауважує П. Кравчук, він не був у цьому послідовним, бо не перейшов на марксистські позиції, а залишився на драгоманівських. Непосидючий характер К. Геніка примусив його подумати про повернення в рідний край, і він навіть відправив туди дружину з дітьми, але, дізнавшись, що Коломийський суд хоче виточити йому процес за агітацію селян їхати в еміграцію, відкликав дружину назад до Канади і більше не думав про повернення додому. В еміграційному бюро він працював до 1914 року, шукав собі місця проживання в Техасі і на Кубі, але тамтешній клімат йому не припав до душі, і він повернувся у Канаду, де й помер у Вінніпезі 12 лютого 1925 року на 67 році життя. 14 серпня 1926 року газета „Діло” надрукувала запізнілий некролог.

Своє особисте знайомство з Кирилом Геніком до 4 березня 1880 року Іван Франко на допиті 7 березня 1880 року, проведеному Коломийським повітовим судом та судьями Анджейовським і Парисом (ЦДА України, м. Львів, ф. 663, оп. 1, спр. 113, арк. 6), заперечував. „Я сам вибрався до Березова, — зізнавався Іван Франко, — щоб підготувати до іспиту зрілості Карла Геніка, якого я, однак, раніше зовсім не знав. За посередництвом Семена Барановського, який відвідує правий виділ у Львові і походить з цих околиць, я зобов'язався підготувати Карла Геніка до іспиту зрілості. Про плату ми повинні були ще домовитися. Як я чув, Карло Генік декілька років тому закінчив V клас Коломийської гімназії і мав тепер намір підготуватися до іспиту зрілості. Я повинен був йому в цьому допомогти.

У середу опівдні я виїхав залізницею з Львова і вечором прибув до Коломиї, де, згідно з листами посередника Семена Барановського, я повинен був зустрітися з Геником. І справді, в четвер зранку на залізничну станцію прийшов Геник. Тут він мені відрекомендувався, і так ми познайомилися. Потім ми негайно пішли до Яблунева”.

Ні слова про зустріч з Ольгою Озаркевич.

З Кирилом Геником Іван Франко повинен був зустрітися 4 березня. З Ольгою він зустрівся 1 березня. Про це слідчий суддя довідався з листа Ольги Озаркевич від 8 березня 1880 року, який вона вислала Іванові Франкові в Нижній Березів, де він, за її розрахунками, вже мав би бути. Лист був висланий на руки Кирила Геника. На той час Геник уже сидів у Коломийській тюрмі, а тому слідчий доставив йому лист туди. Кирило відмовився відкривати листа, посилаючись на те, що він писаний не до нього, бо Ольга адресувала його якомусь Каролою Генику, а він Кирило Геник. Слідчий звернувся до палати радних, і за її наказом лист відкрили. Оригінал цього листа залишився в протоколах. Справа дістала розголосу.

Ольга писала: „Коханий Іванку! Понеділок 8/III. Нині тиждень, як ми стрінулися о 10 г. на двірці. Час би предці написати до тебе і ти може нетерпеливо ждеш на моє письмо. А вже ж правда: хто від їхав, тот уперед написати о собі повинен. А воно діправди є о чім писати, а тобі і послухати цікаво. Вже ж я не знаю, як тобі, але мені ті два дни перебути в К[оломиї] веселі і приємні були, винявши пару годин с початку, що то ми відай чи не моглисьмо відразу порозуміти, чи може трудно нам було так напруго увійти в ток цілої річи, чи може уникалисьмо не знаючи, як одно другого прийме. Правда, як ти першого вечера все с тим виїздив: „Та до чога се все? — Вєдь не надо. — Некакой цели нет” і т. д. Але потому ти перестав так говорити, і ми знов були собі як давні щирі приятелі, котрі межи собою етикети ніякої не мають. Тогди мені було добре і весело і щаслива чулася, коли, глядучи на вас обох (як прийшов єсь на нашу станцію у вівторок вечір) виділам межи вами приязнь. Гадалам, як они хорошо годятся оден з другим — добре мені, що таких розумних приятелів маю. Не тямлю, чи коли було мені так лехко на серцю як того вечера; тогди і любов горяча зачала приступати до мене. Як хорошо жінці любити! З лехким серцем попраццаламся с тобою другої днини, надіючись що незававом знов побачимось і пробудемо разом довше ніж перший раз. С такими гадками сіла я до брички і поїхалисьмо. Але за пару минут я мала спосібність переконатися, що воно не цілком так, як я собі вимечтала. Але пощо тобі описувати цілої нашої подорожи? Се мігби зробити хиба який художник-писатель —

що ми с тобою говорили, як ми виглядали і т. д. Виглядане наше — тільки лише знаю — мусіло бути дуже незвичайне, бо звертало на себе увагу всіх людей на двірці в сали, а потім в купе.

Я тобі споминала, що зійшовшися з ним у вівторок в полудне, побачила на нім перемену. Догадувався певне, що я плачу, нарікаю, десперую і т. д. Я го тогди успокоїла і всьо добре було. В середу вечером, як надійшов до нас, ти правду казав, що він критично споглядає очима. Я того не замітила і перечилам тобі. А воно зіправи так було, бо хрестянину привиділося, що мої очі червоні були від плачу. До дев'ятої години він держався оскільки міг спокійно, а потому кинуло го в дрощ. Мені дуже страшно зробилося. Но, і чи мав же він чого непокоїтися, чи видко було мені слези на очох! Я тогди рада була, тішилася ним і цілим світом, не до плачу мені було, а ему слези провиджуються. Комедія! Але я ему ростолкувала відтак всю річ, а було коли, бо коней не засталисьмо на двірці (у Снятині — авт.) і пересиділисьмо в сали від 11 години до 5 рано. Рано найшлисьмо фіакра і до дому приїхалисьмо вже цілком солідні люде, а то я гадала вже, що він розхорується. А все тому вина — роздражнені нерви. А тепер же він знов тихий, добрий чоловік. Цілими днями толкуємо лише, а найбільше я ему, о становищі жєнщини зглядом мужчини і на оборот, а іменно се вчинила насамперед — о відносинах моїх до тебе і до него. Сеся квестия пильно займає нас теперка. Всьо, що лише даєся нам видіти в практиці, і що лучалося нам читати в наукових книжках, всьо то ми тепер розбираємо та прикладаємо на всі боки. Я в таких разях стаюся вимовна, говорю з затятєм і з запалом, бо вже ж ту о власний інтерес ходит. Всьо, що в нім було недоконаного доси, я доконую теперь. І воно мені вдаєся, слава богу. Доводами своєми переконую го на кожнім кроці. Бо мала би то бути заздрість з єго сторони, тогди як для мене так для него тота річ моглаби довести до злих наслідків, хто знає, може і до самодурства, до котрого він навіть наклонности ніколи не мав. Отже як бачиш, мені тепер і не скучится так як часами було, бо завше занятісьмо як не цікавим читанем то цікавими бесідами, то в нас іде на перемену. Маю надію, що зроб'ю так, що він буде так само гадати як я, що розвину ширше єго круг понятя.

Але знаєш, я так змучилася тим писанем, що аж ми віддих запирає, бо я би хотіла всьо борзо росповісти, а то треба креслити букву по букві. Чортівські ті букви!

Владко нині питаєся, чи хочу я завтра поїхати до Снят[ина] с того ми знов зайшли у широку бесіду. Я довідалася, що він ще одну дурницю зробив, с котрої я не можу рада бути. А то: що він перед нашим відїздом признався своєй сестрі (Наталі Кобринській — авт.) куди

їдемо і задля якої причини. Вна зачала була допитуватися „bliższe szczegóły”, а він сказав, що ніби то я була запросила тебе приїхати сюди, а потім обрадилася інакше і рішила за відповідне ще зїхатися с тобою в К[оломїї]. Йї с того дуже дивно. Він то говорив у добрій мисли, значит, щоби вона, припустім, не образилася, що я таюся перед нею і т. д. А зробив тим власне зле, бо за то знов я чуюся бути ображена. Вна має авторитет в своєї родині, однакож я над собою того авторитету чути не хочу, а також нікому не позволю підчиняти мене їй. Але впрочім то байка, керувати мною вона ніколи не буде. Однакож с того всего виходит тепер: нарушені стосунки межі мною а нею. Але я поїду завтра до них (Кобринських — авт.), що ми то шкодит? побачу, як то буде межі нами. Сподіваюся, що конечно с тактом властивим жінкам.

Одно мені найгірше, а то, що тобі тепер не випадає приїздити сюда, так як я тебе запрошувала. Треба чекати, щоби всьо перетерлося уперед.

Однакож я маю гадку запросити до себе хоч на пару день Олеськова. При спосібности напиши і ти йому, щоби приїхав на Великдень. Мені потрібно сходитися частіше з молодими людьми, котрих я поважаю і до котрих симпатію маю, бо затворницею бути мені не хочеся, а тут товариства для мене нема приємного. І то мені забавно буде, що моя зовиця може кривим оком будеся дивити, що я мало наблюдаю за своєю повагою, запрошую і находити приємність в товаристві таких молодих хлопців, які щодо віку навіть мені не пара.

А тобі забавно буде! цікаві історії! а ти відпиши мені швидко, як тобі знов поводитьсь на селі? який твій товариш? хто там ще є у хаті? як проводите час? а нарешті, що гадати о тім, що я тобі понаписувала?

Цілую тя Ольга.

Лише не журися нічим, все то цікаве, а не смутне”.

Досі не встановлено, в якому домі зупинялась Озаркевичева в Коломїї, а також у кого зупинявся Іван Франко. З листа Ольги Озаркевич від 12 лютого можна здогадатись, що вони з чоловіком, підготовленим Ольгою до зустрічі з І. Франком, зупинилися в когось із своїх багаточисельних коломийських знайомих — шукати місця в готелі не було сенсу. Зупинитись вони могли будь у кого, і Ольга писала Франкові: „До котрого дому зайдемо, також сказати не могу, бо не знаю, як їх означити”. Очевидно, не знала адреси, як то часто буває. Знала „на око”. Проте в цьому ж листі написала, щоб Іван Франко сказав Геникові з Березова, аби коней прислали до К. З. Оте „К. З.” дотепер не дає спокою дослідникам. Одні вважають, що „К. З.” — це Коломийська залізниця, але якщо б Ольга справді мала на увазі залізницю, то вжила б

слово „двірець”. Інші дослідники кажуть, що під „К. З.” слід розуміти Корнила Заклинського. Словом, ким був цей К. З., залишається загадкою до нині.

Зустріч Ольги з Франком тривала три дні — з 1 по 3 березня, — а в середу ввечері, тобто 3 березня 1880 року, Озаркевичі виїхали до Белелуї. Іван Франко переночував ніч і четвертого березня, як і було домовлено, зустрівся з Кирилом Генником і разом з ним помандрував до Нижнього Березова.

Розділ III

ЗНОВУ АРЕШТ

Даремно Іван Франко думав, що йому вдасться уникнути чергового арешту, і втікав від нього зі Львова, де його душили нужда, безвихідь та робота, за котру ніхто не хотів платити. Даремно надіявся, що знайде спокій, зустрівшись з Ольгою. Марними були його сподівання...

Очевидно, Франко інтуїтивно відчував, що його за відсутністю Михайла Павлика обов'язково якимось чином зачепить краківський арешт соціалістів, серед яких було багато його знайомих, друзів, співкурсників по Львівському університету, з якими разом відвідував семінари і які переховували його літературу. Саме тому він вирішив зникнути зі Львова, пересидіти спокійно на провінції і повернутись назад у Львів, коли все вгостиниться. Щоб зникнути зі Львова, потрібна була причина. Тут і підвернувся Семен Барановський, який підказав, що багачькому синку з Березова потрібний репетитор. Дивно, що того репетитора потрібно було виписувати аж зі Львова, коли їх достатньо було в Коломиї чи в Станіславові, куди значно ближче. Дивно й те, що при затриманні Іван Франко не назвав свого правдивого прізвища — напевно, також інтуїтивно відчував, що станіславівська поліція шукає саме його. Залишається нез'ясованим, чому Франка не заарештували ще у Львові. Зрештою...

Отож вранці 4 березня 1880 року після того, як Ольга Озаркевич, котра так прагнула побачитись з Іваном Франком і поскаржитись йому „на свою гірку долю”, поїхала в Белелуї, письменник зустрівся з Кирилом Геніком, і обидва помандрували в Нижній Березів. Невідомо, чи вони пішли пішки, чи поїхали кіньми Кирила Геніка, чи сіли на поштові, які курсували між Коломиєю та Яблуновом, звідки можна було б добратись на попутній підводі, оскільки в цей день був ярмарок в Яблуневі, а селяни з Нижнього Березова такі ярмарки ніколи не пропускали, а тому, якщо Кирило Генік не хотів морочитися зі своїми кіньми, він міг охоче скористатися з допомоги односельців.

Дорога до Яблунева в такому випадку могла бути тільки одна: через Прут на Верхній та Нижній Вербіж, Малий Ключів та Великий Ключів,

які, правда, лежали трохи оддалік основної траси, потім Мишин, що славився своїми музиками та гарною церквою при дорозі, відтак Ковалівка, де велись розробки вугілля, далі Стопчатів, а там і Яблунів. Усього 16 кілометрів, які можна було пройти й пішки — якщо вийти зранку, перед полуднем будеш у містечку. За інших обставин ця невелика мандрівка у світ могла дати Іванові Франкові чимало гарного матеріалу для оповідань чи й для більшої повісті. Місця справді цікаві й мальовничі. Франко вперше побачив Прут, який опісля часто згадуватиме у своїх творах і який у ті роки мав „манорію” розливатись і заливати все навколо, так що люди селились у безпечній відстані від нього, а на заливних землях робили пасовища чи стелили льон. Гори тут теж були не такими, які бачив у себе в Нагуєвичах чи в околицях Лолина. Зрештою, по дорозі мандрівники напевне зустрічали людей, ачеї ішли не через пустелю. На жаль, Іван Франко не залишив про це жодної згадки, якщо не рахувати кількох рядків у спогаді „Як це сталося”, вперше надрукованому у № 167 віденського часопису „Die Zeit” за 1903 рік, а відтак — українською мовою — М. Возняком у 5-6 книгах „Радянського літературознавства” за 1940 рік (у цьому спогаді письменник оповідав історію написання повісті „На дні”): „Взимку 1880 р., не маючи ніяких засобів, щоб жити у Львові, подався я на село, в Коломийський повіт, де мав одержати приватну лекцію. Під час подорожі до місця мого призначення задержали мене жандарми в селищі Яблуневі, заарештували і відправили до Коломиї”.

Про цей же „незначний епізод” Іван Франко згадує і в автобіографії з 1890 року, написаній у листі від 26 квітня до Михайла Драгоманова: „З початком (мабуть, в марті) 1880 року я виїхав в пов[іт] Коломийський до К. Геника до Березова, щоб там пробути якийсь час, по дорозі був арештований в Яблуневі...”, а також у біографії, написаній для Омеляна Огоновського, котрий готував свою „Історію літератури руської”, де Іванові Франку було відведено чимале місце. Сама ж автобіографія була віднайдена значно пізніше в архіві львівської „Прогресу” і в 1927 році надрукована у Києві в збірнику „За сто літ”. Там також тільки декілька рядків: „У р. 1880 поїхав я в гостину (немає і близько згадки про приватні лекції — авт.) до Кирила Геника в Коломийський повіт, але там мене опять арештовано на підставі підозріння о агітацію нелегальну”. Про факт арешту зазначив Іван Франко і в автобіографії, написаній 18 січня 1909 року для лексикону Гердера, яка українською мовою вперше була опублікована у згаданому збірнику „За сто літ”. „Тому, що моє становище, — писав Іван Франко, — в зимовому семестрі 1879 року було не забезпечене, виїхав я на приватну лек-

цію до Березова в Коломийському повіті, однак по дорозі жандарми арештували мене...”

Отже, в Яблуневі втомлені мандрівники вирішили перекусити та трохи відпочити, а відтак рушити до Нижнього Березова. Зайшли у корчму Йосля Глікштерна (в радянський час її розібрали, а тоді вона знаходилась там, де зараз автобусна станція). Був четвер. Корчма гуділа від людей. Одні пили за здоров'я тих, з ким здибалися на ярмарку, „обмиваючи” зустріч; інші пили з радості, що добре продали, ще інші — що добре продали і тано купили. Часом частування переходило у бійку, бо хтось щось не так сказав, а інший не так зрозумів — словом, було так, як звичайно буває в корчмі. Зрозуміло, що час від часу тут з'являлись чергові поліціанти, аби подивитись, чи дотримується наряд дисципліни, чи ні. Часом їм доводилось наводити ту дисципліну. Так було і в той день.

Іван Франко зайшов до тієї славної на всю околицю корчми разом з Кирилом Геником. Як годиться, замовили їсти, бо й справді були голодні — пройшли чи проїхали шмат дороги, а до Березова ще залишалося шість кілометрів. Про що говорили дорогою — невідомо. Можливо, обговорювали умови навчання, можливо, Іван Франко випитувався про обстановку в околиці, бо мав на це підстави. Краєм ширилася чутка, що має приїхати цесар, що змушувало всі гілки влади готуватися до цього приїзду. Можливо, цієї теми не зачіпали, а говорили про все інше, тобто про все і про ніщо, як найчастіше буває. Проте відомо, що розмова між ними була якась напружена і обидва були зденервовані. Можливо, Кирило Геник знав, що напередодні приїзду Івана Франка від коломийського староства прийшло розпорядження бути пильними і не випускати нічого з виду. Можливо, дізнався, що й він потрапив під графу небезпечних людей чи щось подібне (опісля радянські дослідники настільки заплутали справу свідченнями різних „свідків” та „сучасників”, що годі вже й розібратись, хто з них говорив правду, а хто просто ліпив з Кирила Геника соціаліста). Словом, мусило бути щось таке, що обох зденервувало, бо обидва були дуже неспокійні. Принаймні так опісля твердив у своєму донесенні черговий постерунковий поліцай Капусциньський. Він того дня ніс патрулювання разом з жандармом Філем. Як часто заходили в корчму панове поліціанти — невідомо, як і невідомо, чи частував їх хитрий Йосель Глікштерн, проте саме вони залишили донесення про обставини арешту Івана Франка та Кирила Геника, які довго не були відомі і вперше введені в науковий обіг коломийським франкознавцем Іваном Білінкевичем, який свого часу опублікував про це чимало статей у районній коломийській газеті „Червоний прапор”, а зібрані в різних архівах матеріали передав на збереження у Львівський

літературно-меморіальний музей Івана Франка (спр. № 19689). В донесенні стверджувалось, що жандарми Філь і Капусциньський випадково зайшли у корчму Глікштерна. Вони звернули увагу на те, що то один, то другий відвідувач, які були в іншій кімнаті, тобто Іван Франко та Кирило Генник, часто вибігали надвір. Це зацікавило пильних поліцаїв. Обидва прекрасно знали Кирила Генника, та їм чомусь не прийшло в голову, що він вибігав подивитися, чи не нема кого із селян, щоб домовитись про підводу до Нижнього Березова, бо до нього ще кавалок дороги і йти пішки не було великої охоти. Можливо, вибігав тільки один Кирило Генник, бо Франкові не було жодного сенсу виходити: селян з Березова він не знав і знати не міг. Його міг приплести в донесенні сам поліцай, якому директивою коломиїського староства було доручено слідкувати за Кирилом Генником, Антоном Мельником з Яблунева та Порфірієм Гладієм із Нижнього Березова. І тут трапилась така нагода. Цілком імовірно, що панове поліціянти випадково побачили Кирила Генника, коли він заходив до корчми, а тому й взяли його „на бачність”. Без приводу затримати його не могли, бо Генник вчинив би скандал, тому й придумали всю цю історію з вибіганням надвір і Генника, і Франка, щоб створити видиму причину для затримання.

Панове поліціянти доносили, що оті вибігання Кирила Генника і невідомого їм панка викликали у них підозру. В першій кімнаті мирно споживав їжу, запиваючи пивом, громадський писар зі Стопчатова Л. Лукашевич. У нього і запитав пан Капусциньський, із ким це у другій кімнаті сидить Кирило Генник. Не моргнувши оком, писар зі Стопчатова відповів, що це уторопський учитель. Капусциньського це зацікавило, і йому, як напише пізніше у донесенні, захотілось особисто познайомитись, бо, виявляється, разом з ним у яблунівській жандармерії працює брат отого уторопського вчителя. Ну як, маючи таку нагоду, не познайомитись? Тому поліціянт і зайшов до кімнати, де сиділи майбутні арештанти Іван Франко та Кирило Генник, представився, як належить, і попросив представитись товариша Кирила Генника. Іван Франко назвався Каролем Срочинським, і це відразу викликало велику підозру у Капусциньського. А де ж уторопський учитель? Капусциньський вийшов до першої кімнати, де продовжував їсти і попивати стопчатівський писар, і запитав у нього, куди подівся уторопський учитель. Невідомо, що відповів підвипитий писар (у рапорті про це нічого не сказано), бо в той момент із другої кімнати швидкими кроками вийшли Іван Франко та Кирило Генник і попрямували до виходу, маючи намір покинути гостинний дім Йосля Глікштерна. Е-е ні, так не буде. Капусциньський заступив їм дорогу і рішуче, як того вимагав припис, зажадав, щоб товариш Генника назвав

себе. Саме в той час підійшов Альберт Філь, з котрим Капусцинський у той день чергував. Зрозуміло, що підійшов для того, аби опісля в донесенні пан Капусцинський міг становчо підтвердити правильність своїх дій. Іван Франко назвав себе Каролем Срочинським, родом з Долини. Слути порядку зажадали „авсвайса” — паспорта або документа, що його замінює. Виявилось, що в того Срочинського не було нічого, крім пільгового квитка на проїзд залізницею, справді виписаного на ім'я Кароля Срочинського. В аналогічних випадках підозрювану особу відпускають і вибачаються. Але у випадку з яблунівськими поліціантами так не сталося. Вони вчинили „Каролю Срочинському” перехресний допит і зауважили, що він відповідає невпевнено, плутаючись у відповідях, тобто, як пишеться у рапорті, „по всьому було видно”, що це не є жоден Кароль Срочинський, а якийсь загадковий незнайомець, особу якого варто встановити.

Жандарми оголосили, що затримують Івана Франка і забирають його з собою для встановлення особи. Кирила Геника відпустили. Його заарештовувати не було за що. Складається враження, що якби Франко мандрував у Яблунів сам, без Кирила Геника, то його б не заарештували, і йому не довелося би пережити того пекла, що настало опісля. Але так вже вийшло... А рапорт... Рапорт ніби навмисне провокує задати питання: яку роль у тому зіграв Кирило Геник? Згідно з цим рапортом-донесенням виходить, що Кирило Геник спеціально здав Івана Франка яблунівській жандармерії. Невже і цей хід було передбачено у грі, яку в той час затіяли навколо поета?

Що було далі з Іваном Франком — також невідомо, бо вже нема жодного документа, жодного спогаду про це, хоч вони могли б бути, бо і Капусцинський, і Філь дожили до початку Другої світової війни, а спогади про письменника почали збирати ще раніше — отже, від них можна було б дізнатись, як насправді тоді було. Однак цього не сталося.

Можливо, Франка відразу відправили у Коломию в руки тамтешнього староства, що було б дуже логічно, бо якщо яблунівські поліцаї і не знали, кого ввіймали, то принаймні могли здогадатися, що Кирило Геник не з тих, щоб водити дружбу з першим-ліпшим, а затриманий був поважною особою, а не якимось брсяком. А тому, хоч день і близився до вечора, був сенс відправити І. Франка у Коломию. Звичайно, його повинен був хтось супроводжувати, а тому малоімовірно, щоб поліцаї захотів йти пішки 16 кілометрів. У таких випадках „ангажувалась” будь-яка селянська фіра, не питаючи, чи їде вона в тому напрямку, чи ні, заарештованого садили на віз, і жандарм з оголеним багнетом супроводжував його до місця прибуття.

Можливий був і другий варіант: через близькість вечора і небажання супроводжуючого поліціанта затримуватись на ніч у Коломиї Івана Франка могли залишити на ніч у Яблуневі, скласти супровідний лист (пани поліцаї повинні були скласти донесення, а це для них було не таким вже й легким завданням), а відтак зранку відправити заарештованого в Коломию. Зрештою, в Коломию треба було йти тверезим, а тут базар, корчма Йосля. Словом, і дана версія також імовірна. Як би там не було, але згідно з документами вже 5 березня Іван Франко був у Коломиї. Якщо б Івана Франка „доставили” до Коломиї 4 березня, то тоді б він мусив „переночувати” в камері поліцейського арешту, що тоді знаходилась у будинку № 1 на вулиці, яка в радянський час називалась вулицею Горького. Тюрма займала перший поверх, і в ній могли тримати підозрілу особу тільки 48 годин до одержання санкції прокурора. Якщо така санкція була підписана, то затриманого відправляли до постійної головної тюрми, яка на той час знаходилась на вулиці Рамлерівка (в радянські часи — вулиця Карла Лібкнехта). Після „вз'єднання” тут розмістились військові частини, і це приміщення вважалось „секретним”. Коли 1956 року виникло питання про встановлення на стіні цього приміщення меморіальної дошки, то, аби не „розсекретувати” військової частини, „вченими” була висунута версія, яка, звичайно, дуже швидко була „доказана” і підтверджена, що Іван Франко сидів не тут, а у приміщенні магістратської тюрми, тобто в ратуші, і саме там було встановлено дешеву алюмінієву меморіальну дошку. Про те, де справді сидів Іван Франко, говорити заборонялось. Заговорили лише тоді, коли не стало радянської влади, секретність було знято, приміщення військових віддано коломийському медичному училищу, яке до того тулилось у малих будиночках, а в кімнатах, які до того були закидані доверху землею, навіть був відкритий музей Івана Франка.

Коломийське староство на той час знаходилось напроти теперішнього приміщення пошти, що на вулиці Леніна, 32 (довгий час тут містилась „Клінічно-біологічна лабораторія”). Саме туди насамперед повинні були привести затриманого Івана Франка, але на цій будівлі нема меморіальної дошки.

5 березня 1880 року цісарсько-королівський староста Г. Кучковський доносив про арешт І. Франка у Львів Президії Намісництва:

„Висока ц. к. президіє Намісництва! Вчора затримав ц. к. жандармський пост в Яблуневі, в заїзді Йосля Глюкштерна в цій самій місцевості, особу, яка не мала при собі жодних документів і дуже підозріла в тому, що була там разом з Кирилом Геником, якого стосується мій вчорашній звіт № 28/президія.

Згаданий незнайомий, коли запитали його прізвище, походження і ціль перебування, сказав, що він — Карл Срочинський, студент Львівського університету, і що приїхав до Геніка, щоб підготувати його до іспиту на атестат зрілості. Однак Генік не має відповідної освіти, щоб міг готуватися до такого іспиту, і тому мета перебування цього незнайомого стала ще більш підозрілою. Ц. к. жандармерія заарештувала цього незнайомого і сьогодні доставила разом з його подорожньою скринькою до ц. к. староства. Тут затриманий повідомив, що його прізвище Іван Франко і що він той самий, якого три роки тому ц. к. Львівський крайовий суд покарав шеститижневим ув'язненням за соціалістичну агітацію. Незважаючи на те, що в його скриньці, оскільки це можна було перевірити при поверховому перегляді, не знайдено книжок чи брошур підозрілого змісту, крім наукових, переважно економічного змісту, однак зважаючи на його минуле, а також тому, що він не мав ніяких документів, а також не міг переконливо повідомити про мету свого приїзду до нас, а його перебування в товаристві Геніка, уже підозрюваного в згаданій агітації, викликало у мене обґрунтоване підозріння, що Франко прибув сюди для поширення основ соціалізму, я наказав доставити його разом з протоколами допиту і скринькою до нашого ц. к. окружного суду. Одночасно я поновлюю пропозицію до ц. к. державної прокуратури про арешт Кирила Геніка, Порфирія Гладія, Теодора Барановського і Антона Мельника, про яких я доносив високій ц. к. президії Намісництва в моєму вищезгаданому звіті. Одночасно я розпорядився зробити домашні обшуки в Кирила Геніка і Теодора Барановського в Яблуневі.

Нарешті я звернув увагу ц. к. прокуратури на Семена Барановського, нібито студента Львівського університету, і ц. к. старости в Косові на Миколу Ковцуняка, вчителя в Шешорах, які, згідно з досьогчасними відомостями, мабуть, підтримують зв'язки з підозрюваними нашого повіту”.

Під тим рапортом підпис „ц. к. Кучковський”, дата 5 березня 1880 року, мова рапорту — польська. Українською мовою цей документ вперше було оприлюднено у збірнику „Іван Франко. Документи і матеріали” (видавництво „Наукова Думка”, Київ, 1966 рік). Оригінал зберігається в ЦДІА України (м. Львів, ф. 146, оп. 4, спр. 3684, арк. 21-23).

У цьому ж архіві (ф. 663, оп. 1, спр. 113, арк. 1) зберігається й рапорт Анджейовського Коломийському повітовому суду про доставлення Івана Франка до в'язниці: „Івана Франка, обвинуваченого жандармерією в Яблуневі в справі соціалізму, спроваджено сюди з староства (і) поміщено в камері № 6. В'язниця обwodового суду, Коломия. 5 березня 1880 р.

Примітка: В'язниці наказано затримати Івана Франка у слідчому ув'язненні. Анджейовський. Коломия. 6. III 1880 р."

Даний документ стверджує, що санкція прокурора була одержана й Івана Франка відправили в основну в'язницю.

Анджейовський — слідчий суддя Коломийського повітового суду. Саме він 6 березня 1880 року виніс ухвалу про проведення слідства проти Івана Франка (Там само, ф. 663, оп. 1, спр. 113, арк. 5), яка, як і решта документів у тій справі, українською мовою вперше була опублікована у згаданому вище збірнику: „Згідно з пропозицією ц. к. державної прокуратури, ухвалюю розпочати попереднє слідство проти Івана Франка за злочин за § 65 карного закону з затриманням його згідно з § 180, 175, пункти 2, 3, 4, закону про карний процес у слідчій в'язниці. Анджейовський. Коломия. 6 березня 1880 р."

„Пропозицію ц. к. прокуратури”, яка тут згадується, до того часу не знайдено. 7 березня Івана Франка особисто допитав суддя Анджейовський, який вважався „спецом” у політичних справах. Протокол допиту також зберігається в ЦДДА України в місті Львові (ф. 663, оп. 1, спр. 113, арк. 6-13) і також вперше був опублікований у згаданому збірнику документів та матеріалів.

Про себе Іван Франко повідомив: „Я, Іван Франко, народився в Нагуевичах, біля Дрогобича, постійно мешкаю у Львові, 23 роки, неодружений, студент IV курсу філософського факультету Львівського університету, утримуюся з лекцій і з писання статей до газет. Батьки мої померли. Маю лише двох молодших братів, які мешкають у Нагуевичах. Був караний Львівським крайовим судом за участь у таємних товариствах 6-тижневим арештом”.

На запитання, чи заарештований знає причину свого арешту, Франко відповів: „Минулого четверга мене затримали в Яблуневі, бо я не мав жодних документів, які міг би показати. Перед закінченням I курсу університету я залишив свій матрикул у когось з моїх товаришів у Львові, не пригадую собі, однак, у котрого, для того щоб він у відповідний час давав підписувати відвідування (університету). Я сам вибрався до Березова, щоб підготувати до іспиту зрілості Карла Геніка, якого я, однак, раніше зовсім не знав. За посередництвом Семена Барановського, який відвідує юридичний факультет у Львові і походить з цих околиць, я зобов'язався підготувати Карла Геніка до іспиту зрілості. Про плату ми повинні були ще домовитися. Як я чув, Карло Генік декілька років тому закінчив V клас Коломийської гімназії і тепер має намір підготуватися до іспиту зрілості. Я повинен був йому в цьому допомогти.

У середу опівдні я виїхав залізницею з Львова і вечором прибув до Коломиї, де, згідно з листами посередника Семена Барановського, я повинен був зустрітися з Геніком. І справді, в четвер зранку на залізничну станцію прийшов Генік. Тут він мені відрекомендувався, і так ми познайомились. Потім ми негайно пішли до Яблунева, зупинились там на короткий відпочинок, і там біля полудня мене арештувала жандармерія. В Яблуневі ми приїхали до якоїсь корчми, ввійшли до неї і були в ній весь час аж до мого арешту. Це могло тривати ледве 10 або 15 хвилин. У Яблуневі не маю жодних знайомих і за весь час мого короткого перебування там не говорив ні з ким ні слова. Також ніхто, крім жандармів, не питав мене про моє прізвище або професію. За весь час нашого перебування в Яблуневі також до Геніка ніхто не підходив і також ніхто з ним не розмовляв”.

Суддя запитав, з якого часу Іван Франко мешкає у Львові, і занотував у протоколі, що з часу, відколи той закінчив львівську гімназію, тобто від 1875 року, а відтак пан суддя, проявляючи неабияку обізнаність з біографією затриманого, запитав і про покарання, які він мав у Львові, і про обвинувачених товаришів. Іван Франко відповів, що покарання він відбув відразу після засудження, а разом з ним були обвинувачені Михайло Павлик, Котурницький, Сельський, Мандичевський, Терлецький та Анна Павлик.

Потім суддя запитав, чи підтримував Франко зв'язки з кимось із тих товаришів, і почув у відповідь: „З Михайлом Павликом я мешкав аж до початку 1879 р. Тоді Павлик поїхав за кордон і звідтіля писав до мене лише один раз. На цей лист я йому нічого не відповів. По суті, він писав до мене, щоб йому послати білизну і якісь інші речі, які він тут залишив. Після цього я послав йому його речі, однак зовсім йому не відповів.

Терлецький влітку 1878 р. короткий час мешкав зі мною і з Павликом, а потім поїхав на село до родичів. Крім цього я не підтримував жодних інших зв'язків з цими товаришами.

Під час карного процесу, що вівся у Львівському крайовому суді проти соціалістів у 1879 р., мене, правда, кликали до слідчого судді. По суті, навмисне мене не кликали, а лише при тій нагоді, коли я був у судді, щоб довідатися про книжки, які забрали у мене під час попереднього слідства, суддя показував мені якусь фотографію для розпізнавання. Більше в цій справі мене до суду зовсім не викликали”.

А як щодо Анни Павлик? Це питання, а радше, його підтекст, Франко зрозумів пізніше, але тоді він чесно відповів: „Анну Павлик знаю постільки, що вона після першого присуду і відбуття кари короткий

час жила в одному помешканні зі мною і своїм братом. Крім цього, я її більше не бачив, бо, коли [вона] другий раз вийшла з в'язниці у Львові, я мав таке маленьке помешкання, що не міг її прийняти до себе і вона, переночувавши одну ніч у якихось чужих людей, поїхала додому.

Після того, як її звільнили з в'язниці, я бачився з нею біля суду і вона питала мене, чи не могла б у мене переночувати. Коли, однак, я заявив їй, що маю таке мале помешкання, що в ньому ледве сам можу поміститися, вона сказала, що пошукає собі нічлігу. Після цього, здається мені, більше я її не бачив. Про те, що з нею сталося пізніше, я не мав жодних відомостей, бо не підтримував з нею листування. Лише кілька тижнів тому я довідався у Львові з газет, що її арештували”.

Цього досить. Більше суддю нічого не цікавило за винятком того, з чого підслідний живе і чи мав якісь домашні лекції, а почувши, що не мав, запитав, з ким жив до цього часу у Львові. Франко відповів, що жив з Остапом Терлецьким, який поїхав учитися права у Віденському університеті, а також із Семеном Барановським. Останнього у даній справі було допитано 8 березня у Львові. Що ж до О. Терлецького, то невідомо, чи його допитували у Відні.

Після того суддя прочитав Іванові Франкові ухвалу про проведення над ним слідства, датовану шостим березня, чим було порушено процедуру, оскільки таку ухвалу можна було датувати тільки після прослуховування підслідного, тобто щонайскоріше сьомого березня, але не шостого. Тим і скористався Франко і відразу вніс скаргу, яку настояв занести в протокол допиту, і аж тоді підписав і протокол допиту, і решту документів, хоча суддя сформулював протест трохи інакше, закамуючи те, що справжньою причиною його подання було процедурне питання. „Подаю скаргу, — записано в протоколі допиту, — до Радної палати проти ухвали про слідче ув'язнення. Думаю, що немає жодної причини затримувати мене у слідчій в'язниці, бо, як докладно розповів я (з записанням) в протоколі, я приїхав сюди з наміром підготувати Карла Геніка до іспиту зрілості, а не для поширювання якихось соціалістичних принципів. Тому вважаю, що не лише немає причин починати проти мене слідство взагалі, але і затримувати мене у слідчій в'язниці зокрема”.

„Протокол закінчено, й обвинуваченого відвели до в'язниці, а наказ про затримання у слідчій в'язниці послали в'язничним сторожем. Анджейовський, Парис (писар при суді в Коломиї — авт.)”.

Цього ж дня, 7 березня 1880 року, Іван Франко отримав відповідь від слідчого судді Анджейовського (Там само, ф. 663, оп. 1, спр. 113, арк. 14): „У відповідь на скаргу, занесену до протоколу від 7 березня 1880 р. Іваном Франком, обвинуваченим за злочин за 65 карного

закону [в якій він протестує] проти ухвали слідчого судді про проведення попереднього слідства проти Івана Франка за злочин згідно з 65 карного закону з залишенням його в слідчій в'язниці за 180, 175, пункти 2, 3, 4 закону про карний процес, Радна палата ц. к. обwodового суду в Коломиї, вислухавши слідчого суддю і державного прокурора, ухвалила не враховувати цю скаргу, як безпідставну, а ухвалу слідчого судді затвердити. *Анджейовський*. Коломия, 7 березня 1880 р."

Найправдоподібніше, що цей папір був заготовлений заздалегідь, і ніякого узгодження державного прокурора та слідчого судді на засіданні Радної палати не було, як і не було жодного засідання цієї Радної палати, оскільки проста логіка підказує, що зібрати її за мить відразу після закінчення допиту Івана Франка було просто неможливо... Анджейовський відчув, що зробив промах, і тому як досвідчений „юрист” обставляв себе різними паперами, аби не погоріти.

Іван Франко вказав, що у Львові мешкав разом із Семеном Барановським. Ця відомість була передана до Львова. Восьмого березня Семена Барановського розшукали і цього ж дня допитали. Протокол цього допиту склав конципієнт цісарсько-королівської поліції Зайончковський. У кінці допиту конципієнт Зайончковський описав допитуваного з такою фаховою вправністю, з якою не описують навіть професійних злочинців: „Ріст — досить високий, волосся — темний блондин, заріст і вуса — малі, обличчя — овальне, шкіра обличчя — здорова, зуби — здорові (Там само, ф. 146, оп. 4, спр. 3684, арк. 30-33)".

Правда, в цьому ж протоколі зазначено, яких зусиль треба було прикласти цісарсько-королівській поліції у Львові, щоб розшукати пана Семена Барановського: „Коли Семена Барановського в квартирі по вул. Галицькій, № 6, не знайшли, бо звідти перебрався в невідомий будинок, — дізналися, що він є стажистом ц. к. крайової фінансової дирекції, де його сьогодні, о 10 годині після полудня, знайдено і з відома керівництва канцелярії і ц. к. радника Орта покликано. Після проведення домашнього обшуку в будинку по вул. Пекарській, № 9, а також після особистого обшуку, внаслідок яких нічого підозрілого не знайдено, допитали ось так”.

Поки наступить оте „ось так”, слід зауважити, що обшук нічого соціалістичного не виявив. Це прикро. Поліція не подумалась, як при першому соціалістичному процесі, запустити провокатора і підкинути пильники, шпильки для відкривання тюремних камер, хімічні порошки, які виявились би отрутою. Нічого соціалістичного не виявлено й при допиті. От допит як допит, цінний хіба для дослідників творчості Івана Франка та його біографів: „Я, Семен Барановський, родом з Яблунева,

Коломийського повіту, 24 роки, греко-католицької релігії, студент ІV курсу юридичного факультету і стажист ц. к. крайової фінансової дирекції.

Зокрема:

Від 1 листопада 1879 р., познайомившись в університеті з Іваном Франком, я спровадився до його помешкання по вул. Галицькій, № 6, на ІІІ поверсі в кімнату, яку [він] наймав у пані Ванкович за 10 флоренів щомісячно. Приблизно 15 листопада 1879 р. приїхав мій колега з ІІ курсу юридичного факультету Володимир Навроцький з Тернополя і мешкав з нами до 1 березня, але часто виїздив додому до Тернополя до матері, нібито вдови священника. 15 лютого ц. р., коли Навроцький не платив за помешкання, а Франко не мав на утримання, я не міг задержати цю кімнату і попередив паню Ванкович, що 1 березня виселимося.

Моєму знайомому в Березові, селі, віддаленому на милю від Яблунева, Карлу, або Кирилу, Генику, колишньому народному вчителеві, листом я рекомендував Франка, який підготує його до іспиту на атестат зрілості, бо Геник, маючи заможну матір, хоче скласти іспити і з цією метою взяв відпустку на один рік. Франко взяв з собою потрібні речі в скриньку і виїхав 1 березня Чернівецькою залізницею до Коломиї, але досі нічого мені не писав. Соціалістичних брошур не взяв з собою жодних. Навроцький також 1 березня перебрався в будинок по вул. Галицькій, № 48, до юриста Горіци, а я — до колеги Ярослава Рошкевича по вул. Пекарській, № 9, і там же мешкав до сьогоднішнього дня та працював у ХІ канцелярії ц. к. фінансової дирекції.

Вчора, тобто 7 ц. м. я був у Навроцького в його помешканні внизу у флігелі, де, крім Горіци, мешкає ще один знайомий мені студент юридичного факультету.

Мої речі і деякі [речі] Івана Франка, а також скриньки, в яких були складені твори, що видав Франко під заголовком „Дрібна бібліотека”, є у пані Ванкович. Маючи виїжджати до Яблунева 15 ц. м., я був би їх цими днями забрав. Сьогодні я був у Навроцького, але мені служниця сказала, що Навроцький цієї ночі виїхав до Тернополя.

15 ц. м. закінчується моя праця в ц. к. фінансовій дирекції, і тому маю намір виїхати до Яблунева.

Після прочитання: Записано так, як я зізнав, що власноручно підписую. *Семен Барановський*”.

Зрозуміло, що такий допит нічого не давав, як і допит самого Івана Франка, котрий тоді ще навіть не здогадувався, яку справу шие йому цісарсько-королівська справедливість у формі суду в Коломиї. Щоб нагородити щось більш суттєве, того ж таки восьмого березня Анджейов-

ський від імені Коломийського повітового суду звертається до дирекції пошт і телеграфів у Львові з вимогою затримувати листи, які йдуть на ім'я Івана Франка: „Іван Франко з Львова заарештований місцевим ц. к. обводним судом у зв'язку з слідством, що розпочалося проти нього за злочин за § 65 карного закону.

○ Згідно з правилами § 146 закону про карний процес прошу вас листи та посилки, адресовані до нього, видавати підписаному нижче слідчому судді. Листи та посилки, які цей обвинувачений хотів би послати, можна приймати лише за дозволом слідчого судді. Хвальне львівське ц. к. поштове управління просить повідомити про цей лист всі його філії у Львові. Анджейовський. Коломия, 5 березня 1880 р.”.

Про арешт Івана Франка першою повідомила офіційна преса, яку у Львові представляла „Gazeta Narodowa”, а за нею — й деякі інші газети, в тому числі й газета москвофілів „Слово”, яка все ще не могла забути Іванові Франкові того, що він зробив з „здаким чудненьким часописом”, як „Друг”. „В Коломые, — повідомляло „Слово”, ч. 25 від 1/13 березня 1880 року, — арештовано, як извещала „Газета Народова”, двох людей (один из них Франко) за соціалістическіє агітації, а во Львове состоялось 10-го (нового стиля) марта по извещенію „Neue Freie Presse” ревізії домовий у нескольких молодших людей. Гадано за соціалістическіє книги”.

Про подібні ревізії „Слово” писало ще раніше, правда, ніхто не знав, з чим вони були пов'язані. Так, другий номер цієї газети від 19 лютого/2 березня 1880 року повідомляв, що в домі і типографії М. Білоуса була ревізія — шукали соціалістичну брошуру „Дзвін”. Перетрусили все: кімнати, стрих, підвали, перекопали декілька сотиків городу, зняли бруківку на вулиці і справді знайшли брошуру, але вона називалась „Дзвон”. Після експертизи, проведеної в цісарсько-королівській поліції, було встановлено, що це переклад відомого твору Міллера, який був зроблений покійним Йосифом Левицьким, парохом Нагуєвич. Цей переклад Іван Верхратський, засновник газети „Весна”, розсилав своїм „ревнивим почитателям” у нагороду за передплату газети.

„Діло” арешт Івана Франка обійшло мовчанкою. Його шпальти в той час були зайняті повідомленнями про перенесення мощів митрополита Григорія Яхимовича із закритого Городоцького цвинтаря на Личаківський, щоб і його могилу не втратити, як було втрачено на цьому цвинтарі могилу першого митрополита Ангеловича, опіка над якою була доручена Святому Юру. Рідна Франкова „Prasa” повідомила про випадок із Франком тільки 21 березня у п'ятому номері в розділі хроніки: „У Коломні арештовано жандармами львівського студента Івана Франка

і народного вчителя Кирила Геніка. Арештування і ревізії є на порядку денному Австрії". Газета пов'язувала даний арешт із процесом соціалістів у Кракові і нагадувала, що в Галичині починається полювання за соціалістами. За публікацію цього матеріалу, а також за згадку про процес соціалістів у Кракові газета була конфіскована (Там само, ф. 152, оп. 2, спр. 14930). Причину конфіскації повідомила „Gazeta Lwowska” у № 73: „За підбурювання проти влади, суду і адміністрації”.

Після того, як Анджейовський зробив усі застережні заходи і навіть дав розпорядження дирекції пошт і телеграфів у Львові затримувати листи, що йдуть на ім'я Івана Франка, ним же 9 березня було видане розпорядження арештувати Кирила Геніка з Нижнього Березова, Антона Мельника з Яблунева та Порфирія Гладія з Нижнього Березова, який проживав у Лючі. 10 березня було арештовано й Миколу Колцуняка з Шешор, де він працював учителем, хоч був родом з Ковалівки. Актів переслуховування їх досі не виявлено.

Повальні обшуки, арешти, які почались, були цілковито незрозумілі, поки 18 травня 1880 року ухвалою Коломийського окружного суду справи І. Франка, К. Геніка, П. Гладія, А. Мельника, М. Колцуняка не були об'єднані зі справою бунту селян проти старости в селі Москалівці коло Косова. Очевидно, саме тоді Іван Франко дізнався і про причину свого арешту, про що згадує у своїх біографіях.

У найбільш ранній автобіографії, написаній для монографії Омеяна Огоновського, Іван Франко згадував, що його „арештовано на підставі підозріння о агітацію нелегальну”, не уточнюючи при цьому, що ця нелегальна агітація мала бути соціалістичною. Більш детально він пояснив причину арешту в листі до Михайла Драгоманова: „...був арештований в Яблуневі і потім ураз із К. Геніком, Ковцуняком і ще кількома іншими пришпилений до процесу, що вівся в Коломії против сестер Павликівен і селян Фокшеїв”. У автобіографії для лексикону Гердера не пояснював причини арешту, тільки зазначив, що був арештований „через цілком безпідставне підозріння”. Проте найбільш чітко пише про причину свого арешту у спогаді „Як це сталося”: „Недалеко, в Косові, стався злочин: селянин стріляв у вїта, правда, не вбив його, але все-таки поранив. Селянин і його спільники були заарештовані, а що він заявив себе атеїстом, то негайно була посаджена в тюрму сестра засудженого разом зі мною в 1878 році Павлика, Ганна, яка також жила в Косові і була засуджена тоді „за вербування членів до таємного соціалістичного союзу”, але сама вона не належала до нього. Соціалізм і атеїзм, — так думали собі панове з коломиїського суду, — це ж діти одного духу. А що я тепер випадково потрапив у повіт, хоч і до місцевості досить відда-

леної від Косова, то для тих панів було зовсім природно уплутати мене в коломийську історію, хоч я не мав найменшого поняття про неї. Та ж я був також соціаліст! І таким чином, мусив я знову зазнати тримісячного слідчого арешту”.

Проте арешт Івана Франка аж ніяк не був випадковим... Ще на початку 1879 року косівське староство повідомляло Намісництво у Львові, що по селах Гуцульщини вперто ведеться соціалістична агітація та що чималу роль у цьому грає Іван Франко, бо в багатьох підозрюваних у цій справі при обшуках було виявлено його адресу. В глуху провінцію одного разу прийшла бандероль із Женеви на ім'я Анни Павлик. Але ж усім, а найперше писарям зі староства, було відомо, що Женева є центром соціалістичної агітації, що там живе і ловить на „соціалістичний гачок” усіх неприкаяних Михайло Драгоманов і що саме до нього втік злочинець Михайло Павлик, аби не сидіти в тюрмі, котра за ним і такими, як він, вже давно плаче. Староство, звичайно, зацікавилось, що могло бути в тій бандеролі з Женеви, і без дозволу прокурора чи відповідних інстанцій, який необхідний у таких випадках, самовільно відкрило бандероль і виявило там книжки ярого соціалістичного змісту. Саме такими вони вважали „Кобзар” Т. Шевченка, брошури „Про те, як наша земля стала не наша”, „Про багатство та бідність”, „Про хліборобство”, а також журнал „Громада”. Староста Сабат, рідний брат якого був священиком у Річці і вважався щирим русинським патріотом, дійшов висновку, що такі книжки висилаються не для того, щоб їх читала Анна Павлик, а для того, щоб вона ті книжки ширила серед селян і, відповідно, прилучала їх до соціалізму та виступу проти існуючого, встановленого Богом і цісарем гарантованого порядку. Староста вимагав дати дозвіл на арешт Анни Павлик, погляди якої єсім добре відомі. Намісництво такий дозвіл на основі беззаперечних доказів у вигляді Шевченкового „Кобзаря” дало. Проте заарештувати сестру Михайла Павлика не вдалося. Вона пропала з Косова. Разом з нею пропала і її сестра Параска. Було оголошено їх розшук. Намісництво розіслало всім староствам відповідне розпорядження, щоб пильно стежити не тільки за сестрами, але взагалі за особами, які хоч чимось нагадуватимуть соціалістичного агітатора. З метою полегшення роботи Намісництво тиражує фотографії сестер й розсилає їх по староствах. Поки шукали сестер, надійшло повідомлення з Відня від Міністерства внутрішніх справ, датоване 14 листопада 1879 року, про те, що в жовтні у Марселі відбувся соціалістичний конгрес, на який прислали привітання соціалісти Михайло Драгоманов та Михайло Павлик. Як повідомлялось, у цьому привітанні було „повно нападок на уряди Росії та Австрії”. Цього вже

Намісництво стерпіти не могло. За косівську справу треба взятися негайно і добре всіх притиснути, аби було зрозуміло, що Намісництво не має більше наміру гратися із соціалістами.

Знаючи все це, Іван Франко писав Михайлові Павлику, який вимагав, щоб Франко йшов з агітацією по селах: „А вже зовсім того не розумію, що Ви говорите про хід на провінцію, про закладення газет та друкарень на провінції. Ви, певно, не роздумали над тим. Насамперед — хто піде? За що закладати газети та друкарні? Та й де? Під оком жандармів та старостів, котрі не то газету таку за першим разом заберуть, але й Вас зо всім, що маєте і чого не маєте”.

Поліція тепер працює ревно. Її всюди повно. От недавно відбулись збори — наводить приклад Франко — так на них був присутній цілий полк поліції. Такі вже часи настали. Цар має приїхати, а він така особа, що дуже любить і поважає тишу в краю.

Проте ця тиша все ж була порушена в ніч з 24 на 25 грудня 1879 року там, де й очікувалось. На батьківщині Михайла Павлика та його сестри Анни. В Москалівці.

У ту трагічну ніч отримав своє Петро Кабин, вїт села Москалівки, котре від повітового містечка Косова відділяє річка Рибниця. Не варто описувати всі достоїнства вїта. Була це людина розумна та кмітлива і дерла із громади все, що дозволялось і не дозволялось не тільки урядовими законами та приписами, а й людськими. Зрештою, з останніми в ті часи ніхто й не рахувався. Люди терпіли. Для того вони і є людьми, а не звірями, щоб терпіти. Петро Кабин знав про це, але й знав іншу народну мудрість: до пори дзбанок воду носить. Прийде час — і йому обірветься вухо. Отже, люди терпіли, стиснувши кулаки, і чекали відповідної миті, щоб поквитатись із вїтом. Така мить настала, бо мусила настати — звичайно, не без Божої допомоги. Саме Божий дім, тобто церква, допомогла людям розрахуватись із вїтом. Як і кожна церква, вона мала свого священика, який до того ж був членом товариства заповоги імени святого Павла у Станіславі. Крім того він був відомий в окрузі як великий руський патріот і захисник бідного затурканого народу. Жилось йому непогано, але був захланний. І цвинтарем, і садом на цвинтарі, і полем навколо церкви він розпоряджався як власним. Сад він здавав в оренду, а на кладовищі випасав свої вівці та худобу, хоч споконвіку вважалося, що випасання худоби в такому місці є святотатством. Через той цвинтар вела добра та вигідна стежка, якою можна було потрапити на ярмарок у Косів. Люди й ходили нею. Священикові це не сподобалось. Йому заважав людський гомін під його вікнами рано-вранці, і дратувало, що люди збивали з трави росу. А панотець

дуже любив дивитися зранку на траву, що наче була обсипана діамантами, як небо зорями. І наказав піп паламареві заперти ворота і повісити на них добрий замок. Як уздріли люди таку справу, то розлютились. Розбили той замок і ходили далі, як ходили. Піп побоявся другий раз вішати замок, але почав вимагати, щоб люди робили складки на ремонт церкви, якій, чесно кажучи, нічого не бракувало, бо тільки минулого літа поклали нові гонти та добре промазали стіни.

Петру Кабину як вийту було наказано зібрати з людей податок на ремонт церкви. Війт, як уже мовилось, був хитрою bestією і підключив цей податок, цілком не обов'язковий, до податку обов'язкового. Всі поздавали гроші, крім Дмитра, Івана та Григорія Фокшеїв, Василя Лелети та Грицька Балагурака. Одного разу війт, користуючись тим, що тих господарів не було вдома, позабирав із їх домів кептарі, кожухи та все, що можна було продати. Замість податку на церкву. Брати Фокшеї разом із 25 господарями Москалівки написали на війта скаргу, однак ніякої відповіді не отримали. Тоді пограбовані господарі прийшли до війта, аж той настрашився. Перед вів Григорій Фокшей. Він вимагав, щоб війт негайно віддав їм те, що пограбував. Війт почав хорохоритись і говорити, що віддасть це все тільки тоді, коли йому покажуть квитанцію про сплачення податку. Газди чесно сказали війтові, що він не дочекається бачити такого документа і що вже доста йому пити людську кров. Петро Кабин настрашився і віддав все, що награбував. Відтоді не мав спокійного сну. Через писаря писав скарги на Фокшеїв одну за одною, а також доноси та скарги на громаду. Боявся, що староста в Косові може повірити, що Кабин краде і грабує, а тому разом із священником почав вигадувати собі виправдання. З донесень Петра Кабина виходило, що скарга, котру селяни написали на нього, є результатом соціалістичної агітації, яку тут провадить Анна Павлик. Москалівський піп мав особливі рахунки з Анною і боявся, що вона як дописувачка до різних газет може ославити і його, а тому хотів якнайскоріше позбутися її з села. Петро Кабин доносив, що моральність через тих соціалістів у селі явно впала, люди виступають проти панів та Бога, а також держави, бо не хочуть платити податків, а він, війт, цього допустити не може. Фокшеї соціалісти. Це незаперечний факт. Одного разу — доносить Петро Кабин — десь ще під кінець 1878 року Дмитро Фокшей, москалівський газда, 56-ти років, жонатий, батько трьох дітей, з якоїсь там причини признався війту, що від Михайла Павлика дістає різні книжки, в яких пишеться, як переінакшити громаду так, щоб не було панів та попів, бо без цього краму людям буде легше жити на землі. Дмитро Фокшей скликає до себе людей і читає їм ці книжки. Внаслідок цього родина Фокшеїв

не тримається Христової віри та й, окрім того, підбурила громаду писати проти нього, Петра Кабина, донос, що він, Петро Кабин, — злодій і здирця. Таким людям, як Дмитро Фокшей, нема чого вірити. Він виступає проти попа, проти сповіді, уряду, привселюдно каже, що Бога нема, а все, що кажуть попи в церкві, то, мовляв, звичайнісінька брехня. А ще закликає громаду, щоб люди не платили попові за шлюби, бо можуть обійтися без тих шлюбів, а жили би собі як птахи, у мирі та згоді. Говорив ще Дмитро Фокшей, що нема чого людям нести до церкви свою кєрвавищу і давати можливість жити таким неробам, як попи.

Не меншим антихристом, твердив у доносі Кабин, є і брат Дмитра Грицько, теж москалівський ґазда, 55-ти років, батько п'ятьох дітей. Він веде шалену агітацію проти попів. От одного разу він вийшов з церкви на свіже повітря, а коли люди спитали його, чого то він вийшов та ще й під час проповіді, коли священник надривався і тлумачив селянам, як треба праведно і сумирно жити на світі, то він відповів, що нехай собі пустий макоґін, тобто священник, теленчить своє, бо то й так нема чого слухати.

— Або то чого ви так, куме, кажете на попа? — питають здивовано Антін Фокшей та Михайло Матійчук.

Грицько натомість щось таке їм відповів, що, бігме, Петро Кабин на письмі не може передати, аби його червоним залізом пекли. А люди! Подумайте тільки, які тепер люди. Замість того, щоб пристидити Грицька, насварити, то вони розреготались і реготали „до розпуки”. Хіба Грицько не соціаліст? Хіба хтось інший, крім отих проклятих соціалістів, може так поводитись, га? Але дивно — люди в селі дедалі більше слухають Грицька, ніж війта та священника.

Петро Кабин писав часто, і невідомо, до чого би дійшло, якби не ота ніч з 24 на 25-те. Підкрався хтось під війтові вікна і вистрелив заячим шротом. Жінка — під ліжку, а Петро — на землю. Петра, звичайно, не вбило, але настрашило добре. Цілу ніч не спав. А на другу ніч горіли Петрові обороги...

Машина закрутилась. Петро — до старости, до поліції. Наїхали слідчі, наїхала комісія. Зробили трус у Дмитровій хаті. Знайшли рушницю. На допиті Дмитро Фокшей твердив, що в ту ніч був у млині. Скоро Різдво, то й повіз молотити. Дружина ж його, Гафія, запевняла, що її чоловік тієї ночі сидів допізна вдома та шив сардак. Інші ж свідки твердили, що бачили Дмитра, як ішов з рушницею попри хату Катерини Фокшей у бік війтової хати. Дмитро від усього відпирився.

28 грудня 1879 року Косівський жандармський постерунок про подію в Москалівці повідомляє Коломию. Матеріали, що були туди

подані, повністю базуються на доносах Петра Кабина. Дмитра беруть під варту. Йде звичайне розслідування. Було встановлено, що злочинець стріляв заячим шротом, яким аж ніяк не можна вбити людину, — одним словом, з усього було видно, що вїта не хотіли вбивати. Пізніше Дмитро Фокшей признався до вини і сказав, що не мав наміру вбивати Кабина, а хотів тільки налякати — щоб той зрікся свого вїтївства та перестав грабувати людей. У Коломиї розуміли, що таких соціалістичних справ можна було понаскикувати в кожному селі, то ж почали думати, як би до цього пришилити Анну Павлик. Добре було б причепити і Михайла Павлика, але що йому зробиш, коли він у такий відповідальний час виїхав до Женеви. Анну теж не можна було звинуватити безпосередньо, бо її не було вдома. Ще як у жовтні кудись поїхала, то ні слуху ні духу. Довго в Коломиї ламали голову, як це зробити, — і таки знайшли. 7 січня 1880 року на пошті у Кутах був затриманий лист дуже крамольного змісту. Лист довго вивчали, бо аж 16 січня косівський староста передав його повітовому суду. І староство, і повітовий суд дійшли висновку, що лист дуже небезпечний для Австро-Угорської імперії, бо закликає до опору властям та існуючому порядку. Автор листа звертався до громади, хвалячи її за те, що „розбиває колодки церковних брам”, робить через цвинтар дорогу на ярмарок, намовляє опиратися волі попів та панів. Тут, як кажуть, коментарі зайві, бо зовсім ясне джерело цього листа. Але це ще нічого. Дмитро Фокшей, як відомо, до злочину не признався, а в листі прямо говориться, що він таки мав намір убити вїта. Невідомий адресат хвалить Дмитра за це, що стріляв у вїта, і закликає робити так і надалі, бо все одно „всіх не замкнуть до криміналу”. А далі... А далі звичайнісіньким селянам, членам громади, які зеленого поняття не мали про соціалізм — як не мав про це поняття і суддя Могильницький, котрий за той „соціалізм” судив Франка у 1878 році, цілком серйозно заявляючи, що він, суддя, нічогосінько не знає про соціалізм, але знає, що треба судити, — невідомий адресат розповідає, що у повіті переслідують соціалістів, котрі стоять за добро громади. Серед тих, кого переслідують, невідомий адресат називає Анну Павлик і просить громаду, щоб боронити соціалістку Анну, бо вона ще згодиться громаді...

Лист, звичайно, відправили у Львів на експертизу, і звіт прийшло заключення, що автором листа є... Анна Павлик. Цього і треба було чекати. Коло замкнулося, тепер усе було з'єднано до купи: очевидним є і те, що стріляв Дмитро Фокшей, і те, що він стріляв з намови соціалістки Анни Павлик. Але чи була насправді Анна Павлик автором цього листа? Михайло Павлик твердив, що Анна такого листа не писала, а вся справа була сфабрикована косівським і коломиїським урядом, вклю-

чаючи експертизу. Чому лист був затриманий у Кутах? Чому так довго тягне справу косівський староста? Нарешті, чому, маючи справу суто політичну (як її класифікували у Косові), слідство веде повітовий суд? Адже в його компетенції дрібні злочини, хуліганство, великі злочини, убивства, але аж ніяк не „політика”. На це питання можуть відповісти тільки ті, хто фабрикував цей процес, а що це була фабрикація, сьогодні немає сумніву.

Далі — ще більш груба робота. До камери, де сидять звинувачені, підселяють штатних провокаторів, які у своїх зізнаннях тільки й твердять, що сестри Анна та Параска весь час ведуть соціалістичні розмови. Дмитро та Григорій Фокшеї теж ведуть соціалістичні розмови. Мало того, якийсь Тузяк доносить, нібито Дмитро Фокшей признався йому, що то він стріляв у вїйта, і тепер отого Кабина ніщо не врятує від кулі, навіть якщо той Кабин понаставляє собі бляшані віконниці. Цей же провокатор стверджує, що Дмитро говорить про те, що треба зменшити податки на 2/3. На зекономлені гроші можна буде підтримувати соціалістів, купувати рушниці та гармати і з тим громадою йти на панів. Інші, менш підготовлені до таких справ провокатори твердять, що „ті соціалісти” в камері говорять такі страшенні речі, що вони навіть бояться їх повторювати, бо волосся дибки стає на голові.

Зізнання провокаторів приймаються за правдиві, і тепер уже є всі підстави, аби передати справу з рук повітового суду в руки окружного. Це й було зроблено 30 січня. У чому тільки не звинувачують Анну й Параску! У підбурюванні проти державних та громадських органів влади, публічних зневаженнях таких інституцій, як шлюб та сім'я, у виступі проти приватної власності.

Власті чудово розуміли, який ласий шматок потрапив їм до рук, а тому з особливою ревністю узялися за роботу, тобто стали вишукувати, випорпувати, розпитувати, провокувати, арештовувати — одним словом, як твердили чиновники окружного суду, „шукати соціалістичних доказів та паперів”, бо тільки паперам варто вірити, а не всьому іншому. Тих паперів особливо старанно шукають на Гуцульщині. І чи не диво? Суцільна безграмотність, темнота — а тут таке враження, що саме Гуцульщина є найбільш читаючим закутком цесарської конституційної монархії. Особливо стараються духовні отці. Вони всю оту комедію сприйняли не стільки як акцію „шукування соціалістичних паперів”, але як акцію випробування їх, духовних отців: чи допоможуть властям; чи покажуть, хто в їхньому селі може мати справу із соціалістами? Зрештою, духовним отцям було вигідно взяти участь у полюванні на соціалістів, бо коли їх позамикають до „Іванової хати”, то

настане спокій. Не буде кому писати про них по газетах, як це робили Павлики. Тому й старались.

При обшуку у Дмитра Фокшея знайшли адресу Франка. О, власті знайшли, що шукали. Все стало на свої місця: Дмитро Фокшей підняв руку на владу, а підняв тому, що його намовив Франко. Іван Франко — соціаліст. Дмитро має його адресу. Для коломийського правосуддя є очевидним, що не Анна Павлик керувала Дмитром та всіма іншими соціалістами у Москалівці, бо це, вибачте, — баба, і що вона може, а от Іван Франко — інша птиця. Тут треба попорпатись, треба провести додаткові обшуки, може, щось більше проясниться. Прояснювалося досить таки довго, бо аж 27 лютого 1880 року яблунівський жандармський відділ доніс у Коломию, що після детального прочісування терену та при обшуках було виявлено, що відому соціалістку Анну Павлик знають А. Мельник, який проживає на території володінь яблунівської жандармерії, та вчитель К. Генік із Березова. Правда, і Генік, і Мельник заперечують, що знаються з Анною Павлик, але коли їх добре притиснути, то признаються. То ж інтелігенція. Удариш два-три рази по голові палицею, повикручеш руки, то скажуть, що знають не тільки Анну, а й самого чорта. А, крім того, їм нема чого й відпиратись. При обшуку знайдено „Дзвін” та видання „Дрібної бібліотеки”. Це справа Франка та Павлика. Івана Франка тут нема, Михайла Павлика теж — отже, розповсюдила їх Анна Павлик. Залізна логіка! Коломийський окружний суд після того всього приходить до висновку, що соціалізм на Гуцульщині прижився дуже добре, пустивши глибокі корені, і тепер настав час його викорінювати. За роботу, панове! Треба постаратись, закінчити цю роботу до приїзду цесаря. Аби побачив наш татко і покровитель, що тут, у глухій провінції, про нього думають і пам'ятають, як ніде більше. А для того, щоб справа виглядала пікантніше, випукліше, ефектніше, бракувало ну хоча б одного таки справжнього та голосного соціаліста. Михайла Павлика із Женеві не випишеш. Михайла Драгоманова також ні. Одним словом, Івана Франка на Гуцульщині чекали більше, ніж самого цесаря. І дочекались, слава Богу.

Про той час, який Іван Франко провів у коломийській тюрмі, поки тривало слідство, відомо дуже мало. Жодних листів, хоч Франко мав право їх писати, — звичайно, з попередньою цензурою. Зберігся лишень лист С. Барановського від 27 березня 1880 року, в якому він просить дозволу передати Франкові шість золотих (Там само, ф. 663, оп. 1, спр. 113, арк. 103). Перед тим С. Барановський передав Іванові Франкові стільки ж грошей, про що відомо з повідомлення Анджейовського, надісланого до коломийської в'язниці (Там само, ф. 663, оп. 1, спр. 113,

арк. 77): „Надіслана Семеном Барановським для пана Івана Франка сума 6 золотих римських передається в'язниці на збереження для Івана Франка або для використання її на покращення харчування обвинуваченого, якщо він дозволить використовувати її для цього,

Про це повідомляють також пана Івана Франка. *Анджейовський*. Коломия. 19. III. 1880 р.”

Звідки взяв ці гроші С. Барановський — важко сказати. Він аж ніяк не належав до щирих приятелів Івана Франка і в справі його арешту намагався якось дистанціюватись, аби не мати неприємностей. На той час він мешкав з Ярославом Рошкевичем на вулиці Пекарській у Львові, і цілком можливо, що ці гроші передала ним у тюрму Ольга Рошкевич, бажаючи залишитись невідомою і навіть не підозрюючи, що про її стосунки з Іваном Франком суд та слідчі органи знали завдяки вилученому листу, писаному нею до Геника.

Слідство тривало до половини травня. Час тягнувся довго, Іван Франко був прибитий. У перший тиждень перебування у тюрмі він не написав жодної поезії. Свій депресивний стан він описав у вірші, що починається словами „Чи олово важке пливе у моїх жилах” і датується 14-им березня:

Чи олово важке пливе у моїх жилах
Так сонно, звільна, зимно замість крові?
Чи мізку рух чия рука спинила
І бистрий потік мислей загатила,
Згасила іскру дотепу й розмови?

Так важко, звільна хвиль, годин і днів
Повзуть безбарвні, непроглядні стада!
І дух у тілі, бачиться, зомлів,
Мов в купелі пливак відважний ослабів
І тисне к дну його лінивих хвиль громада.

Вперше цей вірш було надруковано у циклі „Нічні думи” — одному з нових розділів збірки „З вершин і низин” 1893 року видання. Дещо раніше, а саме 12 березня 1880 року, Іван Франко написав вірш „Правдивая казка”, який складається з п'яти частин, розділених між собою зірочкою. Автограф цього твору зберігся і вперше був опублікований у 4-5 номерах журналу „Радянська література” за 1941 рік. Кожен з віршів, за винятком останнього, починається словами „На стрісі, край угла селянської хати / Сів ворон та кряче, недолю віщує”. І чують те крякання старий селянин, мати, відтак парубок, якому йти на війну вою-

вати, відтак заручена дівчина. Написана в формі народної балади, ця „Правдивая казка” показує і стан самого Івана Франка у той час. Навіть у таку важку для себе хвилину він здатен бачити, що його особисті страждання є мізерними в порівнянні з тими, які терплять люди...

Наступного дня, 13 березня, Франко написав вірш, що починається словами „Вій, вітре, горою”, дозволивши собі в ньому заплакати над своєю гіркою долею:

Вій, вітре, горою
Над сею тюрмою,
Заплач надо мною,
Як рідний, як брат!

Розвій ті надії
Злудні, хоч яркі,
Що серце, мов змії,
Гризуть і палять!

Зморозь кров кипучу!
Невсипну, пекучу
Втиши думок бучу,
Що в мізку бурлить,

Щоб дні нам за днями
Безслідно минали,
Мов шум понад скали
Безслідно шумить.

Поет міг би назвати цей вірш „Гімн тюремників”... Твір увійшов у цикл „Скорбні пісні” і вперше з’явився друком у збірці „З вершин і низин” 1893 року.

Поезія „Чи олово важке пливе у моїх жилах” була написана після згаданих віршів. Закінчувався другий тиждень ув’язнення. Того ж 14 березня, найбільш плодючого на поезію, Іван Франко написав вірш „Непереглядною юрбою”, який своїм важким настроєм перегукується з віршем „Чи олово важке пливе у моїх жилах”:

Непереглядною юрбою
Ідуть за днями дні мої,
Так страшно одностайно всі,
Як олов’яні хмари ті,
Що звільна линуць надо мною.

Без діл, з закутими руками,
Без мислей деревів я,
Минає молодість моя,
Мов чиста річка степова
Безслідно гине між пісками.

Гинь, гинь, хоч жити ще не вспів,
І слід загине за тобою,
Розслизнеться, мов сніг весною, —
Лиш в серці тиск важкого болю —
Єдиний слід минувших днів.

Цей вірш уперше був опублікований у шостому номері журналу „Зоря” 1883 року, а відтак — у „Нічних думках” збірки „З вершин і низин” 1893 року.

Після віршів з олов'яними хмарами, жалями над собою та життям, що утікає, мов степова річка, того ж таки дня, 14 березня, з'являється цілком інший твір:

Мій раю зелений,
Мир-зіллям маений,
Стелися круг мене
В далеку даль!
Пречудний спокою,
Витай надо мною.
Святою рукою
Прогонюй мій жаль!
Як сонечко сяє!
Як вільно гуляє
По вільному краї
Мій погляд кругом!

А після тих слів — цілковита ідилія:

Луги за ланами,
Село між садами,
І мир між хатками,
Спокій над селом,
А люди щасливі,
Брати мов зичливі,
На прадідній ниві
Працюють поспів...

І пісня лунає
Від краю до краю;
Тут пана немає,
Немає й рабів!

Тепер не залишається нічого іншого, як вигукнути слова, що про-
ляються бальзамом на рани:

О краю мій, світе!
Щоб раз тебе вздріти,
Я рад був терпіти
Весь вік у ярмі.
А днесь тя щоднини
З утіхов дитини
Видаю, єдиний,
У снах, у тюрмі.

Вірш „Мій раю зелений” став завершуючим, дев'ятим віршем
„Скорбних пісень” збірки „З вершин і низин” 1893 року, де вперше був
опублікований.

Між 15 та 26 березня Франко, мабуть, не написав жодної поезії.
Цілком можливо, що він тоді працював над сатиричною поемою „Бото-
куди”, яка теж уперше була надрукована у збірці „З вершин і низин”
1893 року. Їй передує коротка передмова: „В февралі і марті 1880 року
під сим заголовком написав я був невеличку сатиричну поемку, в котрій
під назвою ботокудів осміяв звісну часть нашої галицько-руської інте-
лігенції і деякі моменти з її історії від 1848 року. За радою М. Драго-
манова я не друкував її досі. Прочитавши тепер рукопись, я побачив,
що друкувати сю поемку в цілості не стоїть, хоч деякі її уступи і досі не
страшили інтересу. Не хотячи перероблювати цілості в дусі теперішніх
моїх поглядів політичних і артистичних, я зважився подати тут тільки
деякі шматочки прозовими переповідками того, що пропущено”.

Взагалі кажучи, збереглося аж три автографи поеми, чи три її ре-
дакції. Усі три 1932 року в дев'ятому номері журналу „Вікна” опубліку-
вав Михайло Возняк, написавши для даної публікації передмову, в
якій пролив світло на джерела та історію її написання. „Перша пісня, —
писав М. Возняк, — починається заспівом до Музи з проханням по-
могти авторові оповісти всьому світові „Вісті з краю ботокудів”. У цьому
краю живуть усуміш „неприятні елементи”, „бидло”, „праві ботокуди”.
Неприятні елементи в поемі Франка — це польське панство, в першій
мірі аристократія та шляхта, в одній частині й у другій усякі поступовці

(„кרותи підземні”), „бидло” — це селянство, а „праві ботокуди” — це ретроградна інтелігенція, духовна й світська, що її помістив Іван Франко в трьох „сторонництвах” („москвофільському”, „святоюрському” й „народовецькому”) у другому розділі найдавнішого тексту поеми...

Саме ботокуди стали предметом поеми Франка. Він згадав версію польської преси й „науки” про те, що ботокудів натворив Стадіон, коли найшов „дивний гедзь на народи”, себто так звана „весна народів” у 1848 році. Тоді львівський намісник Стадіон старався в інтересі австрійської держави видвинути український елемент в Галичині в протигагу польському, що мріяв про створення власної держави (тобто про її реставрацію „од можа до можа” — авт.).

Одним з плодів тогочасної політики Австрії супроти українців було подарування площі з руїнами академії (дану академію зруйнувало військо цісаря — авт.) під будову Народного Дому, названого в поемі Франка „Домом голодним”. Є тут мова й про Ботокудську раду, себто Головну руську раду, й „Ботокудську зорю”, себто „Галицьку зорю”, представниці лояльності супротив Австрії, за що й одержали галицькі українці назву „тірольців сходу”, на що натякають „сторожі порядку” в поемі Івана Франка.

Вихваляючи свої прикмети, ботокуди горді також на свою вченість, бо дяки навчили їх читати, бо вони взяли всю мудрість із святих книг і плюють на машини. При цій строфі зазначено в автографі олівцем іншим почерком „Наумов.” на знак, що ця Франкова строфа ціляла в Івана Наумовича, засновника і редактора популярного журналу „Наука”.

Оспівуючи „великі труди” ботокудів у їх краю, що границі його творять ріки Сян, Буг і Дністер, себто в Східній Галичині, автор зупинився поперед усього на їх „славній битві за азбуку”. Це та сама „Азбучна війна в Галичині 1859 р.”, про яку оповів Франко докладно в статті під таким заголовком в 1913 р. в 104-106 томах „Записок Наукового товариства ім. Шевченка у Львові”. В поемі проходять назви скасованих у фонетичному правописі кириличних знаків: йор (ъ), іри, ять. Побіч кириличної азбуки є другою святістю ботокуда греко-уніатський обряд, що дав тему для прерізних усних спорів і в газетах, зокрема в „Ослові”, себто „Слові”, що його від 1861 року видавав у Львові Богдан Дідицький, в поемі Франка „Цеціцький” (Dziedzicki). У 1871 р. перебрав редакцію „Слова” Венедикт Площанський, у поемі Франка „Меледикт Плосколоб”, що йому вже в 1878 р. присвятив Франко „Думу про Меледикта Плосколоба”.

З уваги на те, що в обрядовій війні окрему увагу прикував автора „Нещасний Саломон”, себто Щасний Соломон, з „перемиського здиха-

нату", як стоїть в автографі, себто з перемиської епархії, чи з „турецького здиханату", себто з турчанського (турківського — авт.) деканату, як надрукував автор у „Ботокудах", не від речі буде тут подати уривки про обрядову справу з його біографії, написаної для Івана Омеляновича Левицького й збереженої в рукописному відділі бібліотеки Наукового товариства ім. Шевченка у Львові (зараз ці матеріали зберігаються у рукописному відділі Наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України — авт.). Поперед усього треба згадати, що його ім'я відоме в нашій етнографії з книжечки „Коломийки і шумки", виданої у Львові 1863 р. накладом Богдана Дідицького.

Історія з його (Щасного Соломона — авт.) бородою почалась сім літ перед тим. Улітку 1869 року в часі тяжкої хвороби він перестав голити бороду. За неї підпав гострій нагінці з боку світських і духовних властей. У своїй автобіографії пише він, що „боролися за ничтожную бороду с 2-ма деканатами, 3-ма єпископами, 5-ма старостами и 3-ма намісниками краевыми більше 16 літ!! Вслідствие бороды моеї, о которой недруги в польських газетах многократно злобно писали, — оповідає дальше автор, — один лікар повітовий (д-р Пипес) пошол в отставку, другій снов (д-р Емиль Гладышовській) по той причині протомедиком не именован; один декан (о. Р. Пасічинський) отрішен от чина, а другій снов (о. Ясеницькій) реституован! Намісник кр. гр. Глуховській положил 1872 р. новоименованому єпископу І. Ступницькому яко условіє до 10 обрядцев, именно до мене яко І-о loco positum енергично взятись! Б. Министр (Бар. Флоріян Земляковській) когда лиш перізжал через Перемишль, первая річ с владикою Ст. была за мою бороду!!

По той причині иміл я великіи неприятности... и сложил сам наперед почти всі почести, им. чин актуара декан., школьно-ординаріатского комисаря и проч. Замічательный был в январє 1873 свѣш 4-часовый разговор мой с еписк. І. Ступницким".

А ось слова про неприємності з приводу обрядовщини: „Также и з причини обрядовщини иміл я, — писав він, — много неприятностей и разнородных комисіи; а однажды три деканы иностранные и один кондекан сrekliся и не хотіли такую „обрядовую комисію" со мною переводити. Гр. Глуховській издил даже во Відень, дабы мене и о. Р. Пасічинского погубити, то тогдашній совітник министр. Крыл Гр. Шашкевич уничтожил тоє коварно обдуманное діло. Многіи фоліанты сотками аркушей (листов) списаны з причини „обрядовщини и бо рады Саламона", которая запротоколована во всіх настоях (инстанціях), доже и в Відни и в Римі! и сталась историческою!"

По Щасному Саламонові переходить оповідання Франка до героя календарної справи „Сидірка Шаранця”, себто Сидора Шараневича, з „Глупова”, себто Львова (Глухівська пустиня — Східна Галичина).

Статті Шараневича про календар з'явилися не в „Слові”, як хоч поема, а в „Временнику Інститута Ставропігійського”, а саме: „Причина різниць межі календарями юліанским и григоріанским” за 1875 р. і „О календарі и знаках календарских и еще о різниці календаря юліанского от григоріанського” за 1876 р. До виводів Шараневича подав А. Б[ілінкевич] свої „Примічання” в ч. 22-24 „Слова” за 1876 р., на що дав „Отвіт” Шараневич в ч. 7-9 „Руского Сіона” за 1876 р. і окремою відбиткою. При календарній справі апострофує поета Тиховича Мовчальського, відомого вже з „Думи про Меледикта Плосколоба”.

Ледве чи потребує пояснення Холмацький край — Холмщина, куди масово помандрували з Галичини сторожі східного обряду. Знову ж із Холмщини прибуло до Галичини багато уніатських священників, що не хотіли перейти з унії на православ'я.

Оповідуючи про Меледикта Плосколоба — Венедикта Площанського, каже Франко про нього, що він виніс свою мудрість із угнівської академії. Правдоподібно, тут угнівська академія перенесена з Дідицького на Площанського, бо саме Дідицький, як син місцевого священника, розпочав свою науку в народній школі в Угневі”.

Для збірки „З вершин і низин” Франко проредагував поему наново: позаміняв багато слів новими, повикидав низку строф і дописав нові.

Ця дивовижна за своїм сатиричним началом поема не втратила своєї актуальності й на сьогоднішній день, а назва „тірольці сходу” — „ботокуди” залишилась назавжди.

Очевидно, після закінчення „Ботокудів” Іван Франко взявся знов до поезії. Протягом трьох днів — з 27 по 29 березня — він пише чотири прекрасні поезії, які пізніше об'єднав у цикл „Веснянки” — основний цикл збірки „З вершин і низин”. 27 березня було написано „Дивувалась весна” (вперше опубліковано в № 4-5 журналу „Світ” за 1882 р.), 28 березня 1880 року — „Гріє сонечко”, де присутній отой повний франківської енергії заклик:

Гей, брати! В кого серце чистее,
Руки сильні, думка чесная, —
Прокидайтеся!
Встаньте, слухайте всемогущого
Поклику весни!

Сійте в головах думи вольнії,
 В серцях жадобу братолюбія,
 В грудях сміливість до великого
 Бою за добро, щастя й волю всіх!
 Сійте! На пухку, на живу ріллю
 Впадуть сімена думки вашої!

Вірш з'явиться друком у восьмому номері журналу „Зоря” за 1886 рік. Цього ж 28 березня Франко написав поезію „Вже сонечко знов по лугах”. Те сонечко почало свою звиклу роботу, і знову по широких полях „полились ріки людського поту”. Ця поезія вперше вийде друком у 8-9 номерах журналу „Світ” за 1881 рік. 29 березня 1880 року з'явився вірш „Лице небесне прояснилось” (вперше буде опублікований у збірці „З вершин і низин” 1887 року).

Поступово з творів Івана Франка зникає нота розчарування і депресії, яка відчувалась у перших тюремних поезіях, написаних до 14 березня 1880 року. Основною темою віршів, написаних поетом з 1 по 6 квітня, стає ідея перемоги нового над старим, над світом, що вмирає і мусить поступитись новому світові. 1 квітня датовано вірш „Не довго жив я в світі ще”, котрий вперше буде опубліковано як дев'ятий вірш у циклі „Думи пролетарія” другого видання збірки „З вершин і низин” 1893 року. 2 квітня датує Іван Франко поезію „Бувають хвилі — серце мліє”, що у збірці „З вершин і низин” стане другою піснею циклу „Скорбні пісні”. Вона вперше буде опублікована в № 6 журналу „Зоря” за 1883 рік, хоч там „серце нило”, а не „мліло”.

Того ж дня був створений і поетичний шедевр, який може стати епіграфом до Франкового життя і творчості:

До моря сліз, під тиском пересудів
 Пролитих, і моя вплила краплина;
 До храму людських змагань, праць і трудів
 Чень і моя доложиться цеглина.

А як, мільйонів куплений слизами,
 День світла, щастя й волі засвітає,
 То чень в новім, великім людськім храмі
 Хтось добрим словом і мене згадає.

Цей вірш стане третьою піснею циклу „Скорбні пісні” другого видання збірки „З вершин і низин”. Твір „Semper idem”, що в перекладі з латини означає „Все той самий”, написаний 3 квітня 1880 року, стає

ніби програмою дії нового покоління, яке і уособлював кинутий у тюрму Іван Франко:

Против рожна перти,
Против хвиль пласти,
Сміло аж до смерти
Хрест важкий нести!

Правда против сили!
Боем против зла!
Між народ похилий
Вольності слова!

З світочем науки
Против брехні й тьми —
Гей, робучі руки,
Світлії уми!

Ще те не вродилось
Острее залізо,
Щоб ним правду й волю
Самодур зарівав!

Ще той не вродився
Жар, щоб в нім згоріло
Вічне тіло Духа,
Не лиш утле тіло!

4 квітня 1880 року був написаний вірш „Ей, думи золоті“, повний віри в світлий прийдешній день. Поет не включив його в жодну збірку, і за життя Івана Франка вірш не публікувався. Вперше опубліковано його у 13 томі двадцятитомного видання Франкових творів, яке вийшло у світ з нагоди 100-річчя від дня народження поета. Повний болю за Тараса Шевченка, котрий нетерпляче чекав „апостола правди і науки“, а замість нього прийшов той, кому ім'я „Леґіон“, вірш „Шевченко і поклонники“ датований 5 квітня 1880 року. Цю поезію, як і попередню, Франко не включив у жодну збірку, і за життя письменника вона не була надрукована. Уперше її опублікували М. Деркач та О. Кисельов 1941 року в третьому номері журналу „Література і мистецтво“.

5 квітня 1880 року була написана „Тетяна Ребенцуківа“. Вперше опублікована в циклі „Знайомим і незнайомим“ другого видання збірки „З вершин і низин“ 1893 року.

Восьмий із дев'яти написаних у той час віршів „Думи, діти мої!” датований 6 квітня. Своєю тематикою він нагадує відомий вірш Тараса Шевченка, хоча Іван Франко просить свої думки летіти не в Україну, а туди,

Де жура душу тлить,
Живе серце болить,
Де в важкій боротьбі
Духа втома в'ялить,

Де хитається ще,
Сумнівається ще
Ум, де думка нова
Затеряється ще, —

Там ви, думи, летіть,
Слабосилах кріпите,
В горя й сумніву змрік
Лийте радісний світ!

Цей вірш як чотирнадцята веснянка вперше був опублікований у першому виданні збірки „З вершин і низин”.

Завершує згаданий цикл віршів, написаних між 1 та 6 квітня 1880 року, вірш „Всюди нівечиться правда”, під яким стоїть дата 6 квітня 1880 року. У ньому автор висловлює тверде переконання в тому, що, хоч зараз всюди і „нівечиться правда”, проте прийде час,

І мов те древо зимою,
Зверху безлисте, мертве,
В бурі, морози пускає
Внизу коріння нове;

І мов нора та підземна
Триска ключем з-під скали, —
Трисне з-під зла й пересудів
Правда жива на землі!

Вірш став п'ятим у циклі „Думи пролетаря” збірки „З вершин і низин” 1887 року, а вперше був опублікований 1881 року в другому номері журналу „Світ”.

Менш плідним був час між 7 та 30 квітня 1880 року. Тоді Франко написав тільки шість поезій. Серед них вірш „Гриць Турчин”, який

свого часу приніс поетові чимало неприємностей, бо під такою ж назвою в журналі „Молот” був опублікований вірш селянина Романа Гудзмана. У ньому йшлося про Гриця Турчина — звичайну, як казали в цісарсько-королівській армії, „оферму”, яка важко піддається муштрі, а тому зазнає зневаги від кожного капрала. Так виглядав вірш, надрукований у „Молоті”. Зовсім несподіваного забарвлення отримує цей образ у поезії Івана Франка, котрий закликає подібних „оферм” готуватись до „важкого бою, який гряде, коли прийдеш у ворога стріляти і кров рікою потече”:

На віковічну неволю,
Пониження і гнет твердий,
На зло, що, наче гадь несити,
Ссе кров із людськості грудий,

Прийдеш стріляти й не одному
Життя покласти в боротьбі.
Учися ж, рекруте, хоч прикро
Не раз приходиться тобі!

Цю поезію Франко включив у цикл „Знайомим і незнайомим” другого видання збірки „З вершин і низин” 1893 року. Це й була перша публікація цього твору.

Восьмим віршем циклу „Думи пролетарія” стала поезія „Не люди наші вороги”, де поет стверджував:

Не в людях зло, а в путах тих,
Котрі незримими вузлами
Скрутили сильних і слабих
З їх мукою і їх ділами...

Поезія написана 9 квітня 1880 року і вперше надрукована у № 8-9 журналу „Світ” за 1881 рік.

Сонет, що починався словами „Досить, досить слова до слів складати”, і закликав братись до діла, щоб

...показать, що людськість мужем стала,
Дитинячих іграшок відрекласть,
Своє важне призначення пізнала,

Іван Франко написав 11 квітня, а вперше надрукував у збірці „З вершин і низин” 1887 року в циклі „Сонети” під номером XIV.

Повний оптимізму вірш „Безкраї, чорні і сумні / За ночами минають ночі” був написаний 16 квітня 1880 року і увійшов як п'ятий вірш у цикл „Нічні думи” збірки „З вершин і низин” 1893 року. Про те, що чекає кожного, хто стане за правду, кого „на суд потягнуть”, ким „начинять всі тюрми”, пише Іван Франко у вірші „Товаришам”, датованому 19 квітня 1880 року. Цей вірш став сьомим віршем у циклі „Думи пролетарія” у збірці „З вершин і низин” 1893 року. В кінці цього твору поет закликає:

Борітеся! Терпіть! По всій землі
Рівняйте стежку правді! Де застали
Лиш гложжя, терни, там по вас нехай
Зазеленіє жито, наче гай!

У вірші „На суді”, написаному 13 квітня, Іван Франко заявляє, що не збирається звертати з обраної дороги борця. Цей вірш став першим у циклі „Думи пролетарія” збірки „З вершин і низин” 1887 року. Від судді поет вимагає сказати людям правду, за що судять його та його однодумців:

Скажіть виразно: „Люди ті —
Се зрадники! Вони хотять
Перетворить, перевернуть,
Звалити наш суспільний лад”.

І пояснює, що вони хочуть повалити той лад

За те, що паном в нім багач,
А гнесь слугою люд німий,
За те, що чесна праця в нім
Придавлена, понижена,
Хоч весь той ваш суспільний лад
Піддержує й живить вона;

За те, що дармоїдство тут
З робучих рук ссе кров і піт;
За те, що тут з катедр, амвон
Ллєсь темнота, не ясний світ:
За те, що ллєсь мільйонів кров
По прихоті панів, царів;
За те, що люди людям тут
Кати, боги, раби гірш псів.

Ні, не зброєю та силою треба знести цей лад, а „правдою, працею й наукою”, ну, а коли війна „кривава понадобиться”, то „не наша буде в тім вина”. Відповідаючи тим, хто боїться, що та війна зруйнує досягнення науки і культури, Франко в сонеті „Вам страшно тої огидної хвилі”, написаному того ж 1880 року без точного означення дня і місяця, заявляє:

Не бійтеся! В кривавих хвиль навалі
Не згине думка, правда і добро,
Лиш краще, ширше розів'ється далі.
Не бійтеся! Не людськості ядро
Та буря зломить, а суху лушпину,
Ядро ж живеє розростесь без впину.

Вперше цей вірш був надрукований у № 8-9 журналу „Світ” 1881 року і увійшов у цикл „Сонети” збірки „З вершин і низин” як сьомий вірш.

Наступні дні були менш плідними. 9 травня з'являється поезія „Не винен я тому, що сумно співаю”, яка у збірці „З вершин і низин” відкриває цикл „Скорбні пісні” і вперше надрукована в першому номері журналу „Світ” 1881 року.

Поміж тими віршами суто громадської тематики з'являються й інтимні поезії. Пізніше вони увійдуть до циклу „Картка любові”. Цикл відкривається віршем „Зближаєсь час, і з серцем, б'ючим в груди...”. За ним йде вірш „Плив яструб в лазуревім морі...”, датований 10 травня 1878 року (попередній вірш був написаний 1 травня 1878 року). Третій вірш — „Від того дня вже другий рік минув” — теж написаний 10 травня. Четвертий і п'ятий вірші — „І ти лукавила зо мною” та „Я не лукавила з тобою” — не мають дати, поставлено тільки рік — 1880. Шостий вірш „І ти підеш убитою дорогою” не датований, не має дати і вірш „Я буду жити”, останній у циклі (вказано тільки рік — 1880), тому важко судити, чи написаний він у тюрмі, чи вже пізніше, оскільки цикл компільований з віршів, що були створені у різний час, і складає єдину цілість як художній твір. Важко сказати, чи були якісь причини такого настрою поета і такого гострого відчуття повної розлуки з коханою, поза якою, як запевняв, не бачив світа.

Кінець травня — і знову гнітючий настрій. Знову звинувачення тому жорстокому світові й біль за окрадений народ.

У вірші, написаному 20 травня 1880 року, який починається слов „В скаженій натузі мільйони”, — від нього зберігся тільки уривок знову сподівання на світову революцію, коли щезне „моє” і „твоє” з'являється вперше опублікована 1956 року в першому випуску „Літ

спадщини Івана Франка". У вірші „Ви плакали фальшивими сльозами” поет звертається до тих, хто ніби співчував йому, хоч в результаті

Пожалували всі мене, а далі
 Пішли — хто на обід, хто в карти грати,
 А хто судить запертих в криміналі,
 А я лишивсь під тином умирати.

Дивовижно точно!

Цей вірш стане десятим у циклі „Думи пролетарія” збірки „З вершин і низин” 1893 року, де й вперше був опублікований. Того ж дня написаний вірш „Нехай і так, що згину я, забутий десь під тином” — продовження попереднього вірша, але зовсім в іншому ключі. Поет знає, на що йде, і переконаний у своїй правоті. При формуванні збірки „З вершин і низин” 1893 року Іван Франко цей вірш відніс до „Скорбних пісень”. Він став у цьому циклі четвертим.

31 травня поет пише ще один шедевр:

Людей благословляючи,
 Весь світ — брати, сім'я одна!
 До серця всіх стискав я,
 Всім з серця посилав я
 Послідний поцілуй гарячий.

Уперше цей вірш, який, можливо, є уривком невідомого твору надруковано в першому томі „Літературної спадщини”. Там же вперше опубліковано й вірш „Враз з ним панотчики прийдуть”, який написаний того ж дня і за своїм настроєм близький до попереднього.

Цілком імовірно, що в коломийській тюрмі Іван Франко написав ще чотири „вольні сонети”: „Пісня будущини”, „Як те залізо з силою дивною”, „В снах юності так сквапно ми шукали”, які у збірці „З вершин і низин” мають номери XIII (вперше опубліковано у першому виданні збірки 1887 року), IX (вперше опубліковано у № 8-9 журналу „Світ” 1881 року) та VIII (вперше опубліковано, як і попередній сонет, у № 8-9 журналу „Світ” за 1881 рік). Сонет „Не бійтеся тюрми” не увійшов у жодну збірку. Вперше він був опублікований М. Возняком у журналі „Культура” 1925 року. Всі ці сонети написані 1880 року без вказання місяця та дня написання.

Не має точної дати шедевр збірки „З вершин і низин” — веснянка „Земле, моя всеплодючая мати”. Тільки до неї, Землі, звертається поет у ті важкі хвилини:

Силу рукам дай, щоб пута ламати,
Ясність думкам — в серце кривди влучать,
Дай працювать, працювать, працювати,
В праці сконать!

Останніми віршами, написаними в тюрмі, були „О грішна душенько” і „Питаєш, чим я согрішив”, написані 1 червня 1880 року. Їх Франко теж не включив у жодну збірку. Обидва вперше були опубліковані в першому томі „Літературної спадщини”.

Усі ці поезії свідчили тільки про одне — тюрма Франка не зламала. Навпаки — скріпила його віру та додала бажання до дальшої боротьби. Саме в коломийській тюрмі формувалась перша поетична збірка Івана Франка „З вершин і низин”, яка принесла авторові славу спадкоємця ідей Тараса Шевченка.

Втім, часу було доволі, й Іван Франко зайнявся роботою, яку розпочав ще у львівській тюрмі: почав записувати від арештантів народні пісні. Загалом йому вдалось записати їх 53. Найбільше було записано від Францішка Батовського родом з Ценяви Коломийського повіту — 30 народних пісень: „Ой світи, місяченьку, та й ти, зоре ясна”, „Ой гиля, гиля, гусочки на став” (текст цієї пісні поет послав Миколі Лисенку 1885 року, а Ф. Колесса включив цю пісню у франковому записі під № 44 у збірку „Улюблені пісні Івана Франка” (Львів, 1946 р.), „Чого, дівча, ходьш та й чого ти блудиш”, „Ой піють кури, ой піють кури”, „Ти козаче-соколю”, „Ой угнівавсі мій миленький”, „Тече вода з-за города до самого бору”, „Ой умираю я, мати”, „Ой пливуть гусоньки бистрою водою”. Останню пісню Іван Франко наводить як приклад пісні про жіночу долю в праці „Жіноча неволя в руських піснях народних”. У цій же праці письменник аналізує ще три пісні, записані від Францішка Батовського: „Вчера-м була, як день, біла”, „Ой з півночі комора дудніла”, „Ой зацвіла калинонька в лузі”. Мелодію останньої пісні записав від Івана Франка Климентій Квітка і подав у збірці „Українські народні мелодії” 1922 року. Текст і мелодія цієї пісні увійшли у збірник Ф. Колесси „Улюблені пісні Івана Франка”. Цю ж пісню поет переклав польською мовою і опублікував у № 11 газети „Głos” за 1890 рік. Від Францішка Батовського записана й пісня „Ой попід гай зелененький”. Пісню „Не мав Іван що робити” вперше опублікував сам Іван Франко 1895 року в своєму журналі „Жите і слово” під заголовком „Іван і Мар’яна”, а відтак розглянув її у праці „Студії над українськими народними піснями”. У 1912 році Ф. Колесса записав мелодію цієї пісні і включив її у збірник „Улюблені пісні Івана Франка”. В „Студії” вніс Іван Франко

і записані від Францішка Батовського пісні „Ой був газда Андрієчко”, „Вітер гудить, трава шумить”. Чимало записав поет жовнірських пісень, серед яких „Ой дзвонили ключі вночі”, „Ой у полі дві тополі”, а мелодію записаної Франком пісні „Червона калино, чого в лузі стоїш?” 1901 року записав Климентій Квітка і включив у свій збірник „Українські народні мелодії”. Записав від Батовського Іван Франко й добре відому жартівливу пісню „Ой куме, куме, добра горілка”.

Разом з Францішком Батовським за якусь провину сидів у тюрмі і його брат Кароль. Від нього Іван Франко записав тільки десять пісень. Серед них „Ой там у полі криниця бездонна” — про розлуку закоханих. Текст цієї пісні Франко надіслав Лисенкові 1885 року. Ф. Колесса опублікував її у збірнику „Улюблені пісні Івана Франка”.

Від Кароля Батовського записана пісня, яку Іван Франко часто любив наспівувати, — „Ой не жалуї, моя мила, що я п'ю”. Її часто співають герої багатьох Франкових оповідань — зокрема бориславського циклу: „Полуйка”, „Яць Зелепуга” — та повісті „Борислав сміється”. Мелодію цієї пісні записали К. Квітка, а також Ф. Колесса, і обидва включили її у свої збірники. Сам же Іван Франко приділив цій пісні увагу у своїй „Жіночій неволі в руських піснях народних”. Від К. Батовського записана й пісня „Ой дубе, дубе кучерявий”. Її теж згадає письменник у своїй праці. Мелодію записав К. Квітка 1901 року. Ця пісня навіяла Іванові Франкові поезію, яка стала шостою піснею другого жмутка „Зів'ялого листя”, — „Ой ти, дубочку, кучерявий”. Вклав цю пісню Іван Франко і в уста героїні роману „Перехресні стежки” Регіни. Переклав він її й польською мовою і опублікував у № 11 часопису „Głos” за 1890 рік. Аналіз жовнірської пісні „Ой там при долині, ой там при потоці” Іван Франко подає у своїх „Студіях”. Мелодію до цієї пісні від поета записав Ф. Колесса. Пісням, записаним від Кароля Батовського, щастило більше, ніж пісням, записаним від його брата. Текст і мелодію пісні „Пливе качур по Дунаю” надрукував М. Лисенко в четвертому зошиті „Збірника українських пісень” 1886 року під № 34, а звідти 1946 року її передрукував у свій збірник Ф. Колесса. Використав цю пісню Іван Франко і в „Дріаді”. Її співає Густя.

Записана від Кароля Батовського й широко відома пісня про Довбуша („Ой попід гай зелененький”), мелодію якої 1886 року записав М. Лисенко, коли Іван Франко був у Києві. Вона включена у четвертий зошит „Збірки українських народних пісень” 1886 року під номером 5. Безумовно, що включив її в свій збірник і Ф. Колесса. Записав Іван Франко від Кароля Батовського і баладу „Чи чули ви, добрі люди, що в нас за новина”, а також „Ой у ночі із півночі ще кури

не піли", яку опублікував у „Жіночій неволі". 1901 року мелодію цієї пісні, як і пісні „Ой на горі лен поламався" записав К. Квітка, включивши їх у свою збірку. Текст останньої пісні надрукували М. Возняк та Ф. Колесса у збірнику „Леся Українка", що вийшов 1948 року у Львові. Про долю братів Батовських нічого не відомо. Ні тодішні, ні пізніші дослідники не встановили причини арешту братів, і так було втрачено явний шанс довідатись більше про перебування Івана Франка у коломийській тюрмі.

Деякий час разом з Франком у камері № 36 сиділи Іван Васильківський з Уторопів та Яків Сидорук з села Чортківець Обертинського повіту. Від першого Іван Франко записав широко розповсюджену на Покутті пісню „Зажурилася, зажурилася бідная й удівонька" та жартівливу пісню „Ой там, ой там коло млина", текст якої опублікував Ф. Колесса. Значно більше пісень поет записав від Якова Сидорука: „Ой зашуміла біла береза", „За крутими берегами по лугах", пісню з часів турецьких набігів „Ой що то в полі за димове?", мелодію якої від Франка записав і опублікував у своїй збірці Ф. Колесса. Іван Франко згадує її в своїх „Студіях" у розділі „Брат продає сестру турчинові". Проте найбільше від цього чоловіка було записано жовнірських пісень: „Зажурилася мати мною", „Ой закувала сива зозуленька", „Ой сивії голуб'ята все поле покрили", „Сивий коник, каже, сивий", „Вітер віє, трава шумить", яку Іван Франко подає у своїх „Студіях" у розділі „Смерть козака в степу", та чи не найкращу із записаних поетом пісень про жовнірську долю „Ой зацвіла черемшина зрісна", мелодію якої від Івана Франка записав Климент Квітка в Буркуті, де відпочивав зі своєю дружиною Лесею Українкою.

Деякі пісні, записаних того часу, не мають зазначення, від кого вони записані: „Їхав козак з України", „Спускався чумак з гори до долу". Їх можна знайти у різних збірках та рукописах Івана Франка, що зберігаються у відділі рукописів та текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України. Найбільш повно, з ґрунтовними коментарями та нотними записами ці пісні вийшли у збірці „Народні пісні в записах Івана Франка" у видавництві „Каменярь" 1966 року. Упорядником цієї збірки був О. Дей. До неї увійшла і частина коломийок, які Іван Франко також записав у коломийській тюрмі. Всього, як свідчить видання „Коломийки в записах Івана Франка" („Музична Україна", Київ, 1970 р.), письменник у коломийській тюрмі записав 87 коломийок: від Батовських з Ценяви — 20, Я. Сидорука з Чортківця — 20, від селян з Матвієвців — 39, з Княждвора та Шепарівців — по одній, з Коломиї — 6.

Записав Франко в тюрмі й чотири анекдоти: від К. Батовського — анекдот про багатого й бідного, від Ф. Батовського — два анекдоти про євреїв та від Івана Васильківського — анекдот про попа і дяка. Всі ті анекдоти поет опублікував у журналі „Жите і слово”. Від Батовського та Васильківського поет записав і чимало приповідок. У передмові до першого тому „Галицько-руських народних приповідок” про свою „роботу” в тюрмі він згадував: „Та особливо багато інтересного я записав у Коломийськiм арешті 1880 р. Тут постала багата збірка з уст Івана Васильківського, міщанина з Коломиї; коломийську збірку я доповняв іще пізніше в часі моїх побутів у тім місті; в арешті постали також невеличкі збірочки з Матвієць, Гвіздця, Богородчан, Тузлукова та інших покутських місцевостей, записувані від різних принагідних арештантів”.

На початку червня творчість Івана Франка та збирання етнографічного матеріалу припинились. 18 травня 1880 року Коломийський окружний суд об'єднав кримінальну справу поета з кримінальною справою братів Фокшеїв та селян з Москалівки, а 29 травня Коломийська прокуратура склала звинувачувальний акт проти дев'яти осіб у нападі на вийта села Москалівки, вилучивши з нього Івана Франка, Кирила Геника, Миколу Колцуняка, Антона Мельника, Порфирія Гладія та Параску Павлик. Їх подальшу долю мав визначити окружний суд, який у тій справі засідав 4 червня і виніс рішення про звільнення з тюрми К. Геника, М. Колцуняка, А. Мельника та П. Гладія. Справу К. Геника та М. Колцуняка як вчителів вирішено було передати на розгляд Крайової шкільної ради у Львові, а Франкову справу — для притягнення його до відповідальності за порушення параграфу 320, в якому йшлося про паспортний режим — на розгляд повітового суду в Коломиї. Цю ж до справи Параски Павлик, то вона була передана в розпорядження Коломийського староства для відправки заарештованої до місця приналежності (Там само, ф. 663, оп. 1, спр. 114, арк. 7).

Таким чином згідно з рішенням суду від 4 червня 1880 року Франко мав бути негайно звільнений. „Президент коломийського суду, — писав Іван Франко у спогаді „Як це сталося”, — прийшов особисто до мене в камеру сказати, що мене визнали зовсім невинним, і велів потім приставити мене до місця мого народження, бо я не був належний до повіту”. А в листі до М. Драгоманова від 26 квітня 1890 року цей факт зазначив так: „Нас тримали три місяці і пустили, а мене спеціально яко не належачого до сього повіту велено було відставити під ескортом поліції на місце уродження”.

У всій цій справі дивує одне: як такий досвідчений шовініст, авантюрист і польський патріот в одній особі, а до того ж суддя, не міг „состря-

пять” справу про таємне товариство, яким керували з Женеви Павлик та Драгоманов, і черговий раз не засадити Івана Франка в тюрму, одночасно винищивши в повіті всіх небажаних політичних та громадських конкурентів, які заважали реалізації ідеї реставрації Польщі. Адже ж у Львові зі ще більш примітивних фактів та матеріалів таку справу змогли зробити і завдали молодому українському руху відчутного удару. Що стало на перешкоді тут — незрозуміло...

Отже, 4 червня всі мали бути звільнені. Проте закон законом, а в Коломиї — свої закони. Заарештованих (крім Івана Франка) звільнили тільки 6 червня. Про це свідчить лист М. Колдуняка до В. Барвінського: „6 червня с. р. зістав-ем з іншими від підозріння о соціалізм увільнений і на волю випущений, однако титул і посада учителя на завісі аж до скінчення дисциплінарного слідства” (Рукописний відділ Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України, справа 315, арк. 4961).

Влада просто знущалася над ними. Підтвердженням тому є й документ про виконання судового рішення, підписаний 6 червня (ЦДІА України, м. Львів, ф. 663, оп. 1, спр. 114, арк. 7). Крім того, 6 червня коломийський староста наказав магістратові заготовити „цупасний” протокол на Івана Франка („За сто літ”, кн. 1, с. 165-186, 1926 р.).

Коли над іншими учасниками процесу закінчили знущатись 6 червня, над Франком продовжували знущатись й далі. Ну і що з того, що до смердючої камери спускався сам президент коломийського суду? Відомо, що 10 червня поет ще знаходився в тюрмі. Іван Білінкевич (Львівський літературно-меморіальний музей, спр. 19688, арк. 74) віднайшов „Книгу доручень”, у котрій фіксувалися підписи підсудних про те, що вони ознайомлені з рішенням суду. Під № 3775 зафіксовано, що Франко ознайомився з тим рішенням і розписався в книзі 4 червня. Але тільки 10 червня 1880 року письменника було доставлено з судової тюрми в розпорядження коломийського староства для відправки його додому. На довершення знущань за розпорядженням старости Франка було зачинено в ратуші, звідки він був відправлений етапом в Нагуєвичі тільки ранком 11 червня.

На основі розгляду документів, знайдених у коломийських архівах, І. Білінкевич дійшов висновку, що Франка затримали в тюрмі майже на тиждень, бо суду здалося, що тих три місяці, які Іван Франко провів у тюрмі, — для нього мала кара, і тому він мав відсидіти ще три дні за порушення паспортного режиму. Це рішення було прийняте 7 червня...

27 липня 1880 року заступник коломийського старости Шумлянський повідомляв президію Намісництва у Львові (ЦДІА України, м. Львів,

ф. 146, оп. 4, спр. 3684, арк. 34): „Висока ц. к. президіє! Відповідно до високого розпорядження № 7540/ президія від 20 липня 1880 р. маю честь повідомити, що вирок тутешнього ц. к. повітового суду, який засудив Івана Франка за порушення § 320 карного кодексу на триденний арешт, як правомочний, вже виконано, що Іван Франко на ухвалу відправити його етапом не подавав касації, внаслідок чого 13 червня 1880 р. його доставлено до громади його приналежності”.

19/31 липня 1880 року про „коломийські події” та „процес о соціалістах” повідомила газета „Діло” (№ 56): „Перед судом карним в Коломиї відбулась недавно цілоденна розправа против А. Павлик о ширене в Косовських сторонах писем соціалістичних. Суд засудив єї на 2 місяці в'язниці. Против прочих 4 довгий час ув'язнених осіб (молодшої сестри Анни, господаря Гладія, сільського учителя і писателя Франка) прокураторія отступила от обвиненій”.

Більше про справу соціалістів та „писателя” Івана Франка „Діло” не інформувало. Газету дуже цікавило, чи відвідає цісар під час своєї поїздки по Галичині „виставу руску” в Коломиї, чи ні, а також чи прийме делегацію зі Станіславава у складі бургомістра Комінського, вірменського крилошанина Ісаковича, власника млина Фрейда, яка проситиме, щоб їх ясновельможність вступила по дорозі в Станіславів.

Про припинення слідства проти Франка повідомила у дев'ятому номері „Ргаса”: „Слідство проти Івана Франка, про арешт якого ми писали свого часу, припинене через брак доказів. Влада підозривала його в соціалістичній пропаганді і для цього тримала його декілька місяців у тюрмі”. Дев'ятнадцятий номер газети повідомляє: „Іван Франко, український літератор, про звільнення з в'язниці якого ми повідомляли, на жадання ц. к. старости в Коломиї зівстав доставлений цюпасом до місця приналежності. Дуже би ми хотіли той вирок бачити, оскільки нам відомо, що така міра покарання використовується стосовно волоцюг і людей небезпечних для життя або існування осіб. Якщо ж такі й подібні установи будуть й надалі використовуватись, то кожному з нас може трапитись таке, що виїхавши кілька миль поза місце проживання, будемо затримані через відсутність у нас особистого посвідчення і тоді нас цюпасом припровадять додому, бо ніхто тепер, подорожуючи по краю, не бере з собою паспорта. Річ, про яку ми писали вище, урядовою мовою називається „свободою перенесення з місця на місце”.

Мовою Івана Франка ця річ звучала криком непокори — „Не пора!”

Розділ IV

ЕТАП

Вже після звільнення Іван Франко з сумом визнавав у спогаді „Як це сталося”: „Коломия, Станіслав, Стрий і Дрогобич були станції мого шляху і, хоч ця мандрівка етапами тривала лише декілька днів, напала мене в ці дні сильна пропасниця. Але що в місці мого народження я не мав що робити, то незабаром виїхав назад до Коломиї, щоб зайняти свою посаду. Проте староста не дозволив мені йти на село, поки не одержу з Дрогобича справжнього паспорта від політичної установи. Я написав до Дрогобича і ждав у Коломиї”.

В листі до М. Драгоманова Франко вертається до цього гіркого спогаду: „Сей транспорт по поліцейським арештам в Коломиї, Станіславові, Стрию і Дрогобичі належить до найтяжчих моментів в моїм житті. Вже до Дрогобича я приїхав з сильною гарячкою. Тут впаковано мене в яму, описану в моїй новелі „На дні”, відти ще того самого дня (через протекцію) послано пішки з поліціантом до Нагуєвич. По дорозі нас заскочив дощ і промочив до нитки. Я дістав сильну лихорадку, прожив тиждень дома в дуже прикрих обставинах”. В автобіографії для Омеляна Огоновського письменник додав цікаву деталь: „...староство коломиїське веліло відставити мене примусово на місце уродження і забороило являтися коли-небудь в повіті Коломиїським”.

Мандрівка „етапом” тривала три дні. Тобто з 10 до 13 червня. „Яма”, в яку кинули Івана Франка та котру він описав у оповіданні „На дні”, знаходилась у напівпідвальних приміщеннях тодішнього будинку бургомістра міста Дрогобича. Цей будинок від Дрогобицької гімназії відділяв тільки невеличкий гімназіальний садок. Головний герой оповідання Андрій Темера бачить через арештантське віконечко, як тим садком проходжуються люди, чує, як вони сміються, розмовляють між собою, і ніби ножем по ссрцю прорізує спогад, що ще не так давно й він навчався в тій гімназії і пов'язував з нею стільки сподівань...

На початку століття бургомістр перенісся в ратушу, і тюрму ліквідували. Будинок служив для різних цілей, а в радянській час, коли Дро-

гобич був обласним центром, його зайняла обласна філармонія, відтак тут знайшов притулок ансамбль пісні і танцю „Верховина”, а в 2001 році після реконструкції та перебудови зник навіть натяк на те, що тут колись була тюрма, в якій сидів Іван Франко, і що саме тут народжувався один з його великих творів. Про цей момент у Дрогобичі сьогодні вже ніщо не нагадує...

В коломийській окружній тюрмі й поліцейських арештах Іван Франко поневірявся 102 доби, а саме в коломийській тюрмі 97 днів — з 5 березня до 9 червня 1880 року, дві доби в поліцейському арешті — з 4 на 5 березня та з 10 на 11 червня, три доби — з 11 до 13 червня — по поліцейських камерах на етапі. 13 червня поета зі Стрия доставили до Дрогобича, а о 16 годині того ж дня „через протекцію” його відправили до Нагуевич. Етап до Дрогобича Франко відбув поїздом, а до Нагуевич ішов пішки. Того ж 13 числа поліцейський здав етапованого вітчиму та мачусі, а вже 14 червня хворий поет пише вірш під назвою „Рідне село”, висловлюючи в ньому сподівання, що тут, де все було йому таким рідним, знайде захисток, який мав у дитинстві, коли він ще не знав

... що далі там, за твоїми хатками,
 За лісом, що шумить довкола. І не раз
 Питав я річки, де пливе вона від нас,
 І думкою гонив її тихенькі хвилі
 Поза закрутину далеку і стрімку.
 І дуба-велетня в сусідському садку
 Не раз розпитував, на чий він могилі
 Щасливий виріс, так високий і розлогий?
 І люди всі були мені так близькі, милі,
 І знав я всі стежки довкола, всі дороги,
 І зрідка лиш моя душа за обруб твій
 Летіла в ширший світ.

І ось він, загнаний „злим вихром”, знову опинився у рідному селі. Все таке ж, як у дитинстві: верби, дуб (він ріс на обійсті в сусідів Микитичів, і саме його Іван Франко описав в оповіданні „Микитичів дуб”. Зрізаний у 60-х роках ХХ ст.), річка, дорога, ліс, але

Чого ж так судорожно
 Щось тисне груди мою у тобі, ріднее
 Село? Чи жаль мені за тим тісним спокоем,
 За тим життям, що, хоч так біднее
 І сірее, пливе коритом тихим своїм?

За щастям слимака того, що в шкаралющи
Ховається? За незнання смерком?
Чи жаль мені, що я у світ пішов пішком
На бурі, громи й град шукати, де зділющий
Потік знання пливе?

Звичайно, ні. Не жаль! Сотні разів „ні“:

Не того так сьогодні жаль мені,
Не тим душа моя так важко заболіла,
А тим, що тяжча ще пригноба тут засіла
На лицях, голови недоля вниз хиляє,
Під віддихом її вся радість завмирає
І приязнь гасне wraz з любовою,
Котрої сім'я тут мені у серце впало.
Отим-то тяжко так мені у тобі стало.
Прощай, село моє! Що тут мене держало,
Те щезло; що тепер держить —
Таке важке, що мов гора тяжить
На серці. Геть іду — і плачу над тобою.

Вірш „Рідне село” вперше був опублікований у другому виданні (1893 рік) збірки „З вершин і низин” у циклі „Поет” під номером IV.

...Іван Франко, про якого в селі говорили, що стане університетським професором і взагалі паном, прибув до рідної хати у супроводі поліцая. Ілько Бадинський, сусід Франка, опісля бориславський нафтовик, у своїх спогадах, публікованих у багатьох збірниках спогадів сучасників про поета, згадував: „Я уже ось сивий (спогади записані 1940 року і вперше надруковані в газеті „Вільна Україна” від 24 червня — авт.), а проте тямлю ще, як сьогодні. То було серед літа, і я малим хлопчаком грався з дітьми на березі річки. Нараз котресь крикнуло: „Гі! Дивіться, шандар іде!”

Ми всі перелякано глянули на дорогу. Кам'янистою вулицею високий австрійський жандарм з півнячими перами на капелюсі провадив якогось пана, мабуть, до вїта. „Пан” був немитий, зарослий, босий і такий замучений, що ледве вже ноги волік за собою. Ми бачили, як крізь дорожню пилюку з пальців йому просочувалась кров.

Вичекавши, поки жандарм з „паном” скриється за закутом, я щодуху дременував до хати і розповів мамі новину. Але мама, видно, і сама бачила, бо сказала мені: „Та це Івана ковалевого так пригнали за щось...”

Франкового. Дивись, не йди мені на річку, а то ще на біду шандар на кару запише, що діти без догляду над водою”.

Даний спогад — на жаль, єдиний, що стосується прибуття Івана Франка в рідне село, — дає підстави твердити, що вели письменника „цюпасом” не теперішньою асфальтовою дорогою з Дрогобича через Лішню та Унятичі, яка була прокладена та впорядкована на початку століття, а старою дорогою, котра вела через Ясеницю Сільну, виходила в Нагуєвичих біля так званих „Воріт”, а відтак попри поля, що звались „Село”, холерний цвинтар, на якому були поховані жертви пошесті 1855 року, вела на хутір. Тут знаходилась хата Івана Франка і мешкав вїйт. Вїйти жили тут постійно, і хутір навіть називали Вїйтівською горою. Саме в цьому місці річка, в якій хлюпався „малий Мирон” і яка так вабила дітей, підходить майже до дороги.

„Декілька днів, — продовжує згадувати Ілько Бадинський, — тільки й було розмови в селі, що про Івана Франка. Вечорами сходились до нас на призьбу сусіди, і всі теж говорили про „Івана ковалевого”, вгадуючи, завіщо на нього впала біда...”

Село доходило до висновку, що шандарі такі люті на нього, певно, за книжки, які пише десь там у Львові.

Звичайно, Гринь Гаврилик, вітчим Івана Франка, хвилювався за пасерба. Не дивно, що й докоряв йому. Нелегко було поетові слухати тих докорів. Брат Франка Захар у спогадах стверджує: „Коли Івана Франка засуджено до в'язниці, а потім спроваджено до Нагуєвич, то дуже часто вітчим сварив і вимовляв, щоб до політичних справ не брався, а Франко відповідав: „Е, що ви знаєте”. Вітчим радив, щоб Іван, коли вже не може жити між людьми і надалі буде потрапляти до поліції, записався у монастир Василіан при церкві Святої Трійці...”

Очевидно, вітчим таки допік пасербу, коли той, хворий, не діждавшись паспорта, раптово покинув рідне село і поїхав у Коломию, хоч і пам'ятав, що йому туди дорога заборонена, а без паспорта — тим більше. „Геть їду — і плачу над тобою”, — напише у вірші. Можливо, він вимушений був покинути село вже 15 червня, на що вказує поезія „Втомився я”, написана в Дрогобичі 15 червня 1880 року:

Втомився я. Мов жар горить все тіло,
Кров стукає у висках, домагаєсь
Спочинку. Слабнуть ноги, нагинаєсь
Хребет додолу. Час покинуть діло,
Хоть на короткий час! Пора присісти,
Хоть і серед дороги!..

Франко хворий. Франко серйозно хворий. Пропасниця, яка напоїлась на нього, не виліковується за день-два. Вона не була результатом того, що він по дорозі до рідного села потрапив під дощ. Ця хвороба була набута під час першого тюремного ув'язнення... Молодий організм поки ще поборює цю недугу, та не надовго. Але геть спочинок! Нема часу хворіти. „Не пора!”

І думаєш тоді: ах, так прожити
Ціле життя! Не спочивать ніколи,
Хіба як ділом втомишся! В недоли,
В недузі, втомі вічно схоронити
Живучість мислі, свіжу Духа силу,
Уяви живість, що в лету хапає
Прояви житні і природи! Жити
Лиш трудом, трудом, — і в кінці в могилу
Лягти спочити! Ах, та жизнь така,
Тверда робуча жизнь, чому тобі вна
Не повнов міров мірена? Чом тлити
Неволя мусить корінь твеї сили?
Чом пута двигаєш тяжкі до могили?

Не лиш ті пута, що кують тя ними
Права та суди, — хоть глибоко в тіло
Вгризаються вони; святее діло
Спиняють інші пута ще, незримі,
У власнім твому нутрі: се пута
Слабої волі, се гріхами твоїх
Батьків, дідів у жилах кров попсута,
Се страсті, що розвилися не впору
І здавлювалися не вчас, се злої
Минулості нестравлені останки,
Се мозолі душі по вічнім горю
Цілого чоловіцтва. Гірш усяких пут
Ті пута дух слаблять, морочать і гнетуть!

У цьому вірші, як ніде більше, відчувається пригніченість Івана Франка. Поет так ніколи і не вкисчив його у жодну зі своїх збірок. Уперше вірш був опублікований у 13-му томі двадцятитомного видання Франкових творів. Багато думок з цього вірша і навіть виразів поет перенесе в інші вірші, написані пізніше. 17 червня 1880 року Іван Франко був вже у

Коломиї, куди міг приїхати або того ж дня, або днем раніше. Саме 17 червня ставить письменник підпис під оповіданням „На дні”. Свідчення самого Франка і дати під його творами дають повну підставу вважати, що в своєму рідному селі, куди його пригнали 13 червня, він пробув лише два з половиною — три дні. Очевидно, хворий, але дійнятий до живого вітчимом, він вирішив покинути Нагуєвичі і без паспорта, знаючи, що його чекає в Коломиї, виїхати до Березова — до Кирила Геніка. Мабуть, через те Франко і не повідомив Кирила про свій приїзд. Він не знав, чи тепер, після всього, Генік захоче його прийняти.

Розуміючи, що йому в Коломиї та окрузі без паспорта не світить, нічого, крім чергового арешту і слідчої тюрми, в якій невідомо скільки може просидіти — а, можливо, ще й „пришиють” його справу до ще якогось „соціалістичного” виступу — Іван Франко відважується на відчайдушний крок і йде просто до коломиїського старости, який виразно заборонив йому з’являтися на коломиїській окрузі. Письменник заявив йому, що ще не отримав паспорта, хоч подав прохання, а життєві обставини змушують його йти до Березова. Староста не заарештував його, дозволивши залишитись у Коломиї, поки не прийде паспорт. Треба було написати до староства в Дрогобич і вказати адресу, куди висилати паспорт, набратись терпіння і чекати... „Проте староста, — писав Франко в „Як це сталося”, — не дозволив мені йти на село, поки не одержу справжнього паспорта від політичної установи. Я написав до Дрогобича і жида у Коломиї. Хворий на пропасницю, без грошей і без знайомих, сидів я в темній кімнатці в готелі і пробував відтворити на папері картини, які бачив останніми днями, і там з’явилась оця новела („На дні” — авт.). Написана вона протягом трьох днів. Коли я скінчив її, відчув себе таким ослабленим, таким виснаженим голодом і хворобою, що за останні крейцери купив коверту і марку, послав свій рукопис до Львова до одного знайомого, потім повернувся до готелю і положився, щоб умерти. Я так лежав три дні, дрижачи від пропасниці, без думок і без охоти до життя. Тільки бідний готельний слуга приносив мені іноді декілька ложок супу. Лише через три дні прийшов знайомий, у якого я мав одержати лекцію, і я піднявся, поїхав до Дрогобича і там одержав паспорт. Потім повернувся до Коломиї і поїхав на село. Цей страшний епізод мого життя закінчився”.

Про цей епізод Іван Франко напише і у вже згадуваному листі до М. Драгоманова: „...вернув (після Нагуєвич — авт.) до Коломиї, щоб удатися до Геніка, прожив там страшений тиждень в готелі, написав повістку „На дні” і на останні гроші вислав її до Львова, опісля жив три дні трьома центами, найденими над Прутом на піску, а коли й тих не

стало, я заперся в своїй кімнатці в готелю і лежав півтора дні в гарячці й голоді, ждучи смерті, безсильний і знеохочений до життя. Один із моїх союзників, післаний Геником, спас мене від голодної смерті. Я ще раз поїхав до Дрогобича, взяв собі паспорт і вернув до Коломиї, а відтак пішком пішов до Березова, де в гостиннім домі Геника прожив кілька тижнів, лічачись від пропасниці і гуляючи по свіжому повітрі”...

Ще інша оповідь в автобіографії, написаній для лексикона Гердера. Отож: „...після кількох тижнів я вернувся до Березова, та, доки дістався туди, пережив тяжкий тиждень у Коломиї, де написав своє оповідання „На дні”, яке незабаром після того видали мої приятелі у Львові; пізніше його перекладено теж на німецьку мову під заголовком „Der Bodensatz” (друковано у віденській „Arbeiterzeitung”) (насправді в „Die Zeit” — авт.). До Березова прибув я хорий на пропасницю, але там видужав, прожив два місяці і повернувся опісля знову до Нагуєвич”.

Кому конкретно надіслав у Львів своє оповідання Іван Франко — невідомо. Однак відомо, що оповідання справді незабаром було видане окремою книжкою у серії „Дрібна бібліотека” за номером 14-им. Оповідання мало підзаголовок „Суспільно-психологічна студія” та посвяту: „Присвячую громадському урядові богоспасаємого міста Дрогобича. Автор”... І, здається, з усіх відгуків про це оповідання чи не найкращим є рішення Петербурзького цензурного комітету, який заборонив розповсюдження видання на території Росії, обґрунтувавши це так: „Хоч зміст цього оповідання не може бути визнаний злочинним, воно все ж дуже тенденційне своїм крайнім реалізмом і тим гнітючим враженням, яке автор має на меті справити на читача описом нелюдськості, звірства і безапеляційного свавілля поліції, жертвою якої є ні в чому не винна освічена молода людина, перейнята любов'ю до страждаючих і взагалі, як видно з оповідання, прибічник соціалістичних теорій...”

„Привітала” оповідання і галицька критика. О. Партицький, редактор часопису „Зоря”, у 20-му числі на 272 сторінці про оповідання Івана Франка „На дні” ехидно писав: „...п. І. Франко знаний доволі руській публічності з чисельних розправ судових в справах соціалістичних, і діяльність его кінчається звичайно засудженням на кару в'язниці. Повідають, — не знаємо чи правда, — що за послідного побиту „в тюрмі Дрогобицькій” лучилося п. Франкови пізнати одного морально упавшого в'язня, котрий теорію соціалістичну понімав по свому і п. Франка, як чоловіка „грошовитого”, завівзав до розділу маєтку. На підставі подібних пригод і досвідів написав п. Франко своє теперішнє оповідання”. Далі були наведені окремі тенденційно вибрані, вирвані з контексту цитати, котрі мали доказати всім, хто збирається читати оповідання „На дні”,

що той соціалізм навіть в устах Франка є звичайнісінькою пустою фразою. Чи може народ зрозуміти соціалізм? Напевно ні. Бо, гляньте, син цього народу, якийсь Бовдур, „морально упавший в'язень”, зрозумів теорію соціалізму „по свому”, забрав від Франка майно, а Франко на основі того гіркого досвіду щодо „соціалістичного” розуміння власності написав оповідання „На дні”. Зі злості. І чи взагалі можна вірити людині, котра znana із „численних розправ судових”?

Франко був вимушений послати шановному Партицькому листа. „Що Ви через те хотіли сказати? — писав він йому. — Звісна річ! Ви хотіли поставити високо, прилюдно той факт, що я по тюрмах, в котрі, по Вашому вираженню, я внаслідок своєї діяльності попадаю, пропагую ідеї соціалістичні. Для кого се Ви хотіли сказати? Очевидно, для всіх, кому о тім знати і відати подобає, значиться, в першій ряді для поліції. Не відпирайтеся сього... Ви хотіли властиво сказати своїм читачам моїми устами: адить, всі ті (соціалістичні) змагання, думки і проч., брехня, пуста фантазія!”

Поет звинуватив Омеляна Партицького, що своєю заміткою у „Зорі” він фактично звертав увагу поліції на те, що галицьке небо ще не зовсім готове до зустрічі монарха. Воно хмарне, бо навколо є ще такі, як Іван Франко...

У цьому листі письменник захищав не себе, а „соціалістичні ідеї”, які О. Партицький назвав „пустою фантазією”.

Незважаючи на нападки „критиків” оповідання „На дні” мало надзвичайний успіх серед молоді Галичини. У 1886 році воно з'явилося в польському часописі „Przegląd społeczny” і того ж року вийшло окремою книжкою. У 1888 році з ініціативи Елізи Ожешко його друкує газета „Dziennik Łódzki”. Автором перекладу був М. Семашко. У 1892 році оповідання було надруковане чеською мовою, а в 1906 році — російською.

Оповідання „На дні” палко зустріли Михайло Драгоманов та Михайло Павлик. Михайлові Павлику навіть здалось, що Франко поскупився барвами для зображення справжнього дна суспільства, а також тих нових ідей, які потрапляють на це дно, а тому радив цей промах ліквідувати, розширивши та доповнивши оповідання. „Щодо Вашої думки, — писав у відповідь Франко в жовтні 1880 року, — переробити і доповнити „На дні” я дуже радо згоджуюсь, не знаю тільки, де і як би се надрукувати. Чи воно справді може мати таке значення для люду, як Ви кажете, — не знаю”. 20 лютого 1881 року Франко знову повертається до питання переробки оповідання, пишучи Павлику: „Чи роздумали Ви добре, що вийде з такої переробки? Так, як воно є,

то ціла (цільна — авт.) штука, по моему — ряд типів наших пролетаріїв, починаючи від інтелігентного аж до найнижче затолоченого. Героя виразного нема, а Темера і Бовдур, дві крайності в одному ряді, висунені наперед тільки в артистичній цілі, щоб зв'язати все в цілість, надати всьому одноцілий інтерес і викликати одноціле враження. Чи зможете доконати того самого одним Бовдуром? Я дуже цікавий. По моему поняттю головною особою міг би Бовдур бути тоді тільки, коли б був єдиною особою, — а тоді вийшла би не живопись „дна“, а патологічна студія, що далеко не одно і то саме. Впрочім, я кажу ще раз, се мое задивлювання, — може бути, що Вам удасться винайти якусь щасливу противагу сьому патологічному характерові, от хоть би з Митрі. Тільки ж на всякий спосіб, для чого Вам конче захотілось викинути з ряду інтелігентного пролетарія, сього я не знаю. Може бути, що списаний він блідіше або неправдивіше других, але тут рада — поправити штрихи, та й годі”. З наведеного уривка видно, які саме вимоги ставив Павлик до оповідання і в якому плані пропонував його переробити. На перший погляд може здатись, що мова йде про суто художні засоби виразу. М. Павлику здалось, що варто було б більш широко показати дно суспільства через внутрішній світ Бовдура. Однак відповідь Франка Павлику з цього приводу примушує задуматись. Чи справді письменник хотів показати дно суспільства у всій його „красі”? Здається, що так. Про це промовляє багато фактів і навіть „біографія” оповідання. Свідчить про це і присвята, і підзаголовок. Але чому на тому дні, ніби навмисне, опиняються люди абсолютно протилежні? Що їх може в'язати в одне ціле? Чому, нарешті, Франко засуджує на смерть найсимпатичнішу постать оповідання — Андрія Темеру, і чому його вбиває саме нещасний Бовдур? Чому? Хто зможе сьогодні дати відповідь на це запитання? Що, нарешті, сталось, із самим письменником, що він прирік себе на смерть, перебуваючи в коломийському готелі? Він, Франко, такий завжди повний пориву до боротьби за життя, нараз здається. Неначе вичерпані всі засоби, а перед очима одна прірва і муки, які найкраще припинити...

Ще працюючи над оповіданням „На дні”, чи буквально після його закінчення Франко створює „Вічного революціонера”. У той же час визрівають перші сцени повісті „Борислав сміється” — і якщо тепер у цей ряд поставити оповідання „На дні”, то відповідь на поставлені питання прийде сама по собі. Письменник своїм оповіданням підводить читача до думки, що ті типи, котрі він вивів в оповіданні, не зможуть знищити дна суспільства, що таке суспільство треба конче змінити. Навіть Андрій Темера, в особі якого тодішній читач бачив найяскравішого представника молоді революційної генерації, на це не здатний.

Усі вони ще недостатньо готові до того, щоб знищити старе суспільство. Потрібна якась могутніша сила. Але хто ж стане тією силою? На це питання і мала б відповісти повість „Борислав сміється”...

На превеликий жаль, цього не зауважили ні М. Павлик, ні М. Драгоманов. Павлик, окрім усього, вважав, що герой оповідання Андрій Темера є не ким іншим, як самим Франком, а всі оті монологи, розмови Андрія із самим собою — це сповідь самого автора. В образі Гані, на думку Павлика, була введена Ольга Рошкевич...

Франко боронився. „Те, що Ви пишете про „На дні”, — відповідає він на Павликові закиди, — цікаве дуже. Ви, бачу, думаете, що уступи із Темерою — чисто моя власна сповідь, і з того виносите, що я й досі люблю О[льгу] і що я подекуди скомпрометував її. Помилка, добродію! Що де в чім воно так є — не перечу, але далеко не все. А вже з повістєвого образу виводити дійсні відносини не примісно”. Пізніше Франко скаже, що у всіх його більших творах є велика частка автобіографічності, тобто велика частка його життєвого досвіду, але, попри це все, ті твори залишаються передовсім художніми творами, а тому „не примісно”, як каже Павликові, „з повістєвого образу виводити дійсні відносини”, бо цим творами властивий і авторський домисел, і фантазія. Однак незважаючи на такі запевнення Франка Павлик залишався при своїй думці. Мало того, в одному з тогочасних листів Павлик ще виразніше висловлюється про Андрія Темеру: „Особа героя не досить серйозна (не про психологічний стан кажу) і декуди говорить бозна-що, узагалі не тип...” Ганю ж, на думку Павлика, Франко без будь-яких застережень „списав” із Ольги Рошкевич. Михайло Возняк у статті „Автобіографічний елемент в оповіданні „На дні”, що була надрукована у 5-6-ій книзі „Радянського літературознавства” за 1940 рік, коментуючи лист Павлика до Франка, не стримується, аби не зауважити: „В листі Павлика впадає в очі, що він порівнював свою сестру з Ольгою Рошкевичівною, ставлячи її далеко вище від коханої Франка. Слова Павлика набувають особливого значення, коли згадати, що Павликова сестра кохала Франка і Павлик напевно знав про це”. Знав про це і Франко і не крив свого ставлення до Анни ні перед ким. „Правда, — писав він Ользі Рошкевич 26 грудня 1878 року, — з нами тут живе Анна, але її дуже далеко до того, щоб стати осередком нашого кружка. Я вже характеризував тобі її усно, додам тільки то, що все вона й тепер така тиха, спокійна, неговірка, а як заговорить, то все о дитинствах і дрібницях, наших розговорів не слухає (а тими часами у нас розговори колективні, громадські ведуться досить часто і оживлено), а все більше в кухню; до ідеї має більше щирої волі, ніж розуміння, читає дуже мало

і досить поволі. Може бути, що в селі між людьми вона зможе хорошо ділати, що зможе говорити понятніше і простіше, ніж з нас котрий, — але тутка вона зовсім не має поваги і на наших згромадженнях товариських ніколи не скаже й слова. О її руку старався якийсь мельник чи хто, але за нашою порадою відкинула його — чоловік, як видно з листа, писаного до неї, зовсім неотесаний, хоч письменний і ніби інтелігенція. Такі люди, маючі, а при тім зверху тільки полакеровані освітою, найгірші для всякого поступу і для життя. Відтак підкусило Терлецького старатися о її руку — не по любові, а по ідеї, — почав говорити з братом, а брат з нею, — ну, і відмовила, вже не по нашій раді, а по власній охоті. Терлецький чоловік трошки старший (27 літ), поважний, образований, а ще до того слабій, — ми й радили йому оженитися з нею, — ну, але їй, видко, страшно його слабості (він має епілептичні напади), каже, що їй би тре чоловіка живішого, котрий би міг і її трохи оживити. Але, знаєш, чого-м ся сподівав, а того ніколи, щоби панна Анна вміла говорити компліменти. Ну, а воно так часом, коли християни розійдуться, а ми тільки двоє дома, — вона шие, а я пишу що-небудь, відтак встану і почну бурчати собі під ніс різні мелодії, а вона: „У вас такий голос приємний”. Я зразу взяв та повернув у жарт — „такий, кажу, як у молодого вовчика”, абощо, але се повторилося кілька раз, так що далі мені почало ставати трохи неловко. І я тепер стараюся ніколи не лишатися так tête á tête (тобто наодинці — авт.)”.

Франко знав, що Анна любить його і від цього страждає. Але Анна його не цікавила, бо у далекому Лоліні чекала на нього Ольга.

Тепер же Михайла Павлика аж злить, як Франко сміє відпиратись, що в оповіданні „На дні” в образі Андрія Темери він показав не себе, а в образі Гані — не Ольгу, коли в цьому творі можна знайти цілі уривки з листування між ним, Павликом, та Франком, коли події, про які пише Франко, теж живцем здерті з життя. Хіба не з листа взяті оті рядки: „І далі приходить йому на думку послідне звидання з нею, вже замужною, от тепер, учора, нині рано! Їх розмови, їх радість, перемішана з горем і жалем, усе те пече його, мучить, давить до землі. А прецінь він був щасливий, ох, який щасливий! Бо в ті хвилі він почув, що його давня любов не вистигла, не завмерла, а жие, палає, як давно, панує над його мислями, як давно, держить за поводи всі його бажання і жадоби, як давно... Правда, він тепер десять раз глибше почув свою страту; рана, загоєна вже з часом потроху, тепер відновилася, кров, утишена горем та недугою, знов розігрілася; але що з того! З давньою любов'ю він почув у собі й давню силу, давню охоту до праці, до боротьби за волю...” А далі, як вважав М. Возняк, Франко майже без змін цитує своє листу-

вання з Ольгою. От наприклад: „От і мені якби по-розумному, треба було ту нині сидіти? Ні! Жив би собі у Львові, хоть бідуючи та лихо лихом латаючи, а все би жив, та працював, та вчився і був би вольний, безпечний... до якогось часу. А от ось... приперло мене їхати до Дрогобича (читай: Коломиї, — коментував М. Возняк), щоби побачитися з нею хоть на деньок, хоть на хвилю. Ну, і побачилися, почув у груді новий прилив того чуття, що так много горя принесло взамін за краплинку своїх молодощів, — тай тепер оп'ять! А жаль, що так сталося. Тепер я чую в собі подвійну силу до роботи, — та що, руки зв'язані". І ще один фрагмент Возняк наводить, аби доказати, що Ганя це Ольга: „І знов ходить Андрій по казні, і знов думає. Думає про Ганю, про її життя з чоловіком, як вона в своїх листах йому описувала, думає про своє одиноцтво на світі, про своє обезпилення через утрату коханої людини. Та ні, набігає думка, веселіша думка: „Ні, я не одинокий! Є в мене товариші, щирі, сердечні, гаряче перейняті тою ж думкою, що і я. Вони й допоможуть у потребі і порадять, і розважать! (Хіба не має тут Франко на увазі лист Павлика? — авт.). Та все-таки...". Тут уривається думка оп'ять на сумнім, болючім тоні. „Та ні, — набігає нова думка з новою потіхою, — адже ж вона для мене не страчена: любить мене, як уперед, не щураєся мене, не відгорожуєся від мене своїм шлюбом, мов муром, переписуєся зо мною, і радить, і розважає так само щиро, як уперед; та й він чоловік хороший, і приятель мій, і думок однаких... Ах, та все-таки!" — і знов уривається весела думка”.

Фінальна сцена оповідання, коли вбивають Андрія Темеру, не подобалась Павлику. „Кінцева сцена трохи ненатуральна”, — писав він, але йому подобалось, що головний герой все-таки схаменувся і зрозумів, що щастя — у боротьбі за щастя загальне: „Е, голово молода, запалена, самолюбна!.. Покинула б ти на часок займатися собою, потішати себе! Поглянула б ти довкола себе пильно, уважно, братерським люблячим оком! Може б, ти побачила близ себе нещасливіших від себе! Може б, ти побачила таких, котрим нівідки не сяє промінь потіхи, навіть такої, як тобі! Може б, ти побачила таких, котрі на се дно суспільного гніту не принесли з собою нічого, нічого: ні думки ясної, ні споминок щасливих, ні блискучої, хоть би обманливої надії. Може б, одно твоє слово, щире та привітне, солодило їм їх долю, втишило в їх серці боротьбу, страшнішу від усього, що ти й подумати можеш, розломило вокруг їх серця грубу льодову кригу, наморожену безконечним невсипущим горем!... Та ба! Велике горе то вже має до себе, що замикає серця людські, так, як вечірній холод затуляє квіти, стягає їх, мов мороз. І з замкнутими серцями, здавленими устами проходять

поруч себе нещасні, котрі не раз кількома словами, одним стиском теплої братської руки могли би позбутися половини свого горя, проходять поруч тебе — і мовчать... Ех, люди, люди! Не убійники, злодії й переступники, не пануючі й піддані, не кати й катовані, не судді й підсудні, а бідні, прибиті, обдурені люди!..”

Та коли у 1880 році Франко ще активно відпирався від автобіографічності оповідання „На дні”, то вже у 1903 він у статті „Як це сталося?” писав, що в основу оповідання лягли дійсні факти з його життя, а його уява „допомогла при цьому дуже мало, а ще менше яка небудь реалістично-натуралістична доктрина. Я був тут, так сказати, редактор з допомогою ножичок супроти дійсності і мусив тільки прикроювати і зшивати з матеріалу, який доставив мені багатющий досвід в обсязі цього дна”.

Доля Андрія Темери і сьогодні примушує замислитись. Цей прекрасний образ ніби продовжує галерею образів чудових, благородних, інтелегентних людей з добрими поривами душі. Чому ж усі їх прагнення гинуть, пропадають? У чому причина? Хто нарешті покладе цьому край? Не відповідає на це питання „На дні”. Не відповідає і світова література. (Нагадаємо, що твір „На дні” був написаний у той час, коли творить своїх Ругонів Еміль Золя, який теж намагається вирішити цю проблему). Проте подібні твори напевне спонукали тодішнього читача глибше приглянутись до життя, шукаючи корінь зла.

Образ Андрія Темери викликає й інше питання: а чи не відніс Франко свого героя до „зайвих людей” суспільства? До тих образів, які були вже достатньо добре відомі, наприклад, російській літературі і тільки починали з’являться у галицькій? Чи це не продовження — але вже в іншому плані — тих образів, які вже були змальовані у творах Франка. Наприклад, у „На вершку”, написаному, до речі, у Березові. Справді, навіть „Kuŕjer Lwowski” в одній із заміток про письменника зауважує, що „енциклопедичний талант Франка вже показав, що йому під силу креслити стосунки серед людей”, а згодом уточнить, що мова йде про нові стосунки. Якщо судити по долі, яка спіткала Андрія Темеру, то вона справді нічим не відрізнялась від долі „зайвих людей” суспільства. Вони теж звичайно гинуть або фізично, або ж морально. Але на цьому подібність між ними і Андрієм Темерою закінчується. Смерть героя „На дні” сприймається як початок нового.

Образом Андрія Темери Франко ніби відповідає тодішнім народцям, чого може дочекатись людина в такій державі, як Австрія, котра на всі лади хвалилась своєю демократією та різними показними свободами. Франко вибирає своїм героєм саме таку людину, яка щиро вірить у що істину і через ту віру гине. Ця загибель настільки вражає, що почи-

наеш думати, що разом з героєм гине і певна частина недавніх переконань творця цього образу, а на їх місце приходять інші переконання. Ользі Рощкевич Франко признається, що ці переконання — це революція, і тут же пояснить, що під нею розуміє „цілий великий ряд таких культурних, наукових і політичних факторів, будь вони криваві або зовсім ні, котрі змінюють усі дотогочасні поняття і основу, і цілий розвиток якогось народу повертають на зовсім іншу дорогу”.

Отже, зваживши на всі фактори, можна сказати, що оповідання Франка „На дні” в українській літературі з’явилося як ніколи вчасно. Воно, з одного боку, викривало облудність народовських тверджень стосовно демократичності монархії і того, що кращої долі народу у цій монархії можна досягнути тільки мирним шляхом, а, з другого боку, було написано саме в той час, коли Франко особливо близько зіткнувся з робітничим рухом, а тому своїм оповіданням намагався спонукати читачів на шукання нових шляхів боротьби і утверджував думку, що революційний дух убити не можна. „Він живе, він ще не вмер!”

„Страшений тиждень” Іван Франко прожив у коломийському готелі, власником якого був єврей Гірш. Цей готель знаходився на вулиці, яку в радянський час назвали іменем революціонера Леніна, під № 39 (посередині між існуючими №№ 27 і 43). Це встановив Іван Білінкевич (Львівський літературно-меморіальний музей Івана Франка, спр. 19688, арк. 78) від Антона Гошоватюка, який у 1921-1925 роках навчався в Коломийській гімназії разом з сином власника цього готелю. Будинок готелю, як і шість будинків коло нього, в 1944 році при нальоті радянської авіації були знищені.

У готелі крім оповідання „На дні” 17-18 червня 1880 року Іван Франко написав вірш „Чом так тривожно б’єсь у мене серце в груди”, викликаний спостереженням за дітьми, які кожного ранку ішли повз його вікна до Коломийської гімназії. Одні з них були прибиті якимсь тягарем, „без барви виразу”, тому що

...так швидко вспіла в їх
Дитячі голови лиха гадюка впиться,
Що сушить мозок, кров! Се жертви тих шумних
Систем виховання, що, мов павук неситий,
Розп’яли сіль свою над ними.

А от:

Хорошо прибрані, йдуть гордо панські діти,
Дитячі личка вже бліді тов блідинов

Неробства й лінощів, в очах їх загоряють
Все іскри клятої погорди для роботи
Й робучих рук.

Серед тої юрби йдуть і ті, очі котрих горять

Жадобою знання. Се ті, котрим наука
І матір'ю й вітцем, родиню, світом стала.
Се ті, в котрих вона ще на шкільних лавках
Охоту до забав, до пустощів прогнала
І в серці дивний жар роздула.
Щось мов страх
На лицях їх видний, но не той страх мертвячий,
Страх тупоумний, — ні, цікавий страх, гарячий,
Що втрати ся боїть. На молодих устах
Вже видно муки слід і невдоволень, наче
Скріпляючий напій, котрого вони бажають,
Від спраглих уст якісь їм руки відіймають.
Ось всі вони хвилею в будинок вже влилися
І знепали в нім, а я почув мов жаль тяжкий,
Мов тугу дивну. Ті гарні щирі лица,
Ті серця, чисті ще, ті весняні цвіткі
Який-то зродять плід і на яку дорогу
Їх школа наведе? Котрісь з них стануть богу
І череву служити, з письма народ учить
Покори, послуху, сліпої віри. Другі
Підуть панам за гріш, за ситий хліб служити
І місце мозку й рук багатим заступити.
Знов інші продадуть отечеству услуги
Свої і в імені устав і прав будуть
Давити народ, саджать у тюрми і судити,
Карати і милувати. А інші знов підуть
За пенсї та хрести спокійних боронити
Мечем, огнем... Куди, куди не розійдуться
З сього гнізда колись в світ парості новії,
Нові розсадники старих ладів! І пруться
Із груді зітхання, і сльози ся гіркії
Помимо волі пруть з очей... А ви ж куда
Підете, тихії аскети молодії,
Гарячі голови? Яка-то вас зізвізда
В далеку путь життя з собою поведе?

Чи в службі, мов в ярмі, заковані з сім'єю,
 Мов хмари без дощу, пройдете над землею,
 Терпівши много, ви безплотно помрете?
 Чи стане сил у вас кайдани ті порвати
 І думков вольною до бою сміло стати,
 До бою вічного, великого, що йде
 Круг нас і в нас самих? І чи ваш дух найде
 Натільки смілості, щоб много мук зноси[ти],
 І діло труднее повнити весь свій вік,
 В думках і в головах прогонуючи змр[ік],
 І чесну пам'ятку потомності лишити?

Відповіддю на це запитання був „Вічний революціонер”, під яким Іван Франко поставив тільки рік — 1880, не вказавши ні дня, ні місяця написання.

Вперше вірш був надрукований у № 9 робітничої газети „Ргаса” від 3 червня 1882 року під назвою „Гімн” латинською абеткою. Збереглося два автографи цього вірша: чорновий запис олівцем і чистовий варіант. Під обома варіантами стоїть дата 1880 рік. Число та місяць відсутні. Складається враження, що цю дату Франко поставив пізніше, і йому важко було пригадати, коли саме був написаний вірш. Можливо, поет працював над твором довше, ніж один чи кілька днів, і саме тому не вважав за потрібне поставити точну дату. Але ж міг поставити місяць. Не зробив і цього.

Про історію написання „Вічного революціонера” Франко не залишив ніяких згадок. Ні в листах, ні у спогадах. Незважаючи на те, що вірш відразу став популярним, ніхто із сучасників не подікавився, як саме він створювався. Вірш під назвою: „Гімн. Замість пролога” увійшов до збірки „З вершин і низин”, видання 1887 року. „Вічний революціонер” став справжнім гімном вічному революційному пориву. Він дивовижний у своїй патетиці, закличності, неспокої й вірі. Цій поезії судилося дати її творцеві друге ім'я і супроводжувати „у мандрівку життя” цілі генерації борців.

Покладений на музику М. Лисенком, цей вірш став надзвичайно популярним:

Вічний революціонер —
 Дух, що тіло рве до бою,
 Рве за поступ, щастя й волю, —
 Він живе, він ще не вмер.

Ні попівській тортури,
Ні поремні царські мури,
Ані війська муштровані,
Ні гармати лаштовані,
Ні шпionське ремесло
В гріб його ще не звело.

Він не вмер, він ще живе!
Хоч від тисяч літ родився,
Та аж вчора розповився
І о власній силі йде.
І простується, міцніє,
І спішить туди, де дніє;
Словом сильним, мов трубою,
Міліони зве з собою, —
Міліони радо йдуть,
Бо се голос Духа чуть.

Голос Духа чути скрізь:
По курних хатах мужицьких,
По верстатах ремісницьких,
По місцях недолі й сліз.
І де тільки він роздасться,
Щезнуть сльози, сум, нещастя.
Сила родиться й завяття
Не ридать, а добувати,
Хоч синам, як не собі,
Кращу долю в боротьбі.

Вічний революціонер —
Дух, наука, думка, воля —
Не уступить пiтьмі поля,
Не дасть спутатись тепер.
Розвалилась зла руїна,
Покотилася лавина,
І де в світі тая сила,
Щоб в бігу її спинила,
Щоб згасила, мов огонь,
Розвидняючийся день?

Жоден дослідник творчості Франка не обминув цей вірш своєю увагою, але досі фактично невідомо, де саме він був написаний. Усі або майже всі франкознавці схилиються до думки, що місцем написання вірша була коломийська тюрма. Петро Колесник, радянський дослідник Франкової творчості, вважає, що вірш був написаний у коломийському готелі, тобто тоді, коли було написане оповідання „На дні”, — 17-22 червня 1880 року. В цьому вбачається символіка. Прирікши на смерть Андрія Темеру, Франко створює образ вічного революційного Духа. Написавши „На дні”, він у пориві — як епілог — пише „Вічного революціонера”. Деякі дослідники вважають, що Франко написав вірш між 14-23 червня, але без вагомих підстав...

Можливо, що, на відміну від більшості тодішніх поезій, „Вічний революціонер” створювався не протягом одного-двох днів, а значно довше. Можливо, його задум виник ще тоді, коли поет спостерігав, як діти поспішають до коломийської гімназії, а перші рядки вірша лягли на папір тоді, коли Франко був змушений покинути рідне село, втікаючи від щоденних повчань свого вітчима. Можливо, поет свідомо не поставив точної дати і місця написання тому, що не хотів прив'язувати його ні до певного місця, ні до певної дати. Достатньо було вказати рік.

У другій половині того страшного тижня в коломийському готелі Іван Франко написав вірш „Ой що в полі за димове?”, який увійшов у збірку „Веснянки” першого видання збірки „З вершин і низин” під № 12. Провідна думка цього вірша висловлена в його заключних рядках:

Ти, розуме-бистроуме,
 Порви пута віковії,
 Що скували думку людську!
 Двигни з пільми люд робучий,
 Двигни з пільми — та до мене!
 Розхитай в нім ясні думи,
 Розрости бажання волі,
 Виплекай братерську згоду,
 Поеднай велику силу,
 Щоби разом, дружно стала,
 Щастя, волі добувала!

До Дрогобича Іван Франко виїхав, можливо, 23 червня, у Нагуєвичача перебував до 28 червня. Про це свідчить донесення дрогобицького старости від 7 серпня 1880 р., в якому говориться, що „Іван Франко прибув до Нагуєвич у другій половині червня, де однак не мав жодних

засобів до утримання. 28 червня, в понеділок, звернувся він до мене за посвідченням особи і виїхав до Березова Коломийського староства, де мав стати домашнім учителем. *Колянковський*" (ЦДІА України, м. Львів, ф. 146, оп. 4, спр. 3684, арк. 36).

Даний документ був відповіддю на розпорядження президії Намісництва дрогобицькому старості від 2 серпня 1880 року (Там само, арк. 35): „Ц. к. коломийський суд, — повідомлялось у ньому, — засудив відомого соціалістичного агітатора Івана Франка, колишнього студента філософського факультету тутешнього університету, за порушення 320 карного закону на 3-денний арешт, а після відбуття цієї кари 13 червня ц. р. ц. к. Коломийське староство доставило його до Нагуевич, Дрогобицького повіту, як до громади, до якої він належить.

Прошу мене повідомити, чи Франко перебуває досі в Нагуевичах, чим там займається і як себе поводить, можливо, коли і куди він виїздив з цієї громади, а також, що ви знаєте про його теперішнє перебування”.

27 червня в Нагуевичах Іван Франко написав вірш „Моя любов”. Пізніше цей твір увійшов до циклу „Україна”, що з’явився в другому виданні „З вершин і низин”. Тільки цей вірш із чотирьох віршів циклу удостоївся честі бути включеним у 50-томне видання творів Івана Франка. Решта віршів — „Не пора”, „Ляхам”, „Розвивайся ти, високий дубе” — такої честі удостоєні не були. Вперше їх опублікували вже в наш час разом з іншими творами, що не увійшли до 50-томного видання, у збірці під назвою „Мозаїка”, виданій „Каменярем” 2001 року (упорядники З. Франко та М. Василенко). Вперше ж „Моя любов” була опублікована в другому номері журналу „Світ” за 1881 рік.

Даний цикл і вірш „Моя любов” були ніби прологом до написання Франкового „Не пора”.

МОЯ ЛЮБОВ

Вона так гарна, сяє так
Святою, чистою красою,
І на лиці яріє знак
Любові, щирості, спокою.

Вона так гарна, а проте
Так нещаслива, стільки лиха
Знесла, що квилить лихо те
В її кождиській пісні стиха.

Її пізнавши, чи ж я міг
 Не полюбить її сердечно,
 Не відректись власних втіх,
 Щоб їй віддатись доконечно?

А полюбивши, чи ж би міг
 Я божую її подобу
 Згубити з серця, мимо всіх
 Терпінь і горя аж до гробу?

І чи ж перечить ся любов
 Тій другій і святій любови
 До всіх, що лють свій піт і кров,
 До всіх, котрих гнетуть окуви?

Ні, хто не любить всіх братів,
 Як сонце боже, всіх зарівно,
 Той щиро полюбить не вмів
 Тебе, кохана Україно!

З „правильним” паспортом Іван Франко повернувся до Коломиї 28 або 29 червня 1880 року і, не навідуючись до коломиїського старости, пішов пішки до Нижнього Березова. Невідомо, чи повідомляв про свій прихід Кирила Геника, чи ні. Зі спогадів Ганни Грицай, дочки Степана Геника (брата Кирила Геника), які були опубліковані в коломиїській газеті „Червоний прапор” від 10 червня 1966 року, відомо, що Іван Франко „прийшов пізно, був дуже втомлений і зразу пішов спати в стодолу на сіно”. Отже, його ніхто не зустрів і, можна сказати, й не чекав. Не постелили в хаті, не запросили до вечері. Франко твердить, що „в гостиннім домі Геника прожив кілька тижнів, лічачись від пропасниці і гуляючи по свіжому повітрі”. Про навчання ні слова, ніби забув, з якою метою прибув у Березів Нижній. Марія Мілевська, друга дочка Степана Геника, яка опублікувала свої спогади в івано-франківській обласній газеті „Прикарпатська правда” від 10 серпня 1956 року, твердила, що Іван Франко мешкав не у Кирила Геника, а в його брата, тобто Степана Геника, що є більш правдоподібним, зважаючи на обставини. Підтверджує це й сам Степан Геник, який залишив короткі спогади про перебування Івана Франка в Нижньому Березові. Ці спогади були написані на прохання Михайла Возняка, однак він їх не опублікував. Їх оригінал зберігся у фонді М. Возняка, що знаходиться в рукописному

відділі Наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України (№ 183). Вперше у скороченому варіанті вони були опубліковані у книзі „Іван Франко у спогадах сучасників” (Книжково-журнальне видавництво. Львів. 1956 р.).

„Франка пам'ятаю добре, — писав Степан Геник. — Тоді, як перебував у мене, був ще досить молодим чоловіком, але було можна пізнати, що він не буденний чоловік. Ходив досить бідно убраний, у вишиванці. Завжди досить довго читав. У вільний час ходив на ниву, сідав коло робітників і просив, аби співали, а він записував. Раз жінка, колишучи дитину, співала. Як побачила, що Франко сховався в сінях і записував, не хотіла більше співати, аж він увійшов до хати і ледве допросив її, аби доспівала пісню до кінця.

Франко з братом мали багато книжок. Книжки у мене в хаті не держали, але у іншого господаря. Як брата арештували, то той господар викинув усі книжки в яму, далеко від своєї хати, бо боявся. Викинутих книжок була добра фіра. Кожний боявся їх брати. Відтак вітер ті книжки порозбивав і діти порозтягали.

Його і брата дуже не любили попи, і лиш деякі селяни з Франком і братом говорили, і то крадькома вечорами...”

Про перебування поета в Нижньому Березові у своїх спогадах згадує і Ганна Грицай: „За весь час перебування у нас Франко заходив до хати тільки поїсти. Він любив пересиджувати в саду під старою яблунею, де працював та розмовляв з березунами, що приходили до нього... Коли моя мама співала в хаті коліскові пісні дитині, Франко сідав під хатою і записував їх. Він ходив також в поле та записував там пісні, які співали люди при праці”.

Перебування Івана Франка в Нижньому Березові не було вельми плідним. Тут він написав оповідання „На вершк”, що мало підзаголовок „Кілька хвилин з життя людей, нічого не заробивших”. Проте воно не було доопрацьоване і, зрозуміло, ніде не друкувалося. Віднайшов його в архіві НТШ М. Возняк і вперше опублікував у збірнику „За сто літ” (книга 2) 1928 року, додавши до публікації коротку передмову та зазначивши, що це оповідання за своїм змістом, дійовими особами та ситуаційністю нагадує драму чи, радше, „драматичний образок в одній дії” „Послідний крейцар”, який був написаний раніше. „Послідний крейцар” Михайло Возняк опублікував тільки 1932 року в журналі „Горно”, що у 1927-1932 роках виходив як орган спілки письменників Західної України.

У Березові Іван Франко, як і всюди, де він перебував, від „березунів” (так називали себе мешканці Березова) записував зразки народної

пісенності, які пізніше використав у „Жіночій неволі в руських піснях народних”. Тут, зокрема, він записав пісні „Ой на горі виорано, пшениці не буде”, „Ой дала-с ні, моя мати, ой дала-с ні, дала” (у „Перехресних стежках” він вкладає її в уста Регіни), „Не сама я ходила, водив мене чорний день”. Мелодію останньої пісні в Буркуті 1901 року записав від Івана Франка Климентій Квітка і помістив у свій збірник „Українські народні мелодії” під № 515. Всі названі пісні письменник розглянув у „Жіночій неволі в руських піснях народних”. Пісні ж „Моя доля в коршмі лежить”, „Ой під дубом, гаєм зелененьким” та „Любилам ті три роки”, знайдені в архіві письменника, вперше були опубліковані у збірці „Народні пісні в записах Івана Франка”, що вийшла у Львові 1966 року, а відтак була перевидана 1981 року.

Крім пісень Франко зібрав чимало приповідок. Про це письменник писав у передмові до першого тому „Галицько-руських народних приповідок”: „Побут у Березові долішнім (тепер Нижній Березів — авт.) коло Коломиї весною (помилка автора — це було в липні-серпні — авт.) 1880 р. збагатив мою збірку також гарною колекцією тамошніх приповідок”.

„Та не довго сонце гріло”, кажучи словами Тараса Шевченка, — 12 серпня 1880 року коломийський староста отримав розпорядження президії Намісництва з вимогою подати звіт про перебування Івана Франка в Березові: „Відносно звіту № 63/ президія від 27 минулого місяця повідомляю вас, що Іван Франко дійсно прибув у другій половині червня ц. р. до Нагуевич, куди належить.

Однак, не знайшовши там засобів утримання, звернувся 28 червня ц. р. до ц. к. Дрогобицького староства за посвідченням особи і виїхав, згідно зі звітом цього ж пана старости № 63/ від 7 ц. м. до Березова, Коломийського повіту, де має стати домашнім учителем.

Прошу мене повідомити, чи Франко досі перебуває в Березові, чим займається, яким способом там утримується і що помітили щодо його поведінки. Львів, 12 серпня 1880 р. *Терлецький*”.

Пан староста дав розпорядження жандармському посту в Яблуневі, що був найближчим до Березова, доставити Івана Франка до староства. Про цей момент у листі до М. Драгоманова поет згадував: „Але не довго міг я попасати в Березові. Староста коломийський дізнався про мій побут і наказав жандармам приставити мене до Коломиї, а що у мене не було грошей на підводу, то жандарм ще хворого, в літню спеку погнав мене туди пішком. Тяжка се була дорога, після котрої мені на обох ногах повідпадали нігті на пальцях”. А як же Кирило Геник? Чому не дав своєї підводи, своїх коней? Як він розрахувався з Франком за те,

що той його вчив? Про це усі джерела мовчать. Ні пояснень Франка, ні спогадів „березунів”... „Староста дуже озлився, — писав у тому листі Іван Франко, — побачивши у мене паспорт, але мусив пустити мене на волю, а тільки написав до намісництва до Львова просьбу, щоби заборонило мені побут в Коломийському повіті, і намісництво се вчинило”.

Це прохання цісарсько-королівського старости Кучковського, датоване 24 серпня 1880 року, збереглося (Там само, ф. 146, оп. 4, спр. 3684, арк. 38-39) і вперше було опубліковане у збірнику „Іван Франко. Статті і матеріали” 1966 року. „Висока ц. к. президіє! — писалось у цьому проханні. — Відносно вашого високого розпорядження № 8156/президія від 12 ц. м. покійно доношу високій ц. к. президії, що соціалістичний агітатор Іван Франко дійсно декілька тижнів тому прибув до Нижнього Березова, зупинився у підозрюваного в соціалістичній пропаганді Кирила Геника. Внаслідок мого доручення № 12153 від 14 ц. м. ц. к. жандармський пост в Яблуневі 17 ц. м. доставив його до ц. к. староства. Однак тому, що я в цей час отримав згадане на початку високе розпорядження з повідомленням, що Франко попередив ц. к. Дрогобицьке староство про свій виїзд до Березова і одержав для цього посвідчення особи, після затримання звільнив його. Одночасно я доручив жандармському посту в Яблуневі докладно вияснити, чим Франко займається в Березові, чи має там засоби до життя і яка його поведінка.

21 ц. м. (рапортом) № 412 згаданий ц. к. пост повідомив мене, що Франко не має в Березові засобів утримання, приватним навчанням не займається, взагалі не має ніякого заняття і що, незважаючи на те, що до теперішньої поведінки не можна йому зробити ніякого закиду, можна, однак, підозрівати, що він пише твори соціалістичного змісту. В зв'язку з цим я звертаюся до Івана Франка, щоб, згідно з § 2 закону від 27 липня 1871 року („Вісник державних законів”, № 88), за три дні залишив громаду Березів і цілий тутешній повіт під санкцією примусового вислання і під санкцією § 324 карного закону сюди не повертався.

Як тільки вищезгадана ухвала стане правомочною і Франко або добровільно залишить наш повіт, або буде з нього примусово висланий, я негайно повідомлю про це високу ц. к. президію. Ц. к. староста Кучковський. Коломия. 24 серпня 1880 р.”.

Так закінчилася для Франка березівська епопея. В Нижньому Березові він пробув біля двох місяців — з 28-29 червня до 23 серпня 1880 року. Петро Кравчук, автор книги „Канадський друг Івана Франка” (Торонто, 1971 р.), твердить, що письменник приїздив у це село декілька разів у 1900-х роках і зупинявся у Степана Геника, про що у своїх спогадах сам Степан Геник мовчить. З цього ж джерела відомо, що

1912 року Іван Франко навіть відвідав виставу „Наймичка”, поставлену сільськими аматорами під керівництвом Антона Геніка, а останній раз був тут зимою 1913 року, що не відповідає дійсності.

„У Львові, — писав у листі до Михайла Драгоманова Іван Франко, — під час моєї неприсутності надруковано мою новелу „На дні” на складкові гроші деяких молодих русинів, поляків і жидів. Новела та зробила сильне враження; польський її переклад зачала (та не скінчила) друкувати робітницька часопись „Ргаса”, котрої співробітником я був ще від 1878 р.”.

Після виїзду з Нижнього Березова (точної дати не вказано) І. Франко пише до Михайла Павлика перший після довгого мовчання лист. Цей лист, викликаний виступом М. Павлика проти „Правди”, надзвичайно цікавий у тому плані, що показує, в якому становищі опинився Іван Франко після другого арешту та як його розумів найближчий товариш Михайло Павлик. „Виїхавши зі Львова, — писав Іван Франко, — Ви, по-моєму, попали в дві хиби: забули про обставини, серед яких ми тут живем, і забули, які люди живуть серед тих обставин. Ви почали горстку людей без дозрілого суду, без науки, без знання трактувати як вироблену партію, почали жадати від них багато дечого, що серед тих обставин було зовсім неможливе і подобало радше на іронію, ніж на серйозний проект (пригадайте собі те, що Ви казали мені, Б[еле]єві і другим кидати Львів і закладати друкарні та газети по провінції). А друга хиба та, що, узнавши нас раз партією, твердо зложеною, Ви стали супроти нас на становище полемічне, Ви, замість радити, вказувати нові стежки, як се робив Др[агоман]ов з українцями, а відтак і з нами, причіплялись до першого-ліпшого нерозважно висказаного слова, до першої-ліпшої фрази, формальності, і починали бучу, котрої все те не стоїло, а котра тільки псувала кров Вам і нам. Я знаю, Ви впять почнете хреститись лівою рукою, що будімто я Вас називаю формалістом. Я сього не кажу, кажу тільки, що м і ж н а м и переважно всі спори пішли за формальні та побічні справи, за які б соціалістам не багато й балакати (пригадайте „Ргасу”, Ваші закиди проти програму „Нов[ої] осн[ови]” і т. д.). А послідніми часами Ви оп'ять розгнівались за те, де яка стаття друкується, — розгнівались на мене, що друкую переклад „Фауста” в „Правді” і що-м дав рукопись добровольця туди ж. Щодо „Фауста”, то скажу лиш то, що дав я його в „Правду” по поводу крайньої нужди, коли-м вибирався на село, і мені за нього дали 15 р[инських] на дорогу — в шандарські лапи. А щодо добровольця, то я вважав себе вправі дати його рукопись, бо автор сам, переїжджаючи через Львів, дав мені право друкувати будь-де-будь. В остаточнім разі

мені здається, що коли ми самі не могли його досі надрукувати, то ліпше, щоб надрукувала „Правда”, аніж щоб рукопис лежала і гнила. І взагалі се така річ, задля котрої ніщо заводити спори о засаду, а те, що „Правда” в тім самім н[оме]рі друкує наші праці і нас ганьбить, доказує — сам не знаю що — хіба нетактовність редакції, а зовсім уже не ретроградство та підлість авторів. Тож жаль, що Ви, оп'ять задля формальності, підняли бучу і при чужих людях відреклась нас, не розвідавши вперед обставин і поклавши себе в положення, подібне до нашого (пригадайте з давніх літ своє подання до „Кружка” 1876).

Коли взагалі виступлення супроти „Правди” я вважаю нетактовним з Вашого боку, то не менше болить мене й то, що Ви головно мене старались поставити в поганім світлі. Свійов дорогов, що я дещо провинив супроти Вас — про те також зараз побесідую, — та все ж таки настільки я не провинився, щоб аж картати мене публічно і при чужих людях, щоб аж відрікатися мене, як чорта”.

Іван Франко справді надрукував початок перекладу „Фауста” Йоганна Вольфганга Гете у 1-3 випуску, що охоплював січень, лютий та березень 1880 року, журналу „Правда”, який рекламував себе „місячником для словесності, науки і політики”. Правда, журнал не зазначив повного імені і прізвища перекладача, написавши тільки, що переклав „Иван Ф.”. У цьому випуску була надрукована „Присвята”, названа „Приспівка”, написана Гете 1797 року, а також переклад вірша „Пролог в небі” і першої частини трагедії для сцени „Кухня чарівниці”. Публікація закінчувалась „Увагами до перекладу”, в яких перекладач пояснював, що при перекладі він „головну увагу поклав на зрозумілість і ясність бесіди”. Мету перекладу Іван Франко пояснив дещо пізніше, видаючи цю трагедію Йоганна Вольфганга Гете окремим виданням під назвою: „Фауст. Трагедія Йоганна Вольфганга Гете. Часть перша. З німецького переклав і пояснив Іван Франко”. Трагедія вийшла у Львові заходом редакції журналу „Світ” 1882 року. У „Передньому слові”, датованому 21 листопада 1881 року, Франко наголосив на історичному значенні цієї трагедії. „Ані наука сама собою, — запевняє письменник, — ані свобідне й безжурне життя, ані почесті, ні слава — ніщо те не може ущасливити чоловіка, як довго той чоловік все й всюди має на оці тільки себе самого. Аж коли він всі свої здобутки, всю силу поверне на працю коло ощасливлення других, коло запевнення їм безпечного, хоч і ненастанним трудом окуплюваного, життя й розвитку, тоді чоловік може бути щасливим. Ся велика правда, котрою завершується „Фауст”, надає тому творові ще й тепер, у наш вік, живу революційну силу. Він не то що не застарілий для нас і по ідеях, але, противно, може і в тім згляді —

не згадуючи про незрівнянну поетичну красоту — служити нам надовго ще взірцем і провідником.

Так я розумію „Фауста”, і таке його розуміння спонукало мене перекласти його на нашу мову”.

Як виявилось, до „Правди” 1880 року Іван Франко подав значно більше перекладу, ніж було опубліковано. Неопубліковану частину було надруковано тільки 1884 року, вже після виходу у 1882 році книжково-го видання „Фауста”. Над даним перекладом поет працював з 1875 року, свідченням чого є публікація уривка, названого „При кужілці”, в № 18 „Друга” за 1875 рік.

Ідея „Фауста” була важлива найперше для самого Івана Франка. В ньому він знаходив оправдання всіх своїх дотеперішніх вчинків. Робота над „Фаустом” дала письменникові можливість оцінити весь здобуток так званої „русинської” літератури, яка, судячи з дискусії Михайла Драгоманова з „Другом”, вперто вважала себе окремішньою літературою і не хотіла мати нічого спільного з українським письменством. Саме робота над перекладом спровокувала Івана Франка написати передмову до видання 1882 року, яку вперше судилось опублікувати М. Возняку в № 1 журналу „Література і мистецтво” за 1941 рік. Чому не надрукував цієї передмови Іван Франко, невідомо. В примітках до її публікації М. Возняк подав такі коментарі: „...гострі безкомпромісні судження Франка про консервативну частину галицької інтелігенції, її відірваність від народу, про низький ідейно-художній рівень тогочасної галицької літератури, очевидно, налякали діячів „народовського” табору, які доклали усіх зусиль, щоб стаття не була надрукована”.

Неможливо не визнати справедливими висловлені Іваном Франком у цій передмові судження про тодішні здобутки русинської літератури. „У нас, — писав він, — нема літератури! Спорі, сварки та крики о літературі — се ще не література. Газети, повні фраз, маскуючи заливом сліз недостачу мислі, й брошури, голосно і з твердим переконанням розправляючи о виїденім яйці, справозданя з діяльності, котрої ніхто не бачив і з котрої ще перед виходом справозданя сліду не лишилося; повісті про торішній сніг, в котрих видно все, крім життя, правди й дотепу; стихи про весну, літо, зиму і осінь, про любовні зітхання і святу трійцю, про природу, засушену в бібулі, і про чуття, законсервовані в спіритусі, — се ще не література. Се плісень, що вкриває гниле багно, але не пахуча цвітиста мурава. Се щось таке, що твориться ні на землі, ні в воздуху, ні в воді, щось відірване від життя, від мислі, від сучасних інтересів, що постає і гине, не будячи в нікім ні цікавості, ні охоти, ні співуділу, а хіба рівнодушне здвигнення плечима”.

У тому, що склалась така ситуація, винні всі. Винні письменники, які не тільки далекі від життя, але ще й втратили почуття совісті, правди, не відчують обов'язку щиро працювати, а рік за роком „труять читаючу громаду каламутним багном, одурманюють голови, засліплюють молоді очі, відбивають у других охоту до праці, роблять їх такими ж скопцями моральними та слизняками, як і самі вони. Рік за роком, від хвилі нашого нещасливого „розбудження” тягнеться тота гидка робота. Рік за роком гусне багно, збільшується плісень. Скільки живих сердець заїла вона! Скільки щирих, здорових голосів заглушила. Скільки сильних, робочих рук обплутала, обкрутила в'язким лепехом!” І чи треба дивуватися, що в Галичині бракує тепер таких рук, таких світлих голів, хіба дивно, що література, політика і все суспільне життя не мають цивільної відваги, „дичавіють брехнею та фальшою та пустомельством, хиріють на сухоти совісті!”

Винні у тому не тільки письменники, публіцисти, політики, „поборники та заступники”. Винна вся інтелігенція, „котра в своїм безграничнім засліпленні зве себе „народом”, „суспільністю”. „Але ж, — закликає Іван Франко, — будьте ласкаві, добродії, зауважити, що ви зовсім не те що не народ, а навіть не часть народу. Рука — часть тіла; відніми руку, тіло не зможе працювати. А ви що? Якої діяльності не міг би поповнити народ — правдивий народ-люд, той „великий незнакомець”, якби вас не було? Оскільки гірше жилось би йому? А може б обернути радше те питання і спитати: оскільки ліпше? Не забувайте, добродії ласкаві, що с'як, чи так, а ви все-таки паразити на його тілі, їдці, не робітники, п'явки, не герої! Ось тота-то інтелігенція, що в сліпій гордості і гордій сліпоті відкидає від себе все незгідне з її привидами та забобонами; тота інтелігенція, що силується бути консервативною там, де нема що заховувати; що під поступом розуміє цокання до часів Нерона, а під свободою — „підвищення дотацій”, тота інтелігенція хіба ж могла і може спродити іншу літературу? Література, а радше письменність, т. є. все, що пишеться і говориться, — се прецінь не є нічого незалежного від підкладки, від ґрунту, се тільки збіжжя, виростаюче на данім ґрунті. А коли на пустій видмі понакидувано будяччя, то хто ж може жадати, щоб там уродила пшениця?” Франко твердо переконаний, що література є свідомою, розумною працею, а не „от так собі”. „Се, — каже він, — наше рідне речення найкраще ціхує наше рідне недоумство!”

Франко розумів, яку реакцію викличуть його слова. „Але я знаю, — писав, — що коли у вас в душі глибоко живе ще хоть іскорка правдивості, то ви признаєте правду тих слів. Правда се, — скажете, — то чуємо і знаємо, але пощо ж ти ще й говориш нам те, пощо гарячишся? Отож то й є, добродії, що скоро правда, то треба її голосно сказати; се

ж, конечно, буде перший удар на давню брехню. Що більше, — треба всім нам перейнятися тою правдою, не спускати її з ока ніколи. Бо тільки знаючи, що се правда, що літератури, суспільної думки, суспільної совісті у нас досі нема, тільки знаючи то, ми зможемо сміло взятися до праці, не в'язані ніякими зглядами. Ми не думаємо робити з минулого „tabula rasa” (чиста дошка — лат.) — ми бачимо, що воно є „tabula rasa”, на котрій треба починати писати”. Цього йому здалося замало і в кінці передмови він ще раз нагадав, чому у нас нема літератури: „бо думки наші, поняття, погляди, цілі, змагання висять у воздуху, забігають поза дійсне життя, поза правду — і, конечно, попадають в фальш. Ми вказали, що такий самий був настрій думок і в Німеччині за Лессінга, і в Росії за Белінського, і що в таких гнилих хвилях найліпше буває признатися щиро: у нас нема літератури! Стрясти з себе стару плісень і з трансцендентальної висоти зійти на землю та взятися до твердої роботи”.

Неважко уявити, що чекало б Івана Франка, коли б ця передмова була опублікована!..

Повністю перекласти „Фауста” поетові не судилось. У 1899 році в журналі „Літературно-науковий вісник” (кн. 10) він опублікував третій акт другої частини трагедії, присвятивши свій переклад 150-ій річниці від народження великого німецького поета. Того ж року переклад вийшов окремим виданням під назвою „Гелена і Фавст” як відбиток з журнального варіанту. До цього видання І. Франко додав передмову та зауваження до перекладу.

Переклад „Фауста” присвячувався Михайлові Драгоманову (це засвідчує посвята, вміщена у виданні „Фауста” 1882 року). Причин посвяти багато. Знайти їх можна і в ненадрукованій передмові до „Фауста”, і в листах Михайла Драгоманова до „Друга”, і в змісті посвяти, і, врешті, у бажанні Івана Франка показати, що можна перекладати українською мовою такі шедеври світової літератури, як „Фауст”. Саме до цього й кликав галичанин Михайло Драгоманов.

* * *

Тобі сей труд! Та ж сміливим словом Ти
Розбив круг нас несвіжості границі!
На світло вирвав нас із темноти,
На всьомо вивів з мертвоти темниці!
Та ж Ти вказав нам путь, куди іти,
Як жизнь і кров до людскости скарбниці,
До поступу будови докладати, —
Добра собі в добрі для всіх шукати.

Сидячим в тьмі Ти кинув жар горючий,
Що зразу очі наші поразив,
В непривичних то страх, то гнів болючий,
То нехіть, то спротивленье збудив.
Но жар горів, — наш мозок трепетуший
І дух наш, мисли, кров, чутьє займив
І переродив нас — Твої ми стали,
І в Тобі честь, добро, світ покохали.

Прийми ж сей труд! В чужім, далекім краю
Сам, в бою, в труді йдеш вперед раз в раз...
Коли Ти рідним словом нагадаю
Вкраїну-матір, — о, згадай і нас,
Своїх синів, що враз з Тобов бажають,
Щоб швидко блиснув правди й волі час,
І щоб Тебе із вигнання, із дали
На вольній ми Вкраїні повитали!

Оце „на вольній Україні” не припало до душі упорядникам 50-томного видання творів Каменяра, бо не вписувалось у той образ інтернаціоналіста, який ліпила з Франка тодішня комуністична ідеологія. Присвята давала вичерпну відповідь на питання, чому Іван Франко перекладав „Фауста”, ким для нього був М. Драгоманов і Україна.

Те, що письменник свій переклад надрукував у „Правді”, і туди ж дав для публікації спогади Софрона Крутя „Чорногорці в Герцеговині, записки українського добровольця в Герцеговині” (вони побачили світ у 1-3 номері „Правди”), не сподобалося М. Павлику. Він висловив своє незадоволення поведінкою Івана Франка. „У листі до мене, — писав поет у згадуваному листі, — Ви на тім самім місці, вирікаючись мого приятельства („я не в претензії на вашу щирість”), закидаєте мені нещирість, недомовки. Я перебрав усе, що коли-небудь писав Вам, і — признаюсь — зміг найти хіба замного одвертості, а не недомовки. Я розказував Вам щиро, що у нас діється, що я і другі думаем про те і ове, — Вам подобається жадати ще більше. Правда, одного я Вам не домовив, тож домовлю тепер. Ви минувшої осені прислали мені 25 рублів для передачі сестрі. Не знавши, де вона, я кілька день задержав гроші у себе, а написав лист на адрес, умовлений між нами. Відповіді не було, а між тим надійшли записи університетські. Мені стиха переказав Соболяк (комісар поліції, що робив обшуки у Франка під час першого арешту — авт.), що мене хотять видалити зі Львова, як чоловіка без заняття,

і для того я повернув Ваші гроші на впис в університет. Сього я не домовив Вам, і се моя вина перед Вами. Конечно, через те Ви мусили стратити й віру до мене. Сидячи в тюрмі, я думав направити се хоть так, щоб побратись нам з Анною і обоїм завести друкарню спільно з поляками. Я числив при тім на Укр[аїну], та не на які-небудь даровані гроші або зичені, а тільки на роботу від них, котра б платилася і помогла б стати друкарні на ноги („Словар”). Грошей я з Укр[аїни] не надіявся ніяких, а єднав на те людей у себе. Тепер же, коли Ви відбили нам роботу і взагалі віру укр[аїнців], план розлетівся. Що буде далі — не знаю, а тільки чую, що-м досить укараний за тоту недововку зглядом Вас і що-м розбитий зовсім, без енергії і надії надалі. Будь-що-будь, я не верну вже до Львова на життя — їду до Відня на права, також сам не знаючи, на яке та й що та на чий хліб.

Сестри Ваїші дома. Я не міг видітися з ними, бо мене в Березові пильновано, і староста колом[ийський], без права і поводу, казав шандарям, як злодія, спровадити мене до Кол[омії] — мене, слабого, взяли з ліжка і погнали піхотою, — а все лиш на то, щоб порадити мені виноситися з Берез[ова]. Я винісся не задля його розказу, але щоб не компрометувати Ген[рика]. В Косові бути мені було зовсім неможливо, я тільки передав лист до А[нни] і жду її відповіді. Впрочім, в Бер[езові] я майже весь час лежав хорий і по конечності не виходив з хати”.

Івана Франка образили звинувачення Михайла Павлика, тому його не втішило повідомлення приятеля, що в Женеві починається видавництво газети „Громада”, програму якої було опубліковано в Женеві за підписами М. Драгоманова, М. Павлика та С. Подолинського і якої вийшло тільки два номери — № 1 1880 року і № 2 1881 року. „Дописей що зможу, то старатиму. Вже-м порозписував декуди, хоть не багато маю надії. Сам із сучасності знаю дуже мало, а нічо фактичного, цікавого. Та тільки організувати збирання дописей і порядкувати їх я не беруся, бо в разі, коли б се не пощастилося, Ви оп'ять звалите відповідь на мене і прозвете яким-небудь зрадником та ретроградом. Не хочу. Що сам зможу — робитиму; що мені пришлють — пішлю Вам, але відповідати не хочу ні за що. Відтепер я стою супроти Вас, як приватний чоловік, і тільки яко такий відповідаю за правду того, що пишу, а більш ні за що”.

У першому номері женеvської „Громади” у розділі „Звістки з України” Михайло Павлик широко розповів про процес над братами Фокшеями, до котрого цісарсько-королівська справедливість намагалася пришпилити й Івана Франка, і назвав виступ проти війта нічим іншим як виявом соціалістичного руху, хоч той соціалізм проявляється чітко тільки в Анні Павлик, яка самостійно дійшла до хліборобського соціалізму, під

яким слід розуміти суспільну власність на землю та колективну гуртову працю на ній, а решта арештованих ще не дуже соціалісти. „Хліборобський соціалізм”, на думку М. Павлика, буде сильним тоді, коли ота біднота зійдеться „з безґрунтовими зарібниками”, тобто ті селяни, що нічогосінько не мають, об’єднуються у своїй боротьбі з тими, що дечим володіють. А що саме так має статись, М. Павлик був свято переконаний. На селі могутніми кроками йшло обезземелення селян, тобто швидкими темпами продукувався той матеріал, який, на думку М. Павлика, увіллється у соціалістичний рух. Як рятуватись селянам від руїни — було в той час найболючішим питанням. Селяни скрізь закладали громадські позичкові каси й шпіхліри, до спілки купували хліборобські машини, подекуди вирішували громадами купувати ліцитовані в своїм селі ґрунти, а потім або відступали їх за гроші підупалим мужикам, або розпродавали дрібними шматками межі громадян, щоб тільки не віддати землі в чужі руки; подекуди горнулися до просвітніх товариств, присягали не вживати горілки, закладали бурси для школярів, дбали про школи, очевидячки надіючись на науку. 24 громади Мостиської округи, доведені до відчаю, навіть звернулися із листом до цисаря, твердо переконані, що їхнє становище важке лиш тому, що цисар про це нічого не знає. От вони напишуть листа, цисар той лист прочитає — і все відразу зміниться. На що скаржились селяни Мостиської округи? На те, що тепер, тобто за польських панів, народ не має ні лісу, ні пасовиськ; що побіч цисарських урядників є ще й повітові, які зовсім непотрібні, а народ мусить утримувати їх за свій рахунок; що банк рустикальний, який покликаний підтримувати селян, руйнує селянські господарства, а людей пускає з торбами по білому світі... Одним словом, селяни виливали перед цисарем свої жалі...

Як писав М. Павлик, мужик у Галичині побачив, що „свій” пан не допоможе йому врятувати господарство від руїни, не відбере назад ні пасовиськ, ні лісу, не ліквідує повітові ради... Селяни почали відвертатись від своїх проводирів. Під час виборів до сейму замість 19 українських панів було обрано 19 польських. Піднялася тривога. „Своє панство” через „свою” газету „Батьківщина” закликало українського селянина не робити дурниць, не бути хрунем, гоїом, бо польський пан тим більше не буде тягнути за ним, а скоріше за своїми, поляками. Подаючи голоси за чужих панів, український селянин фактично продає свою батьківщину. „Батьківщина” радила: менше пити, закладати братства тверезості, ну, а коли вже народ так звик до отої оковитої, то нехай не йде до корчми і не несе туди свою кєрвавицю, а нехай п’є дешеvu медуху. Хай народ буде ошадним, нехай шанує крейцер. Не треба бігати до сусіди на

плітки, а краще сісти та зайнятись якимсь промислом: плести кошики, виправляти шкіру, шити кожухи тощо. Варто задуматись і над тим, що галицький мужик дуже консервативний. Як садив його дід певний сорт картоплі, то такий же сорт картоплі садить і його внук. А чи не краще завести продуктивніший сорт? Чи не варто обновити збіжжя? Чи завадить при господарстві сівозміна? А плекання городини, фруктових деревець? Знову стара-стара пісня... „Вони, видно, не знають, — писав з цього приводу М. Павлик, — що хоч би до всіх цих рад народ вибрав увесь люд і то самих щирих своїх прихильників, то й тоді вони не зможуть нічого докорінного зробити для робітного народу, доки вони не будуть залежні від народу, а не від уряду, котрий все це може скасувати”. Часом „Батьківщина” бралась до більш глибоких та розважливих роздумів. Вона добачала трагедію народу в тому, що русини не мають своєї національної буржуазії. А яка то нація без буржуазії? От гляньте: поляки мають своїх панів, а тому обирають їх до парламенту. А парламент і править, і вирішує справи на користь поляків. Украй необхідно мати свою українську буржуазію. Свою еліту! Хто найімовірніший кандидат на цю роль? Звичайно, священик, бо „все решта” вже давно відреклось від народу, понімечилось, пополячилось. А священик як промовляв до народу, так і промовляє. І врахуйте: не польською чи німецькою мовою, а рідною. Треба більше датків, аби з того попа виріс свій буржуй. От тоді й заживуть мужики-русини. Піп просто з села поїде бричкою до сейму, парламенту і для села що хоче, то зробить. Тому, миряни, треба, щоб і ви перед цісарем домагались, аби руський піп мав більшу дотацію, більшу заробітну плату. Аякже. Вчіться у поляків!

Усе зрозуміло. У своїх програмних статтях на „мудрагелювання” „Батьківщини” М. Павлик відповідає, що від розрухи, голоду та нещастя селянство може врятувати тільки новий лад: соціалізм. А паростки того соціалістичного руху Михайло Павлик добачав уже у виступі селян у Москалівці...

Повернувшись у Нагуєвичі, Іван Франко там і осів, і лише час від часу, роздобувши якусь копійку, виривався у Львів. „Отсе я знов у Львові, — писав 13 жовтня до М. Павлика. — Думав їхати до Відня на права, та грошей нема, та й то не лиш на подорож до Відня, але нема й настільки, щоб і тут записатися. Так-таки й лишуся, поки не вижене поліція або голод”.

Про ті ж проблеми згадує Франко і в листі до Федора Вовка. „Хтів було їхати до Відня та там записатись на права, — писав він, — та годі було за про недостачу грошей. Так я й тут остаюсь, мов на леду, без грошей і хліба, ну, та се ще байка, а погано бачити, як усі наші люди

попускали руки та потратили надію. Сумно слухати їх бесіди. Впрочім, тих наших людей тут уже аж надто мало. Дехто поїхав до Відня, другі на села абоощо, так що й робити що-небудь ні з ким. 2-3 люда, що-небудь роблячих, а 8-10 читаючих, але далеко не всюди згідних та розуміючих, куди діло йде, — а главное, недостача якого б то не було живішого руху, недостача цікавості та ініціативи в людях — ну, і що ж зробити з такою громадою? Конечно, я не думаю покидати роботи, а все мені здається, що хоть би лиш по малому кусничку, по дробинці, а все-таки ліпше, ніж нічо. Впрочім, тут ще одна трудність. Зносини з провінцією, які у нас зимою були, — а було небагато — тепер і ті порвалися через процеси, — тре нав'язувати наново, що куди мож буде. Надіюсь, що хоть що-то, а попрем і в той бік. Оскільки чув я сам і від других, люди по селах бідніють раз у раз, і то в такій мірі, про яку вперед і чувати не було. Голоси невдоволення розлягаються чимраз голосніше, — се цікаво було чути під час переїзду цисаря. Конечно, шандарі і проца власть поки що піддержує „порядок”, та не знати, чи надовго того стане. А тут, як чуєте, наші люди, замість щоб узятися кріпко, щоб і своє слово впору сказати, потратили надію, попускали руки. Правду кажучи, не легко-то й видержати, не легко добути яких-небудь, хоть би найменших фондів, не легко навіть самим вижити. Ось чому розлазяться по селах на лекції або й так сидіти, а там ніщо й жадати від них, щоб що-небудь робили”.

Та й сам Франко не знає, що діяти. „Дрібна бібліотека”, — пише в тому листі, — лізе дуже поволі наперед і, окрім для нашої молодезі, вона мало й кому пригідна. Чи оригінальні повісті поставлять її трохи на ноги, досі ще не знати. А популярних статей наукових для люду у нас нікому писати, бо ніхто нічо не вміє. Про часопись і думати ніщо, бо фондів нема. О фонди все розбивається. Був навіть час, коли я думав закласти у Львові свою друкарню, зазвати П[авли]кових сестер та й ще деяких і разом з ними самому стати наборщиками. Правда, тоді печатання приходилось би далеко дешевше, бо йшло б тільки о такий дохід, щоб з нього удержатись — ну, та само звоження друкарні се вп'ять такий видаток, на котрий нам годі було здобутися навіть спільно з тутошніми поляками”.

Ще з тими поляками нічого путнього не вийшло, а вже Михайло Павлик у першому номері „Громади” заявив у „Звістках з України”, що у Львові зав'язалась „вільна конфедерація польсько-українська”.

„Я, признатись, — писав пізніше І. Франко М. Драгоманову з того приводу, — сими днями забирався був ладити статейку до „Громади”, де хотів спростувати дещо з того, що розказав П[авлик] у I томі, та Б[елей] відрадив писати. Я тільки тут у листі прошу Вас (рівночасно пишу о тім П[авлик]ові) відкласти одно, а іменно те місце в його статті,

де він говорить, що ві Львові зав'язалася вільна федерація польсько-українська, і при тім покликається на 6 н-р „Ргасу”. В імені ред[акції] „Ргасу” і в імені українських людей у Львові я кажу, що це неправда, що федерація така (оскільки в тім розуміти яку-небудь організацію, а не зв'язок, н[а]пр., особистої приязні і т. д.) не існує і що в „Ргасу” сказано було тільки, що ред[акція] хотіла б довести до того, що це її ціль, думка, котра має сповнитися, а зовсім не говорила о федерації, як о факті доконанім. Твердження таке, коли б дійшло до знання поліції, могло б бути основою якого годі оскарження о таємне товариство, і про те, думаю, треба його відкликати”.

Не бачив Франко й ніякого „соціалістичного руху” у виступах селян, про які писав М. Павлик... От просто бунт.

А Павлик був незадоволений діяльністю Франка. Незадоволений оповіданням „На дні”, незадоволений тим, що письменник далі побивається за попадею Ольгою Озаркевич і що його душа не лежить до його сестри Анни.

„Жити з Анною, — писав Франко Павликові у листі, датованому кінцем жовтня 1880 р., — я рішився тоді, коли сидів і мав час думати і передумати своє положення. Правда, рішився не по любові, а по приязні. Головне затим питання тутка таке: чи приязнь вистачить для життя, приязнь, скріплена ще одним і, по-моєму, найсильнішим вузлом — спільною роботою? Я думаю, що вистачить. А як ви гадаєте? Сидячи в Березові, я дуже рад був піти до Косова, але місяць лежав слабкий, а відтак пильнували шандарі, поки не виїли. Не знаю, чи і як можливо мені буде поїхати до Косова. Там Сабат — лютий Савло на все, що не пахне на мило суспільним порядком. Поїхати, то візьмуть знов гурму люду. Літом там навіть було попросту осадне положення — вартівники стояли і всякого молодого, інтелігентного чоловіка питали о паспорт і пр. Говорив один товариш. Не знаю затим, як тут порадити. На всякий спосіб, їдучи туди, тре бути готовим на сидження, а се у мене буде аж тоді, як покінчу хоть деякі роботи (повість „Борислав сміється”, котра зачата недавно). Та й, впрочім, і з другого боку біда: з чого жити? У Ваших, знаю, ґрунту мало, а компетентів досить. Тре буде мені побалакати з своїми, то перейдем жити в Нагуєвичі. Там безпечніше, і ширше. У нас ґрунту коло 16 моргів на нас трьох братів і четверту сестру (котру тре буде сплатити) — в остаточнім разі мож буде жити, коби ще попри то мати літературний заробок, щоб було хоть на книжки, газети та на деяку поправу в господарстві. Отож-то тепер хотів би я присидіти та поработати, щоб позав'язувати нитки де з якими німецькими газетами, котрі би платили за роботу. Мене пхали сього року на права до Відня,

і сам я гадав, але показалося, що нема гроші, — так я остався тут та й навіть не записувався нікуди, — благо, що маю легітимацію, видалити не можуть. Вітчим мій рад би був, щоб я конче добивався якого становища, — звісна річ, чоловік у тім лиш бачить вище щастя, що стоїть вище нього своїм становищем. Не знаю, що скаже на мій намір сидіти дома. Заставить до роботи, се певно, але я тепер дужий став, роботи не боюся. А попри те, може, дасться і між людьми дещо зробити”.

На претензії, що „Фауст” друкується у „Правді”, відповів просто: „Друкується тому, бо нема деінде друкувати, а не задля ніякої спільності думок, — се найліпше показав І н[оме]р, де рівночасно друковано наші речі і лайно нас, т. є., де „Правда” всьому світу на показ заявила, що вмє тільки ворчати, але не працювати. Чого ж нам більше треба? Письма колективного, пояснюючого н а ш погляд на яку-небудь важну справу, „Правда” не прийме, — значиться, ніщо й тягатися з нею”.

На селі не дармує. Пасе коней, працює на ріллі, молотить, бо осінь, слухає нарікання вітчима. Привіз із собою деякі записки про переїзд цїсаря через Борислав, надїється дістати дані про фабрику свічок коло Дрогобича, на котрій працює 300 робітників. Як тільки дістане ті дані, то відразу на основі них напише статтю до „Громади”.

„Сидіти” буде в Нагуевичах. Нема де дітись та й треба відпочити по етапах. Треба набратись сил — і вперед! На відпочинок нема часу, та й не пора.

Розділ V

ВІДВІДИНИ ЦІСАРЯ

Іван Франко не зміг втриматись при „Ділі”, взявши участь у випуску перших десяти номерів газети, бо був вимушений покинути роботу, щоб уступити місце Іванові Белею. У листах до знайомих Франко пояснював, що редактор газети Володимир Барвінський не платив йому за роботу, а, окрім того, затаїв на нього, Франка, образу за різкий випад проти нього в пресі. Барвінський, у свою чергу, пояснював, що в газеті не було грошей. Звідки ж тоді взяли гроші для Белея, якщо їх не було для Франка?

Все стає на свої місця, коли зважити на те, що новостворена газета дбала про свою репутацію і в своїх намірах не виходила поза рамки підспівування політиці австрійського уряду, а якщо й мала якусь відвагу, то лише настільки, щоб ласкаво нагадати уряду про русинів у Галичині та про їх потреби, які, зрештою, були не такі й великі, бо що тим русинам — на її думку — мало бракувати? Церкву свою, тобто греко-католицьку, мали, кадри до неї за державний кошт навчались у Львівській духовній семінарії; були свої газети — правда, більшість з них дотримувались москвофільської орієнтації, але сказати, що вони писались мовою, яку русини не розуміли, було би великим гріхом. Був свій театр — правда, мав багато недоліків, — були свої артисти. Що ще додати? За мову на вулиці не били, як, наприклад, на Буковині, — це також факт. Словом, усі потреби русинів уряд вирішував на пні, і вимагати русинам від нього не було чого. Як казали: від добра добра не шукають. Газета цього правила свято дотримувалась, а тому, коли виявилось, що такого робочого вола, як Іван Франко, можна замінити на іншого, відразу зробила це. Газеті не потрібен був чоловік, який своєю громадською опінією міг їй зашкодити. Тим більше, що саме цього 1880 року в Галичину з візитом мав приїхати сам монарх імперії, цісар, чи ще, як веліли народу кликати його, — „наш татунцьо” Франц Йосиф, і в краю розпочинались великі приготування до цього приїзду.

Чутки про приїзд монарха почали кружляти вже з початком 1880 року, і зі всього того, що повідомляла преса, виходило, що Галичина

таки надіється побачити свого високого гостя, а тому й старанно готується до його візиту. Свідченням того був розіграний у Кракові так званий соціалістичний процес, який розпочався 16 лютого 1880 року. На початку року вийшов „Нарис географії Австро-Угорської монархії з особливим узглядненням Королевства Галичини и Лодомерії и Великого Княжества Краковського, з II видання польського переложив Ю. Целевич”. Вийшла книжка в друкарні НТШ за рахунок Крайового, тобто державного, фонду. У Львові почали жартувати, що цю книжку спеціально випустили, аби монарх мав можливість пересуватись Галичиною без особливих труднощів. Проте своє перше повідомлення про візит цесаря в Галичину газета опублікувала тільки 2 квітня за старим стилем, чи 14 квітня за новим. Правда, газета повідомила, що цесар в асисті чотирьох архикнязів хоче подивитись, як маневрує його військо. Маневрувати воно мало після того, як люди зберуть з поля врожай, зорюють та посіють озимину, щоб гармати, пушки, коні та всілякий військовий реманент не завдав великих збитків. Забігаючи наперед треба зазначити, що збитки були величезні, і в цесарській скарбниці не знайшлося достатньо грошей, щоб заплатити за них, а тих, хто надто активно вимагав компенсації, цесар знайшов яким способом заспокоїти. Тоді казали, що те, чого не міг зробити голод та неврожай, зробив цесар та його військо... „Діло” повідомляло, що зважаючи на великі прохання міста Лева відвідати його, він, татко, змілосердиться і чкурне з маневрів на день-два до Львова подивитись на місто, про яке тільки й знав, що його попередник застряв тут у калюжі перед ратушею і його довго довелось звідти витягати. Цесар повинен був відвідати Львів між 2 та 7 вересня.

Магістрат міста Львова дуже близько взяв собі до душі нагадування преси про неприємну пригоду з попередником теперішнього монарха, і почався тотальний ремонт доріг, аби знову не повторилась така прикрість. Як повідомило „Діло” у номері 29, з 5 травня розпочався „правильний”, тобто регулярний, рух трамваїв з площі Ялової, тобто Митної, до касарень Фердинанда. Щоденно мало курсувати п'ять вагонів. Кожен з них об'їздив маршрут по 19 раз.

Повідомлення преси про намір цесаря виїхати в Галичину не могло не схвилювати крайового маршалка Галичини графа Володимира Дзедушицького, прізвище якого газета „Діло” вперто подавала як Дідушицький, підкреслюючи тим русинські корені цього польського патріота. Він негайно виїхав у Відень на аудієнцію до монарха, і той підтвердив свій намір відвідати Галичину у вересні. Ця інформація блискавично облетіла Львів, і вже на початку травня на засіданні Галицького сейму було поставлене питання про витрати на урочисте прийняття цесаря.

29 травня всі віденські, а відтак і галицькі газети сповістили своїх читачів, що цісар виїде до Кракова 5 вересня, а згодом завітає до Львова, звідки повернеться назад до Кракова. Знову першість надана полякам!

5 червня за новим стилем преса оголосила, що крайовий виділ запропонував кошторис витрат на прийняття цісаря, який виносив 80 000 золотих. Одночасно з тим було прийняте рішення про те, що Львів повинен вислати до Відня — до самого цісаря — достойну делегацію і запросити його відвідати Галичину, аби не виглядало, що цісар сам напрошується на такі відвідини. Якщо ж депутація не застане цісаря у Відні, то має віднайти його чи то на Чехах, чи в Моравії, як про це категорично повідомляло „Діло” у № 40 від 24 травня (5 червня за новим стилем) 1880 року.

Однак вже наступного дня газети повідомили, що цісар був настільки зворушений вісткою, що його нетерпляче чекають у Галичині, що вирішив приїхати не у вересні, як про це повідомляв раніше, а 21 серпня і то на цілих три тижні. Цісар навіть визначив свій маршрут, який, звичайно, складав не по книжці з географії Шараневича в перекладі Целевича, а по інших більш достойних — тобто німецьких — виданнях. Спочатку він зупиниться у столиці древніх польських королів Кракові, потім відвідає Бохню, Тарнів, Львів, Броди та Перемишль. В околицях Сяну будуть проводитись військові маневри, а тому цісар обов'язково їх відвідає. Ті маневри „над Сяном” були такі масштабні, що досягали Судової Вишні, а це вже, рахуй, — під Львовом.

8 червня за новим стилем розпочались засідання сейму, на яких мали обговорюватись проблеми, пов'язані з перебуванням цісаря в Галичині. Розпочалась сесія вельми оригінально. Всіх делегатів, чи, як тоді казали, послів, намісник цісаря в Галичині запросив до себе на обід. Українці вирішили зустріти початок сесії сейму великим молебнем за здоров'я цісаря та послів в Успенській церкві.

Звичайно, що захоплені проблемою приїзду цісаря в Галичину, витратами на його утримання разом з двором, планом заходів, які мають бути представлені цісарю, аби в нього залишились гарні спогади про ту частину його монархії, де, як він вже знав, живуть віддані йому люди, котрих називають в імперії „тірольцями Сходу” за їх відданість монарху, і яка до його цісарської скарбниці дає найбільше з усіх провінцій і майже нічого не забирає з цієї ж скарбниці на свої потреби, читачі нічого не дізнались про долю Івана Франка. Газета „Ргаса” бодай надрукувала інформацію про затримання поета та його етап в Нагуевичі як звичайного волоцюги чи бомжа, а „Діло”, якого Франко ставив на ноги своєю так ніколи і не оплаченою працею, про це не обмовилось

і словом. Правда, газета й так зробила послугу Іванові Франку, бо з другого номера аж до одинадцятого, що вийшов 9/21 лютого, публікувала частину перекладу „Святого вечора” Ч. Діккенса, а відтак у 147 випуску від 4/14 червня повідомила, що той „Святий вечір” вийшов окремою книжкою та що цю гарну різдвяну казку читачі тепер можуть дочитати в книжці.

Щодо культурного життя Львова, в якому переважали події, що стосувалися підготовки до приїзду (поети писали вірші, композитори — ораторії та кантати), газети, які читали русини, ще повідомили громаду, що 10/22 квітня було перенесено останки митрополита Григорія Яхимовича з городоцького кладовища, яке було закрите також з нагоди приїзду цїсаря, на Личаківський цвинтар, розширив свої площі на дванадцять моргів землі, але й цього виявилось замало, оскільки Галичину відвідував не тільки цїсар, але й такі пошесті, як холера та чума, що також вимагали достойного пошанування.

Підготовка була настільки серйозна і настільки все в ній було передбачено, що навіть задіяли Дирекцію телеграфів і пошт, бо ж на маневри, які на цей раз, як повідомлялось, мали відбуватись на берегах Сяну, а саме між Перемишлем та Яворовом, ринуть кореспонденти і всякий цікавий люд, а тому й було вирішено вислати туди чотири великі батальйони польової пошти.

При нагоді виникла ідея встановити пам'ятник Маркіяну Шашкевичу, яку висунув відомий діяч з Коломиї Ф. Білоус, котрий через „Діло” звернувся до громади з проханням подати опис поета, бо після Шашкевича не залишилось жодної фотографії.

Нараз виявилось, що у Львові нема достойного для цїсаря помешкання, а тому нагло було розпочато ремонт першого (на теперішні виміри — другого) поверху Намісництва. Про це також повідомило „Діло” у № 47 від 18/30 червня 1880 року.

Архикнязь Альбрехт прибув у Судову Вишню для рекогносцировки майбутніх військових маневрів.

7 липня за новим стилем преса повідомила про певні неприємності, пов'язані з підготовкою до приїзду цїсаря. Сейм попередньо розглядав питання, скільки грошей треба виділити на організацію прийму цїсаря. Згідно з підрахунками, якими перед тим займалась спеціально створена комісія, виходило, що необхідно 20 тисяч золотих. Однак намісник цїсаря в Галичині граф Грохольський майже зі скандалом вимагав збільшити суму до 26 тисяч золотих — мовляв, у Галичину монархи не так часто їздять, бо переконані, що знову загрузнуть у болоті перед міською ратушею, тобто в самому серці міста, а тому нема чого шкодувати грошей

і треба показатись перед цісарем із найкращої сторони. Проти цього категорично виступив граф Потоцький, який доказував, що це звичайне розтринькування грошей — край у повній нужді, пошесті косять людей, розлились, як навмисне, ріки і понищили людську працю, маневри улюбленого цісарського війська пустять по жebraх тисячі людей, у сотнях сіл й досі нема шкіл, а сейм збирається зменшити крайові кошти на таку величезну суму. Промова графа Потоцького подіяла на послів сейму, і вони виділили на прийом цісаря таки 20 тисяч, а не 26. Бал у' ратуші, який мали відкривати цісар з цісаревою та на який планувалось витратити шість тисяч золотих, було вирішено провести за власний кошт гостей, тобто ті, хто хотів бути на тому „балу”, мусили зробити грошовий внесок.

Проблеми, пов'язані з візитом цісаря, виникли і в сеймі на Буковині. Як так, що цісар відвідає край галицький, а обмине Буковину — зелену й прекрасну? Хіба Буковина чимось гірша? Сейм за пропозицією посла Андрієвича вирішує вислати у Відень депутацію і просити цісаря не ображати Буковину і таки по дорозі додому ступити ногою і на її землю.

Польська преса захопилася ідеєю подарувати під резиденцію цісарю Вавель та Краківський замок — обидва в жахливому стані і вимагають грандіозного капіталовкладення, які під силу тільки цісарській скарбниці. Нехай менше тратить на військо, — говорять поляки. Напередодні приїзду стається ще одна подія, яка вельми втішила галицьких жидів, як, зрештою, і жидів усього світу. Біля Хватківців коло Спаса на Старо-самбірщині відкрито величезні запаси нафти. Родовище вже взяв у концесію бориславський жид Гартенберг.

Готуються до прийняття цісаря й залізниці, які в Австрії належать до різних компаній. Проте це не заважає уряду для достойного прийняття гостя виділити їм тисячі золотих.

Для обговорення планів прийняття цісаря приїжджають міністр фінансів Дунаєвський та міністр без портфеля, але спеціально призначений для полагодження справ у Галичині, Земляковський.

Відкривається засідання сейму, і преса аж захлинається, оповідаючи, які важливі для Галичини питання на ньому вирішуються. 17 липня ніби вже остаточно стало відомо, що 1 вересня цісар буде в Кракові, а потім прибуде до Львова. Газети стурбовані, чи до цього часу встигнуть зробити все, що треба. Найбільше всіх хвилює музична сторона прийняття, бо музичні товариства не можуть дійти спільної згоди, хто з поетів напише вірші, а хто з композиторів приладить музику, щоб з одного та другого вийшла гарна кантата на честь монарха. Найдивніше тут те, що русини, на відміну від поляків, дуже швидко дійшли згоди: вірші для кантати напише Іван Гушалевиц, а музику — Наталь Вахнянин.

Мигнуло в пресі повідомлення і про те, що історико-літературний гурток студентів Львівського університету в кількості 15 чоловік вирішив поїхати і розшукати могилу українського будителя Маркіяна Шашкевича („Діло” № 54 за 12/24 липня 1880 року).

Іван Франко міг ще вчитати з тодішньої преси, що 11/23 липня 1880 року на 25 році життя помер судовий практикант, його товариш по гімназії Володимир Білінський. Він був братом Марії Білінської, вчительки, до якої Іван Франко відчував симпатію, а вона навіть мала надію, що колись поберуться. Не судилось...

Українцям міста Львова видалось, що цісар обходить їх увагою і більше прихильний бачити в Галичині поляків, ніж українців, а тому вони забили тривогу. Найперше заворушилась управа Народного дому, який був повністю в руках москвофілів. Народний дім вирішив представити „истинное лице народа”, а тому послав у Намісництво депутацію з проханням включити в програму перебування в Галичині монарха відвідини і твердині „русского духа”, тобто Народного дому. Це запрошення переслідувало певну мету і таки досягло свого. У великому залі потрібно було провести капітальний ремонт, коштів на це не було, а тому й вирішили запросити монарха. Не пасла задніх у тому відношенні й Ставропігія, затіявши ремонт Волоської церкви на Руській вулиці. В плани ремонту входило відновити і закріпити вежу, яка почала руйнуватись (а це було небезпечно для перехожих), встановити балюстраду та огорожу. Найпізніше отямився, як завжди, Собор Юра, тобто митрополія. Вона б, може, й нічого не хотіла, але от залізли злодії та обікрали церкву, тобто нанесли відчутний „ущерб”, який, звичайно, треба поповнити за рахунок дарунків цісаря. Планувалось також провести в честь 50-их роковин народження цісаря лотерею, дохід з якої мав іти на бідних. Як виявилось згодом, таку лотерею вдалось провести тільки у Відні, і для Галичини та її убогості вона жодної користі не принесла.

На кінець липня спеціальний комітет вже склав програму перебування цісаря та його розваг у Галичині, на що мало бути витрачено 20 тисяч золотих. Для узгодження цієї програми у Львів приїхав цісарський ад'юнкт Мондль, але граф Потоцький не знайшов із ним спільної мови, і особисто подався до Відня затверджувати план цісарських відвідин.

Народу вже сповіщено, що на залізничному двірці монарха привітає Крайовий виділ та Крайова рада; цісар з двірця поїде до Намісництва у відремонтовані кімнати вулицями Городоцькою, Зигмунтовською, Міцкевича, Ягеллонською, Кароля Людвіка, площею Марійською, Бернардинською, Панською, а тому населення не повинне виходити на той час без потреби на вулиці та виглядати з балконів та вікон.

Згідно з планом вітань цісар спеціально покажеться своєму народові на Галицькій площі, де вже також почались приготування до цієї події — пороблено трибуни, завезено фотелі та лавки. Побачити цісаря можна буде тільки за гроші, і навіть оголошено, за які — тобто скільки буде коштувати споглядання з м'якого фотеля, віденського твердого, але гнучого крісла, чи сидячи на звичайній лавці. Тих лавок має бути багато, їх ставлять на площі коло фігури Яна Непомуцена та Бойківської кам'яниці, в якій Іван Франко жив колись разом з Михайлом Павликом, Ярославом Рошкевичем та Михайлом Вагилевичем. Той, хто хотів подивитись на цісаря, який кілька разів буде проїжджати фаетоном з відкритою будою, а у випадку дощу — під парасолею, але також з відкинутою будою, на халяву, мусив брати участь у виступі однієї з етнічних груп, що мали стояти на підвищеннях і демонструвати цісареві народні „мужеські і женські” строї. Оскільки ті „женські” та „мужеські” строї в Галичині дуже подібні, то, щоб цісар не переплутав, хто є хто, бажано, щоб мужчини мали вуса, а жінки — високі груди. Такі були рекомендації організаторів зустрічі.

Вздовж шляху слідування монарха по обох боках вулиці будуть стояти представники різних організацій, об'єднань, корпорацій, шкільна молодь (студентська молодь має сидіти вдома), а перед Намісництвом має зустрічати цісаря чиновництво. Чиновників планують вишикувати в п'ять рядів вздовж усього будинку. Це майже триста метрів. Безумовно, що місто повинне випромінювати радість не тільки вдень, коли видно, але й увечері, коли темніє. Тому вулиці будуть ілюміновані. Передбачається навіть похід з факелами. Розіслані спеціальні папери з описом цих факелів. Ніякого відступу від прийнятого і ніякої художньої самодіяльності.

В загальному хорі, який має виконувати кантату Наталя Вахнянина на слова Івана Гушалевича, співають 45 семінаристів. Газета „Діло” з того приводу навіть надрукувала оголошення для тих співаків, які й без того безвилазно перебували в семінарії, що вони в день приїзду цісаря повинні сидіти під аудиторією № 6 та тренуватись, поки не поступить особлива команда. Виходити на вулицю було заборонено, щоб не осквернити тим, що говорять у зв'язку з приїздом цісаря, свої вуха, а також не осквернити перед співом кантати на честь цісаря свого язика (про це говорилося у розпорядженні ректора семінарії від 30 липня за старим стилем 1880 року). На вимогу комітету Народний дім подав програму прийняття цісаря, а також список осіб, допущених до цієї акції. Були зауваження стосовно допуску на зустріч жінок, та все ж вирішено, що вони також люди і можуть бути присутніми, але в спеціально відгоро-

дженому місці. Коли ж цісар проходитьиме повз них, вони не мають права умлівати та падати до ніг. Їм також заборонялось — з чисто санітарних міркувань — простягати цісареві руку для поцілунку. Проте, як повідомило „Діло” у № 58 від 26 липня (7 серпня за новим стилем) 1880 року, виявилось, що пропозицій Народного дому намісник, який за все ніс відповідальність, не зрозумів, тому до нього прибула спеціальна делегація, щоб „витолкувати” деталі перебування цісаря в твердині руського духу та пояснити, як повинні себе поводити „руські жінщини”.

Цього ж 26 липня за старим стилем було доведено до відома населення, що цісар зглянувся на благання Коломиї відвідати її, а тому приїде туди подивитись на „виставу руску” в театрі ім. Качковського.

Хори вирішено не диференціювати. Один і той самий хор, 45 місць якого займали вихованці Львівського генерального греко-католицького „семенища”, повинен був спочатку відспівати польською мовою „цудну”, тобто чудесну, кантату Мігули, у фіналі якої посполите міщанство запалить факели встановленого зразка, а відтак — виконати композицію Наталя Вахнянина на слова Івана Гушалевича. Закінчувати співочу частину зустрічі монарха мав спеціально виписаний із варшавської російської опери тенор Закревський арією з „Гальки” С. Монюшка „Шумлять ялини”.

Для прийняття цісаря було створено комітет, який очолив президент міста Гноїнський, і шість підкомітетів найрізноманітніших напрямків, аби цісар чув себе у Львові, як у себе вдома. Завданням одного з цих комітетів було влаштувати 14 вересня великий „баль”. Це один комітет мав узгодити з цісарем, у якому костюмі той вийде на люди, аби і люди відповідно прилаштувались до нього. Адже усім було відомо, що на бали цісар приходить у костюмі певного роду своїх військ і має дуже обтягнуті литки — гірше від балеруна.

Польська шляхта створила і спеціальний підкомітет для пошуку серед населення народного шляхетського одягу для неї, бо вона вже давно цивілізувалась, позакидала конфедератки та кунтуші, а без цього одягу їй важко буде виділити із загальної маси. До речі, українська преса на всі голоси лементувала, що в найголовнішому комітеті по прийому цісаря самі поляки, а великий русинський народ допущено представляти тільки двох таких собі єпископів. Чи це не образа? Звичайно, та все ж крім тих двох єпископів у комітет більше нікого не було введено.

Чи не найбільші надії з приїздом цісаря пов'язувала відстала у всіх відношеннях Станіславівщина. Тут не було ні порядного сільського господарства, ні промисловості. Якщо в імперії вона чимось і славиться, то хіба тільки своїм опришківством. Ну, але чи це не є причиною

поганого доступу слова Божого до людей? Станіславівщина не має свого окремого єпископства, нею опікується Львів, котрий надто далеко від неї і від її проблем, тому вона і просить якнайяснішого зглянутись над нею і виділити в окреме єпископство. Цісар це прохання сприйняв прихильно, бо така реорганізація не вимагала великих коштів з його скарбниці. Для викладення проблем Станіславівщини до Відня виїхала дуже представницька депутація у складі бургомистра Камінського, вірменського крилошанина Ісаковича, власника парового млина Фройнда. Вони знали українські проблеми краще, ніж самі українці.

Хвалитись відданістю підвалинам монархії Станіславівщина могла і мала на те право. Навіть „Діло”, яке любило, як і всякий холуйський орган, загортати, як кажуть у Галичині, все в папірчики чи бібулку, повідомило у № 56 про те, що завдяки пильності урядових структур та нашого славного духовенства в особі отця Сабата відбувся „процес о соціалістах” перед карним судом в Коломиї проти Анни Павлик „о ширенє в косовских сторонах писем соціалістичних. Суд засудив її на два місяці в'язниці”. Проти „прочих, довгий час вязнених осіб (молодшої сестри Анни, господаря Гладія, сільського учителя і писателя Франка) прокураторія отступила от обвиненья”.

Більше до проблеми „ширенья” соціалістичних поглядів газета не поверталась, зате кожен її номер був забитий світською хронікою, пов'язаною з приїздом монарха. Правда, часом виникали і вельми неприємні моменти, але в такому випадку уряд знав, як їх ліквідувати. У № 59 від 30 липня/11 серпня „Діло” повідомило, що до Потоцького звернулася громада з погрозами, що вийде назустріч поїзду, в якому їхатиме цісар, зупинить його й оповість про ті знущання, яких зазнає українське населення від намісника, зокрема і про те, що він заборонив вчити дітей рідною мовою. Так, за мову вболівали люди, а не за хліб, без котрого громада пухла від голоду; не за щось інше, а тільки за те, щоб дикий шовініст Потоцький перестав знущатись над українською мовою і припинив колонізацію населення. Газету конфіскували за підбурювання проти цісаря.

Комітет русинів, який очолив М. Малиновський з митрополії, проводить нараду за нарадою, вирішуючи, в яких строях найкраще селянам вийти зустрічати цісаря. Велика проблема: чим вітати цісаря? Годилось би — як Христа, що вхдить у Єрусалим, але де взяти тих пальмових „віток”, коли в ту пору лоза вже відцвіла?..

Нарешті протокол складено і представлено зацікавленим особам. 14 вересня о 3.00 пополудні цісар перебуватиме у Народному домі, де $\frac{3}{4}$ години вислуховуватиме привітання.

До Кракова прибули 170 урядників цісарського двору. Перевіряють ступінь готовності.

Відповідальним за порядок призначили Захера. Для декорації львівського залізничного двірця виписали з Відня маляра-декоратора пана Рибковського. Жебраків згідно із спеціальним розпорядженням Захера позамикали у в'язницях, а найбільш спокійних вивезли фірами далеко за місто з розрахунку, що за три дні вони не зможуть пішки добратися до міста. На залізничному двірці цісаря вітатиме військо, яке представлятиме народні маси.

Перед в'їздом до Львова, де споруджена тріумфальна брама, бургомістр Львова Гноїнський вручить цісареві символічні ключі від міста та від сердець мешканців. Ті серця й відображено на ключі.

Надходило Преображення. Всі церкви прикрашають від даху до підмурівків. Відповідальність за ілюмінацію бере на себе міський комітет. Бунт у хорі, який має співати кантати. Українці, яких у хорі 200 чоловік, проявили національну свідомість і не захотіли співати кантату Мігули. Оголошується терміновий набір співаків, що захочуть співати польською мовою. Їм обіцяно цілорічний безкоштовний проїзд залізницею.

Львівську ратушу за крайові кошти ілюмінували газовими світильниками у формі „різних фігур і рур”, які виробили та викрутили для потреб Львова віденські фірми.

На Високий замок, де також споруджено тріумфальну браму, вирішено не витратити „рур та фігур ілюмінаційних з газом”, а обмежитись бочками зі смолою. Ті, хто бачив цю ілюмінацію, думав, як єхидно писали москвофільські газети, що на землю прийшов Армагедон.

Не сидить без роботи й цісар. Він комплектує почет, з яким виїде до Галичини. Цей почет складатиметься зі 170 достойників. „Комітет квартирний” тепер має чим зайнятись...

Їхати монарх має поїздом. Довго добирають марку паровоза і вагонів для цієї мети серед арсеналу, котрий представила „устроїтелям поїздки” залізниця Кароля Людовика. Нарешті вибрано. Вагони середині оббивають плюшем, шовками, батистами, шкірою, оздоблюють благородними металами та коштовним камінням. Цього, виявляється, ще замало. Треба врахувати, що до поїзда повинні вибігати люди, щоб привітати свого татка. Щоб не було аварій і щоб не наробити лиха, вирішено провести кілька репетицій. Важливо, щоб машиніст із форсом заїздив на станцію і гальмував так, аби нікого не вбити. Під час репетицій враховується і той факт, що хтось, може, захоче кинутись під колеса монаршого поїзда, щоб його переїхав сам цісар, а тому паровоз вирішено „удекорувати спеціальним пристроєм, котрий би не міг допустити до сего”.

Репетиції з поїздами ведуться і у Кракові, і у Львові. Все чудово. Пристрій виявився ефективним. Нарешті комітет збирається на екстрене засідання, бо, як виявилось під час репетицій, при різкому гальмуванні поїзда татко може не встояти на ногах і впасти. Починається нова програма тренувань...

Незабаром організаційний комітет оголошує по всіх часописах, що за невелику суму можна побачити цісаря „своїми очима”. Тобто зблизька. Правда, тільки на Галицькій площі. Там має бути поставлена трибуна „з нових соснових та дубових дощок”. Будуть, звичайно, ложі, лавки, бельетажі. Ложа для чотирьох осіб коштуватиме цілих 12 золотих, крісло у першому ряді — 2,20 золотих, всі решта — 1,80. Місце на лавці — 1 золотий. Цілком дешево, — переконає, наприклад, „Діло”. „Цалкєм таньо”, — вторить „Kurjer Lwowski”. Біля трибуни стоятимуть селяни, котрих вибере комітет. Народні строї, коралі та намиста в жінок, чоботи доброї роботи на чоловіках. Най собі не думають наші воріженьки, що народ не постарається зустріти цісаря. З 12 квітня возам — основному транспорту тогочасного Львова — по місту дозволено їздити тільки до одинадцятої години, а фіакрам — до сьомої. Від сьомої години на вулицях Львова починається репетиція з факелами. Аби „кожен оден” знав, де його місце і що робити „в певній хвили”. Поки факели ще не виготовлені, учасники походу тренуються на звичайнісіньких палицях. Для впорядкування квітників та травників Львова з Чернівців зі спеціальними ножицями, зробленими певною фірмою для особливих випадків, приїздить відомий не то садівник, не то ботанік Бауер, якого деякі газети представляють Бавером.

Руський організаційний комітет, якого аж ніяк не хочуть визнавати поляки, звертається до руських селян, щоб вони гречно виходили зустрічати цісаря сукупно громадами, з хоругвами та словами руською мовою: „Боже, царя храни!” Можна кидати під ноги цісареві шувар або вербове гілля. Польські газети завайлували: якщо ті руські морди почнуть кидати під ноги монарху той хабаз, то він може в ньому заплутатись і впасти, а якщо почнуть кидати під поїзд, яким їде монарх, то той поїзд може, до біди, зійти з рейок. Члени руського комітету тішилися тим лементом, якби їм хто хліб помазав смальцем. Адже усе це доводило, що русинів в Галичині так багато, що вони наводять на поляків страх...

1 вересня 1880 року спеціальний поїзд із монархом, багажем, касою та всіма вкрай необхідними для подорожі речами перетинає кордон Галичини. В Освенцімі цісаря першими вітають делегації з навколишніх сіл, представники Крайового віділу на чолі з маршалком, архикнязем Альбрехтом. Випроваджує монарха з поїзда на станцію граф Потоць-

кий, а вітає гостя гарною промовою — спочатку по-польськи, а потім по-руськи (на радість усім українським часописам) — граф Водзицький. Після короткої зупинки на кордоні поїзд рушає і прибуває до Кракова згідно з розкладом — о 10-й годині ранку. Цісар любить точність і хвалить організаторів прийому за старанність, лояльність та відданість.

Після Кракова, де від ілюмінацій „було ся видно як в білий день”, 4 вересня цісар взяв курс на маневри, які його турбують більше, ніж чума, що напосілась на край. Наступна зупинка — Перемишль. З Перемишля цісар їде до Мостиськ — маленького селища міського типу з переважними ознаками глухого села. Сьома година вечора. Цісар з почтом поспішає у село Крисовичі на відпочинок. При в'їзді до села споруджено триумфальну браму, через яку він проїжджатиме кожного дня, вирушаючи на маневри, які проходять біля Судової Вишні. На тих маневрах він пробув цілий тиждень і нарешті, як пророкувала „Зоря”, „розвіялись темні хмари”, які ще так недавно збиралися на „тихому небосхилі Австрійської Русі, щезли всі обави, замовкли всі неприхильні голови”, і монарх в'їхав у столицю Галичини — губерньське місто Львів.

11 вересня 1880 року. Майже кожна стаття або „справоздання” з приїзду монарха починалась так чи приблизно так, як у „Ділі”: „Описи великих торжеств всенародних все мусять бути неповні і неточні, так як вони розпливаються тисячними струями і в ріжних місцях рівночасно виявляються щораз новішими відмінними образами. Треба бути всюдисущим і всевидущим, щоби на першій хвили все оком обняти, зглибити, упорядкувати і віддати”. „Діло” має рацію. Того, що робилося у Львові в цей рік, не було ні перед тим, ні опісля. Голод, повна розруха, неймовірно висока смертність серед дітей, епідемії, розорення селянства, стихійні біди — з одного боку, і бали, розкіш — з іншого. Цілком має рацію „Діло”, кажучи, що нема слів, щоб виразити всі ті почуття, які охоплюють людину „при видженні того всего”.

Приїзд цісаря „одушевив” Галичину. Це теж правда. Той, хто має уявлення про площу стін львівського вокзалу, справді здивується, як можна було за одну ніч усі ці стіни, обвішані кармазиновим оксамитом, одягнути у живі квіти, дубові вінки, кокарди. Так усе було вираховано, що жодна квітка не прив'яла, не опала ні одна пелюсточка. Все в пору. Не заскоро і не запізно. Про калік, волоцюг і жебраків і згадки нема — їх перед тим чотири дні поліція виловлювала і вивозила у безпечне місце...

Гарматні постріли з Цитаделі сповістили, що поїзд з їх величністю прибув у Львів-град, як любив називати це місто цісар. Монарх появляється уже не у формі тірольського стрільця, чи там гусара, чи улана, а

в дорогому генеральському вбранні. Люди кричать „віват”, „нех жие”, можна було почути й „слава” та „многая літа”. Як писала українська преса, серед вітаючих не забракло русинів. Вітальну промову польською мовою виголошує граф Водзицький. Цісар на привітання відповідає по-німецьки. Потім цісаря ведуть до триумфальної брами. Тут до татка кинувся народ. Кожен тицяє йому свою просьбу, списану на папері. Порядок порушено. 600 охоронцям не відразу вдається навести лад. Щоб відгородити монарха від його народу, довелося пустити в хід палиці. Коли поліція вже добре відлущувала народ в ім'я монарха, бургомістр міста вручив гостю не тільки ключ від міста Львова, а й ключ, як запевняв, від сердець мешканців міста, котрі за свого монарха „в тій хвили” віддадуть своє майно і своє життя. Най цісар дасть тільки знак! О, як триумфували з приводу цієї промови львівські газети! Львів перекрив Краків. Там начальник варті сказав монарху, що нехай той дасть знак, і замість 600 вояків у народних строях стане 100 тисяч, а тут Гноїнський каже, що цісар може розпоряджатись серцями всього міста, як тільки захоче...

Цісар втомлений дорогою та маневрами. Сьогодні він воліє відпочити, щоб завтра знову стати до важкої роботи. „Прийняття, як і весілля, — каже він графові Водзицькому, — важка робота!”

Наступний день почався з відвідин собору Юра, до якого з тої нагоди звичайному смертному годі було доступитись. Площу заповнили священики, котрі з'їхались у столицю з усіх закутків королівства Галіції та Лодомерії, прихопивши з собою згідно з приписом по кілька святкових фелонів. Саме по кольору тих фелонів їх розставить у ряди спеціально найнятий для цієї справи художник. Ту частину площі, яка залишилась вільною, зайняло військо, шпиги та „інший народ”. Хоча від 1852 року минуло вже чимало часу, але страх, що на найяснішого може у когось підняти рука, не стерся, і сміливий цісар боявся показуватися на люди без посиленої охорони. Для народу було відведено всю Святоюрську гору, — як писала одна польська газета, „цалкем” не пристосовану до подібних прийнять, однак, як писала ця ж газета, „русини” все винесуть. Слава Богу, що перед тим не було дощу, а то довелося б стояти на тій горі по коліна в болоті.

О першій годині цісар, як попередньо було домовлено та передбачено протоколом, відвідав Народний дім, до будови якого він спричинився якнайбільше, бо у 1849 році гарматами розніс університет, який стояв на тому місці, а відтак руїни віддав українцям, які були на його боці, щоб вони вибудували собі Народний дім. Правда, вибудувана за рахунок датків селян споруда дуже швидко опинилась у руках москвофілів, став-

ши могутньою твердиною п'ятої колони в Галичині. Відвідини цесаря запам'ятались тим, що управа цього Дому постаралась, аби монарха привітали найчарівніші жінки-українки, тобто русинки. Вибрати їх було не просто, тому попередньо провели конкурс краси. Правда, смаки конкурсної комісії та монарха розділились. Цесарю впала в око не та, що виборола — сказати б по-теперішньому — титул „міс", а інша — пані Шепарович. Цесар подарував їй у знак своєї уваги великий перстень з діамантом.

Відвідує монарх і дитячий притулок для сиріт коло Миколаєва на Дністрі, який зафундував граф Скарбек.

Граф Дідушицький та його новостворений природничий музей також удостоюються уваги цесаря. Цесар активно знайомиться з колекцією мохів, флори та частково фауни Галичини і натякає графові, що побачена колекція надихає його приїхати колись в Галичину пополювати на дич.

На десерт монархові подають оперу Монюшка „Страшний двір". Роль Стефана в цій опері виконує Олександр Мишуга. Він русин, але, як пише польська преса, співає добре.

Всі з нетерпінням чекають балу в ратуші, організованого в складчину. Найбільше всіх цікавить, у якому одязі вийде монарх перед „народ", бо відомо, що поляки давно вже порозкупували де які були кунтуші, аби показати, що Львів був, є і буде польським містом, і немає тут нікого іншого, крім них. Справді, на балі серед 2000 запрошених були присутні тільки двоє русинів-єпископів та двоє професорів університету: Омелян Огоновський, який був більшим католиком, ніж папа римський (настільки перестрашений поляками, що боявся виписати для потреб університету будь-яку українську книжку), та Ісидор Шараневич, погляди якого загальновідомі. Більше нікого з русинів не було.

Нарешті цікавість усіх задоволена. О пів на восьму під бій курантів з'являється цесар у гусарському костюмі. Його супроводжує графиня Потоцька. Бал починається полонезом. Чим же ще він міг би починатись? Правда, полонез оригінальної форми. З підскоками. В першій парі підскакує бургомістр Гноїнський. Так годиться. Він господар міста, хоч і віддав перед тріумфальною аркою ключі того міста монарху.

Цей бал був останнім пунктом перебування монарха у Львові. Тепер на свято чекала Коломия. Правда, високий гість, щоб не образити інших міст та містечок, які траплялись по дорозі, на декілька хвилин зупинявся в кожному з них. Бібрці припало цілих 15 хвилин, натомість Галичу, колишній столиці Галицько-Волинського князівства, цесар приділив тільки десять хвилин, а о 10 годині 29 хвилин поїзд з монархом прибув у Станіславів, який для того, щоб побачити монарха на власні очі,

вислав у Відень спеціальну делегацію в кількості чотирьох душ. І нарешті Коломия, яка майже щодня проводила засідання організаційного комітету і ніяк не могла вирішити, як найкраще привітати цесаря. Однак всі плани зіпсувала погода. З радості, як писало „Діло“, вона розплакалась „мрячним“ дощем, що саме в той момент, як цесар ступив на благословенну коломиїську землю, перейшов у проливний. Над цесарем та гостями відразу з'явилися великі парасолі „з механічними спрунжинами“, однак над юрбою таких парасолей не було, оскільки через них не було б видно монарха.

Хоча Львів тодішня преса прирівнювала до колишніх столиць вигаслих імперій, але він спромігся тільки на якусь одну триумфальну браму на привокзальній площі. Коломию ніхто не насмілювався б назвати хоча б маленьким Парижем, бо де ж бачено, щоб у Парижі хтось мив кола возів у калюжах посеред міста. Але як би там не було, а дві брами в Коломиї таки були! Одна чекала на свого цесаря на привокзальній площі, друга — на Зеленій. Обидві брами від усіх інших брам Австро-Угорської імперії відрізнялись своєю демократичністю. На них було по два транспаранти. На одному було написано „Многая літ монарху“ по-польськи, на другому — по-українськи.

Коломиїський вокзал, і без того не дуже міцний, вгинався під вагою квітів, вінків з дубового листа, килимів та різних алегоричних фігур. Гриміли оркестри, народ замість того, щоб кричати: „Хліба!“, кричав: „Многая літ!“ У Коломиї, як і всюди, цесаря теж вітають промовами. На цей раз ця катеринка починається від „небувало живої“ промови маршалка повітової ради пана Ясинського... Опісля цього „всівся цесар, — саме так пише „Діло“ у своєму „справозданю“, — до повозу барона Ромашкана і удався з усім почетом у супроводі Намісника і кількох членів з окремною шляхти до міста“. Перед розцяцькованою брамою на Зеленій площі пишною промовою монарха привітав бургомістр Трахтенберг. Говорив Трахтенберг трохи по-польськи, а трохи по-українськи. Цесарю це сподобалось, і він із задоволенням прийняв від бургомистра важкий золотий символічний ключ від міста та від сердець його мешканців. Потім цесар поїхав оглядати виставку, котра складалась із двох розділів: етнографічного і так званої „руської господарсько-промислової вистави“. „Примітити належить, — писало „Діло“, — що шляхта окремна демонстраційно не супроводила цесаря на руську виставку“. От тобі й демократизм!

Цесаря вітають у дверях. „Промову держить“ голова коломиїської філії товариства ім. Качковського о. Левицький, а опісля „власитель больших посілостей“, чи, іншими словами, великий землевлас-

ник Агаспович. Бургомістр міста тримає над цісарем парасоль, бо ле як із відра. На площі перед павільйоном під проливним дощем грають сотні цимбалів з бакунтовими струнами, заливаються флюари, витинають сопілки, рвуться струни на скрипках. Танцює і вивівкує перед татунцем обдурена гуцулія.

Добродій Агаспович каже цісареві: „Найясніший пане! Руський народ, споконвічний мешканець цієї землі, витає Тебе як все, так і тепер, тут, в Коломиї, у столиці підкарпатської Русі з чувством глибокої преданості і вірності для Твого трону і Твоєї Династії. Дякуємо найпокірніше, що Ваше величество зволили зійти зі свого престола помежи нас, щоби придивитися нашому життю і плодам земним і промисловим на тій тут виставі, устроєній цілим руським народом. За тую велику ласку, нам оказану, Тебе, Найясніший Пане, по приміру отців наших витаємо хлібом і солюю”. Цісар прийняв буханець хліба зі збанятком солі, поцілував, як годиться, „по приміру отців”, подякував за ласку і розкланявся на всі боки. Потім пішов дивитись на ту „виставу”. Дівчата в білих одежинах, трясучись „от возбужденія”, а, радше, від холоду, стелили квіти „під стопи найдостойнешего гостя”. А ще „хор отспівав на площі підчас посіщення вистави в павільйоні удачно перву строфу гімну народного”. А в цей час цісар вже встиг оглянути виставку. При тій нагоді цісар чомусь дуже зацікавився урожаєм, йому сказали, що з урожаєм усе в порядку, на що він відповів, що цілком задоволений. Потім вийшов, всівся до повозу барона Ромашкана і під оклики народу поїхав „на дворець желізної дороги”.

Після від'їзду цісаря з Коломиї польська преса засурмила тривогу. На її думку, цісар явно загравав з русинами. Руська преса торжествувала. Вона зауважила, що цісар відповідав на привітання, виголошені або німецькою, або ж руською та польською мовами, але не відповідав, коли ці промови виголошувались тільки польською мовою. (Правда, виголосувати промови виключно руською мовою нікому не спало на думку). Звідси робився висновок, що „се добрий знак для русинів...”. Ще б пак: дощ лив як з відра, а навколо цісаря „триста гуцулів у прехороших народних строях, два гуцульські весілля з музикою і танцями представили Цісареві красу наших звичаїв і народних строїв. Цісар був дуже задоволений і любувався прекрасним видом стройних гуцулів...”

Далі шлях цісаря проліг через Снятин до Чернівців, де на нього чекали і вистави, і народні фестивалі, й ілюмінація, й золоті ключі від брами міста, а також двоє весіль. Одне гуцульське, а друге — буковинське. 17 вересня монарх оглянув 77-ий військовий батальйон, а наступного дня взяв курс на Угорщину. Проїхавши через Станіслав, Калуш, Долину,

Болехів, Стрий, завітав до Дрогобича. Дрогобич також достойно привітав монарха. Святково одягнені люди стояли по обидва боки гостинця, що веде з Дрогобича на Борислав. Святковий повіз цісаря та намісника супроводжував великий почет осіб, що розсівся у бричках. Вздовж дороги стояли селяни з доколичних сіл — як ті у Львові, що демонстрували на трибунах цісарю „народ”. Їх вмiла рука розставила так, щоб монарх мав поняття про етнографію краю. Одні кричали: „Віват!”, інші: „Нех жие!”, не забракло й криків „Многая літа!”, що мало означати, що в тому краю живуть і русини. Цісар чемно кланявся народу та посміхався, як личить монарху. Перед в'їздом на фабрику воску та церезину Гольдгамера його зустріла величава триумфальна брама з воску. Низ брами був виготовлений із зеленкуватого і брудно-зеленого неочищеного церезину та чорного, як смола, перетопленого воску. Над ним здіймалися утору дві білосніжні колони з переробленого парафіну. Вони, підтримуючи лук, блищали на сонці так, що важко було на них дивитись. Цісар перед таким дивом зупинився. Його привітали голосною промовою. Відповів на привітання. За брамою стояли ті, задля яких він сюди приїхав. Поголені, помиті, пострижені і в нових костюмах, що робило їх дуже подібними один до одного. Перед цісарем стояла стіна здорових, усміхнених молодих людей. Ніде не було видно ні калік, ні жінок, ні малих дітей. Усе було в порядку. Монарх підійшов до першого з ряду здорового парубійка і запитав, скільки йому років. Той відповів. Монарх сказав: „Добре, добре” — і пішов до іншого запитатись, як його звати. Той відповів, монарх знову похитав головою і, усміхаючись, сказав: „Добре, добре”. Третього запитав, чи він жонатий і чи має діти. І знову оте „Добре, добре!” Потім монарх звернувся до принципала фабрики, котрий весь той час стояв, мов на шпильках, і то червонів, то бліднув, боячись, щоб, бува, хтось із робітників не бовкнув якогось непристойного або нечемного слова, а може, й чогось бунтівничого:

— Sie haben tuchtige, gesunde und ordentliche Leute. Sind Sie mit ihnen zufrieden? (Ви маєте славних, здорових і порядних людей. Чи задоволені ви ними? — нім.).

— Vollkommen, Majestat. Wir sind wie eine Familie (Цілком, ваша величність. Ми як одна сім'я — нім.), — почув монарх.

Блискучі повози рушили і щезли. Безповоротно і назавжди.

Блискучу браму з воску незабаром переплавили на свічки, блискучі ліжка відвезли до Дрогобича, із робітників вирахували вартість одягу.

Досі так і залишилось нез'ясованим, чи був Іван Франко у тій масі людей, які прийшли вітати монарха, чи ні. Судячи зі всього, так, проте він про це ніде не згадував, у т. ч. і в листах з того часу, за винятком хіба

листа до М. Павлика від 13 жовтня. „З села, — писав у ньому Іван Франко, — я не привіз нічого, окрім деяких записок про переїзд цісаря через Борислав, — однак ж надіюсь нині-завтра одержати спеціальні дані про фабрику свічок коло Дрогобича, котра держить коло 300 робітників. Скоро дістану, сей час сяду ладити кореспонденцію для Вашої часописі, котру пішлю Вам якнайскорше”.

Франко збирався послати кореспонденцію Павликові у женеvську „Громаду”, однак з того нічого не вишло. „Дані”, Франко отримав, але з невідомих причин статті, написані на їх основі, в „Громаду” не послав... Тільки аж 1891 року в „Робітничому календарі на рік 1892”, що виходив польською мовою, з’явиться його оповідання „Uroczystość” („Урочистість” — польськ.). Українською мовою воно буде надруковане 1911 року у збірці „Батьківщина та інші оповідання” під назвою „Задля празника”. Вийде ця збірка в Києві. Це було єдине оповідання Івана Франка, яким він відгукнувся на таку важливу в житті Галичини подію, як приїзд монарха.

19 вересня монарх виїхав зі Самбора. Він покидав Галичину, залишаючи їй на згадку повирубвані на вінки ліси, потолочену озимину і не вирішені ні на йоту проблеми.

Чудо не відбулось. Цісар не врятував Галичину, як очікувалось, від голоду, пошестей та смерті. Вже при кінці серпня вибухнула епідемія, на цей раз дизентерії та дифтерії. В перші дні було зареєстровано 1968 хворих на дизентерію, а в наступні дні додалося ще 2648. Дифтерія охопила 22 громади Східної Галичини. Видужало тільки 53 відсотки хворого населення.

У вересні вже стали відомі результати жнив нового року. „Всі види картоплі, за винятком т. з. цибульок, вигнили, — сповістило „Діло”, — озимина місцями зійшла, але посіви немало постраждали від тривалої посухи і кількаденного вихору. Жнива дали так багато соломи, що не буде чим вигодувати худобу. Сіножаті вигоріли від посухи”.

Проте дві справи цісар все ж під час своєї поїздки успішно залагодив. Перша стосувалася Дрогобича та Борислава. Відтепер тут буде чітко працювати промислова інспекція, і частина грошей, що обминала цісарську казну, таки потрапить у неї, а за ці гроші можна буде перебудувати ветхі будинки громадської присутності, зокрема судів. Решта піде на військо. А військо якраз і було тією другою справою, яку він також успішно вирішив у результаті своєї поїздки. Військо треба негайно переозброювати.

Саме в цьому і добачила іноземна преса мету поїздки монарха в Галичину. Його більше цікавив стан армії, ніж люди. Тобто цісаря

цікавило, чи армія готова усмирити той народ, який ось так щиро приймав його у себе: влаштував показові весілля — гуральські, буковинські, бойківські, гуцульські, кидав під ноги вербове гілля і шувар, клявся у довічній вірності... Чи вистачить у тої армії набоїв, як тоді, 1848 року, коли довелося присмирятися непокірних? Чи вистачить у цесаря на це грошей? Напевно, ні, — писала французька преса, бо переозброєння вимагає грошей, а гроші беруться з податків. Але про які податки, тобто їх збільшення, може йти мова, коли вже й так все, що можна було здерти з народу, було здерте...

Незабаром можна було відчутися і результати перших миролюбних кроків зовнішньої політики Австро-Угорської імперії, тобто тої політики, яку „Діло” назвало „політикою на вні”. Повним ходом велася робота, спрямована на створення „Триццарського Союзу”. Для чого? Аби захистити „свої народи” від ворогів. Яких — не говорилось. Хіба в монархів їх мало? Зрештою, „патріотична” преса Галичини про такі неприємні речі не любила писати. Навіщо комусь знати, що там собі думають французи про миролюбну політику цесаря, або що собі думає про неї хтось інший. У нас, слава Богу, своїх проблем по вуха. Наприклад, хто краще догодив цесарю — поляки чи українці? Хоч народ тут був ні при чому — цим іменем прикривалась його верхівка.

У цесаря теж було чимало своїх проблем. Особистих та сімейних. Сина Рудольфа щойно оженив. Той син виявився романтиком і опирався волі батька. Базікав, що існує якась любов і він хоче одружуватись тільки з любові. Однак здоровий глузд взяв гору, і Рудольф послухав батька...

Відвідини цесарем фабрики парафіну й церезину у Дрогобичі спонукали Івана Франка до написання циклу дописів про неї. Ці дописи письменник опублікував у газеті „Ргаса” — звичайно, польською мовою. Перша кореспонденція з’явилась у № 15, який вийшов 19 вересня. Франко вирішив оповістити те, чого цесар не бачив або вдавав, що не бачить... Замітка підписана „I. F.”. Зрештою, що там цесар? Автора турбує, що життя фабричних робітників на сторінках преси, у т. ч. й газети, яка присвятилась справі працюючих класів, досі зовсім не обговорювалось. „Цей факт, — зазначає І. Франко, — цікавий і водночас сумний. Він свідчить, що інтелектуальний рух у напрямі прогресу і визволення робітничого класу найменше притаманний був самій масі робітників. А тим часом у країнах Західної Європи саме фабричні робітники стоять на чолі цього руху! А в нас справа стоїть якраз навпаки. Перед ведуть складальники, кравці і взагалі робітники ремесел чи мануфактур, тоді як про фабричних робітників навіть і не чути. Чи у нас їх

немає? Наша молода буржуазія — така молода, а така спритна у замилюванні очей громадськості і фальшуванні правди! Кілька разів вона проговорювалася, що справді їх немає, але незабаром сама ніби соромилась цієї такої очевидної брехні — і замовкла. Зараз ніхто вже не сміє виступити з подібним абсурдом, але разом з тим ніхто досі не звертає уваги на те, як справді стоять справи з цими робітниками. Скільки їх? Як живуть? Скільки заробляють? Чи, що одне й те саме, як страждають? І як бувають експлуатовані?"

Ті дані, — як запевняв, — „ми одержали власними зусиллями з фабричних книг, з уст робітників, справою яких буде сумлінно доповнити ці дані там, де ми вкажемо на пропуски в поданому нам матеріалі”.

Конкретний матеріал про фабрику почав друкуватись з № 16, що вийшов 14 листопада 1881 року. У ньому писалось: „Йдучи з Дрогоби́ча бориславським трактом і обминувши пагорб, що піднімається над містом і являє собою ніби один чорноземний і добре оброблений лан, позільно спускаємось до річки, а перейшовши через лінію Дрогобицько-Бориславської залізниці, яка перетинає дорогу, побачимо перед собою декілька будівель, найжачених кількома високими димарями з червоної цегли, звідки весь час бухає чорний, смердючий дим. Високий паркан з дощок оточує довкола цю купу будівель, а цікаве око, яке хоче заглянути за огорожу, побачить, крім дахів і димарів, бодай лише високі стоси деревини, що складена під парканом і чекає своєї черги піти під котел. Підходячи ближче, відчуємо неприємний запах смоли, що б'є в ніс і здатний на хвилину повністю забити дихання тому, хто непривичаєний до нього. Але тільки тоді, коли ми підійдемо до самого паркана, до головних воріт, що мають дзвінок і дуже неохоче відкриваються, — при цьому з такою підозрілою обережністю, як якась творемна брама, — тоді тільки ми побачимо, що цими воротами входять цілі довгі ряди чорних, напівголих, одягнених в найогидніше лахміття людей, які в засмолених і огидно смердючих нафтою руках тримають буханці хліба і в'язки зів'ялої цибулі, сумних, згорблених, або ж якось дико, розпачливо веселих, — тоді лише мимоволі здивуємось, як ці люди можуть жити в такому вогнищі задушливого смороду”.

Читач навіть не підозрював, що він читає опис фабрики, на котрій невдовзі розгорнуться події повісті І. Франка „Борислав сміється”.

Згадані дописи завжди залишались на маргінесі уваги тих, хто писав про цю повість, і ніколи в жодні збірки творів Франка вони не включались. Уперше українською мовою вони були опубліковані в першій книзі 44-ого тому п'ятдесятитомного видання творів Івана Франка, що вийшов 1984 року.

Дрогобицька фабрика цезезину, парафіну та різних нафтових виробів була власністю панів Лейзора Гартенберга і спілки, Селіна Лаутербаха та Герша Гольдгамера. Ці прізвища вже зустрічались у бориславських оповіданнях Франка. Фабрика (згідно з австрійськими законами фабрикою можна було називати лише таке підприємство, на якому постійно працювало 30 і більше робітників) була заснована 1863 року і своїм розвитком та розквітом завдячувала новим технологіям та відкриттю нових копалень нафти і земного воску-озокериту в Бориславі, до якого якихось п'ять кілометрів та звідки й одержувалася вся сировина.

„Фабрика, — описував Іван Франко, — знаходиться біля самої дороги, що веде з Дрогобича до Тустановичів, на децю підвищеній рівнині між річкою Тисменицею і насипом Бориславської залізниці. Фабричні будівлі займають площу близько 1 квадратного кілометра. Вся ця територія, за винятком північної сторони, що межує з залізничним насипом, оточена високим парканом. З боку дороги знаходиться головний вхід і брама; зразу ж біля брами стоїть будка, де живе сторож. Входимо на подвір'я. З лівого боку знаходиться кілька поганеньких, але просторих будівель: стайня, возівня, помешкання робітників і клуня, що служить складом матеріалів; з правого боку тягнуться власне фабричні будівлі, переважно муровані, про які ми ще скажемо пізніше. Далі, аж до самої колії, тягнуться склади великих глиняних цистерн з нафтою, бутлів з сірчаною кислотою, яка використовується при очистці нафти, бочок землі з бориславських ям, з яких за допомогою відповідних засобів добувають земний віск. По всьому подвір'ю в різних напрямках проходять залізничні рейки, що полегшують транспортування”.

...Більше 120 років минуло від часу написання цих рядків, але на цій фабриці, яка тепер називається Дрогобицьким нафтоперегонним заводом, майже нічого не змінилося. Правда, тут давно не переробляють озокериту, не виготовляють тієї продукції, що виготовлялась тоді, та й взагалі тепер тут нема що переробляти. Запаси озокериту повністю вичерпані, колишні шахти загрожують Бориславу екологічною катастрофою, а запаси нафти, на котрій завод працює, зміліли вкрай. Родовище, яке на той час по запасах нафти займало четверте місце в світі, вичерпалось, хоча подібні родовища в інших країнах, звичайно, ще працюють і будуть працювати довго.

Тільки завдяки Іванові Франкові сьогодні відомо, як виглядала тоді ця фабрика. Ось перелік того, з чого вона складалася:

- „1. Дистилятні — перегінний цех, де нафта за допомогою дистиляції і під дією сірчаної кислоти очищується від земляних домішок і набуває чистого, безбарвного вигляду;

2. Рафінерія — основний цех, де також за допомогою сірчаної кислоти і різних пристроїв земний віск остаточно очищується, тобто де виробляється чистий білий віск (парафін);
3. Пресувальний цех, де парафін за допомогою гідравлічних пресів та інших пристроїв позбавляють характерного запаху смоли і залишків жирових часток і таким чином одержують чистий церезин, подібний до очищеного бджолиного воску, який застосовується для виробництва свічок під назвою „Apollo”, що в Росії використовуються у церквах, а тому головний збут ці свічки і церезин мають у Росії;
4. Ливарний цех, де з парафіну і церезину відливають свічки;
5. Цех, у якому з землі, видобутої з бориславських ям, що раніше відкидалася як непотрібна, а також з інших відходів нафтового промислу за допомогою відповідних пристроїв також видобувають земний віск, і то в досить значній кількості, — до 20 %. Це недавній винахід теперішнього директора фабрики Ван Гафеля, який одержав патент на виключне виробництво цієї продукції. Цей цех займає найбільше місце на фабриці, але відвідування його сторонніми суворо заборонене. Крім цього, тут знаходяться:
  6. Дві кузні.
  7. Одна бондарська майстерня.
  8. Одна столярна майстерня”.

Рушійною силою фабрики є пара, яку виробляють п'ять парових котлів, на що вказує „Звіт торговельно-промислової палати” 1867 року. Стільки ж їх фіксує і „Звіт...” 1873 року.

Яка потужність фабрики? Таких даних не вдалось роздобути, але відомо, скільки продано продукції: „У перших трьох кварталах цього року продано: церезину 1 954 000 кг, нафти 805 000 кг, парафінових свічок 192 000 кг. Беручи ціну цих виробів: церезину за 100 кг — 100 золотих ринських, парафіну за 100 кг — 95 золотих ринських, а пересічну ціну нафти за 100 кг — 146 золотих ринських, одержимо загальну суму приходу за всі три категорії цих виробів 3 243 650 золотих ринських за останні 9 місяців поточного року. Щоб дати певне уявлення про розмах торгових оборотів цієї фабрики, досить буде нагадати, що оборот усіх витрат і приходів за останні 9 місяців цього року становив 10 550 000 золотих ринських. Найбільшу частину церезину, 60-80% зазначеної вище суми, збуто в Росії, парафінові свічки і нафта тим часом знайшли повний збут у краї з тієї, напевно, причини, що на закордонних ринках американська чи й російська нафта майже цілком витиснула галицьку”.

Однак всі ці дані стосуються будинків, машин, устаткування, сировини та виробів. Це так званий „постійний капітал”. Але крім нього є ще друга, більш важлива частина загального капіталу. Іван Франко, опираючись на „Капітал” Карла Маркса, називає його „змінним капіталом”, чи робочою силою. Власне на цьому „змінному капіталі” зосереджує свою увагу Іван Франко, оскільки саме ця частина капіталу є тим джерелом, звідки беруться доходи і прибутки капіталістів. „Бо, — пояснює він, — готові продукти, в нашому випадку церезин, парафін, нафта тощо, надходячи з фабрики на ринок, містять у собі такі складники:

1. Вартість сировини, з якої вони були вироблені;
2. Певну частину вартості машин і устаткування, а також вартості дров вугілля і подібного, що використовувались при її (сировини) переробці;
3. Вартість праці робітників.

Відомо, що сума цих трьох вартостей повинна, як ціна, повернутися до рук власника, якщо фабрика має існувати далі в тому самому стані. Скільки матеріалу вийшло з фабрики у вигляді готових виробів, стільки повинно увійти знову у вигляді сировини для переробки, якщо фабрикант не хоче зменшувати фабрики і тим самим зменшувати своїх прибутків. Отже, частина грошей, яку він одержує за вироби на ринку, повинна відразу бути витрачена на сировину, і то частина завжди стала, поки розмір фабрики залишається той самий.

Так само на ремонт машин, будинків тощо треба витратити саме стільки, наскільки вони спрацювалися при виробництві проданих виробів. І тут капіталіст не має ніякого прибутку. Але йому залишається ще третя частина, тобто праця робітників. Відомо, що і праця в сучасному суспільному ладі є товаром, тобто вона купується і продається як будь-який інший товар. Але праця є товаром особливого роду. Це товар творчий, тобто вона є джерелом вартості і надає вартості усьому, до чого торкнеться. Вона наче чарівниця, яка одним своїм дотиком усе перетворює в золото. Кусок сукна коштує 10 золотих ринських, нитки, гудзики, тасьма й інші дрібниці 50 центів, використання знаряддя при виготовленні одного сюртука становить певний процент, що дорівнює 50 центам. Отже, сума цього „постійного капіталу” складає 11 золотих ринських, а готовий сюртук коштує 15 золотих ринських. Звідки ця надвишка — чотири золотих ринських? Це ціна людської праці, тобто праця кравця, яка додала сировині вартості на чотири золотих ринських.

Подивимося тепер, що робить капіталіст з тією частиною загального доходу, яка становить вартість праці робітників. Чи віддає він їм усю цю вартість у вигляді платні? Ясна річ, що не віддає і не може віддати, бо

якби віддав, то йому б нічого не залишилося. Що ж він дає робітникам? Замість усієї вартості він дає їм лише ринкову ціну праці, тобто дає їм лише стільки, скільки конче потрібно для їхнього життя. Але оскільки ця ціна з різних причин, які ми тут детальніше не будемо з'ясовувати, є дуже змінною, а власне в теперішній час змінюється і коливається, як віск, то і капіталісти намагаються змінити її, наскільки можна, на свою користь, тобто зменшити до можливих меж, або, інакше, як це звичайно у нас буває, нижче від того рівня необхідних життєвих потреб”.

Це, фактично, перша праця Івана Франка, в якій він посилається на працю К. Маркса, використовуючи її для пояснення, звідки беруться гроші. Очевидно, для її написання він використав вже напрацьований матеріал, який хотів видати у підручнику економії, над яким працював у Новій Скваряві улітку 1879 року, про що писав у листі до М. Павлика від 30 липня того року, та який так і не вдалося видати через брак грошей. Проте згодом, а саме 1883 року, частково переробивши матеріал, Франко видав на його основі популярну брошуру „Розмова про гроші і скарби”, яка з того часу не перевидавалася і не включалась у жодне з відомих зібрань творів письменника.

Завдяки Іванові Франкові відома й кількість робітників, які працювали на цій фабриці, та їх поділ, а також офіційна, спеціально фальсифікована статистика тієї кількості:

„Ми затрималися дещо детальніше на цьому загальному висновку, щоб пояснити нашим читачам головну суть нашого суспільного ладу. Тепер перейдемо до нашої фабрики.

Пересічне число робітників на цій фабриці 250, інколи кількість їх доходить до 300. В минулі роки, а саме в 1878 р., пересічне число робітників зросло до 280, а в 1879 р. зменшилося до 250. Відповідно до пір року найбільше робітників буває взимку (пересічно 300), а найменше під час жнив (пересічно 180-200). Але інколи „у виняткових випадках”, як висловлюється автор нашої інформації, число робітників доходить до 400. Нам цікаво знати, що це за виняткові випадки і як часто вони трапляються?

Робітники поділяються на постійних і поденних. Шкода, що в нашій інформації не подано, скільки перших, а скільки других. У „Звіті торговельно-промислової палати” ми натрапляємо на такі зовсім протилежні цифри. Так, у 1865 р. записано там 40 постійних робітників, 40 поденних, 2 бондаря, 2 столяра і 2 коваля, разом 86 осіб. А в 1870 р. бачимо вже тільки постійних робітників, 10 чоловіків і 15 жінок, 40 поденних робітників, 2 бондаря і 2 коваля, разом 69 осіб! Тобто протягом цих п'яти років, коли нафтовий промисел робив, можна сказати, найбільші

успіхи, ця найбільша в Дрогобицькому повіті фабрика, очевидно, занепадала, якщо так зменшила число своїх робітників і майже зовсім не збільшила кількості машин? Важко повірити! І справді, щасливий, хто не вірить! А втім, недалеко треба ходити, щоб виявити причину цього дивного, хоча в історії австрійської статистики зовсім не нового явища. Це проста річ. „Звіти” брешуть, хоч і не навмисне, а фабриканти брешуть навмисне, довільно зменшуючи число робітників, щоб не бути зобов'язаним виконувати § 85 промислового закону, який вимагає, щоб на кожній фабриці, де постійно працює понад 20 робітників, були каси взаємодопомоги, фонд інвалідів та інші подібні до них „гуманітарні” інституції. Але оскільки фабрикантів ніхто не контролює, вони, отже, подають, що їм заманеться, а в „звітах” усе друкується. І як же тут подумати про якусь правдиву статистику! І як же тут повірити нашим „вищим сферам”, які начебто піклуються про добро робітників і про поліпшення їхньої долі, але досі не подбали навіть про пізнання цієї долі і, друкуючи брехливу балаканину капіталістів, обманюють самі себе і увесь світ! А якщо дбають про добро робітників і щиро прагнуть покращення їхнього життя, то чому ж не намагаються принаймні перевірити ці статистичні дані, які подають у „звітах”? Чому не беруть прикладу з Англії, де давно встановлені так звані „фабричні інспектори”, люди, що присягли, кришталевій чистоті, незалежні, які здійснюють нагляд над фабриками, опікуються долею робітників і тримають під суворим контролем статистичні дані про стан фабрик? Тільки таким чином можна прокласти шлях до точної і правдивої статистики, а в нас про це ніхто й не думає”.

Для Галичини таким „фабричним інспектором”, на чесність і порядність якого надіявся Іван Франко, був призначений цісарем чех Арнольд Навратіл, який так само, як подібні інспектори в Англії, присягав на чесність... На жаль, Іван Франко більше до питання чесності статистики не повертався.

Вся ця інформація про дрогобицьку фабрику парафіну та церезину була опублікована у 15, 16 та 17 номерах „Ртасу”, які вийшли відповідно 19 вересня, 14 листопада та 11 грудня 1880 року. Наступна інформація з'явилась 10 лютого 1881 року (№ 2). У ній Франко продовжив розмову про робітників, поділ їх за видами занять, заробітну платню і їхнє „життя та становище”. Переважна частина робітників працювала на дистиляції та рафінуванні. В кузні та біля парових машин — 10-15 чоловік. До процесу долучено ще чотири бондарі та два столяри. Найменше серед робітників місцевих, тобто дрогобицьких. Якщо вони і є, то працюють виключно як ремісники. Взагалі кількість місцевих робітників ніколи не перевищувала 50 чоловік. Найбільше робітників з Дро-

гобицького повіту, зокрема з містечка Мединичі. Особливо багато мазурів з Жешівського повіту. „Ці мазури, — зазначає Іван Франко, — в нашій околиці відіграють таку ж саму роль, як робітники ірландці в Англії і китайці в Америці, тобто сприяють зниженню заробітної плати, і так уже дуже низької. Бо наймаються вони за дешевшу плату, ніж робітники українські, працюють швидше і краще від цих останніх, а живуть, наскільки це можливо, ще гірше і нужденніше, бо, незважаючи на мізерну плату, вони ще в стані заощадити і заощаджені гроші висилати додому”.

Щодо національностей поділ такий: українців 45 %, поляків 30 % (враховуючи машиністів і персонал канцелярії), а євреїв 25 %. Євреї, як завжди, уміють завоювати собі децю вигідніше становище і зайняті на легших роботах у ливарні і при пакуванні.

Кількість дітей від 12-15 років доходить до 18, з них 12 хлопців, серед яких 6 євреїв, і 6 дівчат, усі єврейки. Дорослих жінок 4, всі християнки. Звичайний вік решти робітників від 19 до 40 років, але найбільше робітників (70 %) віком 20-25 років. Денна праця триває від 6 ранку до 6 вечора, тобто 10½ години (1 година відводиться на обід і півгодини — на сніданок). Нічна праця триває від 10 вечора до 6 ранку, з двогодинною перервою від 12 до 2 — тобто 6 годин.

Плата залежить від різних умов, зокрема від пори року і пов'язаної з нею більшої чи меншої конкуренції робітників. Влітку вона децю більша, а взимку надзвичайно низька. Крім цього плата залежить і від якості та кількості виконуваної робітником праці, хоч залежність ця не така велика й тривала. Загалом постійний робітник одержує за день 70 центів, а поденний („дивільний”) — по 40 центів. Але це в найкращому випадку! Взимку платня падає для перших до 50 центів, для других — до 30 центів, а дуже важкої зими 1879 року впала навіть до 20 центів на день.

Капіталіст вміє звабити робітника. Якщо хтось хоче працювати понад встановлені 10½ годин робочого дня, то одержує за кожну додаткову годину 10 центів. Крім цієї угоди існують різні гуртові угоди, як, наприклад, при пошитті мішків від штуки чи при виготовленні бочок.

У 1866-1870 роках персонал управління і наглядачів налічував 10 чоловік, а саме 2 платних керівники по 1 золотому ринському на день, які, крім того, мали на рік 50 золотих ринських пільг або доходів; одного машиніста, що одержував 2 золотих ринських на день і річних пільг на 50 золотих ринських; одного помічника з платнею 75 центів на день і річних пільг на 40 золотих ринських; 4 веркфірерів (керуючих роботами) по 1 золотому ринському на день і 40 золотих ринських річних пільг; і нарешті 2 наглядачі з платнею 50 центів на день.

„Те, що ці цифри, — зауважує Іван Франко, — не зовсім правдиві і що не передають справжнього стану доходів тих людей, легко зрозуміє кожний, особливо зваживши, що платня постійних робітників також подана в розмірі 50 центів на день, тобто дорівнює платні наглядачів, тоді як насправді наглядачі, як „очі і вуха пана“, бувають далеко краще оплачувані, ніж звичайні робітники”.

Не мав Іван Франко даних про те, скільки і на яку ціну фабрика ввозить сировини; скільки коштують машини і як довго вони можуть працювати, поки зовсім не спрацюються, скільки фабрика споживає допоміжних матеріалів (дерева, кислот тощо) і за яку ціну; скільки платить робітникам.

„Маючи всі ці дані, — писав він, — ми тільки тоді могли б докладно підрахувати, скільки фабрика одержує з робітників, скільки плодів їхньої праці пожирає ненаситне горло фабриканта; тоді б тільки ми мали докладну цифрову картину експлуатації робітників”.

Відсутність тих даних письменник компенсував іншими, ще ціннішими для розуміння становища робітників та їх жорстокої експлуатації, яких немає в жодному з існуючих звітів. Їм і присвячені кореспонденції в газеті від 30 травня та 20 червня 1881 року. З них можна було зробити висновок, що умови, в яких фабрикант примушує працювати робітників, вражаючі. Фабрика була своєрідною тюрмою добровільного типу, адже робітникам протягом робочого дня заборонялося виходити за її межі.

„Оскільки робітникові протягом усього тижня, — зазначає І. Франко, — не можна виходити з фабрики, а кухні чи якоїсь їдальні там немає (нагадуємо, що фабрика досить віддалена від міста), то, ясна річ, що уся їжа робітників повинна складатися з хліба, горілки, цибулі, сиру тощо, тобто речей, які можна одержувати тільки у пана касира. Кожний робітник мусить їх купувати там, і при тому за ціну, дуже завищену, бо за хліб, який у місті коштує 15 центів, він платить тут 21 цент. Таким чином фабричні робітники змушені цілий тиждень бути на сухому пайку і харчуватися малопоживними продуктами (за винятком лише неділі, коли їм можна піти до міста і поїсти чогось гарячого), крім цього, вони змушені дозволяти панові касирові обдирати себе, щоб коштом свого здоров'я і життя збільшувати його зиск.

Що ж до помешкання, то четверта частина робітників мешкає в самій фабриці, тобто може за плату ночувати в брудному і темному сараї, про який ми згадували раніше. Він складається лише з однієї кімнати, без печі і меблів, крім дерев'яних нар, на яких усе ж таки не можуть поміститись усі, хто ночує, і ті, для кого місця не вистачає, сплять у

майстернях, на котлах, лавах або ж на землі. Решта немісцевих робітників (тобто половина всіх робітників фабрики) не має постійного помешкання і ночує чи то в шинках на лавці чи на підлозі, чи влітку під голим небом, а взимку в селянських сараях найближчого села Млинків. Остання ж чверть робітників, що має у місті або в недалеких селах дружин, ночує у себе дома. З жінками і дітьми на фабриці ніхто не працює. Одяг робітників, зокрема немісцевих, надзвичайно злидений і брудний, що, власне, викликане необхідністю, бо вони увесь час мають справу з нафтою, земним воском і різними предметами, що бруднять одяг. З цієї причини немісцеві робітники, йдучи до фабрики, одягаються в найгірше, призначене на знищення вбрання, якого за час роботи ніколи не міняють, поки зовсім не порветься і не спаде з тіла”.

Не обминув увагою Іван Франко й відвідин цієї фабрики цісарем та того, які наслідки мали ці відвідини для робітників.

„Щоб достойно прийняти найяснішого гостя, — оповідає письменник, — вони примусили робітників у вільні від праці хвилини не тільки чистити і прибирати всю фабрику, працювати над виготовленням тріумфальної арки з земного воску і т. д., але й „справили також для них нові мундири”, тобто блузи, штани і шапки з полотна, щоб пристойно показати цісареві свою робітничу армію. Робітники спочатку раділи з того щедрого дарунка і з ентузіазмом кричали „хай живе”, але скоро їхня радість вщухла, коли власники, надто високо оцінивши цей непрошений дарунок, почали вираховувати його вартість при виплатах із зарплати. Почалися ремствування і голосні нарікання, але на тому й закінчилось, а за цей подарунок робітники таки заплатили”.

Як відбиваються такі порядки, які панують на фабриці, та такі умови праці на здоров'ї людини? — запитує автор заміток „І. Ф.”. І сам відповідає:

„З того, що досі сказано про порядки на фабриці, легко здогадатися, що стан здоров'я робітників не може бути добрий. Вже сама неохайність і бруд без усього іншого є для людського здоров'я дуже шкідливими, особливо якщо люди змушені цілими тижнями без перерви в них перебувати. Додамо до цього задушливі випари земного воску і нафти, які людині, що до цього не звикла, можуть моментально забити дихання, далі, непоживні і важкі для травлення харчі, холод, і вологість, і різні впливи змін повітря, яким постійно підпадає значна частина робітників. Але все це — причини менш важливі, що не мають значного впливу на загартовані організми. Інші причини впливають значно сильніше. Часто лопаються і вибухають парові котли і дистиляційні труби, що тримаються весь час у робочому стані і ремонтуються „якнайощадливіше”, а кожен

такий вибух не обходиться без легшого чи важчого поранення зайнятих біля них робітників. Такі аварії трапляються дуже часто, майже кожного тижня! А крім того, гази, які утворюються при очистці нафти, а особливо при різних маніпуляціях з сірчаною кислотою, просто вбивчі, значною мірою підривають здоров'я робітників, на обличчях яких передчасна смерть швидко креслить свої безпомилкові ознаки".

Остання кореспонденція про фабрику не потребує жодних коментарів: „Щодо числа хворих ми не маємо жодних даних. А скалічених (певна річ, не легко) від січня до жовтня 1880 року було 8, серед яких 2 без надії на видужання. За попередні роки подано, що кількість таких каліцтв на рік не перевищує 15. Випадків раптової смерті останній рік не було. Зрозуміло також, що своєї лікарні фабрика не має, а скаліченим ні шпиталю не оплачують, ні якогось відшкодування не дають.

Щодо влади, то такі каліцтва вважаються чимось зовсім звичайним, дозволеним, бо слідства у таких випадках ніколи не провадяться: власті навіть не цікавляться, з чиєї вини скалічено людину і кого треба за це притягти до відповідальності. А втім, може бути, що наша невтомно-недремна влада, яка знає про кожен підозрілий лист, пересланий поштою в найдаліші закутки країни, не знає про такі дрібниці, як і не знає і про інші подібні до них; а з другого боку, фабриканти також не вважають за свій обов'язок публічно розголошувати будь-які криваві факти, що відбуваються в стінах їхніх підприємств.

Увесь лікарський догляд на фабриці обмежується тим, що раз або двічі на тиждень приїздить лікар і відвідує робітників. Найчастішими хворобами на фабриці є тиф і різні хронічні хвороби, зокрема малярія і грудні хвороби.

Нам залишається ще згадати про деякі фабричні урядження. Само собою зрозуміло, що ми не будемо говорити тут про позичкові або каси взаємної допомоги для робітників, про шкільки тощо, бо всього цього нема. Немає навіть того, без чого не обходиться жодна фабрика за кордоном, — постійного фабричного статуту. Наш робітник — мужицька душа — не доріс ще до статуту. Його можна без попередження вигнати з роботи, карати за будь-яке порушення, як кому заманеться. Шкода, що про це ми не маємо жодних даних, хоч, правду кажучи, зібрати їх при таких порядках було б неможливо. Ми знаємо лише те, що пани-наглядачі зовсім не шкодують кар для робітників і що кари ці двоякого роду: вигнання з фабрики, яке є дошкульною карою тільки для постійного робітника (за останні місяці нам повідомлено про три таких випадки), або ж штрафи, що стягуються при виплатах. Так, за кількахвилинне запізнення з робітника утримують 10 центів, за пиятику —

цілоденну плату, за деякі порушення накладають такі значні штрафи, що стягують їх періодично протягом декількох виплат.

Про стан освіти і моралі за таких обставин нехай буде дозволено промовчати”.

Закінчувалася кореспонденція такими словами:

„Страшні і важкі почуття охоплюють нас. Нам згадуються ті розумні і прекрасні промови наших панів-лібералів про розвиток крайового нафтового промислу. Зрозуміло, що цим панам добре балакати, бо цей промисел вони відчують лише у вигляді брязкоту, у вигляді грошей, які „не смердять”, на яких не видно сліз, крові, поту, деморалізації і злиднів сотень тисяч людей.

Але ви, браття — дрогобицькі робітники, — невже ви не відчуваєте своєї неволі, невже вічно думаєте гнути шию і терпляче схилитися, невже власні злидні не переконали вас, що сучасне „покірне телятко” не ссе не тільки двох маток, але й жодної?”

„Пани-ліберали” газети „Ргаса” не читали, а її мізерний тираж ставив під сумнів і те, чи почули його голос „браття — дрогобицькі робітники”. До того ж 6 номер за 1881 рік цієї газети від 20 січня було конфісковано.

Його, Франкове, „Не пора!” не було почуте. Від згаданих кореспонденцій у „Ргасу” до повісті „Борислав сміється” у „Світі” залишалося зробити один крок. Зрештою, він уже був зроблений. Другий і третій номер „Ргасу”, що вийшов 10 лютого (в ньому друкувались ці кореспонденції) повідомив, що 10 січня появилвся часопис „Світ”, а в ньому — повість „Борислав сміється”.

Розділ VI

ПОЧАТОК „СВІТУ”

„Отсе вже мало що не місяць, — писав Іван Франко Михайлові Драгоманову близько 18 листопада 1880 року, — як я обіцяв Павликові вислати для „Вольної спілки” дві дописи, одну про фабрику парафіни та керосини в Дрогобичі, а другу про середні (гімназійні та реальні) школи в Галичині. Але з дописями тими така халепа, що про фабрику одержав я дані дуже неповні і мушу їх час від часу поповнювати. Допись кусниками друкується в „Ргасу”, а скоро добуду повніші дані, то сей час зладжу і вишлю Вам. А щодо шкіл, то тут треба переписувати велике множество справоздань, з котрими я ще досі не готов”.

Зрештою, і Михайло Павлик також не дотримав свого слова. От, просив Іван Франко його вислати книжки, які там виходять, але нічого так і не дочекався. „Відай, нема у вас грошей на посылку абощо”, — робить висновок Франко. Треба чекати.

Однак у цьому листі є дуже важлива інформація, і всі оті розмови про книжки, „дописи” — це лише вступ. „У нас починається, — майже урочисто повідомляє автор Михайла Драгоманова, — щось немов живіший рух серед молодіжі. Белей задумав від Нового року видати нову часопись „Світ”. Часопись має виходити раз на місяць, об’ємом в 3 листи, а зміст белетристично-науковий. На наукову часть думається покласти більшу вагу, ніж досі кладено в наших часописях, а предмети мають бути трактовані по можності популярно, через що уникати буде ся переводів, котрі завсігди для наших мужиків а й для многих з інтелігенції трохи потяжкі. Крім того, думка є давати в кожному н[оме]рі на початку портрети всяких учених та заслужених людей з короткими звітками про їх життя й роботу. Се не обтяжить занадто бюджету, бо у нас є чоловік, що з дереворитів (надрукованих на папері) вміє знімати цинкографії, що прийдеться досить дешево. А главнее, була б заохота посторонніх людей, щоб читали. На перший раз задумано подати портрет Костомарова і рішено просити Вас о короткий начерк його життя, націхування, значення і напряду його творів. Будьте ласкаві і не відмовте нам як сього,

так і взагалі своєї підпомоги і вказівок у праці. Що газета своя у нас потрібна і що вона багато може причинитися до збудження і піддержання живішого руху серед молодезі і навіть серед люду, сього, бачиться, нема що доказувати. Але щоб до сього дійшло, треба попровадити її розумно і оглядно, і ось у тім згляді нам потрібна Ваша рада і Ваші вказівки. Ми хотіли б писати і одверто, не крутячи та фальшивлячи, і zarazом спокійно та науково, щоб прокураторія не могла за що-небудь причепитися. Задля того ми думали б на разі оброблювати питання менше дразливі, а важні, як, напр., питання, біологічні, психологічні та культурно-історичні, а з економічних також такі передовсім, у котрих найлегше мож зашититися цифрами та фактами історичними (питання про людність, про гроші і т. д.). Конечно, се на разі, і прочі питання не виключені з програму. Досі тільки щодо історії у нас не найшлось нікого, хто би взяв на себе знакомили нашу публіку з її новими поступами і методами. Знаєте, в нашім університеті історична наука безмірно далека від усяких ширших поглядів, і люди, виходячі з школи Ліске, можуть у найліпшій разі написати суху монографію „по подлинным документам”, але про історичну критику, про зв'язок між минувшим а теперішнім у них і казки нема. Так ото ж чи не прийняли б Ви на себе час від часу написати статейку, освічуючу історію, для нашої газети? От, хоч би, н[а]пр., Ваша стаття „Об изучении старинной истории”, печатана в „Жур[нале] мин[истерства] нар[одного] [пр]осв[ещения]”, доповнена і переладжена, була б дуже хорошим здобутком для нашої газети і вказала би нашій учащійся молодезі новий світ історичного слідження, котрий на нашім університеті не швидко хто її покаже”.

На час написання листа вже було обдумано і практичну сторону видання „Світу”. Зокрема, скільки людей буде працювати над часописом, які групи та якими питаннями будуть займатися. „Тиждень тому, — продовжує Іван Франко, — зійшлись були люди, щоб поговорити о виданні газети. Обговоривши напрям і другі формальності (правопись і пр.), згодженося на то, щоб редакція обнімала якнайбільше число охочих і робочих людей, котрі б поділилися на самостоячі групи, опрацьовуючі відрубні галузі: одна група для біології, друга для економії і наук суспільних, третя для антропології, четверта для белетристики. Щодо відділу антропологічного, ми віднесли до віденців і ждем ще відповіді від них. Прочі три групи зложені будуть тут у Львові. Кожна група складає і порядкує надіслані статті, припадаючі у її фах, і редактор обов'язаний містити їх без зміни, а морально відповідає за них (перед публікою, не перед судом) редагуюча група. До редактора належить тільки адміністрація і розклад статей у печаті. Якби Ви могли і були ласкаві взяти на

себе редагування відділу історичного, то дуже б нам то було наручно, і ми на Ваше жадання могли б час від часу висилати Вам деякі матеріали, яких би Ви зажадали і які найшлись би в нашій бібліотеці, а також слали б Вам для перегляду роботи історичні, якби тут які у нас найшлися (чого, однак, ніщо боятися). А якби Ви не могли прийняти того на себе, то й так, будьте ласкаві, не забувати про нас і часом досилати нам хоч ширші статті, а хоч би й коротші нотатки, як колись Ви досилали до „Друга”. Ми удались би й до д. Подолинського з такою ж просьбою, а тільки не знаєм, де він обертається. Не знаю також, де є П[авли]к, чи в Женеві, чи вже в Монпельє, і як до нього писати”.

Не міг Іван Франко не поінформувати Михайла Драгоманова, на чию не тільки моральну, але й фінансову допомогу розраховував, за які кошти буде видаватись „Світ”:

„А тепер скажу Вам ще дещо про грошові обставини нової газети. На передплатників на разі годі надто багато числити. У нас раховано на 100, се значить 400 р[инських] річно. Цілі ж кошти видавництва обраховано на звиш 800 р. Щоб покрити нестачую половину, рішено шукати людей, котрі б обов'язалися платити місячно по 1 ринському на піддержку газети. Таких людей треба би 35, а досі винайдено їх коло 20. Не знаєм, що скажуть віденці, на котрих ми числимо бодай на 5 людей платячих, а 15 пренумеруючих. У нас в семінарі духовнім дивним дивом зачинають рушатись люди — рішили пренумерувати і навіть складку робити на нову газету. Так само й прочі студенти дуже радо приймають сю думку, і чень, воно якось дасться удержати”.

Які насправді були гроші у видавців, прекрасно свідчить закінчення цього листа:

„І ще одно хотіли б ми просити Вас. Коли у Вас є зносини з Росією, чи не могли б Ви виеднати для нас яких газет або книжок. А то нічогісінько не мож дістати, а скільки вже ми написалися на всі боки! З журналів тільки один „Вест[ник] Евр[опы]” дістає „Лихвар”, ну, та нам з того користі мало — захопить Барвінський або хто, та й держить. А виписувати за гроші у нас нема способу”.

На яких дописувачів та на чию допомогу розраховував Іван Франко, можна хіба здогадуватись. Одним із тих, на кого він надіявся, був Федір Вовк, якому Франко писав у справі часопису декілька разів, але листи десь пропадали. Пороте один лист таки дійшов до нього і він дав на нього відповідь. „Простіть, що я, може, засміло, — писав Іван Франко в листі від 30 листопада 1880 року, — та беззглядно просив о поміч для нашої газети; у мене зовсім не було на думці обиждати кого-небудь абощо; я тільки, не знаючи, хто там є в Румунії, думав, що є наших

більше, то тому й писав. Не сердьтесь за мою гарячку — чоловік бажав би, щоб раз почався який живіший рух у нас, — то не раз і дурницю скаже або й зробить. У нас, впрочім, газета зможе, бачиться, існувати й при таких силах, які є досі: своїх зголосилося охочих до складок около 40, а з боку обіцяно 150 р. на рік, — на такий невеличкий розмір, який ми задумали, сього, чень, буде досить, — а й передплатники, чень, деякі найдуться. А за се, що Ви пописали листи, Вам щире спасибі, а й за те також, що обіцяєте праці свої слати. Газета наша буде призначена для людей, дуже мало вмючих, себто для молодезі і мужиків. Особливо в наукових статтях ми бажали б писати як мож популярніше і задля того виключаємо всякі переклади, а хочемо розказувати все по-свому. Конечно, згляди тутешньої цензури не дозволяють говорити, н[а]пр., в ділах економічних та політичних, все так, як би нам того хотілося, тож ми в тих ділах будемо мусили заходити з боків, говорити спершу про діла менш важні і менш дразливі (н[а]пр., про історію грошей, теорію людності, історію селянства і т. д.), а більше місця зато даватимем вістям статистичним про теперішнє життя люду та статтям по біології, історії культури і антропології. Отут-то би й Ваша стаття по Тейлору придалася. Се все, здається нам, були б питання цікаві і для інтелігенції і для мужика. А вже більше для молодезі, для заохоти до праці була б хроніка нових явищ в науці, критика і бібліографія — ті частки разом займати будуть зовсім невелике місце. Також невелике місце (найбільш $\frac{1}{3}$ об'єму) займати буде белетристика, повісті та вірші.

Думаю, що Ви згодитесь з тим програмом. Впрочім, отсе Ви пишете, що будете небавом у Відні, — то там побалакайте ширше з віденцями. Вони тож входять в редакцію, і до них належить самий важніший відділ — економія і статистика. Якби Ви мали яку замітку, то напишіть, і ми радо приймем Вашу раду. А якби, їдучи у Відень або з Відня, Ви могли бачитись зі мною, то звістїть, де і як, — хоть би й на вокзал, то вийду”.

Бажаючи, щоб про журнал довідались у слов'янському світі, Франко пропонує редактору журналу „Athenaeum” В. Спасовичу обмінюватися виданнями. (Цей журнал виходив у Варшаві з 1876 до 1901 року).

„Малоруська молодіж, — писав він у листі, датованим кінцем 1880 року, — котра, хоч сама вбога, задумала на власні дрібні складки видавати з початком 1881 р. місячну часопись літературно-наукову „Світ”, около котрої могла б зосереджуватись її праця наукова і змагання до чесної і щирої служби свому народові, просить вас о присилку свого цінного журналу „Athenaeum”. Бажаючи поставити свою часопись на широкій загальнолюдській і всеслов'янській основі, ми знаємо, що без живих зносин, без обміни думок з передовими людьми усіх слов'янських

пород ми не зможемо сього зробити. Тому-то, вважаючи Ваш журнал одним з найвиразніших представників думок передової часті польської суспільності, ми просимо Вас прислати його нам. Ми за те, з свого боку, радо присилатимем Вам свою часопись.

Адрес: Redakcja „Świta”, Lwów, ulica Ormiańska, L. 29, 3 piętro”.

31 грудня 1880 року Іван Франко кількома рядками повідомив про „Світ” і Михайла Павлика:

„У нас друкується газета „Світ”, — певно, вже знаєте від М[ихайла] П[етровича]. Досі не писав до Вас о ній нічого, бо не було коли, закручення. Видавець Б[елей]. Розуміється, д. Подолинського і Вас просимо до роботи. І-й н[омер] зашлем Вам, скоро вийде. Прощайте! Ваш Ів.”.

На Михайла Павлика він злий. „Я ще раз позволю собі пожаліти, — писав він у тому листі, — що Ви, виїхавши з Австрії, так ґрунтовно забули тутешні порядки і, сидючи в вольнім краї, тратите час і роботу (свою і других людей, зецерів) на друкування „Одвертих листів”, зайнятих переважно ділами особистими, не пояснюючих нікому нічого, поми-мо ясного способу говоріння”...

Іван Белей, видавець журналу, був ровесником Івана Франка і мав досвід видавничої та журналістської роботи. Він входив в оновлену редакцію журналу „Друг”, до котрого дописував свої твори, найчастіше публікуючи їх під псевдонімом Роман Розмарин, а відтак 1880 року замінив Івана Франка в газеті „Діло” і став вести відділ „Новинки”. Походив він із селянської родини, що мешкала у селі Войнилів на Станіславщині. Зі збережених генеральних каталогів слухачів права Львівського університету (ДАЛО, ф. 26, оп. 15) відомо, що він поступив на перший курс у зимовий семестр 1875/1876 навчального року, тобто тоді ж, коли й Іван Франко поступив на філософський факультет. Як і Франкові, йому була призначена стипендія з фонду Гловінського в розмірі 210 флоринів, а як сирота він був звільнений і від платні за навчання в університеті згідно з постановою Сенату університету № 189 від 27 жовтня 1875 року (Там само, спр. 61, арк. 6). Наступного семестру, який припадав на літо 1876 року (Там само, спр. 62, арк. 6), Іван Белей залишився без стипендії, і згідно з рішенням Сенату від 15 квітня 1876 року № 728 був звільнений тільки від половини платні за навчання. Стипендію з фонду Гловінського йому було поновлено в третьому навчальному семестрі, який припадав на зиму 1876/1877 навчального року і тоді ж повністю звільнено його від плати за навчання (спр. 63, арк. 6). У зимовому семестрі 1877/1878 року, який був для Івана Белея п'ятим, він надалі брав стипендію та був звільнений від плати за навчання. У тому ж семестрі Белей з вулиці Оссолінських, 10, що навпро-

ти будинку бібліотеки Оссолінських, перейшов жити на вулицю Вірменську, 17. Шість семестрів юридичного факультету Іван Белей закінчив навесні 1878 року (Там само, спр. 65, арк. 6) і далі навчання не продовжував, зрозумівши, що юриста з нього не вийде. І от при кінці 1880 року він стає офіційним видавцем і відповідальним редактором журналу „Світ”.

Журнал вирішено було друкувати у так званій зв'язковій друкарні, і вже в грудні журнал був зданий до друку. Іван Франко планував на першій сторінці помістити портрет Миколи Костомарова та оповісти читачам про цього великого українського історика, члена Кирило-Мефодіївського братства, товариша Тараса Шевченка. Про це він згадує у цитованому вище листі до Михайла Драгоманова, описуючи наміри видавництва, ділячись планами про те, що буде друкуватись найближчим часом, і прохаючи в адресата допомоги і підтримки. Під кінець грудня 1880 року — новий лист. „Вже тому звиш дві неділі, — писав Іван Франко, — як я написав до Вас лис[т], у котрім подав спис польських віршів з XVI, XVII і XVIII в., про котрий Ви споминали, і просив Вас о прислання якнайскорше біографійки Костомарова. Не знаю, що за причина, що Ви не відписуєте. Либонь, листа не дістали або що. А дуже би жаль, як Ви не дістали мого листа. Я другого відтак не писав, вижидаючи з дня на день Вашої відповіді. Прошу Вас затим, відпишіть швиденько, чи получили мій лист, і присилайте життепис Кост[омарова], бо 1 номер вже друкується”.

В кінці листа дописано:

„Відпишіть на адрес: Іван Белей, уліця Жолківська, ч. 28, або на адрес ред[акції] „Ргасу”, де я тепер живу”.

Очевидно, більшість матеріалу вже була надрукована, коли нарешті М. Драгоманов прислав фотографію Миколи Костомарова та його біографію.

„Лист Ваш і посилку ми дістали і дуже дякуєм, — повідомляв Іван Франко в перших числах січня 1881 року. — Життепись К[остомарова] дуже цікава, і ми містимо її без найменшої зміни стилістичної, тільки що в 1 номері ціла не зміститься, в слідуючій буде докінчення. Та тільки жаль, що Ви кажете, що слідуючі два місяці не будете могли дослати нам нічого, а ми якраз, задумавши подати в 2 н-рі портрет Гоголя, хотіли просити Вас о його життепись, а то хоч би коротку характеристику. Невже ж таки не зможете написати де що про нього? Якби тільки мож, то, будьте ласкаві, напишіть!”

Щоб не було подібної затримки на майбутнє, Іван Франко просить роздобути для часопису кліше портрета Марка Вовчка та її біографію. Матеріал про неї планується на п'ятий або шостий номер. Марко

Вовчок ще жива. „Якби були у Вас або у кого-небудь зв'язки з нею, — просить він, — то, будьте ласкаві, похлопочіть. Конечно, се як змога й воля Ваша, та тільки у нас зв'язків з нею ні в кого нема, а сказати дещо про ню, бачиться, варто. Чи як Ваша думка? Ждемо Вашого письма.

П[авли]к дуже розгнівався на нас за те, що ми поважились висказати неприхильний суд о його листі, і поквапився зірвати з нами всякі зносини. Я написав му письмо. Те, що Ви кажете, що лист зробив би своє, коли б масою пішов між людей, може, й правда, та тільки іменно на тім і стоїть діло, що ніяк його пустити між людей. Та й, впрочім, особиста прикраска цікава і зрозуміла була б тільки для людей, знаючих особисто П-ка і його обставини, а таких людей і в самій Коломийщині надто мало, щоб треба було для них аж друкувати лист”.

Драгоманов у своєму листі радив Іванові Франкові поїхати в Київ і там пошукати кошти на видання газети. Він також радив зустрітися і переговорити з Володимиром Антоновичем, який, повертаючись до Києва, проїжджав через Львів. „З проїжджим д[оброді]єм, — відповідав Іван Франко, — бачився і віддав Вашу карточку. Просив переказати, що лист тільки один дістав у Венеції, петиції пришло, але пізніше, так як не швидко зможе їх добути. Переказав від Вас щодо посилки друків, котрі, скоро видобуду, то й зашлю Вам по часті. Щодо подорожі кого з нас у К[иїв] виражався досить холодно, хоч, впрочім, не мав нічого проти того і просив заїжджати прямо до себе. Щодо нас, то діло таке: поїхати б мож тільки з нас котрому: мені або Б[елеєві]. Тільки ж Б. — військовий і як редактор „Світу” не може видалюватися на довший час. Значиться, лишаюць тільки я. Та й то мені зробити б се в найближчих місяцях, так як весною Б. їде на село, а мені, здається, прийдеться підписувати редакцію, і знов годі буде рушитись. Не знаю тільки, чи тепер моя подорож здалась би на що, коли там людей мало. Впрочім, напишіть, як Ви про се думаєте і куди, по-Вашому, мені б удатися та й з яким ділом, то я готов поїхати, хоч і за своїм паспортом”.

10 січня 1881 року часопис, про якого стільки було мови в листуванні між Іваном Франком та Михайлом Драгомановим, нарешті вийшов. Журнал представлявся, як „ілюстрована літературно-політична-наукова часопись”, котра виходить раз у місяць кожного 10 числа, редакція і адміністрація знаходиться за адресою: вул. Жовківська, ч. 28, вартість одного числа 40 крейцерів, передплата на рік виносить 4 золотих, на півроку — 2 золотих, на квартал — один золотий, а „спотреблені рукописи не звертаються”.

На першій сторінці часопису було вміщено портрет Миколи Костомарова і початок повісті „Борислав сміється”, котра була підписана

„Ів. Франко”. Відразу після уривка цієї повісті був надрукований вірш С. Верниволі, за ним ішов вірш Івана Франка „Не винен я тому, що сумно співаю”. (Він був написаний 9 травня 1880 року). Поет підписав його псевдонімом Мирон^{***}. Цей вірш відкривав поетичний цикл під назвою „Скорбні пісні”, що ввійшов у друге видання збірки „З вершин і низин” 1893 року. У ньому поет розкриває стан своєї душі — перечуленої і зболеної:

Не винен я тому, що сумно співаю,
Брати мої!
Що слово до слова нескладно складаю —
Простіть мені!

Не радість їх родить, не втіха їх плодить,
Не гра пуста,
А в хвилях недоли, задуми тяжкої
Самі уста

Їх шепчуть, безсонний робітник заклятий
Склада їх — сум;
Моя-бо й народна неволя — то мати
Тих скорбних дум.

Другий вірш цього циклу під назвою „Бувають хвилі — серце мліє” вперше було надруковано в № 6 журналу „Зоря” за 1883 рік, хоч Франко написав його 2 квітня 1880 року. Третім віршем циклу є перлина поезії Івана Франка „До моря сліз, під тиском пересудів”... До цієї теми поет ще не раз повертатиметься на своєму творчому шляху. Ця поезія теж датована 2 квітня 1880 року.

У журналі була також стаття Івана Белея „В адін час”, спрямована проти москвофільства. На десятій та одинадцятій сторінках — Франковий переклад вірша Некрасова „В селі”, підписаний псевдонімом Мирон^{***}. В основі поезії — невтішна розмова двох жінок про їхню гірку долю.

У цьому ж часописі вміщено початок статті О. Кониського „Відчити з історії русько-українського письменства ХІХ віку”, підписаної „К.” Стаття починалась аналізом стану поезії до Івана Котляревського. Розпочато також публікацію історичного нарису „Як розвивалися погляди людські на звірів” Володимира Олеськіва. Ця стаття, підписана „Володимир О.”, ще довго буде друкуватись на сторінках часопису, приносячи чимало клопоту видавцям, оскільки її автор не вельми по-

спішав у її підготовці з номера в номер. На п'ятнадцятій сторінці часопису був надрукований початок біографії Миколи Івановича Костомарова. Хто був автором цієї біографії, не повідомлялося. Продовження біографії редакція обіцяла надрукувати в наступному номері.

В цьому ж номері Іван Франко опублікував свою „статистичну студію” „Промислові робітники в східній Галичині і їх плата р. 1870”, написану на основі аналізу довідника „Bericht der Handels- und Gewerbekammer im Lemberg über den Handel und die Industrie so wie deren Beförderungsmittel im Kammerbezirke für die Jahre 1866-1870, erstattet an das hohe k. k. Handels-Ministerium” („Звіт торгово-промислової палати у Львові про торгівлю і промисловість та сприяння їм окружною палатою за 1866-1870 роки, представлений високому ц. к. Міністерству торгівлі” — нім.), виданого 1873 року. Цим довідником Іван Франко користувався і при написанні статті про стан робітництва на фабриці парафіну й церезину, яку друкував у газеті „Ргаса”. Стаття „Промислові робітники в східній Галичині і їх плата р. 1870”, підписана „Ів. Франко”, змальовувала реальну картину робітничого життя.

У розділі „Критичні замітки” містились рецензії Володимира Козовського, підписана „В. Корженко”, на книжку В. Б. Антоновича „Очерк великого княжества литовского до половины XV столетия”, що вийшла у Києві 1878 року, та рецензія Івана Франка („І. Ф.”) на книжку Омеляна Огоновського „Studium auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache” („Студії в галузі української мови” — нім.), видану 1880 року Товариством ім. Т. Шевченка у Львові. У цій статті Іван Франко, даючи в загальному позитивну оцінку цій праці свого вчителя, одночасно зауважив, що вона „всюди держана дуже об'єктивно і окрім згаданих уже загальніших думок про відрубність малоруської мови від російської і польської не доходить ніде до більше загальних, філософічних виводів, котрі могли б обходити ширший круг читачів”.

Закінчувався „Світ” коротким словом „Від Редакції”: „Пускаємо в люде перше число „Сьвіта” без шумних програм. Статті, уміщені з нинішнім числі, висказують програму „Сьвіта”. Всяке чесне і совісне починане стрічає противника, — але стрічає і прихильника. Тож і ми надіємося, що не останемо без прихильних нашому видавництву, — і для них і при їх помочи чей остоїмось в нашій нелегкій роботі”.

Майже весь номер був заповнений творами Івана Франка. „Борислав сміється” ще нічого цікавого не обіцяв. Уривок закінчувався пригодою і каліцтвом Бенедя Синиці на закладах дому в Дрогобичі.

Про вихід часопису повідомило чимало газет. Перший номер Іван Франко послав для оцінки Михайлові Драгоманову. Той, як завжди,

затягував з відповіддю. „Дуже б ми раді знати Вашу думку про наше видання, — не витримує Іван Франко і 29 січня 1881 року пише йому повторний лист, — і як би Ви радили далі вести його? Досі воно розходиться не зле: передплатників є зо 150, — звісна річ, замале ще число, що з того мож вдержати без дефіциту. З К[іе]ва обіцяно нам підмогу письмом і пр., та досі нічо нема, навіть не діслано продовження „Відчитів”, так що після 2 н[оме]ра вже статті сеї не стає. Ми післали в ковертах в Петерб[ург] до редакції „Вестн[ика] Евр[опы]”, „Зап[исок]” і до д. Цвітк[овського], — досі ані слова, ані ніякого знаку не маємо і не знаємо навіть, чи подіставали. Так само вислали ми до д[обродій]ки О. Косач. В К[іі]в же передали оказією.

Ми писали в Петерб., просячи о присилку за гроші портрету Гоголя (кліше), але, звісно, нічого не відписано. Таким світом в другім н-рі ми мусили містити портрет Золя. Не гарно то, але що діяти? Гоголя будемо старати аж до третього н-ра і на той час просимо Вас о життєпис.

Чи д. Вольськ[ий] є де? Він обіцяв нам засилати дещо, книжки та газети, і жаль, що досі нічого нема. А то у нас і грошей нема, щоб купувати, — я й так за послідне передплачую „Kosmos”, щоб знати хоть біжучі речі в пригодництві. А щодо наук суспільних, так тут у нас нічого-гісінько нема. От Маркс новий вийшов, случайно дізналися, та бо коштує 15 марок, — відки взяти таку суму? А видаючи часопис, годі обійтись без усяких новостей. І так лихо, що суспільно-економічна часть у нас майже зовсім не заступлена, а від віденців мало що мож надіятися, — принаймні самі вони й не роблять нам надії на статті по теорії сусп[ільно]-економічній, а ми хотіли б звільна подати цілий цикл таких статей по всім важнішим економічним питанням”.

Одночасно з тим листом Франко послав листа і Михайлові Павлику...

Михайло Павлик вважав, що Іван Франко повинен одружитися з його сестрою Анною. На думку Павлика, вийшовши заміж за його друга, Анна буде захищена від „посіпак і недостатку”. Лист Франка щодо цього питання вперше опублікував сам Павлик у третьому томі своєї „Переписки” (с. 334-336).

„Дивно мені на душі і чогось страшно, — признавався Іван Франко. — Не беріть сього з невластивого боку. Мені не йде о власне чуття, о власне, так сказати, серце, — чорт з ним. Ви знаєте, може, що я здавна досить скептично відносився до Вашого жіночого питання; все мені здається, що в тім згляді у нас тепер навіть для людей переконаних і бажаючих найбільшої свободи чувства і життя мусять все-таки при розв’язці власного питання жіночого переважати згляди практичні. Отаке й моє з Анною. Практичний згляд каже: охоронити її від посіпак, від

нужди і всякого силування дома, і сього було для мене досить, щоб приречи подружитись з нею. Я Вам давно писав, що се зв'язок не з любові, зв'язок не по теорії. Але хіба ж се важна річ? Хіба ж усе наше життя іде по теорії? Набик з тим! І тепер, коли рука моя дрижить, пишучи ті рядки, будьте певні, що не те бентежить мене, а інші, практичні згляди. Я чую всю вагу нового становища, всю фальшивість мого положення супроти родин і своєї, і Вашої. Але й се ще байка. А тільки, бачите, чи здужаю я іменно зробити те, чого підіймаюсь, чи здужаю забезпечити її від посіпак та від недостатку, я, сам ні в сім, ні в тім не обезпечений? Візьмим, що піду жити до Косова; чи думаєте, що тамошній староста не буде й зі мною робити раз у раз то, що з нею? Чи навіть шлюб наш буде для нього чимось, що всилувало б його респектувати нас? Та й ще друге — як жити, з чого жити? До польової роботи у мене, як знаєте, мало сили і зовсім нема вмілості. Чи за плугом піду, чи косою потягну, чи що? А жити де-небудь у місті — з чого? З її зарібку? Се, призна-сте, крайня недоречність. З писання повістей? Коли ж бо за них ніхто не платить. Адить, я от, що досі живу у Львові, то вже маю звиш 100 р[инських] довгу, та й то живу як пес, у нетопленій хаті, картофлею та капустою, та й то на кошт робітника. І що тут думати про майбутнє? Одна рада — йти до Нагуєвич, там ще у нас ґрунту трохи більше, але чи буде життя? Я, з свого боку, — що я, зеро, я здавна вчивсь коритися, тулитися в куті, зносити життя з усякими людьми, — я затим не входжу в рахунок. Але другі?.. Впрочім, мені здається, що май я запевнений, хоть який невеличкий заробок літературний збоку, я би з Анною міг жити в Нагуєвичах дуже спокійно і гарно. Але тут, як бачите, дві штуки: раз, що що на те скажуть Ваші мама і менша сестра? А друге, що щоб мати який-такий заробок з літератури, треба 1) щоб у нас була література, т. є., щоб була читаюча публічність, купуюча книжки та газети, а до того треба, щоб упав кордон між Галичиною а Україною, — а се, бачите, яка далека штука, а 2) треба в тій будущій літературі вибороти собі хоть яке-таке місце, щоб не писати статей і повістей надармо, мишам на снідання. Страшно подумати, яка-то машина мусить рушитися, щоб чоловік, одно малесеньке колісце, міг також і собі рушатися.

Ви не скажете, щоб я спав, лінувався до якої-небудь роботи, щоб коли-небудь стратив надію або віддавався пустому самокритикуванню, котре позором критичного скептицизму маскує лінь та неохоту до праці. Признаєте, що я хоть часто й дурниці роблю, але все роблю — та тільки що з того? Хіба мені, окрім морального вдовольства, від того чим-небудь легше? Та, впрочім, чорт побери, про себе я не дбав би, — будь я сам собі, я би й не думав о тім, а йшов наперед з зав'язаними

очима. Але на таке в'язатись з другою людиною, котрій би іменно хотілось влегшити і її важкої долі?..”

Ах, коли б щось змінилося. „Коли б мені можна було де-небудь дістати роботу літературну хоть на 50 р. місячно, або й на менше, то здається, що ми вижили б з того обое, а тоді доля наша запевнена. А як ні, то коб хоть було де містити повісті та статті, котрі я писав би, сидячи на селі, щоб мати хоч яких 400 або й 300 р. річно для підрятунку господарства, то й тоді, може б, воно якось було, хоч до ліпших часів. Але що ж, до всього сього тре ждати, добиватись, задовжуватись і ще вчитись”.

Анна приїхала у Львів. Без копійки на прожиття. Мусив визичити зі „Світу” хоч трошки для неї. На більш рішучий крок не відважився...

Другий номер „Світу” вийшов, як і заповідалось, 10 лютого 1881 року з портретом Еміля Золя на фоні продовження повісті Івана Франка „Борислав сміється”, яке завершувалося розмовою Германа з Леоном про сватання їх дітей. За тим сватаннями відразу йде вірш „Моя любов”, підписаний, як, зрештою, і всі поезії Івана Франка, псевдонімом Мирон^{***}. Вірш датований 27 червня 1880 року і має дуже характерне закінчення:

І чи ж перечить ся любов
Тій другій а святій любови
До всіх, що ллють свій піт і кров,
До всіх, котрих гнетуть окови?

Ні, хто не любить всіх братів,
Як сонце боже, всіх зарівно,
Той щиро полюбить не вмів
Тебе, коханаю Вкраїно!

У збірці „З вершин і низин” вірш включений у цикл „Україна”.

Чергову їдку сатиру на москвофільство надрукував Роман Розмарин — Іван Белей — у розділі „Сатиричні очерки”. Його „очерк” називався „Песиміст найтяжчого гатунку”. Корженко опублікував переклад „Побрехеньки” Горация, а О. Кониський, підписаний „К.”, таки встиг надіслати продовження „Відчитів” з історії українського письменства XIX віку, зосередивши в ньому свою увагу на поезії І. Котляревського. Мирон^{***} помістив вірш „Всюди нівечиться правда”, написаний 6 квітня 1880 року (згодом він був включений у цикл „Думи пролетарія” збірки „З вершин і низин”).

Продовжив другий номер друкувати й статтю Володимира Олеськіва „Як розвивалися погляди людські на звірів”. Друкувалась III, IV, V, VI та VII глави цієї статті.

Життєпис Еміля Золя та огляд його творчості подав Іван Франко.

Помістив часопис і твір „Сербське царство і турки” Софрона Крутя, який був автором цікавих статей „Чорногорці в Герцеговині. Записки українського добровольця” („Правда”, 1878 р.) і „Війна Славян с турками 1875-1878 рр.” („Громадський друг”).

Іван Франко також подав дуже цінний і цікавий огляд української літератури за 1880 рік, згадавши в ньому про вихід „Співомовок” Ст. Руданського, повісті Івана Нечуя-Левицького „Бурлачка” та видання всіх творів друга Тараса Шевченка Я. Кухаренка з Кубані. Згадано в огляді і про видання третього тому праць М. Максимовича (про українську літературу), постановку п'єс „Ой не ходи Грицю та й на вечорниці” та „Дай серцю волю” Кропивницького.

Такий доробок приніс Україні, котра стогнала під гнітом цензури та заборони українського слова, 1880 рік. Галицькі письменники видали „Стародавній Галич” Шараневича, від якого пахло нафталіном, та „Гальшку княгиню Острожську” того ж автора. Це вийшла праця О. Огоновського німецькою мовою, що рецензувалась у попередньому номері „Світа”. Більш нічого, вартого уваги. Різко відізався Іван Франко про цілком некваліфіковану працю свого колишнього вчителя з Дрогобича Івана Верхратського „Замітки про взаємини руського язика і народної літератури”, друковану в „Денниці”, котру сам Верхратський і випускав.

„Світ” першим серед часописів підняв питання про трагічний стан українських архівів. Саме про це йшлося у невеличкій статті невідомого автора „Центральний історичний архів у Харкові”.

Якось пані О. Д. з Ц. запитала, чи нема ще повного видання творів Франка, і редакція відповіла, що повного видання нема, але в редакції можна набути „Борислав” у двох томах з 1877 року, „На дні” (14 книга „Дрібної бібліотеки”) з 1880 року, „Каїна” Байрона в перекладі І. Франка (4 книга „Дрібної бібліотеки”), а також „Думи і пісні найзначніших поетів” („Дрібна бібліотека”, 5 книга). Окремого видання повісті „Воа Constrictor” і „Фауста”, що друкувався в „Правді”, також нема. Редакція часопису також вибачилась перед читачами за те, що у попередньому числі у вірш „Всюди нівечиться правда” вкралася помилка: у п'ятій строфі замість слова „весною” було надруковане слово „зимою”.

Невдовзі Іван Франко отримав листа від Михайла Павлика. Це була відповідь на його лист стосовно одруження з Анною. Михайло

Павлик бачив причину відмови в тому, що Франко ще й досі не викинув собі з голови Ольгу Рошкевич.

Щоб допомогти як не грошима, то хоч порадою, М. Павлик пропонує Франкові почати друкуватися в Росії. Треба, наприклад, видати там „На дні”. Він перекладе цей твір на російську, переробивши дещо, і, може, вдасться його надрукувати в „Слове” та „Вестнику Европы”. Павлик також радить писати до російських еміграційних видавництв новини з Галичини. Крім того Павлик, який чувся в ролі видавця та перекладача, пропонує Іванові Франку написати біографію. На всі ці поради письменник відповів у листі від 20 лютого 1881 року. „Щодо друкування повістей у російських журналах, — писав він, — то мені здається, що ледве що з того буде. Впрочім, стрібувати не завадить. Тільки ж, перероблюючи „На дні”, чи роздумали Ви добре, що вийде з такої переробки? Так, як воно є, то ціла штука, по-моєму — ряд типів наших пролетаріїв, починаючи від інтелігентного, аж до найнижче заточеного. Героя виразного нема, а Темера і Бовдур, дві крайності в одному ряді, висунені наперед тільки в артистичній цілі, щоб зв'язати все в цілість, надати всьому одноцілий інтерес і викликати одноціле враження. Чи зможете доконати того самим одним Бовдуром? Я дуже цікавий. По моєму поняттю головною особою міг би Бовдур бути тоді тільки, коли б був єдиною особою, — а тоді вийшла би не живопись „дна”, а патологічна студія, що далеко не одно і те саме. Впрочім, я кажу ще раз, се мое задивлювання, — може бути, що Вам удасться винайти якусь щасливу противагу сьому патологічному характерові, от хоть би в Митрі. Тільки ж на всякий спосіб, для чого Вам конче захотілось викинути з ряду інтелігентного пролетарія, сього я не знаю. Може бути, що списаний він блідіше або неправдивіше других, але тут рада — поправити штрихи, та й годі. Впрочім, як кажу, робіть, як Вам видається відповідним.

Жадаєте, щоб я описав Вам своє життя, і завдаєте мені тим великий сук. Що Вам написати? Хіба то, що вродився і живу досі, — більше нема що. Вродився 1856, ходив до гімназії в Дрогобичі, — та й ось і все. А се хіба ж зацікавить кого? Життя такого, про котре мож би розказати якісь факти (окрім хіба такої беліберди, яка розказана в Темері), у мене не було, — значить, чорт побери минуше. Розуміється само собою, що й будуще нічим не краще рисується передо мною, так що другий факт мого життя буде хіба: вмер тоді а тоді, — ну, але сього, leider (на жаль — нім.) ще досі не було, значить, і балакати о нім ніщо”.

Іван Франко мешкає в Йосифа Данилюка. Чекає, щоб потепліло, а тоді махне до Нагуєвич. Але, щоб поїхати, треба грошей. „Я задумав, — пише він у тому ж листі, — взяти на себе переклад і друкування книжки

доктора медицини „Основи суспільної науки”, написав уже в тім ділі до Лім[ановського], напишу ще й до автора. Книжка сама, хоть мальтузіанська, а таки, переведена як слід, могла б зробити своє, а проти помилок автора мож би висказатися в „Світі” при її розборі. Главное — мож би дещо заробити”.

Нічого з того не вийшло. 8 березня Іван Франко (ІЛ, ф. 3, № 1604, с. 23-26) звернувся до Б. Лімановського, який переклав і 1880 року видав в Женеві польською мовою книжку англійського лікаря Чарльза Роберта Драйсдейла „Zasady nauki społecznej” („Основи суспільної науки” — польськ.) з проханням про дозвіл на переклад і видання цієї книжки українською мовою. Але невдовзі отримав від Лімановського негативну відповідь.

На пропозицію М. Павлика пускати „Світ” між мужиків, щоб ті купували, і тоді надходив би якийсь гріш на прожиття, Франко відповів чітко: „Світ” друкується для молодіжі і інтелігенції, а то з двох причин, добре Вам звісних: 1) нема кому писати популярно, та й, пишучи популярно, треба б говорити й договорювати до кінця, чого у нас не можна. 2) Популярної часописі навіть з тими думками, що „Світ”, не пустили б, коли за „Батьківщину”, навіть пущену, арештують мужиків по селах. А впрочім, і пренумерантів з люду нам годі б добути. А поки що ми друкуєм, що є, — будуть нам достарчені статті більш популярні, ми не тільки надрукуєм їх, але й передруки зробимо і хоч таким способом розширимо й між народом. Впрочім, зважте й те, чи у нас не треба передовсім прояснити в головах деяким з інтелігенції, поки зачати говорити до люду. Передовсім, тепер, крім двох-трьох людей, у нас попросту ніхто й говорити не міг би вже не за про незнання форми, але за про незнання самих елементарних понять. Ну, а з такою „партією” далеко не заїдеш. А друге, будьте певні, що ми непопулярні речі друкуєм не зумисна, але тому, що не маємо других. З України ні словечка, хоть обіцяно гореми-тереми і хоть ми писали й листи на всі боки. Вовк обіцяв, досі теж нічого. Один М[ихайло] П[етрович], що прислав життєпись. Віденці теж досі нічого не поставили, хоть обіцяли редагувати економічну часть. Значить, як усі відцураються, хоть би для того, що перші н[оме]ри редаговані плохо, то дальші будуть ще пліхші. Адже се не наша з Б[еле]єм особиста справа, а, впрочім, коли зійде на нас двох, Олеськова та Даниловича, то ми заповнимо наполовину белетристикою, а наполовину непопулярними статтями”.

І попри різкий тон просив допомоги. „Ми, — писав вже чемним тоном, скеровуючи свої слова до М. Павлика та С. Подолинського, — хотіли б в найближчих н-рах „Світу” містити портрети: Лисенка, Марка

Вовчка, Максимовича, Гоголя і пр. Отож фотографії Лисенка, Гоголя у нас є, о біографію Гоголя ми просили М. П., — Вас же просимо, чи не мож би де там у Вас або через Вас дістати портрети (фотогр[афії]) Максимовича і Марка Вовчка, а також чи не подали б Ви нам коли вже не цілі біографії (що було б дуже пожадано), то бодай деякі дані до життя і характеристики ось яких людей: Лисенка, Нечуя, Максимовича, Марка Вовчка, Антоновича, Добролюбова. Може б, в разі потреби, могли б й Ви від себе написати в Женеву, — може б, пані Маркович, якби хто написав до неї, й сама б дещо написала про себе абощо. Я вже писав о тім М. П., але він, здається, був слабкий, тож я боюсь його обтяжувати своїми орудками. Зробіть, прошу Вас, що буде мож, — особливо щодо Марка Вовчка, ще раз Вас прошу. З російських людей ми подамо небавом портрети Пипіна, Достоевського, Некрасова, Добролюбова і Чернишевського, якби де у кого з Вас були які дані про їх життя, то пришліть якнайшвидше. Конечно, ліпше було б вперед своїх, але залежати буде від того, чи і які портрети будуть у нас під руками. З іностраних ми думали б пізніше подати наперед таких, що писали про Україну, а затим Рамбо, Елізе Реклю і др., — розуміється, їх портрети і життєписи вистарати Вам не буде трудно”.

Вже готується до друку третій номер „Світу”. Іван Франко надіється, що врешті дістане від Михайла Драгоманова необхідний для часопису матеріал. „Жаль, — писав він Драгоманову 21 лютого 1881 року, — що Ви досі не прислали нам нічогосінько: ні письма, ні друку. А ми з дня на день і надіємся, та й писати раз за разом не смієм. От тепер уже всі: і „Просвіта”, і ред[акція] „Науки” — підіставали „Громади” І книжку, а ми ще й V не маєм, а I й на очі не виділи. Може бути, що ми, яко свої, то й повинні бути послідні, а тільки ж тамті все-таки, здається, менше користатимуть з Ваших видань, ніж ми. А може, Ви й післали вже, та тільки так, як попередню картку кореспонденційну, адресовану: „Вірменська, ч. 9”, а се є іменно церков вірменська, так що картку Вашу довго носили по місті, поки зайшла в руки редакції. Просимо Вас, адресуйте добре, а як що вишлете, то, крім того, звістить рівночасно карткою, бо буває і так, що посилки під бандероллю, адресовані до редакції, лежать в окремім бюро, — а коли на таке прийде, н[а]пр., редактор „Пролому” Марков, то той забирає все, чи до нього адресоване, чи не до нього”.

Михайло Драгоманов не надіслав ні портрета Миколи Гоголя, ні його біографії. Зволікав...

Саме тоді, коли був створений вірш „Не пора”, що закликав перестати служити у рідній хаті москалеві та ляхові, Іван Франко зацікавився

творчістю Миколи Гоголя. Микола Гоголь належав до тих письменників, із творами яких галицький читач був знайомий чи не від того часу, відколи вони почали виходити окремими виданнями. Сприяло цьому розширення контактів з російськими діячами науки та культури, яке розпочалось ще в часи діяльності „Руської трійці”, а відтак значно розширилось у зв'язку з інвазією російських геополітичних інтересів на Галичину та створенням тут так званих „погодінських колоній”, що не тільки сприяло знайомству галичан з російською культурою, але й призвело до суттєвого розширення москвофільства. Про популярність Гоголя того часу можна судити вже з того, що 8 червня 1836 року польська газета „Rozmaitości” помістила уривок з листа, писаного Погодіним до одного з членів „Руської трійці” Івана Вагилевича під назвою „Wyitek z listu, pisanego z Moskwy”, де повідомлялось, що „п. Гоголь прославився малоросійськими повістями, а зараз пише комедії. В цих часах він має приїхати до Львова”. Звичайно, до Львова Микола Гоголь так і не приїхав, і невідомо, чи взагалі мав такий намір, але ця коротка вістка в популярній польській газеті засвідчує, що вже в ті часи його ім'я було тут відоме, оскільки газета не вважає за потрібне пояснювати, ким є цей пан Гоголь і чим він займається. Безумовне й те, що автором цієї інформації був Іван Вагилевич, оскільки згадувана звістка цитується з його приватного листа, а окрім того він у той час справді підтримував жваві контакти з Росією, маючи там свої певні літературні зацікавлення.

Згадані контакти призвели до того, що 1851 року черенками Ставропільського інституту вийшла книжка М. Гоголя „Тарас Бульба” — „повість из запорожской старины на галицко-руській язык переведена П. Д. Ф. Головацким”, про що повідомила перша українська газета „Зоря Галицка” у № 60 за 1851 рік. Ця ж газета у № 24 за 1852 рік помістила і замітку „Известие о кончине Н. В. Гоголя”.

Повість „Тарас Бульба” користувалася настільки великою популярністю, що уривки з неї під різними назвами починають поміщати в читанки для гімназій як зразки красного письменства. Так уривок з повісті під назвою „Степы” поміщає „Читанка руская для низшой гимназии” (ч. 2, с. 272-274), 1871 року цей же уривок уміщує „Читанка руска для низших клас середних школ” (с. 318-319). Відтак уривки з „Тараса Бульби” займають стійке місце в різних читанках, які випускаються для молодших класів гімназії. Ці уривки містять і „Руска читанка для низших клас середних школ”, складена Ю. Романчиком (Львів, 1879), а також й інші читанки чи підручники, затверджені Крайовою шкільною радою, що опікується освітою в Галичині, як обов'язкові для вивчення у школах.

У 1864-1865 роках у друкарні М. В. Поремби виходить двотомне видання „Вечорів на хуторі близь Диканьки” у перекладі з „московського” Ксенофонта Климковича. Фактично це були книги з так званої „Руської читальні”, яку він видавав. У згаданій серії вони мали відповідно № 6 та № 7. Перший том, що вміщав „Передне слово пасічника Рудого Панька”, „Сорочинський ярмарок”, „Вечір напередодні Івана Купала” та „Травневу ніч, або Утопленицю”, вийшов 1864 року, а наступний — другий — том, який вміщав „Пропащу грамоту” та „Ніч перед Різдрвом”, — 1865 року.

Важко сказати, чи крім того уривка з повісті „Тарас Бульба”, котрий був поміщений в обов’язковій читанці, Іван Франко ще щось читав із творів Миколи Гоголя. Як свідчить збережений список книжок, в учнівській бібліотеці, котрою користувався Іван Франко, українських видань не було зовсім, а тому не могло бути й „Вечорів на хуторі близь Диканьки” в перекладі Ксенофонта Климковича. Ця книга могла бути в бібліотеці гімназійного вчителя Івана Верхратського, який опікувався малим Іваном Франком і дозволяв йому користуватися своєю книгозбірнею, але в досить детальних спогадах про гімназійні роки Франко, перераховуючи, які книжки він читав, ні разу не обмовився й словом про книжки Миколи Гоголя. Звідси можна зробити висновок, що з творчістю російського письменника він не був знайомий, хоча зовсім не виключено, що, будучи дописувачем до студентського часопису „Друг”, він — вже як випускник Дрогобицької гімназії — міг прочитати статтю Михайла Павлика „Николай Васильович Гоголь”, надруковану в 15 книзі часопису за 1874 рік, яку редакція часопису вислала йому в Дрогобич. Ця стаття була написана у вигляді вступного слова до публікації відомого оповідання Миколи Гоголя „Вій” у перекладі Степана Лабаша. Оповідання друкувалось у шістнадцятому та сімнадцятому номерах журналу. Степан Лабаш дотримувався думки, яку колись вивідав Богдан Дідицький, а саме що руська людина в Галичині може навчитись російської мови за одну годину, а тому його переклад „Вія” скоріше зроблено не так на українську мову, як на відоме язичіє, яке панувало тоді в москвофільській пресі. Не відрізнялась оригінальністю і стаття Михайла Павлика, яка нагадувала звичайну студентську замітку до журналу. Павлик одверто заявляв, що його мета — „особливо” задовольнити читивом „русских красавиц”, і тому згадана стаття мала радше інформативний характер, а не аналізувала творчість Миколи Гоголя. Першою статтею аналітичного характеру про творчість цього письменника для широкого кола читаючої української публіки була стаття Михайла Драгоманова, підписана псевдонімом „Украї-

нець", „Література російська, великоруска, українська і галицька", яку 1873 року надрукував орган народівців „Правда". У 19-ому номері цієї газети і був надрукований розділ, у якому йшла мова власне про Миколу Гоголя. Вважаючи Гоголя „писателем своїм", поспішив про нього повідомити й „Друг". У сьомому номері за 1874 рік цей часопис опублікував статтю під назвою „Общественная сторона развития новейшей литературы русской", у якій також оповів читачам про творчість цього письменника.

Згадані публікації, зокрема аналітична стаття Михайла Драгоманова, не могли не викликати інтересу в молодого Івана Франка, який на той час жадібно читав — як опісля писав — все без розбору, діставшись як до бібліотеки самого часопису, так і до великої бібліотеки Народного дому у Львові, де була зібрана гарна колекція книг — зокрема тих, що виходили в Росії і звідти регулярно надсилались чи то в бібліотеку „Друга", чи в книгозбірню Народного дому. „Проте дуже мене утішило приречення Д[орошеви]ча, що там деякі й переклади достачать, — писав Іван Франко Михайлові Драгоманову 13 лютого 1877 року, — і книжок сюди дещо пришлють, як Гоголя, Достоевського, Гончарова, Писарева, Тургенева, „Вестник Европы", „Отеч[ественные] записки" (вони й досі не приходять, а я просив, щоби прислали їх під моєю адресою, бо в кружку тепер дуже часто двері отвором, а всередині ні душі живої, хто хоче, ввійде й забере, що му злюбитися)".

В епістолярній спадщині Івана Франка ім'я Миколи Гоголя вперше згадується також у листуванні з Михайлом Драгомановим. Ділячись із ним планами видання „Друга", який перетерпів реорганізацію, внаслідок чого до керівництва прийшли Іван Франко та Михайло Павлик, в листі від 6 лютого 1877 року Франко повідомляв: „На перший раз думаю видати „Мертвые души" Гоголя, відтак „Фромон син і старший Ріслер" А. Доде або що такого. Хибує нам перекладчиків, таких, котрі би владали язиком, хоть я думаю, що хоть переклади й не будуть ліпші, як „Що діяти?", аби лиш наші люди читали та розуміли, то воно своє зробить". З цього листа можна зрозуміти, як на той час „владал язиком" сам Іван Франко та за що сварив видавців „Друга" Михайло Драгоманов. Оправдовуючись, письменник твердив, що зараз важливе не те, щоб вести суперечки про чистоту мови („як вміємо, так піємо"), а те, щоб Гоголь був доступний читачам і що він навіть у такій „язиковій" інтерпретації зробить свою справу. В цьому ж листі Іван Франко пише, що під час свят (маються на увазі Великодні) збирається взятися за „Мертві душі", а хтось із товаришів, можливо, візьметься перекладати Тургенева та Гончарова.

Чи вдалось Франкові розпочати переклад „Мертвих душ” під час Великодніх свят 1877 року, невідомо, про це він у листах не згадує. Невдовзі письменник був заарештований, і в списку підозрілої „соціалістичної” літератури, вилученої під час обшуку, що передував арешту, були згадані й „Мертві душі” М. Гоголя без зазначення року та місця видання, але чи він працював над ними, важко сказати напевне. З листа до Ольги Рошкевич від 18 грудня 1878 року відомо, що Франко не тільки читав і знав „Ревізора” (вперше українською мовою на Західній Україні цей твір було видано окремим виданням тільки 1901 року в Чернівцях в перекладі Василя Сімовича), але й дивився комедію у постановці театру „Руська бесіда” разом з Ярославом Рошкевичем, який задля такої okazji відлучився з війська, куди був забраний з теологічного факультету Львівського університету. „Ще про Славка одно слово, — писав Іван Франко. — Бідний християнин, вчора мимо заказу пішов до театру руського (давали Гоголевого „Ревізора” — і ми були всі три), і тепер не знаю, що з ним буде, чи не дістане раб божий з пару день арешту. Се, однако, нічо не є страшного, а у війську щоденний хліб”. У „Нарисі історії українсько-руської літератури” Іван Франко зазначив, що „основою цього драматичного архітвору Гоголя” була „одна поросійськи написана і в своєму часі не друкowana комедія Григорія Квітки-Основ’яненка „Суматоха в малом городке”.

Цього ж таки 1878 року Іван Франко в статті „Література, її завдання і найважніші ціхи”, надрукованій у збірці „Молод”, відповідаючи газеті „Правда” на її напади на російську літературу та звинувачення, що вона утискує українську літературу, стверджував: „Чесний автор, очевидно, в своїй статті декуди змішав літературу з державою, т. є. урядом та жандармами, а іменно там, де говорить про гніт московщини на українщину. Що тут винна московська література (розуміємо під літературою її найпередовішу, найчеснішу часть, про котру тільки й може у нас бути бесіда; доноси різних Каткових та глагольствія слов’янофілів ми сюди не вчисляємо і наслідувати їх нікому не радимо)? А коли московська література на вас, українську інтелігенцію, мала який вплив, коли вона вас куди-небудь повела, — га, то самі на себе нарікайте, що не виробили своїх, сильніших течій мислі, і розбирайте, чи вплив чужого був добрий, чи лихий. А такого розбору в чесного автора нема, хоть вплив московської літератури на українську інтелігенцію він, очевидночки, признає. Розуміється, держава московська, її жандарми та чиновники і їх гніт на всяку свобідну думку — одно діло, а література російська з Гоголями, Белінськими, Тургенєвими, Добролюбовими, Писарєвими, Щаповими, Решетниковими та Некрасовими — зовсім друге діло”. Далі Іван Франко

напише, якою на його погляд має бути українська література і якою, на жаль, вона ще не є. Вона, на його думку, повинна стояти на реалізмі, ідейності та народності, на котрих вже давно стоїть російська література. Через деякий час, готуючи до видання свій переклад „Фауста” українською мовою, Іван Франко у вступній статті до видання вигукне: „У нас нема літератури”, знову обстоюючи ті важливі принципи, на котрих повинна стояти українська література. Відтоді, коли тільки заходитиме мова на згадану тему й Івану Франкові доведеться захищати свої принципи, він всюди буде посилатись на велику когорту російських письменників, і список їх завжди відкриватиме іменем Миколи Гоголя.

З листа Франка до Федора Вовка від 14 січня 1880 року відомо, що саме десь при кінці 1879 року письменник нарешті зміг розпочати переклад „Мертвих душ” (як зазначив — „для українців”) а для „Правди” — „Фауста”. Отже над цими двома шедеврами світової літератури — німецької та російської — Іван Франко працював майже одночасно, тому й цілком оправданий його емоційний вигук стосовно своєї рідної української літератури в Галичині, яку вперто називатимуть цілком „відрубною”, тобто незалежною від жодної літератури, в тому числі й великоукраїнської.

Можна припустити, що настирливість Івана Франка у проханнях до Михайла Драгоманова написати про Миколу Гоголя так, як він це писав йому, Франкові, в листі від 21 лютого 1881 року, носила трохи провокаційний характер. Іванові Франкові, який після смерті Михайла Драгоманова скаже про нього, що він був українцем з народження, але великоросом по вихованню, дуже хотілося поставити всі крапки над „і” в справі, яку можна назвати „справою Гоголя”. М. Драгоманов або не розумів цього, або розумів, але ігнорував.

„Жаль, — писав 22 березня 1881 року Іван Франко, — що Ви про Гоголя не можете написати, ну, але що діяти, треба буде радити як-небудь нам самим. А намір Ваш писати „Історичні листи” про еволюцію релігії і власності дуже нас радує. Я оце зачав у 3 номері статейку, в котрій хтів би в одній цілості показати зв'язок дарвінізму з соціалізмом, а властиво еволюцію кооперації в борбі з природою. За прислані портрети дякуєм дуже, про біографії будем писати, куди вказуєте”.

Свій намір написати „Історичні листи” М. Драгоманов виконав лише частково, написавши в 90-х роках статті „Про волю віри” та „Рай і поступ”. Іван Франко „зв'язок дарвінізму з соціалізмом” виклав у „статейці” „Мислі о еволюції в історії людськості”, яка друкувалась у „Світі” з номера в номер починаючи з третього у 1881 році аж до останнього, що вийшов у 1882 році.

Питання, хто напише біографію Миколи Гоголя, залишалось відкритим і на осінь 1881 року. Іван Франко на той час сидів у Нагуєвичках, оскільки жити у Львові не міг. Не було за що: ні заробітку, ні грошей. Закінчив переклад „Фауста”. Мусить приїхати до Львова, щоб організувати його вихід окремою книжкою. У листах, написаних у цей період, нічого не згадує про те, чи працює над „Мертвими душами”. 10 вересня 1881 року виходить спарений восьмий та дев'ятий номер „Світу”, і на його першій сторінці під текстом чергової глави з повісті „Борислав сміється” вміщено портрет Миколи Гоголя, зроблений з фотографії чи рисунка. Замість очікуваної біографії, як це було у попередніх номерах, на останній сторінці часопису — невеличка замітка: „Життєпись і літературну оцінку М. В. Гоголя подамо в однім з найближчих чисел. Згадаєм при случаю, що 4/16 вересня в історичному українському місті Ніжині, де Гоголь учився, відкрито з торжеством бюст Гоголя. Олександр Кониський зове тоє торжество „першим на Україні”.

У десятому номері, де мала б бути обіцяна біографія Гоголя, Іван Франко помістив свою статтю про Михайла Євграфовича Салтикова, якого вважав чи не єдиним серед російських письменників, чий творчий потенціал з роками не слабне, а міцніє.

Втративши надію отримати біографію М. Гоголя від М. Драгоманова, Іван Франко намовляє взятись за її написання Івана Белея. „Ладь сам, — пише він йому в листі від 12 жовтня 1881 року, — тільки з узглядненням, а хоть би і з виписками із Др[агомано]вої „Літерат[ура] укр[аїнська], великор[уська], рос[ійська] і галицька”. Там про Гоголя багато і гарно пописано. Тільки до висказу Др-ова, буцімто Гоголь і для українства більше зробив, ніж ціла укр[аїнська] література враз із Шевченком, додати би примітку, що хоть Гоголь і зробив багато для прояснення думок української інтелігенції, то 1) проясняв сі думки в напрямі загальнолюдським, без згляду на народність, а пишучи по-вел[ико]руськи, радше відводив українців від українства, ніж приводив до нього, 2) задля тої ж причини його писання не дійшли до рук укр[аїнського] люду, як дійшли і доходять твори Шевч[енка], і не могли мати для нього прямої ваги”. Ці слова Івана Франка проливають світло на те, чому він так наполягав, щоб саме Михайло Драгоманов написав статтю про Гоголя. Івана Франка цікавило, чи Михайло Драгоманов змінив свій погляд на дану справу від часу написання своєї праці, чи ні? Очевидно, це розумів і М. Драгоманов і своїм небажанням писати засвідчив, що він залишається на попередній точці зору.

На початок листопада 1881 року, коли вже розпочався друк перекладу „Фауста”, Іван Франко закінчив перекладати сьому главу „Мерт-

вих душ", про що повідомляв у листі до Івана Белея, датованому „після 9 листопада". Наприкінці лютого Франко вже послав Белеєві кінець „Мертвих душ" і просив, щоб редакція „Діла", накладом якої мав вийти цей твір, прислала йому хоч трохи грошей, щоб він „міг справити собі деяку одежину"... Ще зовсім недавно в листі до М. Драгоманова Іван Франко висловлював надію, що від перекладу „Фауста" та „Мертвих душ" отримає певний прибуток і на ці гроші можна буде розпочати видавництво українською мовою газети на зразок польської „Ргасу". На жаль, сподівання не здійснились. Не вистачало грошей не тільки на одяг, але й на газову лампу і доводилось сліпати при скіпці. Не було за що відкрити нову газету, не було за що видавати „Світ", і після виходу спареного 20 та 21 номера він припинив своє існування. Повість „Борислав сміється" так і не була закінчена. Варто зауважити, що ще не приступаючи до роботи над перекладами „Фауста" та „Мертвих душ", але будучи з обома творами добре ознайомленим, молодий Франко в статті „Слівце критики", надрукованій у другій книзі часопису „Друг" за 1876 рік з приводу виходу творів Корнила Устияновича, повчав досвідченого письменника, що „найгеніальніші поети саме в представленні найщоденніших, звичайних речей найбільшу представляють оригінальність. Наведу тут тільки Гете і Гоголя".

Франків переклад „Мертвих душ" із портретом Миколи Гоголя вийшов восени 1882 року під назвою „Мертві душі або мандрівки Чичикова" накладом редакції „Діла".

Перед тим, ще 1881 року, в друкарні Товариства імені Т. Шевченка вийшло двотомне видання творів Миколи Гоголя під загальною назвою „Оповідання Миколи Гоголя". Перший том містив твір „Старосвітські дворяни" в перекладі Н. Вахнянина, другий том — „Весняну ніч" у перекладі Олени Пчілки. 1885 року з цієї ж друкарні вийшла ще одна книжка перекладів Миколи Гоголя під назвою „Вечерниці (Оповідання Миколи Гоголя)", які містили „Передмову Панька Рудого", „Запропащу грамоту" та „Зачароване місце" у перекладах Михайла Обачного (Михайла Косача) та Лесі Українки під загальною редакцією Олени Пчілки. Згадане видання вийшло при безпосередній допомозі Михайла Павлика. „Ваші „Вечерниці" він видав, — писав Іван Франко Олені Пчілці 29 жовтня 1885 року, — але в друкарні не заплатив за друк нічого, а друкарня допоминається у мене і просить удатися до Вас за грішми. Довг її виносить щось коло 70 гульд[енів]. Видання майже ціле (крім, здається, 100 прим[ірників]) так і лежить в друкарні на складі. Коли б Ваша воля прислати гроші чи на мої руки, чи прямо в друкарню, то воно було б добре. Само видання, по-моєму — викинені гроші: у нас воно

не має ніякої шанси розійтись, бо ті оповідання, котрі в ньому поміщені, вже по кілька разів у нас були перекладані і друковані. Хіба що Ви мали б надію перевезти сю книжечку в Росію”.

Як свідчить бібліографічний покажчик „Російська література в українських перекладах і критиці” (Видавництво АН УРСР, Київ, 1963 р.), переклад „Зачарованого місця”, надрукований у книжці „Вечерниці” 1885 року, таки був першим; „Запропаща грамота” під назвою „Пропаща грамота” вперше була перекладена Ксенофонтом Климковичем і надрукована в другому томі його перекладів „Вечери на хуторі близ Диканьки” 1865 р. Там же була надрукована і „Передмова Панька Рудого”.

Однак не в тому річ. „Коли б моя рада не показала Вам невмісною, то я совітував би Вам зовсім кинути перекладання з Гоголя: після перекладу „Тараса Бульби” і „Мертвих душ” Гоголь нічого нового нам не дасть. Коли, конечно, хочеться Вам дещо з московського перекладати, то будьте ласкаві порозумітись з ред[акцією] „Діла”. В їх „Бібліотеці” має печататись щось з Тургенева, от би Вам і заняття було, і не потребували б дармо гроші викидати на друк „Вечерниць”. А вже коли б конче хотіли Ви щось друкувати на свій кошт, то чи не краще б печатати хоч „Іліаду”, котру, як я чув, Ви перекладаєте? Признаться Вам, я дуже цікавий на той переклад, бо переклад Руданського, хоч цінний під деяким поглядом, мене зовсім не вдовольняє”.

Наступне видання перекладів творів Миколи Гоголя було здійснене 1901 року. Тоді в перекладі Василя Щурата накладом М. Яцків та спілки виїшла повість „Тарас Бульба”, а в Чернівцях в перекладі Василя Сімовича накладом академічного товариства „Молода Україна” — комедія в п’яти актах „Ревізор”. Така перерва у перекладах творів Миколи Гоголя пояснювалась тим, що у Львові почали активно видаватись твори письменника російською мовою. В „Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 р.” Іван Франко про цей факт писав так: „Здається, відчуваючи брак власної белетристики, а може, потрохи під впливом ідеї Драгоманова про потребу знайомити галичан з творами російського письменства, розпочав Квінтіан Лужницький (він у половині 70-их років був моїм товаришем у „Академічеським кружку”) видавання „Библиотеки русских писателей”, подаючи тексти в оригіналі і додаючи при кінці кожного томика словничок менше відомих у Галичині російських слів”.

Іванові Франкові так ніколи і не вдалось написати статті про Миколу Гоголя. Замовляючи для „Світу” таку статтю у Михайла Драгоманова, він застерігав, щоб у ній менше писалось про Гоголя як людину, бо в

цьому напрямку вже багато зробили російські критики, чи письменника, а більше „яко українця”. Своє ставлення до Гоголя як письменника та людини Франко виповів у цілій низці статей, серед яких чи не ключовою є його стаття „Южнорусская література”, написана для „Энциклопедического словаря Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона” (т. 41, с. 300-325, Спб., 1904). У розділі „Новая украинская література” цієї статті Франко пише про те, що нового внесли українці, в тому числі й Микола Гоголь, у російську літературу та культуру, зокрема на початку XIX століття: „В то же время Украина дает и русской литературе ряд замечательных деятелей, начиная с Богдановича и Капниста, Нарежного и Погорельского, кончая Гнедичем и гениальным Н. В. Гоголем, отец которого, автор нескольких утраченных и одной уцелевшей украинской комедии, принадлежит к современникам и подражателям Котляревского. Все эти украинцы оказывают значительное влияние на великорусскую литературу и в свою очередь содействуют развитию среди украинцев гуманных, прогрессивных идей”. Більш детально на питання, що нового створив у російській літературі Микола Гоголь, внаслідок чого йому й було забезпечене тривке становище у ній, Іван Франко відповів у рецензії на переклад Михайла Павлика драми О. М. Островського „Буря”, яка була надрукована в „Літературно-науковому віснику” (т. X, с. 208-210). Переклад М. Павлика вийшов окремою книжкою з друкарні Ст. Маненького у Львові 1900 року і до нього Павлик написав коротку передмову, в якій, між іншим, вказував, що „Буря” — „твір не лише високо артистичний, але й високо драматичний і при тому реалістичний, з живими особами і натуральною сценою людського життя”.

„Переклад „Бурі” зроблений д. Павликом ще 1879 року, — писав Іван Франко, — і в тім перекладі ся драма була кілька разів виставлена нашим театром. Особливого успіху у нас вона не мала, хоча артисти грали її досить добре, так само, як не мала powodження й на деяких заграничних сценах (у Парижі), де завдяки її славі, здобутій в Росії, її пробували ставити. В Росії від часу Добролюбова, що задля публіцистичних цілей добачив у тій драмі „Луч света в темном царстве”, за „Бурею” затвердилась опінія найкращої драми Островського”. Так чим пояснити, запитував Іван Франко, що значно старший від бурі „Ревізор” досі держиться на сцені Росії, обійшов Європу і надалі успішно ставиться на польських, німецьких та французьких сценах, а „Буря” ніде за границею не вдержалася? Цю різницю Іван Франко добачив у тому, що „Гоголь, беручи свої фігури з дійсного життя, вмів підносити їх на висоту справжніх типів, що залишаються вічними, не вважаючи на костюм, Островський не вмів піднятися понад етнографічну вірність і сотворив образки, цінні

для етнографа і історика культури, але з артистичного боку зовсім недовговічні”. Головна хиба „Бурі” з артистичного боку — вважав Франко — полягає в тому, що „вона не дає типів, а тільки індивідуальні постаті, нерозривно зв’язані з обставинами часу і місця, і без них незрозумілі. Одинокі постаті, де автор силкувався дати тип — Катерина, не тільки зовсім не достроєна до оточення, але з психологічного боку далеко не так викінчена, не така натуральна і правдоподібна, щоб замість артистичного вподобання не будити в нас якогось занепокоєння і зачудування”. „Мені здається, — продовжував Іван Франко, аналізуючи ідейну лінію драми О. М. Островського, — наскільки я знаю родинне життя серед нашого простого народу, що тут навіть порівняння не може бути, що такі сімейні відносини, які показані в „Бурі”, для наших селян будуть виглядати мов оповідання для песиголовців”.

Немає сумніву в тому, що письменник вважав Миколу Гоголя явищем в російській літературі, проте зазначав, що він хворів на ту саму хворобу, що й інші російські письменники. „На жаль, — писав Іван Франко у великій статті „Лев Толстой”, уперше опублікованій польською мовою в газеті „Kurjer Lwowski” 1892 року, — досить звичайне для російських письменників”, коли „великий художник прагне стати великим мислителем, суспільним, науковим і релігійним реформатором, учителем народу, його пророком і спасителем”. Франко любив порівнювати Гоголя (і часто це робив) з іншим великим російським сатириком Михайлом Салтиковим-Щедріним. Він зауважував, що багато російських письменників, зокрема Достоевський, Толстой, частково Тургенєв, а також Микола Гоголь, під старість писали слабші — на його погляд — речі, впадали в містицизм, ніби переставали розуміти найновіші суспільні течії. Зовсім інакше було з М. Щедріним, сатира якого, як писав у статті „Михайло Євграфович Салтиков”, котру вперше польською мовою опублікував у вищезгаданій польській газеті 1889 року, „охоплює щораз ширші кола, проникає глибше і сягає вище, а разом з тим її в унісон щораз сильніше звучать тони високої лірики, безпосередній, жагучий поклик авторової душі, яка палко і сильно відчуває всі болі суспільства”. Правда, у більш ранній статті під такою ж назвою, друкованій у „Світі” (№ 10 за 1881 рік), зазначав: „Будь-як-будь, а все-таки Щедрін, хоть з артистичним талантом не дорівнює Гоголеві, прецінь показав великий вплив на російську суспільність. Один його сатиричний почерк, говорив перед кількома роками д. Драгоманов, здужає більше зробити для розвитку свободних думок в Росії, ніж зробила вся українська література від 60-х років аж дотепер. Хоть характерів, індивідуалізації в його творах дуже мало, то зато в них мітким словом націхований кожний

ступінь розвитку суспільного життя, кожна верства і різновидність паразитів, сучих піт і кров робочого люду в Росії. Назви, які він їм надасть, стануть термінами генеральними, родовими: Ташкенти, помпадури, історіографи, Балалайкіни, Тряпичкіни (назва взята з Гоголя) і т. д. Сатира його в більшій мірі від Гоголевої політична, стає при сучаснім політичним гніті єдиною прозірчастою покривкою, під котрою мож в Росії висказувати суд о політиці і суспільнім безладді, так як ген-то Езоп тільки під ослоною байок міг висказувати свої думки про відносини невільників до панів". Пояснюючи, що „Буря” О. М. Островського слаба і не може претендувати на стійкість у літературі та інтерес до неї світу тому, що письменник не підноситься до створення в драмі типів, як це робить Микола Гоголь у комедії „Ревізор”, а також порівнюючи Салтикова-Щедріна з Миколою Гоголем, Іван Франко підтвердив думку, що для створення типу, такого, на його думку, важливого в літературі, не обов'язково надто вдаватись в індивідуалізацію героя. Є інші шляхи, і можна це робити так, як робить Салтиков-Щедрін. „Талант Щедріна, — писав Франко ще в одній ранній статті, що супроводжувала надрукований в № 5 журналу „Друг” за 1877 рік його переклад оповідання „Деревенская глушь”, який він назвав „Супокійне життя”, — зовсім оригінальний і дуже різнообразний. Часто в його оповіданні проблискує ярко їдка, майже демонічна іронія, властива великоруському племені, і тому-то, хоч так подібний барвою (не силою) до таланту Гоголя, він робить зовсім не таке враження, як наш геніальний земляк-поет. Впрочім, з другого боку, Щедрін тим йде дальше Гоголя, що його погляди ясно вироблені новішою наукою, що він ясно бачить перед собою дорогу і безпечною ходою ступає нею, коли Гоголь тільки часами, в сильних проблісках свого таланту, майже мимовільно захвачував подібні сторони життя”.

Гоголя та Щедріна Іван Франко вважав найбільшими сатиричними талантами Росії, але це не заважало йому порівняти їх творчість із творчістю іншого сатирика того часу — Карла Гавлічека Боровського (1821-1856), який жив і працював майже в ті ж роки, що й М. Гоголь. „Гавлічкова сатира, навпаки, — зазначав Франко у передмові до „Вибору поезій”, що вийшли у його перекладі 1901 року, — не велить нам із співчуттям дивитися на людську одиницю, але звертає своє вістря проти певних пануючих ідей і інституцій, які роблять людей такими чи іншими зовсім незалежно від їх волі. Щодо смілості і різкості, з якими нападав на ті ідеї і інституції, щодо ясності, з якою бачив мету своїх нападів, Гавлічек не має собі рівного в Слов'янщині. Великі російські сатирики Гоголь і Щедрін, без сумніву, копали свої міни глибше, захипу-

вали ширший терен; але вище не піднімались їх огнисті ракети, не палали ясніше від Гавлічкових”.

М. Гоголя Іван Франко вважав великим письменником, який утверджував критичний реалізм не тільки в російській, але й в інших літературах, у тому числі й українській. Не сприймав його як людину, яка багато могла зробити для української культури, але не зробила, бо пішла служити чужій культурі, що нищила українство емськими та валуєвськими циркулярами та заборонами української мови. Проте вважав, що Гоголь, як і десятки інших письменників, які ввійшли в російську літературу, міг прислужитись українській літературі українською мовою, й ставлення до нього було б зовсім інакше, і не було б тих указів та циркулярів, які гальмували розвиток української культури. Не міг перебороти того жалю до Миколи Гоголя...

Поруч із постаттю Миколи Гоголя у той час Івана Франка дуже цікавила постать Марка Вовчка, життєпис та літературну оцінку творчості якої він також хотів помістити в „Світі”. Очевидно, що феномен Марка Вовчка приваблював його з інших причин, ніж феномен Миколи Гоголя. Перед Іваном Франком творчість цієї письменниці оцінив Тарас Шевченко, але була ще й оцінка Пантелеймона Куліша та Ганни Барвінок. Франко вважав, що, на превеликий жаль, ні поезиї слова Тараса Шевченка, ні поезиї „Народних оповідань” Марка Вовчка в українській літературі ніхто не підхопив, а заслуги Марка Вовчка перед українською літературою, на його думку, були дуже великими. Проте на питання, як він, Іван Франко, ставиться до переходу росіянки в українську літературу, письменник не відповів, як, зрештою, прямо не відповів і на подібне питання, що стосувалося Миколи Гоголя.

Постать Марка Вовчка досить довго будила інтерес Франка, і тому він не міг не зауважити появи у жовтневій книзі „Киевской старины” за 1902 рік оповідання цієї письменниці „Чортова пригода”. Оповідання супроводжувалось такою редакційною заувагою: „Містячи на сторінках нашого місячника отсю казку пані Марко Вовчок, думаємо, що читачам буде цікаво знати, чому авторка узялася оброблювати казкову тему. Оповідаємо за словами самої авторки, що дозволила нам і зробити отсю невеличку передмову до казки. В маю 1859 чи 1860 р., перед виїздом пані Марко Вовчок за границю, Т. Г. Шевченко заповідав авторці доконче взятися до оброблювання казок. „Гляди ж, доню, — просив її поет, — щоб ти мені написала копу-дві, або п'ять, а то й сім кіп казок”. Сповняючи волю поета і дане йому слово, пані Марко Вовчок опрацювала декілька народних казок. Отся казка й є одна з тих, що були написані по заповіту поета. Передаючи її в редакцію нашого

місячника, пані Марко Вовчок обіцялась нам ласкаво й на будуще ділитися з читачами своїми працями в міру, як будуть оброблені". Іван Франко вирішив відгукнутися на нього і пролити світло на проблему Марка Вовчка в нашій літературі, виступаючи вже як визнаний письменник, з думкою якого треба рахуватися. Свою статтю назвав просто: „Нове укр[аїнське] оповідання Марка Вовчка" і надрукував його в „Літературно-науковому віснику", т. 21, кн. 2, за 1903 рік. „Марко Вовчок, — писав він, — не лише визначна поява в нашій літературі, але також свого роду проблема. Скільки в „Народних оповіданнях" пані М. Маркович, що творять окрасу нашого письменства, свого власного, а скільки завдячує вона співробітництву свого пок[ійного] мужа Опанаса Марковича, се питання, досить категорично поставлене Кулішем, вимагає основної перевірки, та й загалом треба сказати, що в тій формі, як його поставив Куліш, воно не може бути навіть вихідною точкою досліду".

До цих слів Франко додасть ще таке пояснення, зроблене у формі зноски: „В листі до Ом. Огоновського він (П. Куліш) писав: „Ті оповідання писали вдвох Марія й Опанас, так що в історії укр[аїнської] літератури мусимо їх двох уважати одним писателем" (див. Ом. Огоновський, „Історія літератури руської", ч. III, с. 226). Розуміється, сього співробітництва ніяк не можна уявляти собі в такій формі, як се на основі Кулішевих слів учинив Огоновський (ор. cit., 230), боцїмто Марія „рисувала картинки з суспільного побуту на Україні, котрі ачеї же Опанас прикрашував барвами чудовими". Розуміння процесу артистичної творчості у нашого пок. історика літератури не було блискуче".

Рік тому в дослідженні „З останніх десятиліть", котре також було надруковане у „Літературно-науковому віснику" (т. 15, кн. 1) за 1901 рік, Іван Франко обстоював іншу думку. Він писав: „Ще одну появу годиться тут піднести як доказ росту національної сили. Се була поява цілої групи жінок у наших письменстві. До того часу на ниві нашої літератури виступала лиш одна жінка — Ганна Барвінок; авреола, яка окружала ім'я пані Марковички, в якій бачили Марка Вовчка, була позичена, бо ж дійсним автором оповідань Марка Вовчка був муж пані Марковички, Опанас Маркович".

Правда, перевидаючи цю працю в збірці „Молода Україна", що вийшла 1910 року, Франко подає зноску: „Сей погляд невірний, та лишая написане тоді без зміни, як документ того часу. В нім стільки хіба правди, що пані Маркович у тих часах зовсім не виступала в нашій письменстві".

У рецензії на казку „Чортова пригода" Франко писав: „Творчість Марка Вовчка занадто багата та широка, щоб могла підійти під таку

вузьку формулу. Ми маємо не лише кілька томів російських оповідань цього письменника, писаних, без ніякого сумніву, без впливу Опанаса Марковича і присвячених змалюванню побуту дідичів середньої Росії, міщан і селян (українських), але надто маємо цілий ряд українських оповідань і одно французьке з українського побуту, писані всі по розлуці Марії з Опанасом. Значить, можемо, як хотіти, оцінювати літературну чи суспільну стійність тих оповідань, а проте мусимо признати, що в літературній формі „Марко Вовчок“, пані Марія Маркович, тепер Жученко, має свою окрему фізіономію, своє самостійне місце. Опанас Маркович у історії розвою сеї фірми — се тільки один епізод; його важність і вплив на той розвій — се поки що одно велике X, величина зовсім невідома; для її оцінки замало свідоцтва Куліша, так само, як замало його для оцінки літературної стійності „Народних оповідань“. І тут нова критика муситиме основно повимітати те павутиння, яким обвішав Куліш сю незвичайну літературну появу, повикидати геть такі критичні абсурди, як його суд про „Інститутку“ та інші оповідання, в яких Куліш не добачав самостійної творчості, а тільки зарисовування натурщиків і натурщиць”.

Публікація казки — вважав Іван Франко — була своєрідним рішучим запереченням присуду О. Огоновського, „який, повіривши на слово Кулішеві та й недобре зрозумівши його, заявив, що „коли вмер Опанас Маркович, то й Марія вмерла для літератури української“. „Не думаю, — продовжував І. Франко, — тут вдаватися в розбір і в критику цього нового твору пані Маркович-Жученко; зазначу лише, що з технічного боку він зложений бездоганно, а мова його блискуча, чиста та багата, як у давнього, всім нам дорогого Марка Вовчка. Правда, як плід артистичної творчості, з ідейного й суспільного боку се нове оповідання глядить на нас якимись чужими очима, мов розбуджений із могили свідок давно забутого часу”.

Далі Іван Франко розкриває свою позицію стосовно Марка Вовчка, яка суперечила загальноприйнятій думці: „З сеї уваги не зовсім ясно видно, коли була написана отся казка; здавалось би, що вона була написана ще в 60-х роках, а тільки тепер перероблена. Та найцікавіше тут передано панею Марко Вовчок слово Шевченка, що наказував їй писати казки. Що могло привести Шевченка до такого наказу? Ми знаємо, що, прочитавши „Народні оповідання“, т. I, Шевченко бачив у Марку Вовчку „тихого пророка і обличителя жестоких панів неситих“. Чи то ж такому пророкові пару літ пізніше наказують писати казки? Одно з двох: або Шевченко, вчитавшись ліпше в твори Марка Вовчка, побачив їх головну красу не в тій тенденції, задля якої величали їх

тодішні критики вроді Куліша й Добролюбова, або познайомившись особисто з панею Марковичкою, побачив, що в її вдачі й уподобаннях нема нічого пророцького та обличительного, а натомість був очарований її даром живого слова, оповідання, може, навіть оповідання отаких напівнародних, напіввласного komponування казок, як отся „Чортова пригода”.

Франкові боліло, що не відбувся в українській літературі Микола Гоголь, йому боліло, що тільки на мить блиснула в ній зірка Марка Вовчка...

Третій номер „Світу” вийшов, як і планувалось, вчасно — 10 березня 1881 року. На першій сторінці знову „Борислав сміється”, друга глава, на її фоні — портрет Олександра Миколайовича Пипіна, російського історика літератури, академіка Петербурзької академії наук, представника культурно-історичної школи в літературознавстві. Вже той факт, що О. М. Пипін у 1861 році зрікся кафедри у Петербурзькому університеті на знак протесту проти реакційної політики Міністерства народної освіти, викликав велику повагу Івана Франка, який і був автором життєпису та літературного портрета Пипіна, поміщеного в цьому номері журналу на 55-57 сторінках. Літературній діяльності О. Пипіна Іван Франко приділяв значну увагу, часто відгукуючись на його публікації. Відгукнувся поет і на його кончину, яка сталась 9 грудня 1904 року, некрологом, надрукованим у „Хроніці Наукового Товариства ім. Т. Шевченка” № 21 за 1905 рік.

Третій номер часопису теж мало чим відрізнявся від попереднього щодо складу авторів. Знову багато творів Івана Франка. Під псевдонімом Миرون^{***} тут опубліковано другий та третій вірші з циклу „Скорбні думи”: „Догорають поліна в печі” та „Відцуралися люди мене”. Відразу після цих віршів вміщено оповідання Івана Франка „Добрий заробок” — те, що починається словами: „Я чоловік бідний. Ґрунту нема й крихітки, — всего на всего одна хатина, та й то стара”. Оповідання підписане ще одним псевдонімом — Руслан. Опісля це оповідання Іван Франко включив у збірку „В поті чола”, що вийшла 1890 року з передмовою М. Драгоманова, та в збірку „Добрий заробок і інші оповідання”. В збірці „В поті чола” під оповіданням Іван Франко поставив дату написання — „В лютім 1881 року”. За оповіданням, підписаним Мирон^{***}, знову вірш — „На гробі міністр..” (з Ленау).

Номер продовжив сербську тему Софрона Крутя під назвою „Сербське царство і турки”. Під псевдонімом Софрон Круть виступав у літературі Феофан Сергійович Василювський (?-1915), банківський урядник з півдня Росії. Він був автором цілої низки статей з життя південних слов'ян, які 1905 року вийшли окремою книжкою під назвою

„Записки українця з побуту між полудневими слов'янами” з передмовою Івана Франка.

В. Коцовський-Корженко помістив у номері сатиричний вірш з Боровиковського „Цар природи”.

Друкувалось у номері продовження статті Володимира Олеськіва „Як розвивалися погляди людські на звірів”. Цілком логічно після цієї статті було вміщено початок статті Івана Франка „Мислі о еволюції в історії людськості”. В радянські часи ця стаття супроводжувалась таким коментарем: „Заперечуючи об'єктивістський погляд на історичну науку як на „безсторонній” виклад емпіричних фактів, Ів. Франко обстоює принцип партійності історичної науки, тісного зв'язку між класовими позиціями історика та характером викладу й оцінки ним історичного матеріалу.

Головне завдання, яке ставив учений, полягало в обґрунтуванні погляду на історичний розвиток людства, що прямує до соціалізму. Природничо-науковим ґрунтом для такого погляду Франко вважав еволюційну теорію Дарвіна. Він уважно стежив за літературою, присвяченою дарвіністському вченню. Зокрема певний вплив на нього справила стаття С. Подолинського „Дарвінізм і громадівство”, яка друкувалася французькою, сербською, німецькою мовами, а в січні 1881 р. була надрукована у першому номері „Громади” українською мовою.

І. Франко піддає критиці соціал-дарвіністські концепції, які переносили біологічні закони на явища суспільного життя. Вважаючи, що ідея Дарвіна про розвиток, який відбувається в природі, може бути поширена на людське суспільство, він, однак, переконаний, що стимули цього розвитку не однакові в живій природі й суспільстві. Якщо в першому випадку йдеться про біологічну боротьбу за існування, то в другому — про класову.

І. Франко вживає термінологію, запозичену з еволюційної теорії Дарвіна для характеристики процесів, що відбуваються в суспільному житті. Але при цьому слід мати на увазі, що ці терміни вживаються Франком не в прямому, а в переносному значенні.

У статті розглядається ряд актуальних філософсько-соціологічних проблем, зокрема питання про роль народу як рушії історії, про історичний прогрес людства, про соціальне коріння і функції релігії тощо. Франко піддає гострій критиці ідеалістичні теорії регенераційного спрямування історичного розвитку, доводить неприпустимість ототожнення теорій сучасного соціалізму з „первісним комунізмом”. Стаття яскраво характеризує революційно-демократичну сутність поглядів І. Франка, який зазнав на собі значного впливу марксизму”.

Це коментар з 45-го тому, виданого 1986 року, і з ним не можна не погодитись...

У розділі „Літературні і критичні замітки” була надрукована коротенька замітка Івана Франка про п'ятиріччя видання у Женеві журналу „Громада” Михайлом Драгомановим.

Цінною працею, поміщеною в цьому номері за підписом О. Т., було дослідження „Робітницька плата і рух робітницький в Австрії в останніх часах”. Її автор Остап Терлецький на той час перебував у Відні, де вчився на юриста.

Четвертий номер „Світу”, який вийшов 10 квітня 1881 року, містив продовження праць, друкування яких почалося в попередньому номері. Відкривався він продовженням повісті „Борислав сміється” з портретом Федора Достоєвського, життєпис якого написав „В.”. Як виявилось, під цим скороченням у „Світ” дописував Федір Вовк. Журнал продовжив публікацію „Сербського царства і турків” Софрона Крутя, статей „Як розвивались погляди людські на звірів” Володимира Олеськіва, „Мисли о еволюції” Івана Франка, „Робітницька плата і рух робітницький в Австрії в останніх часах” Остапа Терлецького. Серед нових матеріалів була стаття без підпису, яка називалась „День 1/13 марта в Петербурзі”. В ній йшлося про вбивство народниками царя Олександра II. Іван Франко-Мирон*** розпочав у цьому номері друкувати переклад „Княгині Трубецької” з поеми Миколи Некрасова „Русские женщины”.

Серед повідомлень, уміщених у журналі, були оголошення про те, що „Дружній лихвар” до десятиліття свого заснування збирається видати антологію галицьких і українських поетів, а також повідомлення, що в Києві відомий історик Володимир Антонович робив свій „відчит” про перебування у Львові та роботу у львівських бібліотеках та архівах. У записках графа Станіслава Яблоновського він виявив, що Петро I, перебуваючи в Раві-Руській, вів переговори з польським королем українською мовою...

Саме тоді Іван Франко і познайомився особисто з Володимиром Антоновичем.

Жити у Львові для Франка ставало все важче і важче. Він вирішує покинути Львів і поїхати на село. „Не маючи з чого удержатись у Львові, — писав у листі до М. Драгоманова від 26 квітня 1890 року, — я вже в великий піст 1881 р. вернув на село до Нагуєвич”...

Розділ VII

НЕ ПОРА!

Франко був змушений покинути Львів. Не було жодного способу втриматись у місті. „Я ще оце тільки до четверга зістаю у Львові, а відтак їду до Нагуєвич, без надії навіть вернути сюди ще коли-небудь, — розпачливо писав Михайлові Павлику 11 квітня 1881 року, — поки не знайдеться який заробок і не будуть сплачені довги”...

25 квітня директор львівської поліції пан Кшачковський доносить президії Намісництва, що „відомий соціалістичний агітатор і співробітник газет Іван Франко, в зв'язку з відсутністю засобів до життя, виїхав до Дрогобича. Розпорядженням № 439/президія від 21 цього місяця я наказав, щоб тамтешнє староство стежило за ним” (ЦДДА України, м. Львів, ф. 146, оп. 4, спр. 7653, с. 125-126).

Вищезгаданого розпорядження дрогобицькому старості в архіві виявити не вдалось. Очевидно, Дрогобицьке староство на таке звернення директора львівської поліції відреагувало не відразу, бо стурбований директор був змушений звертатись до цього староства ще раз.

„Прошу повідомити президії намісництва, — писав він 3 травня (Там само, с. 127-138), — чи соціалістичний агітатор Іван Франко, якого стосується повідомлення місцевої ц. к. дирекції поліції № 439/президія від 21 минулого місяця, дійсно перебуває в Дрогобичі і по можливості, чим він там займається, яким способом забезпечене його існування і які спостереження зроблено там же відносно його поведінки.

Зокрема прошу вяснити і мені донести, чи не мандрує він по околицях, зокрема до Борислава, для того щоб зв'язатися з робітниками нафтових копалень”.

На цей раз Дрогобицьке староство зважило на прохання Львова, і 8 травня 1881 року староста Коляжовський доносить президії Намісництва: „У відповідь на розпорядження № 87 від 3 ц. м. осмілююсь донести високій ц. к. президії, що Іван Франко постійно перебуває у свого вітчима Григорія Гавриляка, вїйта в Нагуєвичах нашого повіту. У Бориславі не помічали його до цього часу, а дома постійно пише якусь

працю. За його поведінкою ведеться постійно якнайстаранніший нагляд, але досі не бачили нічого гідного уваги" (Там само, с. 129).

У Львові, певно, подумали, що Коляжовський легковажить собі прохання і поліції, і намісництва, а тому відразу по цьому розпорядженні прийшло наступне — від 9 травня (Там само, с. 130). „Згідно з донесенням № 8/президія від 8 ц. м., — писалось у ньому, — закликаю вас, щоб ви і далі постійно і якнайдокладніше стежили за поведінкою Івана Франка, а в тому випадку, як побачите щось підозріле, негайно донесіть про це.

Про можливий виїзд Франка з Нагуєвич треба також негайно донести, а також одночасно повідомити про це органи безпеки того району, куди він поїде”.

Недремлюче око поліції і тут не давало спокою...

Франко приїхав на село у той час, коли є найбільше роботи в полі та на городі. Землю до Благовіщення не прийнято рухати, але по тому святі треба поспішати, тим більше, що весна того року була рання. Мусив орати під ярину, садити картоплю, займатись усією домашньою роботою, хоч у листі до М. Павлика писав, що слабкий до польових робіт. На серці було важко. Важко було й рідним Івана Франка. Стільки сподівань вони покладали на нього, і от приводять у село як волоцюгу, зі Львова мусив виїхати, бо не було за що жити. Роботи ніякої. Так, мав чим журитись Іван Франко, мали чого журитись рідні. А тут ще одна біда — хвороба, яка застала його зненацька. „Дорогий мій друже! — писав І. Белеєві десь у другій половині травня. — Відписуючи тобі в п'ятницю на твій сердечний лист, я й сам не знав, що се за слабкість мені приключилася. Зразу гадав, що преста гарячка, і не прив'язував до неї ніякого значення. Але, вертаючи в тоту ж п'ятницю з пакунком піхотою та ще й холодним вітром додому, я при самім повороті почув у тілі дрож. Дрож не була сильна, не теліпала, але все-таки я погадав собі, що це фебра. Аж доперва в неділю рано я переконався, що дрожі нема, але зато гарячка страшенна, а голова, руки й ноги хоть нібито не болять, отяжіли ми, немов центарові заліза. Показалося, що се не більше не менше, тільки тифус, на котрий тут люди ще й досі хорують. Біда до краю. Від неділі лежу, як колода, хіба що хитаючись та держачись стін, надвір часом вилізу. Що буде з „Світом” і з моїм зарібком, на котрий я так надіявся, бог знає.

Прощай! Цілую тя і зсіх знакомих”.

Очевидно, через хворобу й припинилась кореспонденція Івана Франка, оскільки написані листи потрібно було нести на пошту аж у Дрогобич. Хто схотів би ризикувати і нести листи Франка, коли за ним так

пильно слідкують? Навіщо шукати собі зайвого клопоту? Тому й невідомо, як реагував поет на вихід наступних номерів часопису „Світ”.

Тим часом 10 червня, коли Іван Франко вже був у Нагуєвичях, вийшов шостий номер часопису.

Перша сторінка традиційна — чергова глава повісті „Борислав сміється” та графічний портрет Франца Мікльосича. Після повісті розміщено цикл „Картка любові”: „Зближаєсь час, і з серцем, б'ючим в груди...”, під яким стоїть дата 1 травня 1878 року, „Тріолет” („І ти лукавила зо мною”) з датою написання 1880 рік, з таким же означенням часу — відповідь на попередній вірш „Я не лукавила з тобою” та „І ти підеш убитою дорогов” — без зазначення часу написання. Всі вірші підписані псевдонімом Мирон***.

Пізніше Франко до тих поезій ще додасть „Плив гордо яструб” — про очікування Ольги в Лоліні, „Від того дня вже рік пройшов”, що була пов'язана з попередньою поезією, та „Я буду жити” і створить окремий цикл під назвою „Картка любові” для другого розширеного видання „З вершин і низин”, що вийшло 1893 року. Тужило серце за Ольгою Рощкевич. Як вона там? Не мав жодної вістки...

Шостий номер уміщував закінчення оповідання Пом'яловського „Вакула” у перекладі Йосипа Олеськіва.

Мирон*** опублікував ще один вірш, правда, з циклу „Галицькі образки”, який називався „Сидів в шинку”. Дата написання — 1881 рік. Гірка пияцька тема, побудована на нагуєвицьких враженнях. Вірш увійшов у друге видання „З вершин і низин”.

Продовжив часопис і друкування Франкових „Мислей о еволюції в історії людскости”, подаючи їх четверту частину.

З'явилася у часописі рубрика не друкованих ще поезій Тараса Шевченка. Першою в ній була вміщена „Хустина” („У неділю не гуляла”). Її передав редакції Іван Пулюй, про вихід книги якого „Нові і перемінні звізди” теж повідомляв цей номер часопису. (І. Пулюй отримав автограф Шевченкової поезії від харківського адвоката Шимонова). Далі друкувалось дослідження Володимира Олеськіва „Як розвивалися погляди людські на звірів”, а за ним — життєпис Франца Ксаверія Мікльосича, але без підпису автора. Далі читачам пропонувався короткий вірш Мирона*** „Оса” („Був у нас мужик колись”). Пізніше він увійде у цикл „Оси” збірки „З вершин і низин” видання 1893 року. Одвічно галицька тема про перекинцтво...

І знову стаття Івана Франка — „Чи вертатись нам назад до народа?” Цей твір опісля був включений у 41-ий том п'ятдесятичного видання творів письменника і мав типовий для того часу коментар: „Іван

Франко піддає гострій критиці надруковані в журналі „Слово” статті одного з діячів партії москвофілів І. Наумовича „Просвещение нашего народа” і „Назад к народу”. В цих статтях І. Наумович виступає як апологет реакційного мракобісся, ворог передової науки і суспільного прогресу. Критикуючи І. Наумовича, І. Франко проводить ідею революційної перебудови суспільного життя”.

10 липня вийшов сьомий номер „Світу”. Перша сторінка — четверта глава повісті „Борислав сміється” та портрет Івана Нечуя-Левицького. Далі, як і в попередніх номерах — поезії Мирона***. Першою була надрукована поезія „Христос і хрест”. У збірці „З вершин і низин” 1893 року буде поставлена дата її написання — 1880 рік. Вірш закінчується такими словами:

Так побожні пересуди,
Бачучи за наших днів,
Як з старого древа смерти,
Із почитання богів,

З диму жертв, з тьми церемоній,
Із обмани, крові й сльоз —
Словом — як з хреста старого
Сходить між людей Христос

І як, ставши чоловіком,
Ближчий, вищий нам стає
І святим приміром своїм
Нас до вольності веде, —

Силуються понад людськість
Будь що будь піднять Христа
І хоч брехні перевеслом
Прив'язати до хреста.

Наступні поезії „Великдень” та „Максим Цюник” продовжили тему „Галицьких образків”. Герой поезії „Максим Цюник”, працюючи на шахті в Бориславі, упав у яму і дев'ять годин кричав, просячи допомоги, але ніхто йому не допоміг.

У тому ж номері Е. Борисів помістив статтю про „Чумацьку пісню”, записану в Білій Церкві, далі були вміщені вірш Перебенді „В ясну ніч у садок” та життєпис Івана Нечуя-Левицького, „написаний ним самим”. Потім знову — твори Івана Франка: п'ята глава „Мислей о

еволюції в історії людськості" та „Дітські слова в українській мові”. Обидві статті підписані „Ів. Франко”.

Критичною статтею „Початки людового реалізму в польській літературі” часопис відгукнувся на вихід у Варшаві 1881 року збірки Марії Конопніцької „Поезії”. Було надруковано продовження статті про трагічний день в історії Росії „День 1/13 марта в Петербурзі”. Останньою статтею знову ж таки була стаття Івана Франка під назвою „Католицький панславизм”, приводом для написання якої стала організація Ватиканом у Римі всеслов'янського свята православних Кирила і Мефодія, на котрому була присутня і делегація від Галичини, очолювана тодішнім митрополитом. Свято було однією з ланок довготривалих намагань Ватикану повністю окатоличити Галичину, в чому йому дуже активно помагав австрійський уряд, що на словах заявляв про свою нейтральність щодо цього питання. Франко в згаданій статті, звичайно, не обмежився викриттям політичного характеру цієї акції. Цю подію він використав для того, щоб показати католицьку церкву та Ватикан як споконвічних ворогів слов'янських народів...

Скільки хворів Іван Франко — не знати, однак з донесення старости Коляжовського від 15 липня 1881 року відомо, що письменник, отримавши невелику суму грошей, виїхав до Львова. „Відносно звіту № 8/президія від 8 травня ц. р., — писав дрогобицький староста (Там само, спр. 3684, с. 43-44), — осмілююсь донести, що Іван Франко 12 ц. м. виїхав з Нагуевич до Львова, одержавши поштою з Львова лист з грішми на суму 16 золотих ринських австрійською валютою, нібито від якоїсь тамтешньої редакції”. 26 липня вже на основі цього донесення дирекція львівської поліції звітувала президії намісництва про приїзд соціалістичного агітатора Івана Франка до Львова. „Висока цісарсько-королівська президіє, — писав заступник директора поліції Едмунд Фрейдліх (Там само, арк. 45). — Відносно високого доручення № 6655/президія від 17 ц. м. маю честь донести, що Іван Франко тільки три дні перебував у Львові і, згідно з повідомленням жандармського посту в Бориславі № 325 від 19 ц. м., вже 16 ц. м. повернувся до Нагуевич.

Метою його прибуття до Львова мала бути розмова з редактором „Світу” Іваном Белеєм. Для цього журналу Франко з Нагуевич пише різні статті. Ці 16 золотих ринських, які [він] одержав зі Львова, мав прислати Белей”.

Завертілась машина. 28 липня 1881 року президія намісництва знову звернулась до дрогобицького старости (Там само, арк. 46): „Іван Франко, якого стосується звіт № 8/президія від 15 ц. м., згідно з

донесенням тутешньої ц. к. дирекції поліції після 3-денного перебування у Львові 16 ц. м. повинен був повернутися до Нагуевич.

Тому прошу далі стежити за його поведінкою, а в разі важливих спостережень або виїзду Франка з вищезгаданої місцевості прошу негайно про це донести. Терлецький”.

Очевидно, ще перед виїздом до Львова Іван Франко написав листа Іванові Белею, якого франкознавці датують липнем-серпнем 1881 року: „Отсе аж нині здобуваюсь на обширніший лист до тебе. Досі не було часу — робота в полі коло вівса, котра раз у раз перериває мені роботу коло „Фауста”. В перервах ладив я переводи з Гете, котрі післав тобі, читав Гетеві драми, Рейнеке-лиса та Дарвіна. Книжка Дарвіна надто спеціальна і мало в ній такого, що би могло збудити загальніший інтерес; для того дуже тяжко буде зладити таке її резюме, котре б прийняли поляки. Але на всякий спосіб спробую”.

Згадка про те, що Франко працював коло вівса, наштотує на думку, що лист написаний у кінці серпня. В Нагуевичах овес досягає до Першої Богородиці. Можна тільки дивуватись, як, працюючи на полі, поет встигає ще щось зробити. „Твій послідній лист, — пише він І. Белею, — дістав я аж у тиждень по його висилці і для того спізнився так дуже з відповіддю. Діставши лист, я сей час же сів до статті про „Громаду”, котра, властиво, є тільки повторенням замітки Др[агоман]ова з невеликими додатками. Чи дальша книжка „Громади” ще не вийшла? Коли вийшла, пришли.

Посилаю тобі два перші уступи „Писем из Галиции”. Цілість обіймати буде таких уступів зо 20, коли й не більше. Надіюсь щотижня постачати хоть по два уступи, і так ти й напиши в редакцію, до котрої се пошлеш. А шли, до котрої хочеш, тільки проси, щоб прислали для мене ті н[оме]ри, де буде друковано, а також най би написали свої уваги щодо того, чи відповідна для них ся стаття і чи та скільки потребувала б відміни в розкладі предмета проти того, як я зазначив у першій уступі. Ти би міг рівнобіжно з тим подавати огляд біжучих справ. Коли б було надруковано, шли мені. Також позволяю ред[акції] робити поправки язикові, бо, звісно, без блудів воно не пішло.

Приятелеві в Петербург напиши, що я швидко зладжу повість, об'єму коло 2 листи печ[атних], котру буду просив го помістити в яким журналі („Вестн[ике] Евр[опы]”, „От[ечественных] зап[исках]” або „Слове”). Чень би, булс децо грошей, та й главное, вступ до журналу, порука й на будуще. Повість писатиму по-московськи і якнайшвидше.

Чи календар „Ргасу” буде виходити і чи треба для нього ескізу, о котрий просив Людв[ік]? Мені тут страх трудно на що-небудь здобу-

тися — в голові пусто. Але якби треба, то все-таки мусив би-м зладити. Напиши, чи і на коли”.

Переклади Гете, про які згадує у листі Іван Франко, — це, очевидно, балада „Наречена з Коринфа”, надрукована аж 1932 року, та „Вічний жид” (про цей твір письменник згадує у листі до Белея від 12 жовтня 1881 року). „Стаття про „Громаду”, яка так ніколи і не була надрукована, — це розбір другої книги „Громади”. Зате у 49 та 51 номерах журналу „Вольное слово”, що виходив 1881-1883 року в Женеві (його редактором з січня 1883 року був М. Драгоманов), були опубліковані статті Івана Франка „Скрута на селі” та „Економічна політика уряду”.

Про яку повість російською мовою для російських журналів йде мова — невідомо. Такої повісті заради заробітку Франко не написав.

Людвік — це Людвік Інлендер (1849-1900), один з перших соціалістичних діячів Галичини. Ще навчаючись в університеті, він входив до соціалістичних гуртків. „Polski słownik biograficzny (Wrocław-Warszawa-Kraków, 1962)” пише, що Інлендер мав ґрунтовні філософські та соціологічні знання і досконало знав твори К. Маркса. Це ж джерело твердить, що він разом з Іваном Франком викладав у нелегальних соціалістичних гуртках політичну економію і теорію наукового соціалізму. Свої кореспонденції зі Львова друкував у женецькій „Równości” (1880 р.), був одним з тих, що категорично виступали проти будь-яких акцій, котрі б могли порушити рівновагу між українськими та польськими соціалістами. Разом з Іваном Франком був автором перших соціалістичних програм. У 1879 році редагував газету „Praca”. Разом з Й. Данилюком, А. Маньковським, Б. Червенським опрацював першу політичну платформу львівських соціалістів „Nasze żądania”, яка була опублікована в „Prace” в грудні 1879 року. Перша широко вмотивована програма соціалістів була опублікована у травні-червні 1880 року у статті „Czego żądamy?” У січні 1881 року Інлендер разом з Іваном Франком та Болеславом Червенським переробив цю програму і відправив у Женеву Болеславу Лімановському, щоб той її надрукував. Попри все те робітники не знали Людвіка Інлендера, бо він ніколи не виступав на робітничих вічах.

У 1880-1900 роках Л. Інлендер служив урядником дирекції залізниць у Львові, дійшовши до урядника V ступеня. Залишався завжди вірним засадам соціалізму. Помер 2 вересня 1900 року, похований на Личаківському цвинтарі у Львові.

Переконаним соціалістом був і брат Людвіка Адольф-Владислав (1854-1920), аптекар за спеціальністю. Як і брат, народився в Бучачі в родині лікаря. Виконував дуже важливу функцію в переправленні літе-

ратури з Галичини до Варшави, 1878 року був членом редакційного комітету „Pracy”. Перший раз його заарештували у Львові 21 жовтня 1878 року у зв'язку з процесом соціалістів у Кракові. Внаслідок проведеної у нього ревізії було вилучено соціалістичну літературу, зокрема програму соціалістів, видану в Брюсселі 1878 року, а також кореспонденцію для Л. Варинського. Близько року він сидів під слідством у тюрмі святого Михайла в Кракові, однак не був засуджений. Був власником аптеки в Бродях і членом львівської торговельно-промислової палати, опісля став журналістом. Писав статті для „Pracy”, а в 1887 році видавав у Львові поступову газету „Ruch”. Після її закриття співпрацював з „Gazetą lwowską”, а також з „Czasem”, 1892 року видав у Відні „Przewodnik ilustrowany po c. k. austriackich kolejach państwowych” („Ілюстрований путівник по цісарсько-королівських державних залізницях” — польськ.), був співавтором „Dokładnego słownika języka polskiego i niemieckiego”, виданого у Відні в 1911-1913 роках, а також співпрацював з А. Соколовським над першим та другим томами „Dziejów Polski ilustrowanych”, які були видані у Відні в 1896-1897 роках...

Що робити далі, Франко не знає. Його вже не спонукають кидати мирське життя і йти в монастир. Там він також не знайде спокою. Про це він пише в тому ж листі до Івана Белея: „Мушу тобі розповісти, що мені тут радять зглядом моєї будучини. І вітчим, і ще деякі приятелі конче напирють, щоби-м кінчив школу, т. є. робив екзамени, і то іменно з філології; в тій цілі радять їхати до Відня й просити у цісаря veniam (ласки — лат.), щоби мя прийнято знов на яку казенну посаду, — там же мав би-м робити іспит і повертати відтам уже аж „готовим чоловіком”. Хоть самі средства дуже мені противні, але ціль, бачиш, була б не зла. А в разі, коли б київські газ[ети] прийняли початок моєї статті, а також коли б удалося в петербурзьким журн[алі] помістити повість, я мав би які-такі авспіція удержатись у Відні. А притім бути в Відні мені б і так дуже хотілося. Так ото я вагаюся і не знаю, на яку ступити. Що там ви скажете на те? Ти, Пол[янський], Людвік і проч.?”

Усі ці поради були слухними, але з цього також нічого не вийшло...

Через від'їзд Івана Франка в Нагуєвичі та велику зайнятість Івана Белея в „Ділі” два наступні номери „Світу” — 8 і 9 — довелось спарувати. Вони вийшли 10 вересня. На першій сторінці — „Борислав сміється” з того моменту, як побратими починають карбувати гріхи, содіяні супроти них панами, а на фоні — портрет Гоголя, біографію якого Іван Франко віддавна випрошував у М. Драгоманова. Її не було і в цьому номері, і редакція обіцяла помістити її в наступних. Мирон^{***}, до якого читачі вже звикли як до поета, надрукував вірші, які склали цикл

„Із галицьких образків”: IV — „Веснянка”, який у рукописі має дату написання 1 травня 1881 року, V — „Михайло”, VI — „Послідня воля баби Митрихи” та VII — „Галаган”. Пізніше „Веснянку” (в іншій мовній редакції) з циклу „Із галицьких образків” Іван Франко перенесе у цикл „Веснянки” збірки „З вершин і низин”. Мирон*** знову з'явиться у журналі через дві сторінки, нагадуючи про себе віршем „Вічні питання”, які опісля не будуть включені в жодне з видань творів Івана Франка, обмине їх увагою й 50-томне видання. Містив часопис і шосту главу Франкової статті „Мисли о еволюції в історії людскости”, а також „Причинки до оцінення поезій Тараса Шевченка” І. Гайдамаки.

Як бачимо, знову чверть журналу була заповнена творами Івана Франка. Часопис також повідомляв про те, що письменник підготував до друку переклад українською мовою „Фауста” Гете, але нема коштів на його видання. Журнал просив відгукнутися добродіїв, які могли б допомогти видати цей великий твір Гете. З листа Франка до Івана Белея відомо, що потрібно було 200 ринських. „Коби християни могли і хотіли зложити хоть 100 р., мож би розписати передплату на решту”, — писав він у кінці вересня 1881 р.

Франко часто буває в Дрогобичі. „Іду, — пише на початку жовтня Белею, — здається, нині до Дрогобича, хоть, правду кажучи, не знаю ще, в кого позичити чобіт, бо мої черевики рознеслися геть. Надіюсь, що, чень, хоть нині буде від тебе який лист та й „Світ”, та й „Батьківщина”, а то надіюсь тиждень за тижнем, та й все надармо. От коби містили москалі „Письма” та й ще деякі мої штуки, то, чень би, гий, ти кажеш, були крейцери, а вони б мені тепер дуже здалися! Одежі нема, чобіт нема, довги стоять і гавкають... У Відні, бачиться, сеї зими мені не бути, та й чорт з ним, з Віднем тим! Ба навіть хто знає, чи прийдеться оглядати й Львів, і тебе, і Людв[іка], і всіх еже в Христі братію, — а рад би-м дуже. Ну, та се ще побачимо”.

На основі тих звідомлень про часті відвідини Іваном Франком Дрогобича дехто з дослідників висловив припущення, що ці мандрівки на пошту були лише прикриттям від ока поліції, під наглядом якого він постійно був. Насправді ж в Дрогобичі, десь на околиці, в хаті якогось робітника збирався робочий люд, й Іван Франко вчив його соціалізму. Таке припущення, що з'явилося на сторінках деяких спогадів, написаних у радянський час, мало явно тенденційний характер і навряд чи відповідало дійсності.

В Нагуєвичах Іван Франко, як видно з його листів, заповідається на доброго господаря. Навіть його мова в листі до І. Белея скоріше нагадує бесіду нагуєвицького газди, ніж письменника, що перекладає

„Фауста” і захоплюється не тільки змістом твору, але і мовою: „Ходив-ем уже два рази на горіхи за Діл, зродили сильно сього року, — ми три одного дня назбирали 10 гарців. Впрочім, надворі сльота, погань, перервала нам польову роботу. Сніг припав був і отаву, і бульбу, і ярину в огороді, фасоля, соя вся вимерзла, дали коровам. Сумно тепер на селі. У нас якось пожари панують, сього літа вже три було, один близь нас, погорів злісний, той самий Шульц, про котрого забавна анекдота була в „Дзвоні”. Шандарі до нас приходять часто, балакають се й те, розповідають свої трафунки; дещо з їх оповідань мені придасться до шкіців. Часом, як застають мене при писанні, раді би знати, що я пишу, але біда, що самі мазури, по-руськи не вміють читати, то й відходять, не заспокоївши своєї цікавості”.

Мазури так і доповідають, що Франко „щось” пише, але що — не знають. А шандар-русин, який би вмів читати по-руськи, — рідкість. Не йдуть на таку службу русини, та й польська адміністрація не хоче їх брати.

Коштів на видання „Світу” нема. Їх заледве вистачило, щоб випустити десятий номер. „Коханий, — писав Іван Франко Белею 12 жовтня — через два дні по виході спареного номера. — Дістав „Світ” (не знаю, для чого два прим[ірники]? Я один дав Березинському), посылку, 4 р[инських]. і твій лист. За гроші дуже дякую — купив чоботищі. Письмо твоє додало мені нового духу, — значиться, „Світ” не тільки дотягне до кінця сього року, але є й надія, що буде виходити й на другий рік! Та й ще, пишеш, і в більшому об’ємі?! Се би було раз! Значиться, мій „Борислав” був би скінчений, а я вже було махнув рукою на нього... Не менше тішило б мене й те, якби „Фауст” був надрукований, найбільше для того, що, чень, би з видання прийшла яка користь для „Світу”. Переклад я старався зробити загальноукраїнською мовою, не зборонюючи собі галицьких форм”.

Десятый номер, як і попередні, майже повністю заповнений Іваном Франком. Журнал друкує п’яту главу „Борислава сміється” на фоні портрета Салтикова-Щедріна, біографію якого також пише Іван Франко, щиро захоплюючись талантом та майстерністю, яка під старість не слабне, як в інших письменників, а мужніє і охоплює ще ширші простори Росії та її проблеми. Мирон^{***} публікує восьмий вірш циклу „Галицькі образки”. Він називається „Гадки на межі”. Це сумна історія нашого пореформеного селянства, в якого вибили з-під ніг землю, котра його кормить. Сумні рефлексії поета над межею:

Я думав про людське братерство нове,
 І думав, чи в світ воно швидко прийде?
 І бачив я в думці безмежні поля:
 Управлена спільним трудом, та рілля
 Народ годувала щасливий, свободний.
 Чи се ж Україна, чи се край мій рідний,
 Обдертий чужими і світом забутий?
 Так, се Україна, свободна, нова!
 І в моєму серці біль втишувавсь лютий.

Щез привид. Я глянув довкола. Он там
 За зорану межу б'єсь з Грицем Степан;
 Там дід оре поле, старенький, як гриб,
 І плаче за сином, що в Боснії згиб;
 Там батько за сином з дрюком уганяєсь;
 Там мачухи лютий проклін розглягаєсь...
 О краю мій рідний, недолею гнутий,
 Пропасти би радше тобі, ніж коли б
 Така твоя доля повік мала бути!

Час написання вірша — 1881 рік.

Продовжив журнал і публікацію „Причинок до оцінення поезій Тараса Шевченка”, друкування яких було розпочато в попередньому номері. „Мисли о еволюції в історії людскости” Івана Франка були представлені сьомою та восьмою главами. Надрукував „Світ” і оголошення про те, що „Фауст” у перекладі Ів. Франка „складається в друкарні ім. Т. Шевченка і вийде в січні 1882 р. — Предплату на гарне видане „Фавста” в квоті 1 зр. 20 кр. приймає ред. „Світа”. Пізніш ціна книжки значно підвищиться”.

У нього багато планів щодо видання „Світу”: „Ще сього року (в 11 і 12 н-рах), чень би, помістився розбір „Кавказу”, „Сну” і деяких других політичних творів, котрі я хотів би зібрати в одній статті п[ід] н[азвою] „Темне царство”. А на рік я возьму під розбір цілий ряд його жіночих типів, а іменно в таким порядку: „Катерина”, „Наймичка”, „Відьма”, „Неофіти”, „Марія”. До сього треба б мені 1) „Кобзаря” (празького вид[ання] — є в бібліот[ещі], коби-с деяк прислав), 2) відписів або бодай обширних резюме того, що було писано про ті твори. Особливо цікава б була мені праця того товар[иша], що сього року в істор[ично]-літер[атурнім] кружку порівнював критику на „Неофітів” Згарського і Огоновського”.

Плануючи писати ті критичні речі, Іван Франко не мав під рукою „Кобзаря”, тому й скаржився: „Як тобі подобалась критика на „Гайдамаків”? Правду кажучи, писана на здогад буряків — не маю під рукою ані „Кобзаря”, ані нічо. Про життя Шевч[енка] писав з пам'яті. Та тільки, думаю, я ні в чім не помиливсь кардинально. Тільки одна помилка, бачу, зайшла в переписуванні з брульйону: при самім кінці я назвав „Кавказ” і „Сон” поемами суспільними, між тим, коли се поеми політичні, — се треба й поправити при найближчій спосібності. Коли б ти міг мені прислати з бібліот[еки] нашої „Кобзаря”, то я б писав дальші розбори, — передовсім „Катерини”, „Наймички” і „Відьми”. До розбору „Неофітів”, котрий був би потрібний хіба аж нарік, я потребував би резюме з статей Згарськ[ого] й Огон[овського], а також, коли можна, з відчиту того товариша, котрий в істор[ично]-літер[атурнім] кружку розбирав обі критики і порівнював. Вийшла б цікава штука, тим більше, що, оскільки тямлю критику Згарського і Огоновського, оба вони „Неофітів” не порозуміли. Напиши мені, чи і що з того ти міг би постаратись. Впрочім, коли б я був у Львові, я сам би переглянув, що мені треба”.

Але де там приїхати, коли „у нас уже зима заходить, працювати б поночі — здалась би лампа столова, а у мене нема. Чи не розкрутив би ти там якого гульденища, поки що буде з Києва, — чи буде, чи не буде?”

Та й інші турботи насуваються: „Мій середущий брат (Захар — авт.) жениться, швидко весілля буде. „Всі ся хлопці поженили, лиш я не думаю, ідуть літа марне з світа, як лист по Дунаю”...

Все ж Іванові Франку вдалось виїхати до Львова. Зрозуміло, що слідом за ним до президії Намісництва полинуло донесення дрогобицького старости Коляжовського (Там само, арк. 48): „Висока ц. к. президія Намісництва! Ц. к. дрогобицький староста звітом № 8/президія від 3 листопада 1881 р. повідомляє відповідно до високого розпорядження № 8038/президія від 8 вересня ц. р., що Іван Франко 29 жовтня 1881 р. виїхав до Львова. В Нагуєвичах вів себе бездоганно”.

На основі цього донесення Терлецький, який віддавна курував у намісництві справу соціалістичного агітатора Івана Франка, дав розпорядження дирекції львівської поліції наступного змісту (Там само): „Згідно з донесенням ц. к. дрогобицького старости № 8/президія від 3 ц. м. Іван Франко 29 минулого місяця виїхав з Нагуєвич до Львова.

Повідомляю вас про це з дорученням донести мені, чи вищезгаданий дійсно прибув сюди, чи досі тут перебуває, можливо, коли і куди виїхав і які зроблено спостереження в зв'язку з його перебуванням у Львові”.

Поліція дуже швидко дізналась про мету приїзду Івана Франка, а тому 11 листопада вже звітувалась президії намісництва (Там само, арк. 49): „Висока президіє! Відносно розпорядження № 9910/президія від 4 ц. м. маю честь донести високій ц. к. президії, що Іван Франко не був цього місяця прописаний в ц. к. дирекції поліції, і, не маючи достатніх засобів існування, тинявся у різних давнішніх колег і знайомих — редактора „Світу” Івана Белея і редактора „Pracy” Й. Данилюка.

Метою його приїзду до Львова було знайти видавця на зроблений ним український переклад „Фауста” Гете.

Йому вдалося схилити на свій бік друкарню імені Шевченка, яка прийняла до друку його рукопис, залишивши собі 200 примірників цього твору на покриття коштів видання. Вчора Франко виїхав з Львова, мабуть, до Нагуєвич. Кшачковський”.

Це була правда. Зі Львова Іван Франко відписав листа М. Драгоманову, який, як завжди, за одні справи хвалив, а за другі сварив поета: „Недавно ось я приїхав случайно до Львова, щоб зайнятися оконченою редакцією перекладу „Фауста”, і, приїхавши, застав Ваш лист. Як, з одного боку, мене втішило те, що мій переклад „Фауста” і моя повість у „Світі” Вам подобаються і що Ви навіть готові постаратися о часть накладу на видрукування „Фауста”, так знов дуже засмутив мене Ваш гострий суд о „Світі”, засмутив тим дужче, що мушу признати, що він у многим справедливий. І справді, від многих товаришів у Львові я тепер почув те само: що „Світ” замало живий, замало цікавий. Та що ж діяти? Зважте самі, серед яких обставин він видається. Я ось уже звиш 7 місяців сиджу на селі, без книжок, без газет, без ніякісіньких зносин, пильнований жандармами, а Б[елей], зайнятий раз у раз при „Ділі”, не має часу до іншої праці, і добре ще й так, що хоч зредагує н[оме]р з готових матеріалів та веде кореспонденцію. З наших людей до роботи ніхто не береться, з України, крім одного Кон[исько]го, не присилає ніхто нічого, а хоть і присилають, то вірші. Тож, думаю, Ви і не подивуєте тепер, чому в моїх статтях помилки, — все писане на селі, з пам’яті і без справок, а писати треба було”.

Так, він бачить, що в часописі потрібно говорити про справи біжучі, але для цього треба мати під рукою пресу, якої в Нагуєвичах нема. Вкрай потрібно виступити проти шовінізму Лімановського та з’їзду в Хурі в Швейцарії, але це призвело б до конфлікту з поляками та газетою „Praca”. Стосовно поведінки та „балакання” на тому з’їзді Лімановського Іван Франко обіцяв вислати спільне „зредаговане заявлення, котре будьте ласкаві по-українськи надрукувати будь у „Вольнім слові”,

будь у „Громаді” — таке саме по-польськи буде дане до „Przedświta”. З „Progmatom” комедія. Лім[анов]ському післана була рукопись з надписом „Progr[am] socjalistów Polskich i Ruskich Wschodniej Gal[icji]”, він друкує через помилку тільки „Polskich”, — відси протест, він поправляє, але вп’ять, „через помилку”, викидає і Polskich, і Ruskich, а лишає тільки Wschodniej Gal[icji], щоб тільки не друкувати того ненависного Ruskich. Перед з’їздом він запитував, чи не дали б ми йому мандату на заступництво, — ми не хотіли, бо надіялись, що один з наших буде сам. Відтак, коли робилось діло, мандат дала йому тільки ред[акція] [„Pracy”], а він узурпував собі заступництво всіх 8 східногалицьких соціалістів і в додатку поробив їх поляками. „Praca”, очевидно, не може виступати одверто, треба затим виступати за границею”.

Дискусія в Хурі і „непорозуміння” з Болеславом Лімановським, пов’язані з іменем Юліуша Ау, були зовсім не випадковими. У творчій спадщині Івана Франка ім’я Ю. Ау, колись відомого польського економіста, згадується тільки раз. „В р. 1879, — писав Іван Франко в листі до Михайла Драгоманова від 26 квітня 1890 року, — я через посередництво д. Лімановського дістав доступ до польського журналу „Tydzień polski” і помістив тут невеличку статтю про Ем[іля] Золя, а також три ескізи п. з. „Ruteńcy”, де в сатиричний спосіб спортретував кілька фігур окружуючої мене інтелігенції руської. Кілька дальших ескізів з тої серії осталось недрукованих в портфелі редакції „Tygodnia”, як також обширний розбір книжки д. Ау „Socjalizm jako objaw choroby społecznej”. Цей лист Михайло Драгоманов помістив у своєму передньому слові до збірки Івана Франка „В поті чола”, яка вийшла того ж 1890 року. Болеслав Лімановський, про якого йде мова в листі, разом з Іваном Франком брав участь у так званому першому соціалістичному процесі, а відтак за свою соціалістичну пропаганду був видалений за межі Австро-Угорщини і в еміграції створив Польську соціалістичну партію (PPS). „Tydzień polski” — це скорочена назва журналу „Tydzień Literacki, Artystyczny, Naukowy i Społeczny”, який виходив мізерним тиражем у Львові з 1874 до 1881 року і з яким співпрацював Іван Франко, помістивши в ньому по виході з тюрми свої нариси „Młoda Rus” (№ 57), „Człowiek zwyczajny” (№ 58) та „Zniechęcony” (№ 63). Опісля письменник ці три нариси переклав українською мовою і включив до збірки „Рутенці”, яка вийшла у Львові 1913 року. Що ж до „обширного розбору” праці Ау „Socjalizm jako objaw choroby społecznej”, то він десь загубився і тому ніколи не був надрукований. Що ж стосується Ау, авторству якого належить „Socjalizm jako objaw choroby społecznej”, то про нього 49-ий том 50-томного видання творів Івана Франка дає

наступну інформацію: „Ау Юліуш (1842-1888) — польський економіст-аграрник, автор книги „*Socjalizm jako objaw choroby społecznej*” (Розпаń, 1878)”. Більш детальної інформації про Юліуша Ау в радянських довідниках, як і в довідниках соціалістичної Польщі, шукати годі. Неважко здогадатись, що причиною цьому була його книжка, про яку згадує у своєму листі Іван Франко.

Юліуш Ау народився в Познані 11 квітня 1842 року. Після закінчення середніх шкіл на Познанщині студіював у 1862-1866 роках в Гейдельбергу та Гогенгеймі, а також у Рільничій академії в Поппельсдорфі, яка підлягала університету в Бонні. Вже тоді стала відома його праця „*Die Hilfsdüngemittel in ihrer volks- und privatwirtschaftlichen Bedeutung*” („Значення добрив для розвитку приватного та суспільного господарства”), яка в 1867 році була нагороджена конкурсною комісією як краща студентська робота в галузі рільничої економії. 1869 року ця праця була надрукована в Гейдельберзі і принесла молодому вченому заслужений успіх. У цій праці Ю. Ау виступив проти поширеної у той час рільничої статистики, вказуючи на неслухняність її головної тези, впровадженої Юстусом Лібіхом, про обов'язкове дотримання рівноваги продуктивних сил рілі шляхом повернення в неї тієї кількості добрив, скільки з неї було забрано рослинами. Юліуш Ау взагалі відкинув необхідність існування рільничої статистики, оскільки вона не враховує впливу вартості внесених добрив на ціну сільськогосподарського продукту. Критиці теорії Лібіха він присвятив і свою працю „*J. v. Liebig's Lehre von der Bodenersch Erschöpfung und die nationalökonomischen Bevölkerungstheorien*”, видану 1868 року в Гейдельберзі. Завдяки цим науковим роботам Ю. Ау став творцем нової економічної школи, перед ним відкрилася дорога до доцентури в Академії у Бонн-Поппельсдорфі. Коли 1870 року Познанське центральне господарське товариство відкрило рільничу школу імені Галини в Жарикові, Юліуш Ау був запрошений туди на посаду директора і пробув на цій посаді аж до закриття цього навчального закладу пруським урядом у 1876 році. Коли ж 1878 року Галицький крайовий відділ брав під свою опіку Дублінську рільничу школу, Юліуш Ау був переведений туди на роботу професором економії та сільської адміністрації. Одночасно з тим йому довірено виконувати обов'язки директора цієї вищої рільничої школи (1878/1879 навчальний рік), яка відтепер офіційно звалась Вища крайова школа рільництва.

У відкриті 1855 року рільничу школу в Дублянах охоче йшли вчитись люди, які емігрували з Польського королівства через участь у повстаннях проти російської окупації Польщі. В Дублянах зібралось

значно більше, ніж у інших навчальних закладах Галичини, молодих поляків з Росії та Познанщини, які не могли змиритись із втратою польської державності, а тому невдовзі тут дуже активно почало працювати польське підпілля, метою якого було реставрувати Польщу в її давніх межах.

Одним із шляхів визволення Польщі було залучення до цієї справи робітництва без огляду на національність, оскільки вже була втрачена віра в шляхту, яка фактично довела до поділу Польщі та втрати державності. Не дивно, що серед дублянської молоді почали ширитись соціалістичні ідеї, правда, в утопічному варіанті. Багато з тих студентів були близькими до робітничої соціалістичної газети „Prasa”, офіційним редактором якої був Йосиф Данилюк. У редакції газети працювали Михайло Павлик та Іван Франко, то ж нічого дивного, що невдовзі вони познайомились.

Юліуш Ау як директор Вищої крайової школи рільництва був стурбований ширенням соціалістичних ідей, а тому вирішив по-своєму боротись із цим шкідливим для польської молоді явищем, написавши працю „Socjalizm jako objaw choroby społecznej”. Праця була видана в 1879 році у Познані накладом Жупанського. Автор вважав за потрібне насамперед пояснити, на яких засадах базується соціалізм, детально розглядаючи їх з економічної точки зору.

Таких основних засад соціалізму Юліуш Ау виділив дванадцять. Дев'ятьм з них було твердження про те, що батьківщина для соціалістів є пустим звуком, а патріотизм розцінюється ними як звичайний шал, тобто ненормальність. Соціалісти вважають, як твердив Ю. Ау, що людина існує сама для себе і не повинна прив'язуватись якимось диким почуттям до землі, яку називають вітчизною.

Наступним положенням, яке розглядав Юліуш Ау, була інституція подружжя, яку соціалізм також не хотів визнавати. Ю. Ау передбачав, що соціалісти можуть здобути той лад, який обстоювали, тільки морем крові, і він повністю нівелює свободу людини, що змушена буде підкорятись загальному механізмові.

Особливо гостро критикував Юліуш Ау вчення Маркса, вказуючи зокрема на його утопічність з точки зору економіки. Книжка дуже обурила Болеслава Лімановського, який на той час перебував у Женеві, і він випустив працю абсолютно протилежного змісту під назвою „Socjalizm jako konieczny objaw dziejowego rozwoju”. Болеслав Лімановський поставив перед собою завдання показати безпідставність поглядів Ау і, всупереч його висновкам, довести, що соціалізм є не безпідставною філософською вигадкою, а закономірним явищем в історичному розвит-

ку суспільства. Захищаючи соціалізм, Болеслав Лімановський відкрито заявляв, що саме з його допомогою можна буде визволити Польщу, чого досі не вдавалось.

Російські соціалісти, приїжджаючи до Львова, дивувались намаганням українських соціалістів вести соціалістичну пропаганду українською мовою. Вони вважали це мало не дикістю. На їх думку, малі нації задля вселюдського блага та вселюдської рівності мусять приєднуватись до великих націй. Зрозуміла річ, що русинам, тобто галицьким українцям, не було іншої дороги, як задля вселюдського блага приєднатись до поляків, чи, іншими словами, до польського соціалістичного руху. У цьому відношенні росіяни не були оригінальні і лише повторювали або ж, в кращому випадку, інтерпретували позицію Ф. Енгельса, який своїм вченням доводив, що недержавні слов'янські народи не можуть відіграти прогресивної ролі в загальному розвитку історії і приречені на загибель. Іншими словами, вони у майбутньому розчиняться в інших націях, які на той час зуміють реалізувати свої національні амбіції в держави. Таку ж точку зору розділяв і Ф. Лассаль, яким захоплювались соціалісти Галичини; на тих же позиціях стояв і П. Лавров. Більше того, така позиція вважалась не великодержавною національною примхою, а закономірністю історичного розвитку.

У червні 1880 року Михайло Павлик, визнаний галицький соціаліст, який перебував в еміграції в Женеві, на спільних зборах польських та російських соціалістів поставив питання про ведення соціалістичної агітації всіма мовами та створення соціалістичних організацій для різних народностей, які б мали співпрацювати на основі принципів федералізму. Виступ Павлика спровокував початок гострої дискусії між польськими і російськими соціалістами, яких очолював Г. Плеханов, та українськими соціалістами на чолі з Михайлом Драгомановим. Мала б сказати своє слово і „Ргаса”, але вона вважала проблему створення соціалістичних організацій, про які говорив М. Павлик, справою майбутнього. Думку газети Іван Франко передав в одному з листів, заявляючи, що газета хоче, та не має можливості бавитися національними питаннями, які не тільки недоступні розумінню робітників, але й зовсім їм непотрібні.

Ще більше розгорілася дискусія після виходу книжки Юліуша Ау, яка спровокувала до виступу визнаного лідера польських соціалістів Болеслава Лімановського, що в свою чергу призвело до розколу у польському соціалістичному русі. Соціалісти, які групувались навколо журналу „Równość”, проголошували перевагу соціальних інтересів над національними. Перевагу національних інтересів над соціальними обстоював Болеслав Лімановський, категорично виступаючи за те, щоб

польські соціалісти скерували свої зусилля на реставрацію Польщі в тих межах, які існували до її розподілу в 1772 році.

Позицію Б. Лімановського підтримав Ф. Енгельс, гостро та відкрито розкритикувавши позицію „Równości”. Він вбачав у польському соціалістичному русі ту силу, яка може підважити, якщо не знищити, останню твердиню реакції — царську Росію.

Відверті погляди Болеслава Лімановського стосовно того, як вигідно використати соціалістичний рух, є звичайними соціал-шовіністичними поглядами, які відстрашували і відвертали інші національності від того руху. Проти цього виступили колишні однопумці Болеслава Лімановського, зокрема товариш Івана Франка, співробітник „Pracy” Людвік Варинський. У жовтні 1881 року на Міжнародному робітничому конгресі в Хурі (Швейцарія) між ним та Болеславом Лімановським відбулась сутічка стосовно польського національного питання. Виступив проти соціал-шовінізму Б. Лімановського й Михайло Драгоманов, опублікувавши з цього приводу в п'ятому номері журналу „Громада” за 1882 рік різку статтю. Позиція Михайла Драгоманова була чіткою і базувалася на федеративних принципах устрою майбутнього суспільства. Українські соціалісти, твердив він, готові співпрацювати з польськими соціалістами лише в тому випадку, якщо ті відмовляться від спроб відновлення Польщі в кордонах 1772 року. Проти цього, в свою чергу, різко виступив Б. Лімановський, звинувативши М. Павлика та М. Драгоманова в тому, що вони своїми федеративними планами роз'єднують ряди соціалістів у їх спільній боротьбі проти російського самодержавства. Проти книжки Юліуша Ау виступив й Іван Франко своїм — як він писав — „обширним розбором”. Свою статтю письменник відніс у редакцію журналу „Tydzień Literacki, Artystyczny, Naukowy i Społeczny”, і там вона пропала. Можна припустити, що редакція, яка підтримувала у всьому Болеслава Лімановського, цю статтю „згубила” навмисне. Більше Іван Франко до цієї теми не повертався.

Не знаючи думки Івана Франка про згадану проблему, М. Драгоманов та М. Павлик почали різко вимагати від нього висловити свою точку зору на національне питання, а також спонукали його вплинути на редакцію „Pracy”, щоб і та чітко виповіла свою позицію, бо неважко було здогадатись, що й вона підтримує Б. Лімановського.

Саме у той час (вкінці 1880 року) Іван Франко пише вірш „Не пора, не пора москалеві, ляхові служити”, якому з 1902 року судилось стати національним гімном України. Поета не могла не вразити ідея прислужництва українського робітника ідеї реставрації Польщі, яка віками гнобила український народ. Найімовірніше, цей вірш був емо-

ційним виплеском почуттів Івана Франка, враженого трактуванням цієї проблеми Болеславом Лімановським. Вірш уперше був опублікований тільки 1887 року у першому виданні збірки „З вершин і низин”...

Цілком можливо, що до написання цього вірша причинилося й те, як польські соціалісти поставились до „Програми польських і руських соціалістів Східної Галичини”, публікацію якої мав здійснити Болеслав Лімановський. У програмі галицьких соціалістів, написаній за участю Івана Франка, був пункт про те, що польсько-українська робітничка партія не може мати нічого спільного з партією, яка прагне реставрації Польщі „од можа до можа”, тобто „від моря до моря”, і відкидалося поняття „державні” та „недержавні”, „великі” та „малі” народи. Всі народи мають рівне право на вільний розвиток. У первісній назві „Програма польських і руських соціалістів Східної Галичини” Болеслав Лімановський зняв слова „польських і руських”, залишивши тільки „соціалістів Східної Галичини”. „Руським” він пояснив, що сталась помилка. Цей нечесний вчинок Іван Франко розвінчав у листі до М. Драгоманова, написаному на початку листопада 1881 року.

У жовтні 1881 року Б. Лімановський виступав на Міжнародному робітничому конгресі, який відбувся в місті Хурі (Швейцарія). Як він мав повноваження, стало відомо вже після того, як з'їзд закінчився. У своєму виступі Б. Лімановський знову „помилявся”, твердячи, що в Галичині існує лише польський соціалістичний рух. Саме там і сталась сутичка на основі національного питання між ним та Л. Варинським.

Зрозуміло, що Юліуш Ау не був соціалістом, але в питанні польської справи міцно стояв на одній платформі з соціалістом Б. Лімановським, який виступив проти його книжки, пояснивши, що для польських соціалістів національне питання та Польща „од можа до можа” є святими поняттями.

В Дублянах Юліуш Ау працював до самої смерті, яка сталась 8 вересня 1888 року, як професор суспільної економіки і рільничої сільської адміністрації. Він виявив великі організаторські здібності, налагодивши видання щорічників Дублянської школи, які тепер служать дослідникам першоджерельним матеріалом про сільськогосподарську науку в Галичині. Завжди сумлінний у виконанні обов'язків, Юліуш Ау причинився до створення багатьох сільськогосподарських рільничих і економічних товариств, у яких і сам працював (Центральне господарське товариство в Познані, Галицьке господарське товариство у Львові — до нього належав товариш Івана Франка ще з часів навчання в Дрогобицькій гімназії Філіп Райхерт, — Надрейнське економічне товариство та інші).

Ю. Ау мав неабиякий письменницький хист. Крім згаданих економічних праць німецькою мовою надрукував чимало праць по-польськи, серед яких найважливішою була „Historja i organizacja dublańskiej szkoły” („Rocznik Krajowej Wyższej Szkoły Rolniczej”, t. I, 1888) — перший історичний нарис про цей вуз. Праця містила в собі глибокі конструктивні думки щодо організації навчального процесу, які й сьогодні не втратили своєї актуальності. В „Енциклопедји Rolnictwa” з 1879 року, т. V, Ау надрукував статті „Stacje doświadczałne rolnicze, leśnicze i techniczne” та „Statystyka rolnicza”, де дав досконалий аналіз статистичних шкіл, а в IV томі цієї ж енциклопедії помістив також важливу наукову роботу „Liebig i jego prace naukowe”. Статті Юліуша Ау можна також знайти в часописах „Ziemiańin” і „Gazeta Rolnicza”, які спеціалізувались на проблемах сільського господарства. 1889 року, по смерті свого вчителя, колишні студенти школи в Жарикові видали працю Юліуша Ау „Nauka rachunkowości do potrzeb gospodarstwa wiejskiego zastosowanej”, яка отримала нагороду Крайового виділу.

Діяльність Юліуша Ау в Дублянах припадає на той час, коли там мешкав і працював товариш Івана Франка Йосиф Олеськів, до котрого Франко приїжджав досить часто. Вони навіть мріяли купити в Скваряві Новій в урочищі Селиська наділ ґрунту і там спільно побудувати хату, як про це свідчать недавно виявлені листи Йосифа Олеськіва до Івана Франка, що зберігаються у Франковому фонді в Інституті літератури ім. Т. Шевченка НАН України.

Свою книгозбірню, що складалась з книжок та брошур економічного змісту, Ю. Ау заповів Товариству братньої допомоги слухачів Вищої крайової рільничої школи в Дублянах. До нас вона дійшла частково.

Повідомлення про смерть Юліуша Ау помістив „Kurjer Lwowski”, головним редактором якого був Генрик Ревакович. Від 1887 року тут працював й Іван Франко. Свою працю у цьому часописі він назвав „наймами у сусідів”. Він змушений був там працювати, бо для нього не знайшлося місця в рідних українських часописах чи видавництвах. Повідомлення з'явилося у 251 номері газети від 9 вересня 1888 року. В ньому говорилось: „Др. Ау Юліуш, колишній професор школи в Жарикові та професор рільничої школи в Дублянах, по довготривалій хворобі помер у Дублянах у п'ятницю 7 числа цього місяця. Похорони відбулися 10 числа о четвертій годині пополудні в Дублянах”.

Дата „7 вересня” була помилковою. Збереглась метрична книга померлих костюлу в Дублянах, у котрій зазначено, що Юліуш Ау, професор Вищої рільничої школи в Дублянах, одружений з Бертою Вірмен, помер 8 вересня 1888 року, а похований 10 вересня (Там само, ф. 618,

оп. 2, спр. 2194, арк. 207). Як свідчить це ж джерело інформації, Юліуш Ау мешкав у будинку, що мав конскрипційний номер 1. У цьому будинку мешкали викладачі рільничої академії, зокрема і Осип Олеськів.

Вікторковий номер „Kurjera Lwowskiego” від 11 вересня 1888 року помістив досить широкий некролог. „Світлої пам'яті, — писалось у ньому, — Юліуш Ау, про смерть якого ми нещодавно подавали вістку, вже в молодому віці заявив про себе як про видатного робітника на полі налагодження стосунків у рільництві. Народився він 1842 року на Познанщині, але професійну кар'єру розпочав на чужині серед німецьких діячів та вчених. Саме в той час він організував в надрейнських провінціях сітку товариств та оголосив друком кілька теоретичних праць: „Justus von Liebig's Lehre von der Boden-Erschopfung“ (1868), „Die Creditgenossenschaftlichen Bedeutung fur Stad und Land“ (1869), „Die Hilfsdunge mittel in ihrer volks — und privatwirtschaftlichen Bedeutung“ (1869). Визнаючи його заслуги, Надрейнське економічне товариство іменувало його своїм почесним членом, а рільнича академія в Поппельсдорфі офірувала йому доцентуру на економічній кафедрі. Перед молодим вченим відкривалась прекрасна перспектива, проте він хотів йти дорогою служіння рідному краю.

Повернувшись у рідні краї, брав участь в роботі Центрального господарського товариства, Об'єднання польських зарібників, Селянського банку в Познані, Товариства приятелів наук, дописував до „Ziemiańska” та інших фахових видань, проте найбільшу увагу покладав на роботі директора рільничої школи в Жарикові. Ця школа той час була єдиним вищим науковим польським закладом в Королівстві Познанським. Сюди приїздила вчитись польська молодь з-під російської окупації. Саме в тій школі загорілось вогнище рідного патріотизму, то ж не дивно, що в державі, яка за декілька літ пізніше ввела тут широко розгорнуту систему доносів та переслідувань, ця школа була закрита.

Решту свого життя світлої пам'яті Ау присвятив професурі у Вищій рільничій школі в Дублянах. Тут він з суспільних наук викладав політичну економіку та політику економії, а з професійних господарський облік, боніфацію, оцінку маєтностей, енциклопедію, методологію та історію теорії сільського господарства. Своему покликанню віддався з повною посвятою, як в Жарикові, так і в Дублянах. Вмів притягувати до себе молодь. Записав багату бібліотеку Товариству братньої допомоги в Дублянах. Додамо ще, що крім кількох публіцистичних та фахових праць протягом останніх років видавав цінний „Kalendarz dla gospodarzy” (1881-1885)”.

Хто був автором цього некролога — невідомо.

Черговий номер часопису, який вийшов 12 вересня 1888 року, присвятив пам'яті Юліуша Ау ще одну статтю. „В понеділок о 4 год. пополудні, — писалось у статті, — на цвинтарі в Малехові (під Львовом) складено на вічний спочинок прах світлої пам'яті Юліуша Ау, професора Вищої школи рільництва в Дублянах. Його смерть осиротила не тільки його родину, але також тяжко діткнула школу, де викладав десять літ, та чисельне коло знайомих, які високо цінили певні сторони його характеру. Ау віддавався студіям політичної економії, адміністрації та статистики. Залишив кілька наукових праць, присвячених даному предметові. Фахівці високо цінили ті праці. Був щирим приятелем молоді, їх справи вважав своїми справами, охоче допомагав їм, цікавився їхніми долями після закінчення студій, вишукував їм становища, допомагав чим міг і як міг. Свою жертвовність молоді підніс до того ступеню, що хоч сам був незаможній, але для бібліотеки дублінської молоді офірував свою бібліотеку, яка нараховувала більше 400 томів. Свідомством його прив'язаності до школи, професором якої він був, є те, що вже будучи смертельно хворим у тяжких терпіннях написав історію Дублянської школи. В його характері була одна риса — яку високо цінили його приятелі — співчуття нещасним. Кожен, хто потребував допомоги, не відходив від його порогу без неї. Вмів поділитись з потребуємим буквально останньою копійкою. З того погляду був взірцем і за це його дуже високо цінували. Вмер у розквіті віку, маючи 46 літ. Крім сліз матері та дружини до гробу йому проводили його співчуття та приязнь всіх, хто знав його ближче”.

Автором цієї замітки був головний редактор газети Генрик Ревакович, який підписувався G. R. Така увага до особи покійного пояснювалась їхнім особистим знайомством.

Опісля некролог про Юліуша Ау надрукувала й друга книга „Rocznika Krajowej Wyższej Szkoły Rolniczej w Dublanach” за 1889 рік.

1894 року у Варшаві виходить друге видання книжки Юліуша Ау „Socjalizm jako objaw choroby społecznej” з підзаголовком „Streszczenie znakomitej pracy doktora Juliusza Au”. Як перше, так і друге видання за різку критику Карла Маркса свого часу було повністю вилучене з бібліотек і знищене. В одному примірнику ця праця залишилась лише в Науковій бібліотеці Львівського національного університету імені Івана Франка.

Чи поставили вдячні учні і вихованці своєму професорові, вчителю та товаришеві пам'ятник — невідомо. На малехівському цвинтарі такого пам'ятника нема. Невідомо, чи Іван Франко був особисто знайомий з Юліушем Ау. Не збереглася в бібліотеці Франка його книжка, пропала

рецензія на неї. Залишився тільки національний гімн „Не пора”, до появи якого, сам того не бажаючи, спричинився і він — Юліуш Ау.

Пісню „Не пора” сам Іван Франко назвав національним гімном 1911 року у збірці „Давне й нове”, яка була другим, доповненим виданням збірки „Мій Ізмарагд”. Вірш „Не пора” було вміщено у дев'ятому розділі з невеличким поясненням, що він був написаний 1890 року і вперше надрукований у збірці „З вершин і низин” 1893 року.

Те, що під віршем „Не пора” у збірці „Давне й нове” стояла дата 1890 рік, було явною помилкою і непорозумінням, бо насправді вперше він був надрукований у першому виданні збірки „З вершин і низин” 1887 року. Дивно, чому ні Франко, ні ніхто з його оточення не виправили цієї помилки і не дали відповідних пояснень. Не звернули на це уваги і критики чи референти журналів, пишучи про вихід збірки 1911 року.

Цілком логічним було б погодитися, що вірш був написаний 1890 року, якраз у період створення радикальної партії, про діяльність якої до цього часу читачі мають абсолютно спотворене уявлення. „Не пора” з того погляду є ніби віршованою програмою радикалів, які першими серед політичних партій поставили питання про незалежну й соборну Україну.

Однак... однак наявність вірша „Не пора” у збірці „З вершин і низин” 1887 року абсолютно заперечувала дату „1890 рік”, яка була вказана у збірці „Давне й нове”. Очевидно, ця дата з тих чи інших причин була виправлена з розрахунку на те, що це сприйметься як прикра поліграфічна помилка (мовляв, замість 1880 року набрали дату 1890), на котру ніхто не звернув уваги. Сьогодні важко виявити, хто першим поставив під віршем цю дату. Спочатку її писали у квадратних дужках, що мало означати припущення, а опісля й без дужок, як доконаний і доказаний факт.

У першому виданні „З вершин і низин” твір „Не пора” був надрукований як окремих вірш. У виданні 1893 року він став другим віршем циклу „Україна”.

Зрозуміла річ, що за радянських часів вірш „Не пора” замовчували і ніде не публікували. З тої причини наші дослідники вже в наш час написали багато „компліментів” тоталітарній системі, але тими компліментами не внесли жодної ясності щодо дати написання вірша. А мова йде про національний гімн. До сьогодні невідомо, хто є автором музики до слів Івана Франка, коли вона була написана, коли пісня стала гімном і т. п. Всі ці питання й досі актуальні і потребують ретельного дослідження.

Відразу по виході 50-томного видання творів Івана Франка його онука Зеновія Франко, що стала відомим вченим, зібрала найбільш

важливі неопубліковані твори діда, маючи намір випустити їх окремою книгою. Серед тих творів був і вірш „Не пора”. Збірку повинно було випустити видавництво „Молодь”, але не випустило.

Тільки у виданні збірки 1992 року, яке здійснило видавництво „Веселка”, вірш „Не пора” став на своє місце. Оригінал вірша не зберігся.

Отже, мотиви написання вірша „Не пора” встановити неважко, проте до сьогодні залишається нез'ясованим місце написання твору. Думки дослідників щодо цього питання розходяться. Найправдоподібніше, вірш був першим чітким свідченням розчарування Івана Франка в соціалізмі, в який він так вірив. Мав 24 роки й ідею України — як провідну зірку в своєму житті! Ця ідея для тодішнього українського громадянства була геть поза межами навіть припустимого і видавалась цілковитою втратою глузду. Комуністична ідеологія свого часу прищеплюватиме нащадкам Франка думку, що він був соціалістом, але таким, який не дійшов до правдивого розуміння марксизму, бо плутався в дрібнобуржуазній ідеології...

На сторінках „Ргасу” Франко латинськими буквами з явним запізненням надрукував „Вічний революціонер”. Зміст поезії не перечив „інтернаціональній” сутності газети, всі редактори якої — українці, жиди, словаки, поляки — почували себе поляками. Очевидно, саме з тих „інтернаціональних” причин газета твір „Не пора” не опублікувала. Опублікував цю поезію Іван Франко тільки 1887 року в збірці „З вершин і низин” — очевидно, свідомо не поставивши року написання.

З історією написання вірша „Не пора” в'яжеється ще одна історія — досить заплутана і до кінця не вияснена. Кожний, хто згадує її у своїх дослідженнях, обов'язково посилається на Василя Цюрату. Отож, Василь Цюрат твердить, що Іван Франко написав цей вірш у Відні, коли поїхав туди робити докторат у В. Ягича. Після закінчення гімназії поїхав туди вчитися і В. Цюрат. Подружились вони із Франком ще раніше, а тепер разом мешкали на одній квартирі. Це є основою для того, щоб повірити, що решта також буде правдивою історією.

Одного разу Франко і В. Цюрат сиділи в одній з віденських кав'ярень, пили каву чи не пили кави (це вже невідомо) і почули, як вулицею марширують вояки, співаючи якусь маршову пісню німецькою мовою. Останнього можна було б і не підкреслювати, бо, поки світ світом, армія в Австрії, як і, зрештою, в будь-якій країні світу, співає державною мовою, в даному випадку — німецькою. Мелодія так захопила Івана Франка, що під її ритм він і склав вірш „Не пора”. Цю історію тепер настільки часто повторюють, що наразі годі вже й встановити, де вона з'явилася вперше, а, тим більше, з якого джерела почерпнута.

У неопублікованих записках про Франка, які В. Цурат збирав для написання статей і які сьогодні зберігаються в родині В. Цурата, справді зазначено, що твір „Не пора” написано під мелодію якогось старовинного німецького маршу.

Вже в радянський час від Василя Цурата записав спогади Ярослав Дмитрович Вінцковський, відомий у музичному світі як Ярослав Ярославенко. Доля звела його з В. Цуратом, і вони довго співпрацювали: В. Цурат на посаді директора теперішньої Наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка АН України, а Ярослав Ярославенко — на посаді музикознавця у відділі рукописів тої ж бібліотеки. „Одного разу, — пише Я. Ярославенко зі слів В. Цурата, — ми з Франком, студенти Віденського університету, сиділи в кав'ярні, а в той час по вулиці проходила з піснею військова частина. Франко заслухався в неї і зложив саме на цю мелодію, яку, мабуть, добре затямив, вірш „Не пора”, назвавши його національним гімном” (Львівський обласний державний архів, ф. Р-2920, оп. 1, спр. 11, арк. 17).

Якщо Ярослав Ярославенко справді записав саме те, що твердив Василь Цурат, то ці твердження абсолютно нелогічні та неправдиві. По-перше, ті спогади відносять час написання вірша до 1892 року. Навіть не до 1890-го, як, помилившись, сказав (чи надрукували) Іван Франко, бо 1890 року В. Цурат ще був учнем гімназії. Він народився 1871 року, а з Франком познайомився у Львові тільки 1887 року. Приводом для знайомства було те, що Франко довідався про багату колекцію фольклорних матеріалів, зібраних гімназистом, і виявив бажання ознайомитися з нею. 1890 року Іван Франко справді дуже хотів поїхати до Відня, щоб переглянути там деякі фахові книжки. Але не поїхав, а тому зробити виписки з книжок, що його зацікавили попросив Михайла Коса. Таким чином, уся ця історія хоч і гарна, але не відповідає дійсності.

Вірш Івана Франка став героєм ще однієї історії, яка була пов'язана з боротьбою української молоді за національний університет у Львові.

1899 року, як доносять тодішня галицька преса та розпачливі депеші Львівського намісництва до Міністерства внутрішніх справ Австро-Угорської імперії, українська молодь на своєму вічі рішуче поставила перед владою питання про відкриття у Львові українського університету. На диво, не вельми активна тодішня українська суспільність, яка буквально через рік буде сумніватися в доцільності проголошення молоддю генерацією на чолі з М. Міхновським гасел про незалежну та соборну українську державність, а водночас буде вважати подібні гасла та устремління не тільки не на часі, а й взагалі поза межами можливого,

на цей раз вимоги українського студентства про рідний університет гаряче підтримала. Незабаром у Міністерство освіти полинули меморіали та меморандуми від „Академічної громади”, Наукового товариства ім. Т. Шевченка, „Просвіти”, Руського педагогічного товариства та інших українських організацій. Питання українського університету врешті зачепило всіх, і тому не дивно, що воно довгий час не сходило зі шпальт української і неукраїнської галицької преси. Справа затягнулась аж до 1901 року.

Новий 1901 навчальний рік в учбових закладах Львова розпочався із заворушень. Поведінку уряду молодь сприйняла як особисту образу. Вирішено було зібрати віче. Ініціативний комітет вніс відповідне прохання щодо його проведення до Дирекції поліції, а також до Сенату університету... Обидва органи категорично відмовили, не подавши причини відмови, що знову було сприйнято студентами як образу, і вони всупереч усьому вирішили таки скликати віче.

Воно відбулось 19 листопада. На ньому в адресу австрійських бюрократів, польських шовіністів та рідних українських хрунів, які твердили, що домагання українського університету є завчасним, а то й непотрібним, було сказано чимало гірких, але правдивих слів, котрі накопili на серці українського студентства.

„Десь коло 2 год., — згадував опісля учасник тих подій Володимир Темницький у статті „Сецесія з Львівського університету”, надрукованій у студентському альманасі „Січ” 1908 року, — віче скінчилося. Вічевики у четвірках ішли вулицями, співаючи „Ще не вмерла” і нову тоді пісню „Не пора”. Се перший раз українське студентство демонструвало на вулицях Львова, і „Не пора” перший раз лунала з уст мас як гімн”.

Преса підняла вереск, що повертаються часи гайдамаччини та Коліївщини, а деякі відважніші газети, які вірили в різні пророцтва та астрологічні календарі, запевняли читачів, що незабаром грядуть такі часи, коли в стінах старого Львівського університету, заснованого польськими королями, будуть збиратися „русинське кабане”, тобто українці, та будуть святити нові ножі на поляка. Як в поемі Шевченка „Гайдамаки”.

Дві пісні, що вирвались з молодих і дужих студентських грудей, настільки налякали поляків, що вони довго не могли заспокоїтися, бо зрозуміли, що розпочалася нова, якісно інша боротьба українців за реалізацію своєї національної ідеї.

Проти студентів, як і слід було чекати, розпочалося слідство. Одних студентів заарештували, інших вигнали з університету. Багатьом взагалі було заборонено навчатись у крайових вузах. Студенти, захищаючись, обрали делегацію і послали її у Відень. Та це їм не допомогло...

Отже, як виникли слова твору, більш-менш зрозуміло. Історія ж мелодії наступна.

Ноти до національного гімну „Не пора” вперше вийшли (як про це згадує Ярослав Ярославенко у своїх спогадах) у видавництві „Станіславівський Боян” під номером 1. Яким тиражем — невідомо, але випусків нот було, певне, два або й більше. В музеї Івана Франка зберігається екземпляр з другого накладу.

Як свідчать дані, наведені на титульній сторінці, ноти вийшли у липні 1902 року з друкарні М. Джулинського під зарядом І. Лазора. Тут же зазначено, що слова належать Іванові Франкові, а гармонізацію для мішаного хору в супроводі фортепіано та для чоловічого хору „а капела” зробив Денис Січинський.

Ярославенко був другом композитора Дениса Січинського. Йому Січинський і заповів свій архів. Ярослав Ярославенко отримав і право публікувати твори композитора. Слід віддати належне виконавцеві заповіту: він зібрав увесь архів, що було дуже нелегкою справою, бо він був розкиданий по всіх усюдах, оскільки Денис Січинський не мав постійного кутка і вів бурлацьке життя, не завжди дбаючи про долю написаних ним творів.

У 1910 році Ярославенко через газету „Діло” оповістив громадянство, що саме знаходиться в архіві, а також те, що він передає архів на зберігання в НТШ. Після ліквідації НТШ та реформування його бібліотеки фонд піддався ревізії, а тому зараз не можна достеменно сказати, чи він дійшов до нас у повному об’ємі. Нове формування фонду та його опис, на щастя, було доручено Я. Ярославенку, на той час вже працівнику бібліотеки. Ярославенко зробив скрупульозний опис, дав ряд пояснень, які зараз мають неймовірну цінність, а також долучив до архіву листи, які від 1904 року аж до смерті писав йому Денис Січинський.

Сьогодні важко сказати, чи оту гармонізацію Січинський здійснив після знаменитого виступу львівських студентів 19 листопада 1901 року, коли пісню підхопили і понесли по всій Галичині, чи вона була здійснена ще до цього. Тобто значно раніше. Питання принципове, бо якщо за основу приймемо перше, то можна твердити, що гармонізація була здійснена на основі тої мелодії, яку співала вся Галичина. В другому ж випадку справа виглядає значно складніше. Найпростіше було б припустити, що мелодію проспівав Денису Січинському сам Іван Франко. Однак як свідчать листування та інші джерела, Денис Січинський не належав до того кола людей, які були близькими Франкові або принаймні такими, з якими Франко листувався, зустрічався, обмінювався думками. Викликає сумнів і те, що вони взагалі були особисто знайомі. Не залишилось

ні листів, ні спогадів, котрі би внесли якусь ясність у це питання. Правда, у 1894 році був створений Комітет по збиранню і публікації українських народних пісень, куди, крім М. Павлика, О. Роздольського, Ф. Колесси, О. Нижанківського, входили й Іван Франко та Денис Січинський. Проте і це не означає, що поет і композитор знали один одного.

Не переконує й те, що Денис Січинський написав музику до чотирьох Франкових поезій („Даремна пісне”, „Пісне моя”, „Як почуєш вночі”, „Пісне моя, ти підстрелена пташко”).

Отже, є всі підстави сумніватись, що мелодію „Не пора” Денис Січинський записав безпосередньо від Івана Франка. Більше того, виглядає на те, що Денис Січинський зробив гармонізацію вже тоді, коли пісню співали всі навколо.

Важко також уявити, що 19 листопада 1901 року сотні студентів, що вийшли на вулицю, заспівали пісню ні з того ні з сього. Отже, пісню співали й раніше, а оцей вуличний спів тільки засвідчив те, що студенти вже добре знали і слова, і мелодію. Хоча варто зазначити, що ноти пісні до того часу ніде не були опубліковані. Складається враження, що мелодія була настільки всім знайома, що не потрібно було довго вчитись, аби засвоїти її, бо чули її постійно. І тут справді не можна не погодитись з тим, що мелодія пісні запозичена від старого німецького маршу, якого співали маршируючи жовніри...

Однак згадка про пісню „Не пора” зафіксована на сторінках преси ще далеко до листопадових подій. 26 лютого 1901 року газета „Діло” помістила повідомлення про те, що 12 лютого 1901 року в місті Снятині читальня місцевої філії „Просвіти” відзначила 58-мі роковини смерті Маркіяна Шапкевича. Був концерт, під кінець якого хор виконав „Не пора”. Хор був мішаним, а диригував ним Іван Гоїв (або Гоев). Як інформує газета, музику до пісні склав сам диригент. На гаряче прохання залу хор проспівав її „на біс”. На жаль, про Івана Гоева нічого невідомо.

1 квітня 1901 року станіславівська філія „Просвіти” влаштувала вечір на честь сорокової річниці смерті Тараса Шевченка. З промовою на цьому вечорі виступила Костянтина Малицька. Концерт закінчився спільним виконанням гімнів „Ще не вмерла Україна” та „Не пора”, про що інформувало „Діло” від 6 квітня 1901 року. Варто зауважити, що саме тоді газета вперше назвала пісню „Не пора” національним гімном...

Найретельніші пошуки згадок про виконання пісні „Не пора” до 1901 року не дали ніяких результатів. Таке враження, що пісня стала надбанням широких мас саме 1901 року. І знову чергове „чому?” Здається, не важко й здогадатись.

У 1900 році М. Міхновський на Великій Україні проголошує ідею соборності та незалежності української державності. Ця ідея знаходить щонайгарячішу підтримку львівських студентів, які розпочали завзяту боротьбу з урядом за український університет. Їхні гасла стають щораз сміливіші. Україна має бути для українців! Україна понад усе! Першою заповіддю українця є Бог, а другою — Україна...

Старше покоління українців уважало ті лозунги неможливими для виконання, невчасними, нерозважливими, побоюючись, що вони наклинуть на голови галичан чергову біду. З того приводу розпочинається далеко не спокійна дискусія між „Ділом” та журналом „Молода Україна” з чернівецькою газетою „Буковина”. Франко виступає зі статтею „Поза межами можливого”. Ідея державності набирає неймовірно притягуючої сили. Новий рух, повний молодечого запалу, готовності до самопожертви вимагає свого виразу, свого гімну! І він швидко знаходиться — вірш „Не пора!” Вже через рік твір завоював право називатись національним гімном.

Як гімн ця пісня могла народитись ще раніше, а саме тоді, тоді, коли народжувалася радикальна партія. Однак цього не сталося. До цього суспільство не було готове. І, можливо, в 1911 році Іванові Франкові, вже хворому, вимученому недугою, здалось, що саме для цього моменту він написав „Не пора”, а тому й помилково датував вірш 1890 роком.

Можливо, перебуваючи 1892 року у Відні разом з Василем Щуратом і слухаючи, як жовніри карбують крок під старий марш, Франко раптом виявив, що слова його твору „Не пора” прекрасно вкладаються в оцю маршову мелодію і сказав про це Щуратові. Міг сказати ще комусь. Словом, про це стало відомо багатьом.

На початку століття пісні, написані 24-річним Іваном Франком, судилось стати національним гімном, який не втратив актуальності до сьогодні. Але таким і повинен бути справжній гімн.

Залишилось з'ясувати, який саме німецький марш ліг в основу пісні? Ретельно були переглянуті ноти німецьких маршів, проте не вдалося виявити жодної подібної мелодії.

У збірці „З вершин і низин” 1887 року вірш „Не пора” був надрукований на 69-ій та 70-ій сторінках — після „Каменярів” (64-69 с.) та перед „Ідилією” („Давно було. Дітей маленьких двоє...”).

У другому виданні цієї збірки 1893 року згадана поезія була включена у цикл „Україна” (с. 72-75), який складався з віршів „Моя любов” (час написання — 27 червня 1880 року), „Не пора”, який у цьому виданні був без назви, та „Ляхам”.

II

Не пора, не пора, не пора
 Москалеви й Ляхови служити!
 Довершилась Україні кривда стара, —
 Нам пора для України жити.

Не пора, не пора, не пора
 За невивласків лить свою кров,
 І любити царя, що наш люд обдира, —
 Для України наша любов.

Не пора, не пора, не пора
 В рідну хату вносити роздор!
 Найпропаде незгоди проклята мара!
 Під України єднаймося прапор!

Бо пора се великая єсть:
 У завзятій, важкій боротьбі
 Ми поляжем, щоб волю і щастє і честь,
 Рідний краю, здобути тобі!

Третій вірш циклу „Ляхам” був надрукований на 73-74 сторінках. Він має дату написання 24 жовтня 1882 року. Цей вірш був включений і до першого видання збірки (51-52 с.). Він, поза всіляким сумнівом, також був пов’язаний з подіями 1878-1881 років та моментом братання з польськими соціалістами...

III. Ляхам

„І ми браталися з Ляхами”

Т. Шевченко

І що ж, що ми з вами братались?
 Все таки ми в дурнях остались.
 Було колись волі доволі
 Для нас і для вас на Вкраїні,
 І хліба доволі на полі,
 Лиш жити та бути до нині.

Та біс підкусив вас „брататись”,
Братерство ж навпак повернути,
Над братом панами остатись,
В ярмо его шию пригнути.
І що ти братерства ціною
Загарбав у нас те, що наше, —
Сусіди обох нас з тобою
І тиснуть і днуть, брате Ляше.

Та мало для тебе науки!
Як власти лиш крихту у руки
Дістав ти з німецької ласки,
Як крихта нам впалась свободи, —
Для нас тобі жаль тої частки,
Нас тиснеш і кличеш — до згоди!
Братаймося! — кричиш, і над нами
Знов панство нове закладаєш,
Немов під братерства словами
Братерського серця не маєш.

Братаймося, Ляше, та щиро,
Громадою, ділом і миром,
Братаймося, як з рівними рівні,
А не як пани і піддані!
Користі най в'яжуть нас спільні
А не пересуди погані.
І кожний на своєму полі
Для себе і жиймо й працюймо
Для власного щастя і долі!
Ратуймося в біді, та тямуймо
Докладно слова ті хороші:
Брат братом, а бриндзя за гроші.

У післявоєнні роки цей вірш з почуттів братерства до польського народу, продиктованого політикою „партії та уряду”, не друкувався. Вперше в українські часи опублікований у згадуваній „Мозаїці”.

Четвертим, заключним віршем даного циклу був вірш „Розвивайся ти, високий дубе”, написаний 17 березня 1883 року. У перше видання збірки Іван Франко його не включив:

IV

Розвивайся ти, високий дубе,
Весна красна буде!
Розпадуться пута віковії,
Прокинуться люде.

Розпадуться пута віковії,
Тяжкії кайдани,
Непобіджена злими ворогами
Україна встане.

Встане славна мати Україна,
Щаслива і вільна,
Від Кубані аж до Сяна-річки
Одна нероздільна.

Щезнуть межі, що помежували
Чужі між собою,
Згорне мати до себе всі діти
Теплою рукою.

„Діти ж мої, діти нещасливі,
Блудні сиротята,
Годі ж бо вам в сусід на usługі
Свій вік коротати!

Піднімайтесь на святее діло,
На щирую дружбу,
Та щоби ви чесно послужили
Для матери службу.

Чи ще ж то ви мало наслужились
Москві і Ляхови?
Чи ще ж то ви мало наточились
Братерської крови?

Пора, діти, добра поглядіти
Для власної хати,
Щоб газдою, не слугою
Перед світом стати!”

Розвивайся ти, високий дубе,
Весна красна буде!
Гей уставаймо, єднаймо ся,
Українські люде!

Єднаймо ся, братаймо ся
В товариство чесне,
Най братерством, щирим трудом
Вкраїна воскресне!

17 марта 1883

Вірш „Розвивайся ти, високий дубе” ідейно пов’язаний з віршем „Не пора”. Це без сумніву.

Розділ VIII

МІЖ КУРМИ ТА ТЕЛЯТАМИ

...9 листопада 1881 року Іван Франко повернувся зі Львова додому, і староста Коляжовський відразу повідомив про це президію намісництва (ЦДІА України, м. Львів, ф. 146, оп. 4, спр. 3684, арк. 53): „Висока ц. к. президіє Намісництва! Ц. к. дрогобицький староста 23 листопада 1881 р. [звітом] № 8/президія Ф. доносить, згідно з високим розпорядженням № 10202/президія від 12 листопада 1881 р., що Іван Франко 9 ц. м. повернувся до Нагуевич і перебуває у своєї матері”.

Ще перед виходом спареного одинадцятого та дванадцятого номера, а саме 27 листопада, Франко написав листа Іванові Белею, повідомляючи, що він вже скінчив роботу над „Мислями”, що відбулось братове весілля, яке тривало тиждень — „ще від тамтешньої суботи” — і наробило в хаті великого балагану. Просив вислати коректу „Фауста” до Дрогобича в неділю рано або у вівторок рано, а він прийде в середу, відразу зробить і відішле назад.

Останній за 1881 рік номер „Світу” нічим особливим не здивував. Шоста глава повісті „Борислав сміється”, портрет художника Василя Верещагіна, статтю про якого за підписом Цесарко написав Цезар Білиловський. Іван Франко продовжив свій розбір поезій Тараса Шевченка. „Причинки до оцінення поезій Тараса Шевченка” містили його статтю „Темне царство” (це була друга частина „Причинків”, у першій йшлося про „Гайдамаків”). Статті Франка були спрямовані проти фальсифікації творчості Шевченка. Аналізуючи „Гайдамаків”, І. Франко допустився окремих різких та несправедливих оцінок поеми. Деякі подібні твердження залишились і в „Темному царстві”. Розуміючи це, 1914 року письменник окремим виданням опублікував лише статтю „Темне царство”. Не перевидав „Гайдамаків” — як писав у передмові — тому, що вважав працю „передавненою”. Очевидно, саме через це згадана праця не була включена в 50-томне видання творів Івана Франка.

У „Світі” було також опубліковано дев'яту главу „Мислей о еволюції в історії людскости” за підписом „Ів. Франко”. Якнайменше

цього разу був представлений Мирон*** — тільки один короткий вірш „Хвилі” („Вам страшно тої огняної хвилі”), який із тих пір ніде не друкувався.

Повідомив „Світ” і про „Фауста” у перекладі Івана Франка, а саме що він уже надрукований до половини.

Перший номер „Світу” за 1882 рік вийшов тільки 25 січня. Він був тринадцятим журналом, який побачив світ під цією назвою. По структурі нічим не відрізнявся від попередніх номерів. Наступний уривок повісті „Борислав сміється”, портрет Олександра Кониського, який був найактивнішим дописувачем „Світу” з-поміж усіх письменників зі Східної України.

Номер чотирнадцятий (другий за 1882 рік) вийшов 25 лютого 1882 року. Завдяки тому, що за Франком пильно наглядала поліція, відомо, що напередодні виходу часопису письменник був у Львові. Про виїзд Івана Франка до Львова найперше повідомив президію Львівського намісництва дрогобицький цісарсько-королівський староста пан Коляшовський. Його повідомлення (Там само, с. 59) виглядало дуже скромно: „Висока ц. к. президіє Намісництва! Ц. к. дрогобицький староста 11 лютого 1882 р. [звітом] № 8/президія 81 [у відповідь на ваше розпорядження] № 10202/президія 81, доносить, що Іван Франко кілька днів тому виїхав до Львова, щоб шукати собі там якусь працю”.

На це повідомлення президія Намісництва б особі пана Терлецького (Там само, арк. 59) дала наступне розпорядження поліції, датоване 13 лютого: „Згідно із звітом ц. к. дрогобицького старости № 8/президія від 11 ц. м., Іван Франко кілька днів тому виїхав з Нагуевич до Львова, щоб знайти собі тут якусь працю.

Повідомляю вас про це, згідно із звітом № 1203/президія від 11 листопада минулого року, для того, щоб наглядати за поведінкою згаданого соціалістичного агітатора і донести про важливі спостереження, можливо, про видані розпорядження”.

Відвітувала і поліція (Там само, арк. 60): „Висока президіє! Відносно розпорядження № 1514 від 13 ц. м. маю честь донести, що Іван Франко чотири дні тому поїхав з Львова нібито до Нагуевич. Під час перебування у Львові Франко мешкав у Івана Белея, редактора „Світу”, до якого Франко пише під псевдонімом „Мирон”.

У Львові декілька разів відвідав друкарню імені Шевченка, де друкується його український переклад „Фауста” Гете. Крім цього, не було нічого гідного уваги. Про повернення Франка я повідомив ц. к. дрогобицького старосту. *Кишчовський*. Львів. 24 лютого 1882 р.”.

Відтак справу переклали на дрогобицького старосту. 27 лютого 1882 року президія намісництва вимагала від нього (Там само, с. 61): „Прошу вас донести, чи Іван Франко, про повернення якого до Нагуєвич тутешня ц. к. дирекція поліції вас повідомила, дійсно прибув туди, і в цьому разі чим там займається і які спостереження ви зробили щодо його поведінки і діяльності в тамтешньому повіті. *Терлецький*. Львів. 27. II. 1882 р.”.

Знову забігали жандарми до хати Франків: то за вогнем прикурити, то води напитись, хоча студні на подвір'ї давно вже не було, а то й просто так. Посидіти.

Другий номер „Світу” містив восьму главу повісті „Борислав сміється” з портретом Михайла Максимовича на першій сторінці, нарис „Мої давні знайомі. Етюди з життя. Антін Каліна” пера О. Кониського. Федір Вовк продовжив друкувати „Листи про Ірландію”, а Володимир Олеськів подав уже 15 розділ свого історичного нарису „Як розвивалися погляди людські на звірів”. Решту журналу заповнив своїми творами Іван Франко. Під псевдонімом Мирон^{***} було опубліковано вірш „Сонети”, який так люблять повторювати поети:

Сонети — се раби. У форми пута
Свобідна думка в них тремтить закута,
Примірена, як міряють рекрута.
І в уніформ так, як рекрут, упхнута.

Підписом „Ів. Франко” були підписані десята глава його праці „Мисли о еволюції в історії людскости”, а в розділі „Літературні вісті і замітки” — рецензія на книжку Йозефа Шуйського про поляків та русинів в Галичині — „Die Polen und Ruthenen in Galicien. Von dr. Jozef Szujski. Wien und Teschen, 1882”. На думку Івана Франка, в цій книжці в основному йшлося про поляків, а не про українців Галичини.

Не обминув „Світ” і насущні проблеми, надрукувавши „Слав'янську оду” П. Куліша та „Війну” Іларіона Грабовича. Відгукнувся часопис і на вихід у 1881 році в Женеві книжки М. Драгоманова „Нові українські пісні про громадські справи (1764-1880)” статтею В. Коцовського „Про видане українських історичних пісень”.

В оголошеннях часопису на увагу заслуговувало повідомлення про святкування двадцять перших роковин смерті Тараса Шевченка у Львові, Дрогобичі та Відні. Часопис оповів таку історію: „Відпоручники комітету, займаючогося вечером, удались до председателя товариства „ім. Качковського” крилошанина Павликова просити, щоби позволив своїй дочці співати

в хорі на Шевченковім вечори. Павликов відповів депутації: „Не позволю, бо Шевченко був „шизматик“!!!”. Що вже на таке казати?”

Повідомив часопис і про вихід у світ „Фауста” Гете в перекладі Івана Франка та про те, що ця книжка вже розіслана всім, хто на неї підписався. Зазначалося, що грошей вплинуло надто мало, так що не вистачить оплатити навіть половини накладу. Коли б надходження покрили розхід, тоді можна було б приступити до друкування поеми Гейне „Німеччина” та „Бичування” Віктора Гюго в перекладі Івана Франка або його перекладів на німецьку мову поезій Тараса Шевченка. Туди б мали увійти поеми „Неофіти”, „Кавказ”, „Марія” та частина думок...

Число 15 „Світу”, чи, як ще зазначалось, № 3 за 1882 рік, вийшло 25 березня. Тут містилась дев'ята та десята глави повісті „Борислав сміється” з портретом Яна Неруди, життєпис якого авторства Івана Франка також містився в часописі.

Цей номер „Світу” визначний тим, що в ньому були надруковані безсмертні „Веснянки” Івана Франка „Гримить!”, „Розвивайся, лозо, борзо”, „Земле моя”. Сюди ж були включені й „Журавлі” („Журавлі ключом летять”), які в збірці „З вершин і низин” увійшли в цикл „Галицькі образки”. Всі вони були підписані „Мирон”^{***}. Розпочато друкування нової праці Івана Франка „Знадоби до вивчення мови і етнографії українського народу”. Першою знадобою була праця „Дещо про шляхту ходячкову”. З такої шляхти походила його мати Кульчицька з Ясениці Сільної.

Відгукнувся Іван Франко й на вихід у 1882 році збірки віршів Панька Куліша „Хуторна поезія”. Критик високо цинив творчість Панька Куліша — хоча й не сприймав, як писав, його екстравагантій — та неодноразово відгукувався на вихід його нових книг, а розглядаючи вірш П. Куліша „До Тараса на небесах” зі збірки „Дзвін”, де Куліш вклав у уста Шевченка такі слова:

О, найбільше той мене похвалить,
Хто дещо марне у печі попалить,

Іван Франко дав П. Кулішеві таку раду: „Ех, якби то пан Куліш послухав сеї своєї ради і ще за життя попалив такі свої речі, як „Крашанку”, „Хуторну поезію”, три чверті всего „Дзвону”, цілу поему „Куліш у пеклі” враз з приписками до неї. Та, мабуть, не послухає”.

Наступний номер „Світу” вийде аж 25 травня. Не було грошей на його видавництво. За порадою Івана Франка цей номер вийшов спареним. Займаючись перекладом „Мертвих душ”, „Фауста”, турбуючись,

де взяти гроші на видавництво „Світу”, Іван Франко не помічав, як пильно за ним стежить поліція, намісництво, скільки клопоту він завдає лісничим та надлісничим, тобто старшим лісничим, яких староство поробило шпигунами та донощиками, скільки зусиль приклало те ж староство, аби біля Івана Франка постійно крутились жандарми. Де б що не сталось „соціалістичне”, як тут же воно припасовувалося до Івана Франка, як було під час його другого арешту в Яблуневі. 1 березня 1882 року цісарсько-королівський староста в Станіславові Єжи Горуцький вислав поспішну депешу до Львова в намісництво про свою пильну роботу проти соціалізму, арешти серед гімназистів, а також про те, що в місті має явитись Франко.

„Висока президіє ц. к. Намісництва! — писав він (Там само, с. 62-63). — 28 лютого 1882 р. одержала тутешня ц. к. державна прокуратура усне конфіденціальне донесення, що серед шкільної молоді середніх шкіл існує таємне товариство з соціалістичними цілями, на чолі якого стоять [учні], що готуються до складення іспитів на атестат зрілості: Іван Порембальський, Цчасний Дашинський, Владислав Дзвонковський і Микола Якимович. Члени товариства проводять збори — такого роду збори відбулися 19 і 25 лютого 1882 р. На 10 березня 1882 р. оголошено збори, на які мають прибути Драгоманов і Франк, або Франків.

На підставі вищезгаданого донесення ц. к. державна прокуратура наказала ув'язнити вищезгаданих керівників, зробити [санкціонований] судом домашній обшук, під час якого знайшли різні рукописи і листи. Я досі не знаю про їх зміст, бо вони є тепер предметом судового розслідування.

Про це маю честь донести, підкреслюючи, що про найменші подробиці цієї справи незабаром подам обширніший звіт. Поки що прошу розпорядження, щоб в цілому краю стежили за можливим прибуттям Драгоманова і Франка, чи Франкова”.

Зрозуміло, що Львів звернувся до дрогобицького старости Коляжовського пояснити ситуацію, на що той відписав 3 березня (Там само, арк. 66): „Виконуючи високе розпорядження № 2073/президія від 27 лютого ц. р., осмілююся повідомити, що Іван Франко 19 лютого 1882 р. повернувся до Нагуевич.

У Нагуевичах він постійно займається якоюсь писаниною, не товаришує ні з ким і ніде не буває, крім, часом, Дрогобича, бо свої листи сам доносить на пошту і сам одержує.

Тому, що вітчим Гавриляк далі його утримувати не хотів, в останній час взявся до легких господарських робіт, і декілька разів бачили його, як спільно з молодшими братами молотив збіжжя.

Ц. к. камеральний лісничий Швестка, який живе в Нагуєвичах, постійно стежить за Франком, а коли б спостеріг якусь неправильну поведінку, негайно мені доніс би”.

4 березня президія намісництва у Львові дає розпорядження Коляжовському вести посиленій нагляд за Франком у Нагуєвичах (Там само, с. 63-64): „Згідно з конфіденціальним донесенням від 10 ц. м. в Станіславі мають відбутися збори членів існуючого там ніби таємного товариства з соціалістичними цілями. На збори мали прибути керівник Української соціалістичної партії в Женеві М. Драгоманов та І. Франко.

Тому закликаю вас, щоб, згідно із звітом № 8/президія від 3 ц. м., негайно повідомили пана Станіславського старосту про можливий виїзд Франка з Нагуєвич і про це склали звіт.

Прошу також наглядати за можливою появою в тамтешньому повіті Драгоманова і в такому разі заарештувати [його] й про це донести”.

Того ж дня йде аналогічне розпорядження у Станіславів (Там само, с. 64-65): „Відносно звіту від 1 ц. м. закликаю вас терміново подати мені обіцяний звіт про подробиці, що стосуються ув'язнення Івана Порембальського, Цчасного Дашинського, Владислава Дзвонковського та Миколи Якимовича, і одночасно донести мені про ув'язнених, а зокрема, якої вони національності, чи вчилися в тамтешній гімназії, чи лише приватно підготовлялись до іспитів на атестат зрілості, чи не був котрий з них вихованцем тамтешньої бурси св. Миколая і які зроблено спостереження про їх поведінку перед ув'язненням.

Одночасно прошу зв'язатися з державною прокуратурою і донести мені, які рукописи у них знайдено під час обшуку і які дальші розпорядження в цій справі видав тамтешній ц. к. окружний суд.

Водночас наказую наглядати за появою в краю Михайла Драгоманова, колишнього професора Київського університету, а тепер керівника Української соціалістичної партії, який живе в Женеві, а щодо Івана Франка, колишнього студента Львівського університету і відомого соціалістичного агітатора, повідомляю вас, що він належить до громади Нагуєвич Дрогобицького повіту, де тепер перебуває і займається літературною працею.

Я звернувся одночасно до пана дрогобицького старости, щоб у разі виїзду Франка з Нагуєвич негайно вас про це повідомив”.

Врешті тривоги з наїздом відомих соціалістів у Галілею та Богом спасений Станіславів трохи уляглися, і 10 березня президія намісництва отримала звіт від пана Коляжовського (Там само, арк. 69): „Висока ц. к. президіє Намісництва! Ц. к. дрогобицький староста 10 березня 1882 р. [звітом] № 22/президія доносить, згідно з високим розпоря-

дженням № 2241/президія від 4 ц. м. що, згідно з одержаним тільки що рапортом жандармерії, Іван Франко перебуває сьогодні в Нагуєвичач і нікуди не виїжджає. Наказую суворо стежити в тутешньому повіті за Драгомановим”.

25 березня за новим стилем (13 березня за старим стилем) 1882 року Іван Белей повідомив у „Ділі”, що накладом редакції „Діла” в форматі „Бібліотеки найзнаменитіших повістей” вийшли „Мертві душі” Миколи Гоголя в перекладі Івана Франка — 272 (?) сторінки друку, портрет Гоголя (той, що був у „Світі”), а також чимале „Слово від видавництва”. Вартість — один золотий ринський 80 крейцерів, а з пересилкою — два золоті.

8 квітня Іван Белей написав Іванові Франку, що Панько Куліш запропонував фінансувати часопис „Світ”, тобто фактично перебрати його в свої руки, на що Іван Франко в листі з квітня 1882 року відповів: „Я, бачиться, забув тобі минушого разу написати, що на пропозицію Куліша зробити „Світ” його органом і я не пристаю, але коли б він хотів видавати свій окремий орган, я радо ладив би для нього повісті, вірші і взагалі такі речі, де би я не потребував кривити своєї думки, а він міг би надрукувати”. На тому й стало.

Протягом зими 1882 року Іван Франко написав всього один лист — до Івана Белей, і датується цей лист приблизно кінцем лютого. Чи справді не мав чобіт, щоб ходити на пошту до Дрогобича, чи взагалі не мав пристойного одягу, в якому можна було вийти на люди, — невідомо. „Шлю кінець „Мертвих душ, — писав у тому листі. — Проси Глад[иловича], щоби прислав як мож борше решту грошей, щоб я міг справити собі деяку одежину, — хотів би-м, бачиш, поїхати ще трохи до Рожанського, та нема в чім”. Дем'ян Гладилевич (1846-1892) був головою Товариства ім. Т. Шевченка, одним із засновників газети „Діло”. Саме він вів переговори з Іваном Франком стосовно перекладу „Мертвих душ” М. Гоголя. Гнат Рожанський (1844-1883), про якого йде мова у листі, був парохом села Хотин, що неподалік Калуша. Навчаючись у Львівській духовній семінарії, він разом з О. Барвінським та Г. Боднаром видав два томи першого в Галичині видання творів Тараса Шевченка (1866-1869 рр.), якого був редактором. Він зацікавився статтями Івана Франка про Тараса Шевченка, які публікувались у „Світі”, і запросив їх автора до себе в гості. В листі до нього від 30 грудня 1881 року Іван Франко обіцяв приїхати...

Очевидно, не поїхав. Вдома було багато роботи.

Господарство завжди вимагає рук. Це тільки так здавалось, що взимку нема чого робити і можна відпочивати від важкої фізичної

праці. Важка робота тільки починалась, і про те, що саме робить Іван Франко, жандарми ретельно повідомляли свого начальника в Дрогобичі, а то й у Львів. У січні, відразу по Різдві, починають молотити збіжжя. Як нагепашся цілий день ціпом, то не знаєш потім, куди подіти руки... А попри то треба полагодити рільничий реманент, упряж, вози і все, що необхідне для роботи весною чи влітку. На вечорницях можна крутити на коловороті шнури. Теж добра і помічна річ на господарці. Велика робота на пасіці, але, відай, Іван Франко до пасіки не пхався. Там був свій господар — наймолодший з братів Онуфрій. Пасіка передавалась у спадок з давніх часів. Покійний батько з неї давав ярий віск на свічки до церкви. Гринь Гаврилик був людиною більш практичною і дану доброчинну акцію занехаяв. Не давав воску. Пасіку обслуговував свій доволі великий сад, що тягнувся від хвіртки аж до самої ріки, і сусідський. Скільки пнів бджіл було на той час, невідомо, але відомо, що Іван Франко, їдучи до Львова, привозив братові рамки. Сад у Франків був завше припильнований, а взимку, як правило, його чистили від мохів та наростів, щоб шкідники, які сховались у них, не шкодили деревам. За худобою треба пильнувати, аби не перестудилася чи, не дай Боже, не прохопив її протяг. А ще треба перекинути пашу для худоби, аби не стухла.

На дворі також вистачає роботи. Вітри тут дуже сильні, і загати час від часу доводиться не тільки латати, але й перекладати. Вже десь у першому тижні лютого починають терти, тіпати і чесати льон та коноплі. Потім жіноцтво береться до прядіння і ткання полотна, а також до вишивання. Влітку на таку пусту справу нема часу і шкода Божої днини. А зимою, та ще коли збереться пару добрих сусідок, то і новин сільських наслухаєшся, і наговоришся. За життя батька та матері до Франків завжди сходилося багато людей. Тепер вже ні. Не любить того вітчим. Він ніби побоюється якоїсь біди. Дерева навозив, треба його розпилювати на бельки і на дошки. Зараз, може, не пригодяться, але на потім — хто його знає, як буде потім. Корови теляться, і в кожній селянській родині радість. Телечок залишають на розплід, а бичків підготовують на м'ясо. Треба встигнути, поки не розмерзлось, вивезти в поле гній. Його залишають стояти купками до часу, коли з Долу повіють теплі вітри і з полів поволі щезне сніг. У борознах, заглибинах, долинках збирається вода. Земля розмерзається не так швидко, як тоне сніг. Надмір вологості буде більше шкодити, ніж помагати, а тому йдуть люди на поле з рискалями, сапами, грацями спускати воду у рови, які перед тим чистять та приводять у порядок. Про дорогу вже й нічого казати. Вона завше мусить бути в порядку. Вітчим за цим пильно дбає. Як був громад-

ським війтом, то гнав людей на шарварки, як за панщизняних часів, поки вони не впіймали його в лісі, що Панщизною з-польська зветься, і не нам'яли трохи боки: най трохи собі і людям дасть спокій, бо своя робота dokonує, а тут ще й громадські роботи. Не люблять їх робити люди. А треба. Не дай Боже, аби корови та коні залишили якісь сліди на дорозі коло хати Франків. О, вітчим вже знає на то управу!.. Та ось нарешті приходить час братись за землю. Бороною треба пройти озимину, аби землю підпушити. За день-два після того вона забуває. Де ґрунт пісковий і волога скоро відходить, починають орати під овес та ярину та сіяти конюшину, пшеницю або жито. Зіжнеться потім жито чи пшениця, а конюшина буде буюти, і є де вигнати худобу, користь для землі. Чомусь саме в той час усі починають ремонтувати плоти. Для цього використовують гілки, які в Нагуєвичах називають суччям, — тому й кажуть — „сучити плоти”. Треба копати ями для нових дерев, за пчіл (слово „бджоли” в Нагуєвичах не прижилося) треба пам'ятати. Бульбу, що в пивницях, треба перебирати, бо вже кильчиться і, як не обірвати кильці, то вся збабчиться, втратить смак, і не буде що їсти.

Ну, а про роботу в марці вже нічого й казати. Як тільки зійде сніг, починається оранка. Возять гній під конопі, льон, картоплі й вику. Ще раз перебирають картоплю: котра худобі, котра на садження, а котру їсти. Тої останньої, як правило, лишають мало. Пересипують збіжжя в шпіхліри, перевіюють на млинках та ситах зерно і везуть у млин, бо скоро Великдень і має бути свіжа мука на паску. Як тепло, то треба посадити яку березину чи соснину. Рубати дерево вже не можна. Сік рушився, а, значить, дерево ожило, а живе нищити — кожен знає — великий гріх. Господині заходяться висаджувати капусту на розсаду, а то вже й засівають ґрядки петрушкою, морквою, буряками, ріпою, ранньою картоплею і шалатою (так називають звичайну салату, найчастіше — головкасту). Конюшину, люцерну та сепарзету треба грасувати. Треба не забути підсіяти до конюшини горох та ранній ячмінь. Коли дуб почне випускати листочки, не забути посіяти овес, бо як посієш пізніше, не буде, чоловіче, врожаю, а виросте щось таке на сміх людям. Роботи стільки, що не вистачає рук. Треба хапатися за сіножать. Жінки й діти йдуть розрівнювати кертовиння. Бо, як залишиш, щоб стояло, то ствердне, мурахи закріплять його, трава закриє, а при косінні коса обов'язково уріжеться в то купиння, і, рахуй, по косі. Знову два ринські треба стратити.

Приходить квітень, і вилазь, чоловіче, з хати, бо роботи вже стільки, що лиш встигай оброблятися. І гній вози, і бороною озимину (в Нагуєвичах старі люди кажуть — озьмину), копай рови, спускай воду, бо

замочить. Як день погідний і надворі тепло, то можна перший раз підскубувати гуси. Пір'я добре на подушки. Трошки твердіше і не буде так збиватись до купи, як вискубане пізніше. Білиться в хаті — як всередині, так і зовні, бо зближуються свята, а там інша робота наспіє, то як не побілиш тепер, рахуй, не побілиш ніколи. Ближче до свят треба й ліжка почистити від ворогів людськості, яких за зиму понамножувалось — на сонечко винести ліжка та прічі і добре промазати нафтою. Трохи посмердить, але маєш гарантію, що тя вночі нічо не буде доїдати. Солому в ліжках треба поміняти. Мертву стару треба винести на город, глибоко закопати і на тому місці садити горох. Родить, як холера! Треба навести остаточний порядок у саду, познімати і понищити гусінячі гнізда. Треба сіяти коноплі. Впорався з коноплями — землю під гречку вивальщій добре. Зробиш будь-як — половина врожаю пропаде. Пчола вже почула весну і починає вилазити з вулія.

Сиропусна неділя того року випала на 7/19 лютого, а Великодень співпав з католицькими святами — 28 марця, чи 9 квітня по новому стилю. Вихудівся, випростувався чоловік до остатного за великий піст та ще вимордувався роботою. То хіба дивина, що за місяць написав тільки один лист, і то тільки тому, що треба було конечно написати. Белей чекає на дописи до „Світу”, бо майже весь часопис тепер заповнений виключно творами Іван Франка, який підписується по-різному, аби створити враження широкої автури. „Я цього тижня нічого нічого не робив: весна була, треба було робити в полі, орати та в лісі стратив днів з кілька”. Все, що писав, писав прихапцем. У перервах між роботами. Вночі нема ні сили, ні місця, щоб щось зробити. По роботі люди хочуть спати. А тут Іван світить і товчється. Зрештою, досі невідомо, чи вдалось Франкові купити порядну газову лампу, про яку колись писав Іванові Белеєві, чи ні. В Нагуевичах світили каганцями, свічки були на свята, а жінки, що припізнявались із лагодженням вечері, використовували дерев'яні скіпки.

Черговий лист до Белей датований вже квітнем. Лист короткий: „Весною тутечки, — значиться, не пишу нічого. Через свята також трудно буде, а треба буде ладити „Борислава”, чи як. „Діло” з середи знов не дістав. Що це такого? Чи ти такий неправильний в висилці, чи де пошта заподіває? Будь ласкав, любчику, уважай, що я абсолютно нічого не знаю, що діється в світі, до міста рідко ходжу — а цікавий”. „Борислав сміється” він пише від номера до номера. При кінці квітня десь вирвав час і написав Івану Белею, що як „Світ” ще буде виходити, то на спарений номер за квітень і травень він напише ще один коротенький розділ „Борислава”.

„Діло” він все-таки отримує. З нього дізнається, що 16 березня 1882 року на 36 році помер Володимир Навроцький, товариш Івана Франка (один час навіть мешкали разом на вулиці Галицькій), відомий економіст, автор чималої кількості праць, а також комісар повітової скарбової інспекції, яка нещодавно була перенесена в Ряшів. Надрукувало „Діло” і статтю П. Куліша „Крашанка русинам і полякам на Великдень”. П. Куліш радив українцям об'єднуватись з польською шляхтою для загального блага. „Чи на послісловіє „Крашанки” нічого не мож відповісти?” — запитує Іван Франко у Белея. Ні, не було кому. Звідкись у Франка при кінці квітня взялось трохи часу, і він знову висилає для чергового номера „Світу” матеріали для друку. Написаний тоді лист може здивувати ще й тим, що Іван Франко, сидячи в Нагуєвичах, все ж багато чого знає з подій у світі, а водночас багато читає. „Сими днями, — повідомляє Івана Белея, — прочитав дві повісті Шпільгагена: In „Reih' und Glied” і „Problematische Naturen”. Варіят німець, наплів стільки непотрібства, що най боги боронять”. Книжки Франко, як виявляється, замовляє у дрогобицького книгаря Віктора Унгара. У листі просить Белея передати йому через Унгара:

- комплект „Вольного слова”,
- „Нові українські пісні про громадські справи (від 1764 до 1880)” М. Драгоманова, яка вийшла 1881 року в Женеві,
- „Женскую долю” Боровиковського, переклад якої був надрукований 1882 року в „Зорі”,
- „Українські приказки, прислів'я і таке інше” М. Номиса, що вийшли в Санкт-Петербурзі 1864 року,
- статтю Івана Нечуя-Левицького „Світогляд українського народу”, що вийшла в „Правді” 1868 року,
- статтю Згарського „Народна філософія, писана по народним пословицям”, надруковану в „Правді” в 1867 році,
- працю О. Огоновського „Studien auf dem Gebiete”,
- Драгоманівську „Громаду”.

Відклавши набік інші справи, Франко прийнявся за Вергілія. Статтю „Про життя і твори Вергілія” закінчив 20 травня 1882 року і опублікував у виданні „Переклади і наслідування Осипа Шухевича”. „Світу”, для якого лагодив цю статтю, вже не було. Очікуваних від Івана Белея книжок не отримав — той не передав жодної.

У травні Белей повідомив, що має намір переїхати на село, як це зробив Іван Франко, бо у Львові годі витримати, а крім того йому потрібно підготуватись до вчительського іспиту. Франкові радив повертатись до Львова. Навіть вказав, за рахунок чого може жити. „Щодо

твого плану їхати на село, — писав у відповідь Іван Франко десь між 10 і 20 травня 1882 року, — то що ж, я думаю, що відраджувати тобі не можна, хоч би я волів, щоб ти міг як-небудь вчитися до іспиту у Львові, не на селі, — а тільки покинути міг політикарство. Мені все-таки здається, що з твоїм від'їздом зі Львова упаде й „Світ”, — а шкода би була. Так само питання велике, чи зможу я удержатися у Львові з тих джерел, котрі ти мені вказуєш. Ти ж знаєш, який я неповоротливий і нездарний до писання кореспонденцій, — а де візьму до них матеріалу? Та й ще до „Вольн[ого] слова” або де на Захід, то яко-так, — але до Росії? Чи я там знаю, що вільно, а що не вільно?”

Зі всього було видно, що часопис доживає останні якщо не дні, то місяці. „Порадсья, — просив з того приводу Белея, — там з людьми і з своєю головою. Коли урадите, що треба видавати „Світ” і треба мені бути у Львові, то, про мене, я поїду, і коли б мені удалося що-небудь заробляти, то, певно, не пожалую на підпирання видавництва”.

Наступний номер „Світа” таки вийшов 25 травня 1882 року, але був спареним — 16 та 17 за черговою нумерацією, чи 4 та 5 за нумерацією 1882 року. В ньому був найбільший уривок повісті „Борислав сміється” — XI та XII глави, що зайняли майже половину журналу. На першій сторінці красувався портрет Чарльза Дарвіна, статтю про якого написав Володимир Коцовський, підписавшись В. К. Олександр Кониський написав нарис „Із життя хуторян на Полтавщині”. Часопис також опублікував невідомі листи Тараса Шевченка. П'ять із них було написано до власника села Седніва на Чернігівщині Лизогуба з Орської кріпості у 1847, 1848 та 1849 роках. Шостий лист адресований управляючому графа Шувалова Таволзі Мокрицькому 24 лютого 1861 року, тобто за два дні до смерті поета. Далі йшли стаття Івана Франка „Війни і військо в наших часах”, де письменник критикує французького економіста П. Леруа-Больє, який вважав, що причиною війн є брак самосвідомості народів, не погоджуючись із тим, що ці причини криються в соціально-економічних відносинах (а саме так вважав Іван Франко); продовження циклу „Знадоби до вивчення мови і етнографії українського народу” і стаття „Децо про Борислав”, де поет розглядає нові пісні про ту юдоль роду людського. Мирон^{***} опублікував „Веснянку” „Дивувалась зима”, яка зворушує всіх до сьогодні, а також вірш „На смерть Володимира Навроцького...” Проблемі видавничої роботи для народу була присвячена стаття Івана Франка „Кілька слів о тім, як упорядкувати і провадити наші людські видавництва”. От і весь зміст чергового номера. Редакція вибачалась, що даний номер із певних причин виходив із запізненням

і обіцяла, що таке більше не повториться. Обіцяла також статтю про москвофілів, оскільки недавно закінчився процес над Ольгою Грабар та її спільниками.

В кінці червня 1882 р. у листі до І. Белея Франко дає оцінку цьому номеру: „Попередній н[омер] „Світу” здається гарний і цікавий. Листи Шевченка мало нового приносять до його характеристики. Очерк Кониського написаний зручно, але без глибокої мислі. Біографія Дарвіна дуже слабенька. Жаль!” У Франка багато питань до адресата. Чи є якась реакція серед людей на його статтю про впорядкування народних видавництв? Чи утвердилась якась думка про процес Ольги Грабар? Чи створено комітет по виданню творів Володимира Навроцького? На всі питання Іван Белей мусив відповісти: ні. Нічого не створено, не написано, жодної реакції.

Для наступного номера Іван Франко збирає матеріал про дорогобицьку гімназію, щоб написати статтю, від котрої б „аж у п'ятах постило нашим педагогам і раді шкільній”. Ще хоче написати наступний розділ „Борислава”, але не має попередніх, тому й просить прислати перший аркуш чергового номера часопису, коли тільки буде надрукований. Вільного часу не має. „От і я, бог бачить, досить занятий, цілими днями то коні пасти, то коло сіна, то в ліс, вечором у нас не світиться, то й лягати спати, а хоч би й світилося, то чоловік змучений, як сто чортів, — а все-таки я часом урву хоч настільки часу, щоб написати яку-небудь статейку або прочитати дещо”. Та ще: „Ти обіцяв колись прислати пару центів — пришли тепер, бо вже не ма[ю]”.

Про підготовку передостаннього номера „Світу” збереглося два недатованих листи: перший із них датується „після 13 липня”, а другий — кінцем липня — початком серпня 1882 року. „Поганеньке тут мое життя, небоже, — писав у останньому листі, — раз у раз робота, котра вбиває мислі і томить мене так, що годі відтак зібратися з силою до якої-небудь духової праці. Так і чую, що моя „письменська снага” щезає, що мені чимраз трудніше приходить що-небудь написати, що чимраз менше речей мені удається. У мене тут багато позачинаного, а ще більше позадуманого — та що, ні часу, ні сили кінчити. А тут ще й недостача хоч скільки-небудь оживляючого товариства, недостача всього, що будить у чоловіці думки і дає які-небудь враження, одностаїне, вправді худоб'яче життя. А паче всього цілковита безнадійність на те, що в будущім воно б могло бути як-небудь інакше. От, приміром, я бажав би на зиму прибути до Львова, та що, відай, се так і останеться *pium desiderium*. Думка в мене була написати повість по-німецьки для „Auf der Höhe”, історично-сенсаційно-реальну, та що, вже ось пару місяців ношу-

ся з нею, як дурний з ступою, а навіть зачати ще не вспів. Чи вспію ж восени скінчити, і взагалі, чи буде з тої кози м'ясо?"

Ах, той червень і та робота! День у день треба готуватись до жнив. Ремонтуй вози, драбини, висушуй обороги, теши нові кілки, підправляй дашок, що прогнів від минулого року, а залишиш так, то буде пропуска-ти дощ і зігниє праця. Ланцюги перевіряй, щоб на дорозі не порвалися, як скріпиш ними віз. Шнурів треба багато. Ще доробляй вечорами, бо вдень на таку марницю нема часу. Приволочешся з поля — душа ледве тепла, а тут бери відра та йди по воду аж до ріки і підливай городину. Чекай на дощ, як каня. По легкім дощику пересаджується капуста. Просо і пшеницю треба полоти день у день, бо смітниця занесеться, і не позбудешся її потім ніяким способом. Обгортай капусту, огірки, картоплю. І все кидай, як тільки стане погода і ворожить на те, що протримається пару день. Тоді Нагуєвичі клепають вдосвіта коси і йдуть на сіножаті на росу, бо як вже пригріє сонце і вип'є росу, то ніяка вже кішня. Рук не чуєш по тому косінні. Потім перегортай, згромаджуй, утікай з роботою перед дощем, щоб не замочив, а відтак звози додому. Тоді й пригодяться шнури, ланцюги, драгері. Брат Онуфрій до того ж із пасікою возиться. Червневий мед помічний людині. Ягоди пішли. Не втримаєш людину в хаті. Випаде вільна від роботи хвиля — і вже чоловік у лісі. Гриби починаються. Івана Франка хлібом не корми, а пусти в ліс гриби зби-рати. Так і незчуєшся, як прийде й липень. Косять траву на луках, косять конюшину. Важке кошення. Готуй остови і розвішуй сушити скошене. Онуфрієві пчоли рояться. Старий — так поза очі Онуфрій кличе вітчи-ма (Іван Франко завжди кличе тато) — злиться, що мусить пильнува-ти, аби рій де не подівся. Бо шкода господарству, як де полетить і пропаде, але й шкода, коли та чи інша лучка, котра чекала на косіння, не буде скошена. І будь тут добрим і мудрим, як учинити. Ну і починаються жнива. Тільки, Господи, пошли днину погідну і довгу, щоб усе зробити.

Черговий номер „Світу” теж виходить спареним — як 18 та 19 в порядковій нумерації, чи 6 і 7 в нумерації за 1882 рік. XIII, XIV та XV розділи повісті „Борислав сміється” знову займають мало не поло-вину часопису. На цей раз часопис друкує портрет Адама Міцкевича. Після чергового уривка повісті — вірш Мирон^{***}, „Галицькі образ-ки”, а під тим — „Гадки над мужицькою скибою” — чергові гіркі роздуми поета про долю селянина... І прекрасна „Веснянка” — „Не забудь” — вона стане сьомою веснянкою циклу у другому виданні „З вершин і низин”. Дивовижна поезія 26-літнього, повного життєвих сил юнака. Попри всю елегантність настрою все ж віє від цього вірша страшною розпукою:

Не забудь, не забудь
Юних днів, днів весни, —
Путь життя, темну путь
Проясняють вони...

Під віршем дата: 10 червня 1882 року. Якраз неділя. Де був тоді?
В лісі? Над рікою? Чи десь бродив по полях, і серце воляло:

Злотих снів, тихих втіх,
Щирих сліз і любви,
Чистих поривів всіх
Не встидайсь, не губи!

Бо минуть — далі труд
В самоті і глуші,
Мозолі наростуть
На руках і душі...

Життєвий шлях тернистий. А зійдеш на манівці —

Зсушить серце жура,
Сколють ноги терни, —
О, тоді май життя
Вдячно ти спом'яни!..

Хоч би десь натяк на згадку про Ольгу Рошкевич. Ніде ні слова... Ніби її не було. А була лиш робота, робота, тяжка робота селянина. Робота без кінця-краю і милосердя... Від котрої наростають на руках мозолі. Мозолів на душі у нього також достатньо.

Для часопису перекладає з російської мови статтю М. Драгоманова „П'янство, штука і свобода”. Перший раз у часописі з'являється підпис „М. Драгоманов”. І знову праці Івана Франка, написані на нагуєвицькому матеріалі — „Знадоби до статистики України”. Поки що одна знадоба: „Лісові шкоди і карі в с. Нагуєвичках”. Після „Знадоб до статистики...” з'явилися „Знадоби до вивчення мови і етнографії українського народу”. Третя подача називалась „Дещо про картоплю”... Також нагуєвицька тематика.

Розділ критики поміщає статтю Івана Франка, присвячену книжці, виданій 1882 року „Просвітою” під назвою „Оповідане про жите святого великомученика і лікаря Пантелеймона”.

На тім праці Івана Франка не закінчуються. З'являється обіцяний матеріал про процес Ольги Грабар „Хоч ми тепер прокинемось?“, у центрі якого — роздуми з приводу процесу москвофілів у Львові. На відміну від канонізованого радянською історіографією погляду на москвофілів та їх поділ на „добрих“, які відчували непереборний потяг до російської культури, та „недобрих“, які хилилися перед царською короною, Іван Франко вважав москвофільство звичайним запроданством Москві за гроші та вигоди, а усіх москвофілів — затятими ворогами всілякого поступу та прогресу, зокрема ідей соціалізму, які у той час виходили на перший план. Цю точку зору Івана Франка радянське франкознавство просто замовчувало, а тому і не дивно, що згадана стаття ніколи не включалася в жодне видання Франкових творів. Саме процес Ольги Грабар дав можливість Франкові пояснити читачам, ким були москвофіли і яким було їхнє нутро. Всі звинувачені належали до „погодінської колонії“, яка, субсидована царським урядом, вела агітацію серед населення за приєднання Галичини, Буковини та Північної Угорщини до складу царської монархії. Головне звинувачення було висунене проти Ольги Грабар, чоловік якої працював у Росії. Захоплена у неї кореспонденція навела слідство на думку, що саме через неї царський уряд пересилає величезні суми грошей, які призначались для ведення агітації, видання газет та журналів. З'ясувалось, що кожний із притягнутих до відповідальності в даній справі мав свою вигоду. Багатьом із них царський уряд пообіцяв дачі під Петербургом, славу і почесні. В руки суду потрапили документи, які підтверджували, що, наприклад, „Слово“ по цьому каналу отримало 7 тисяч карбованців на видання журналу і 10 тисяч на проведення агітації. Було встановлено, що інцидент у Гниличках — селі на кордоні з Росією, де люди громадою вирішили перейти у православ'я, вимагаючи приєднання їх до Росії, — був справою рук москвофілів.

Процес Ольги Грабар примусив багатьох замислитись, чи це справді процес про державну зраду, чи черговий фарс з боку монарха і його владних інституцій? Чи москвофіли справді такі вороги? Гляньте, як перед ними схиляють голови...

У своїй статті Франко не зупиняється ні на коренях москвофільства, ні на причинах, що його викликали і тепер живлять. Це він зробить пізніше. А зараз він хоче відкрити людям очі на його реакційну суть. „Добродій Площанський щиро-сердечно признається, — пише Іван Франко, — що всякі революційні і вільнодумні книжки та письма, які тільки одержить на пошті, прямисінько, не читавши, несе в поліцію. Добродій Добрянський у всеуслуханіє говорить, що улажувати на приват-

ну руку нагінку і цілий систем шпiонства та доносiв на соціалiстiв вважає дiлом чесним (може, ще навіть обов'язковим). Ну, а молодий добродiй Наумович, звичайно, горячiша натура, і власним дiлом докажує, що доносити на соціалiстiв годиться, хоч би прийшлося на них доносити і вигадувати вчинки”.

Неважко було здогадатись, що цiсар в особi москвофiлiв отримав вiрних помічникiв, друзiв, порадникiв, приятелiв, бо вони без вказiвки зверху, самостiйно і добровiльно організували переслiдування соціалiстiв. Зрештою, хто вони? Тi, кого невідомо з яких причин охрестили москвофiлами? Ось вони на судi перед хрестом і на Бiблiї клянуться, що найбільше в свiтi люблять свого монарха. Чому ж тодi пан Добрянський так вихваляв російський абсолютизм? — питають суддi. А хто з теперiшнiх нормальних людей не буде хвалити мiцну руку? — відпаровує Добрянський. А православ'я? Православ'я, — твердить Наумович, — є споконвiчною вірою русинiв. Русини хочуть своєю вірою, а не чужою, служити своєму монарховi. Ну і як після цього сварити москвофiлiв, коли вони не тiльки на словах, а й на дiлi доводили вiрність монарховi? Але стривайте, може, москвофiли не люблять польської шляхти, не шанують її і не бажають бути разом із нею на рiвноправних конституційних началах під батугою монарха Франца-Йосифа? О, ні, ні. Хто б мiг таке подумати? Нiчого того москвофiл не хоче. „Вони виявились людьми далеко не безкорисними, — пише у своїй статтi Іван Франко. — З признань д. Добрянського виходило, що він готов усякими способами підлещуватися публіцi, для єї вподоби писати хоч би й брехнi і всякi підлостi, щоб тiльки роздобути якнайбільше передплатникiв. О. Наумович о всiх дiлах громадських дбає про себе, про які-небудь стипендiї для своїх синiв або для своїх часописей. Д. Марков готов покинути свій край і йти хоч у Польщу, хоч у Росiю, щоб тiльки отримувати більшу плату...”

Як сприйняли статтю про москвофiльство? Невiдомо. В кожному разi, Франка за неї не ганили і не сварили. Обiйшли мовчанкою, як і, зрештою, усе, що друкувалось у цьому журналі. На жаль.

В анонсі, поміщеному Василем Лукичем, товаришем І. Франка, у календарi „Просвiти” на 1882 рік, серед прiзвищ письменникiв, які пишуть до журналу, прiзвище Франка не згадувалось, щоб не дратувати читачiв...

По першій Богородицi худобу випускають пастись на стерню, але треба пильнувати, аби не нахапалась конюшини, та ще з росою. Конюшину спеціально підсиюють у зерно, бо пасовиська в Нагуевичах нема і ніколи як такого не було. Якось люди приноровились випасати по лісі, по ровах, а тому про череду або гуртовий випас ніколи й не говорилося. Збiжжя вже звезене і спочиває мирно в оборогах. Горобцiв хiба треба

проганяти. І знову молочення жита та пшениці, аж до сівби. Вже на початку вересня в Нагуєвичах починають орати під озимину. Ще трохи є часу, поки почнеться копання картоплі, а тому, певно, Іван Франко і поїхав до Львова. В інший час, не ризикував би. Бо копають у Нагуєвичах гуртом. У всіх сусідів за порядком. Бо треба встигнути викопати за один раз, щоб, не дай Боже, не перехопив дощ. І так та картопля родить не вельми, а тут ще при дощі може погнити, як добре не пересушиш таки на полі.

За Львовом стужився. Давно не був. Хоче сказати своє слово про індемнізацію як результат премудрої політики цісаря при скасуванні панщини. Оголосив той цісар людям, що зніс кріпосне право безкоштовно. Тепер нараджується сейм, як з найбільшою вигодою для колишніх дідичів відшкодувати їм ніби втрачені маєтки. Це відшкодування, яке ляже на плечі селян і буде мучити їх аж до гробової дошки, буде названо індемнізацією. Франкові дуже хочеться оповісти людям, що цісар черговий раз їх обдурив, і не було ніякого звільнення від панщини. Було звичайне чергове врегулювання панщизняних відносин. Для цього йому потрібні газети, статистичні звіти, „справоздання” різних комісій. Цього всього в Нагуєвичах не дістанеш, а Іван Белей при своїй великій зайнятості не постарається і не пришле.

І знову дрогобидький староста повідомляє Львівське намісництво, що відомий соціалістичний агітатор Іван Франко виїхав із Нагуєвич до Львова. І намісництво знову дає розпорядження поліції, щоб та не дрімала і доносила про кожен крок того агітатора. І знову — повідомлення про те, що Франко виїхав зі Львова, і розпорядження дрогобидькому старості, щоб продовжував стежити за ним на місці та постійно доповідав, що відбувається. І знову бідні жандарми, лісничі й надлісничі мають роботу...

15 вересня Франко повернувся в рідні Нагуєвичі. Результатом поїздки до Львова стала стаття „Галицька індемнізація”, надрукована того ж року в 68-71 числах газети „Діло”.

Зрештою, дуже сумнівно, щоб тільки з цією метою Іван Франко їздив у Львів, кинувши все в Нагуєвичах. З газет він дізнався, що ще на початку березня 1882 року повернувся з еміграції М. Павлик. Трохи пізніше, 25 березня, у розділі „Новини” про це повідомило „Діло”. „М. Павлик, — писала газета, — бувший редактор „Громадського друга”, „Дзвона” та „Молота”, який перед двома роками був ув'язнений у Львові на 6 місяців в'язниці за повість „Ребендукова Татяна”, уміщений у „Дзвоні”, а відтак був, не відсидівши кари, втік до Женеві в Швейцарію, тепер повернувся до Австрії і зголосився у віденському суді, щоб там відбутися кару. Але суд львівський зажадав, щоби Павлика

приставити до Львова, бо проти него львівська ц. к. прокуратурія виточила якісь нові слідства". Прокуратурія таки настояла на своєму, і Павлик був „приставлений" до столиці Галиції та Лодомерії і „запертий у ц. к. в'язниці" крайового карного суду. Повернення Павлика насторожило поліцію.

Минуло рівно півроку. Павлик відсидів своє, але в день виходу з тюрми проти нього було висунуте нове звинувачення. 19 серпня 1882 року „Діло" повідомило, що судова розправа проти Михайла Павлика почнеться 31 серпня „у крайовому суді карному у Львові". Розправа буде тривати три дні, а слідство доручено провадити давньому „доброму" знайомому Павлика Крігсайзену. То він постарався, що Франко та Павлик у 1877 році „отримали своє". Павлика звинувачують за § 63 (образа маєстату), § 65 („збурення громадського спокою"), а також за § 285, 287, 300, 302, 303, 305, чи, ясніше кажучи, за участь у таємному товаристві із соціалістичними цілями.

Процес відбувався при замкнених дверях і закінчився 2 вересня, про що теж повідомило „Діло", але аж 6 вересня. Суд присяжних заперечив приналежність Павлика до таємного товариства з соціалістичними цілями та його участь у розповсюдженні нелегальної літератури. Все інше суд присяжних кваліфікував як давні справи, за котрі підсудний уже відбув покарання, а тому відразу після проголошення рішення суду Михайло Павлик залишив зал.

Без засобів до життя, без копійки в кишені, ображений на Михайла Драгоманова та Івана Франка, Павлик покидає Львів і їде додому. „З Павликом я як бачився на процесі, то відтоді й не чув про нього, де він і що діє та що думає, — пише Франко Драгоманову. — Жаль, що він загнівався на мене і задля приватних різноголосиць і зовсім махнув рукою на мене"... Як міг Павлик не образитись за Анну?!

На Івана Франка ображений не тільки Михайло Павлик, але і Михайло Драгоманов — за те, що не зумів перетягнути газету „Ргаса" на свою сторону щодо питання українського соціалістичного руху та не виповів свого обурення з приводу підлої діяльності Болеслава Лімановського. Вони обидва ще довго згадуватимуть це Франкові...

Дні коротшають. У хаті по роботі повечеряють не світлячи і лягають спати. Світити не можна. Знову мусить працювати прихапцем. Написав черговий розділ повісті про Борислав, перечитав і побачив, що недобре написано. Треба переробляти. Це перекладає німецькою мовою Тараса Шевченка. „Одно тільки, — писав Івану Белею по приїзді зі Львова, — написав трохи далі „Лівої руки" і переклав кілька віршів Шевченка на німецьке, так що всіх штук (коротких) маю вже 10.

„Кавказу” деякі місця переробив. Проби ради перепису тобі при кінці сього листа вільний переклад поезії „Світе ясний, світе тихий...”, з котрої у мене вийшла „Ode an das Licht”. Вільний переклад, напевно, лише тому, що й надалі не мав книжки Тараса Шевченка. Перекладав з пам’яті. Збирався перекладати насамперед політичні твори — „Кавказ”, „Сон” і видати їх для німців окремою книжкою зі статтею, переробленою з „Темного царства”, яку друкував у „Світі”. Після того переклав би „Наймичку”, „Княжну”, „Відьму”, „Неофіти”, „Катерину” та „Марію”. Видавець у Липську знайшовся би. От, до речі, 43 номер журналу „Magazin fur die Literatur des In-und Auslandes” помістив оголошення про вихід у Львові у Франковому перекладі „Фауста” Гете. „Ліва рука”, про яку згадує Франко в листі, — це „Історія лівої руки”. Доля цього твору й досі не в’ясна, оскільки він не був ніде надрукований, хоч саме про нього писав Іван Франко в листі до М. Павлика 12 листопада 1882 року: „Крім ліричних штук і „Галицьких образків”, я ладжу велику поему (всього буде коло 4000 віршів, досі готова половина) „Історія лівої руки”, в котрій описую життя матері Стебельського (з „На дні”) і бажав би разом показати, як гніт подружжя без любові деморалізує і до крихти руйнує жінчину, а з другого боку — як думка тої жінчини під впливом гніту із звичайного стану доходить зразу до божевільного пієтизму, а далі до божевільної „богоненависті” і до пропаганди тої ненависті між народом. Трохи подібна (до половини) тема оброблена, коли собі пригадуєте, в романі Гонкурів „M-me Gervaise”, тільки ж там показано перехід жінчини вольнодумної до девощі (невігластва — авт.), а мати Стебельського, натура сильніша морально, ступає о крок далі, — впрочім, при більше тому сприяючих обставинах. Представлене в дотепер готових частях поеми життя попівське з цілою його супокійною гнилизною і життя в семінарії. В цілості поеми тої не зможе напечатати „Світ”, а видана книжкою, вона, може, деяк пройшла би, хоч би прийшлося й вистояти за ню процес”.

Михайло Драгоманов не зміг довго ображатися. Спочатку через Івана Белея запросив Франка до співпраці з „Вольним словом”, а потім і сам написав листа, передавши його Белеєм... Франко сприйняв той лист як повернення до життя. Мав, принаймні, з ким порадитись. „Я не знаю, — писав після довгої мовчанки у листі 20 жовтня 1882 року з Нагуєвич, — яка Ваша думка тепер про наш „Світ” і чи стоїть його держати далі, чи ні. Пренумерантів мало, хоч усе-таки читає його досить люду, так що, може, й шкода дати йому упасти з кінцем року. Коли б мені удалось дістатися з новим роком до Львова, то я, може б, здужав згуртувати круг нього більше людей, оживити деяк розпадаючіся по-

чатки українсько-польсько-жидівської організації і вплинути деяк і на розширення рамок „Ргасу”. Там тепер, правду кажучи, нема нікого такого, хто би не то міг робити дещо між людьми, але хто би хотів робити явно і брати на себе відповідь перед судом”. Він, Іван Франко, готов на це. Тільки б десь роздобути грошей на першу пору перебування в місті. Тільки... Зрештою, надія є.

Журнал „Зоря” оголошує конкурс на написання кращої історичної повісті, і Франко готовий взяти участь у тому конкурсі. Найперше повідомляє про це М. Драгоманова: „Щоб роздобути на все те хоч на початок трохи грошей, я пишу на конкурс повість — для „Зорі”. Ви, певно, стиснете плечима на тоту вість. Я й сам не знаю, що з того буде, але нехай собі, пишу”.

Нарешті з Коломиї обізвався Михайло Павлик. „Лист Ваш, — зітхнув Іван Франко, — правду сказати, так як і всяке Ваше письмо, розворушив мене, порушив багато всяких думок і бажань навіть, тісно мені почалось робитися в нашій старій хаті, в котрій я оце вже другий рік сиджу „між курми й телятами”. Правда, працювати я тут працюю більше, ніж у Львові, і працював би й основніше, коли б тільки матеріали, книжки, часописи під руками”.

Михайло Павлик кликав забути давні образи, незгоди і поселитися разом десь у невеликім місті та працювати, працювати, працювати. „Та тільки ж я не знаю, як мені бути з Вашим замислом, — пише у відповідь Іван Франко, втішений пропозицією Михайла Павлика. — Я довго над ним роздумував і оце ось що надумав. Жадати мені від вітчима сплати своєї пайки з вітцівщини не можна, абсолютно не можна. Господарство наше не настільки сильне, щоб могло видержати таку операцію. Се значило би зруйнувати наймолодшого брата (середній вже оженився на бік) і вітчима, котрому все-таки я багато зобов'язаний. Не думайте, проте, що я цілковито хотів відхрещуватися від Вашого плану”.

В Івана Франка інший план: „Я тепер кінчу повість на премію, розписану „Зорею”, і надіюсь одержати премію в сумі 250-200 з[олотих] р[инських]. З цих грошей мені потрібно б сплатити наразі хоч частку довгів, решту я хотів ужити вчасті на підмогу „Світові”, а вчасті на які друзі видавництва, о котрих побесідую далі. Отже, коли б Ви зробили угоду за хату в Коломиї, то я міг би з Новим роком приступити до спілки з першою своєю ратою около 200 зр. Я думаю, що коли б Вам удалося сторгувати хату на виплат, то тими 200 зр. можна би покрити першу рату, так що й Ви не потребували б квапитися з продажем своєї реальності і могли б подождати на доброго купця, а навіть, коли б у нас обох показався добрий заробок, то можна би, чень, з нього з часом

сплатити й прочі рати, а ґрунту не продавати зовсім, або, продавши, купити за нього ґрунтець де ближче Коломиї, так як самі хати все ще дуже хитка основа життя”.

Коломия не притягує Івана Франка. Може, через оті неприємні спогади, пов'язані з другим арештом, етапом, Ольгою... „От, коли б Вам, замість до Коломиї, все одно було перенестися деінде, — переконує в доцільності свого рішення, — то я би волів Дрогобич. Дешевиною він рівен Коломиї, хату можна би тож купити дешево, і то без ніяких позичок у банку, на рати, з порукою в потребі мого вітчима або кого-небудь із знайомих мені міщан, — а крім того, ми мали під боком Нагуєвичі, відки могли б діставати коли не все потрібне до життя, то бодай значну часть, хоч би, н[а]пр[иклад], за те, що в літню пору помагали б у сільській роботі і пр. А діло, чи в Коломиїщині, чи в Дрогобиччині, бачу, однаке. Що ж до нашої публіцистичної і взагалі літературної діяльності, то хто знає, чи Дрогобич не є відповідніше місце, ніж Коломия, вже хоч би для того одного, що в Дрогобичі „препятствия” були б значно менші. Притім зважте близькість Борислава, масу жидів і значне число між ними поступових, а між молодіжню й соціалістичних елементів, — усе це прямо натовкало б діяльність нашу в Дрогобичі на межиплеменно-федеральну основу. Конечно, і в Коломиї воно не без того, хоч і не в такій мірі і без наведених вище для нас особисто корисних обставин. Притім же й зв'язки з Львовом відси легші, бо ближчі, в безпосереднім сусідстві Самбір (гімназія), Стрий (гімназія), Перемишль (detto) і у всіх зав'язки нового, радикального руху між молодіжню, професорами, ба й міщанством і мужицтвом. І, що главное, ще раз повторяю, можна так повести діло, що препятствія будуть дуже малі, а симпатія і зацікавлення буде чимраз більшати. Скажете, може, що я надто гаряче адвокатствую за своїм кутом, де в чім, може, й оптимістично гляджу на діло — як собі хочете, а все-таки я подаю Вам на розвагу деякі й зовсім реальні користі. Думайте і міркуйте!”

Все у нього тепер пов'язано з тією премією в часописі „Зоря”. Він мусить її виграти. „Щодо думки Вашої з'їхатись нам де-небудь, — пише Іван Франко, — то й тут не можу Вам натепер сказати нічого напевно. Їхати мені тепер до Львова ні за чим і ні о чім, та й часу нема, роботи багато. А от якби дістав премію, с. е. десь так у половині грудня, то й прийшлося би їхати до Львова, а тоді міг би заїхати й до Вас або з'їхатися з Вами чи в Коломиї, чи в Станіславі, чи де би Ви схотіли. Тож я радив би Вам у тім згляді подождати на мене; адже ж і так до Львова Вам тепер ні за чим так квапно їхати, а кошт немалий. А в разі случаю я прислав би Вам децо грошей на дорогу або й сам приїхав би до Монастирська оглянути Ваші сторони, а заразом привіз би й постіль.

Я забув ще сказати Вам, що й Дрогобич має свою друкарню.

Сього нехай буде досить про діловий бік, і я надіюсь на те Ваших основних заміток. Коли б Ви не пристали на мій проект переноситись до Дрогобича, то напишіть докладно, які у Коломиї були б умовини життя, купування дому, рати і все проче. Додам тут ще, що в Дрогобичі сестри Ваші, може, й швидше найшли б заробок, ніж у К[оломи]ї, а при тім, як кажу, сусідство з Нагуєвичами значно влегшувало б нам усім утримання”.

Михайло Павлик виявився патріотом свого кутка і на Дрогобич, засмерджений та завошивлений, не погоджувався. Іван Франко ділиться з ним своїми планами. „Тепер скажу Вам ще кілька слів о своїх роботах, хоч се, може, менш цікаво для Вас, — писав. — „Борислав сміється”, котрий буде скінчений сього року, закінчить серію моїх бориславських образів, — тільки як епілог до нього ще нав'яжеться обширна повість „Андрусь Басараб” — опис життя в львівських тюрмах. Тільки ж „Басараба” я тепер (на слідуючий рік) писати не думаю, я бажав би, щоб „Світ” помістив Вашу „Вихору”, а крім того, мої дрібні очерки переважно, ба ні, цілковито факти з життя народного, котрих у мене є готових зо 15, між ними найдавніші звісні Вам, написані для віденського альманаху („Микитичів дуб” був і надрукований у сконфіскованій книжці), а й між пізнішими є цікаві речі, як ось „Хлопська комісія”, оповідання, майже дословно списане з уст старого арештанта, о тім, як б'ють хлопці спійманого злодія, далі „Ліси і пасовиська” — факти сервітутових здирств і конскрипційних штукочок, „Цигани” — образок того осадного положення, в яким держать народ жандарми. „Малий Мирон” — образки давньої школи, „Людвиківка”, „Історія моєї січкарні” і др. Коли б гроші, то звісно, все те варто б видати книжкою, більше зробило би враження. Але й так добре б, щоби надруковано, бо більша часть роками лежить у Б[еле]євій шухляді і розкидається. Але не про їх видання я думав, а про видання віршів. З них багато (часом навіть забагато) друкується в „Світі”, але все-таки деякі найкращі (найкращі з „Галицьких образків”, у котрих я хотів показати нашим людям першу пробу реальної, на живих фактах опертої і реальним способом обробленої поезії) Б[еле]ї не пропускає в печать. Я послідніми часами поробив деякі студії над сучасною поезією європейською, прочитав Ленау, Дранмора, Лейтгольда, дещо з Кардуччі, з Віктора Гюго (зачав перекладати з французького „Les châtiments”, та Б[еле]ї також боїться пускати в „Світ”), — і в окремій книжці можна б не тільки подати ті вірші, але й вияснити в передмові завдання сучасної поезії”.

Далі — кілька слів про повість, яку пише на конкурс із розрахунком, що вона допоможе йому перебраться з села до Львова, та на котру числить як азартний картяр на чотири тузи. „Річ проста, — пояснює Франко, — „Зоря” розписала премію на повість, з обіцянкою платити за лист печаті по 20-25 зр. Повість, після його жадання, має бути „ідеальна, з життя, а ще ліпше з бувальщини нашого народу”. Отже, я пишу повість історичну, з XIII віку (напад монголів), і ідеальну (по розумінню характерів, хоч реальну по методі писання, так як і Флоберова „Salambo”), в котрій стараюсь на підставі тих небагатьох актів історичних про давнє громадське життя показати життя самоуправне, безначальне і федеральне наших громад, боротьбу елемента вічево-федерального з деструктивним князівсько-боярським і вкінці з руйнуючою силою монголів. Повість та, хоч і містить у собі багато історичної і неісторичної декорації, все-таки, надіюсь, збудить живий інтерес і у сучасних людей, не то, що н[а]пр., „Чорна рада”. Яка буде її доля в руках Партицького — боги знають”.

Омелян Партицький — редактор „Зорі”, найпопулярнішого українського журналу. Має більше тисячі передплатників. Свого часу він не просто різко зустрів появу повісті Івана Франка „На дні”, а просто висміяв її за соціалістичну, як казав, тенденцію. На прикладі того, як Бовдур вбиває Андрія Темеру, О. Партицький показав, як соціалісти ділять між собою спільне добро. Це обурило Івана Франка, і він написав О. Партицькому різкого, навіть образливого листа. „Ми з Парт[ицьким], — пояснював ситуацію Іван Франко в тому листі, — дуже в вражді, я йому написав був лютішеє письмо за підлу рецензію „На дні” — тільки ж тепер я чув, що Парт[ицький] невдоволений собою і дотеперішньою „Зорею”, рад би поставити її деяк на живий плац і спеціально рад би поєднатись зо мною. Що ж діяти, гнів сорочки не дасть; стрібую, не помітуючись своїх думок, зав'язатись і[з] П[артиць]ким, а в теперішнім разі аж два гриби в борці прибули б мені: і повість би напечаталась [щоб без зміни, се *conditio sine qua* поп (неодмінна умова — лат.)], і гроші б були. І надіюсь, що воно так буде: і Корнило Устиянович і ще дехто другий, близько П[артиць]кого стоячі, попруть мого „Захара Беркута”. Коб лиш скінчити”. Іван Франко мріяв написати повість про громаду, її внутрішнє життя, закони, які правила нею, — усе це в той час дуже цікавило не тільки його, але й Павлика та Драгоманова. Народ творить історію, і тому саме народ має бути головним героєм повісті.

Лист до М. Павлика цінний ще й тим, що в ньому Франко згадав про долю бібліотеки, зібраної ним разом із Павликом, а також подав назви книжок, які в ній були.

Здається, фортуна почала усміхатись Іванові Франкові. Він розуміє, що із „Зорею” може вийти не так, як він розраховує, а тому звертається до редактора часописі „Magazin fur Literatur des In-und Ausland” Ернста Енгеля, який у цьому часописі опублікував повідомлення про його переклад „Фауста”, з конкретною пропозицією. „З великим задоволенням, — писав Іван Франко, — читаю саме історію польської літератури пана Нічмана й незабаром опублікую про неї детальну розвідку в українському місячнику „Світ”, який я видаю. Оскільки Ви теж належите до колективу авторів „Історії світової літератури в окремих нарисах”, то я беру на себе сміливість звернутися до Вас з однією пропозицією. Так от, якщо план цього видання передбачає також докладне і цілісне висвітлення історії української літератури (не таке, як у пана Пипіна в його відомій „Історії слов’янських літератур”) в окремій книзі або принаймні в окремому півтомі і якщо редакції буде потрібний фахівець в цій галузі, то я вважав би за велику честь, якби опрацювання історії української літератури доручили мені. Щоправда, брак скільки-небудь значних попередніх досліджень майже з усіх частин історії цієї літератури (крім доби середньовіччя) дуже ускладнює цю справу, але мої довголітні студії над українською літературою, як і моє близьке знайомство з усіма видатними українськими вченими, котрі не відмовляють мені в джерелах і добрих порадах, сповнюють мене надією, що я зможу задовільно впоратися з таким завданням. У всякому разі я зміг би впоратися з ним не раніше, ніж за півтора, а то й за два роки. Отже, якщо моя пропозиція взагалі прийнятна і повністю влаштує Вас, то прошу ласкаво повідомити про це належну інстанцію”. Письменник хотів поєднати приємне з корисним — написати німецькою мовою історію української літератури — за прикладом Генріха Нічмана, німецького поета і композитора, який написав німецькою мовою історію польської літератури. Але це плани на майбутнє. Навряд чи Франко розраховував, що німці виплатять йому аванс, щоб він міг спокійно писати. Аби мати за що жити і повернутись до Львова, він уже 15 листопада 1882 року закінчує писати повість „Захар Беркут”, а 17 листопада висилає її до Партицького разом з листом. „Коли затим між нами обома, — писав дипломатично, — зайшли невеличкі непорозуміння, чи то зі зглядів політичних, чи особистих, то се ще, думаю, не повинно перепиняти нам ввійти в зносини літературні. Мені, молодшому, випадало зробити перший крок до поєднання, і я роблю се, шлючи на розписаний Вами конкурс свого „Захара Беркута”. Не знаю, чи вистане у Вас терпцю прочитати мою писанину; я дуже бажав би був переписати його, та се, як бачите, не легке діло, зайняло б довше часу, ніж само написання, а часу шкода”.

...Останній, на жаль, номер „Світу” вийшов 12 вересня 1882 року і був спареним: 20 та 21 номери. Він містив XVI, XVII, XVIII, XIX та XX глави повісті „Борислав сміється”, яка через закриття часопису так і не була дописана. На першій сторінці — традиційно портрет видатного діяча. На цей останній номер був обраний Сидір Воробкевич — „буковинський соловій”. Чимало творів опублікував Мирон***, зокрема поезії з циклів „Знакомим і незнакомим” („Корженкові” і „Незнайомий”), „Веснянки” („Весняні пісні...”), „Осінні думи” (вірш „Осінній вітре”, написаний 9 жовтня 1882 року, „Тихенько річка котить хвилі чисті”, написаний 1881 року, та написану того ж року поезію „Паде додолу листя з деревини”). Часопис продовжив публікацію Франкових „Знадоб до вивчення мови і етнографії українського народу”, розповідав про „Суд громадський в селі Добрівлянах”. Заслужував на увагу вміщений у тому ж номері допис М. Драгоманова „Війна з пам’яттю про Шевченка” про могилу поета в Каневі.

Про те, чому Іван Франко не закінчив повість „Борислав сміється”, найбільш повно написано в монографії Щурата „Повість Івана Франка „Борислав сміється”, виданій видавництвом Львівського університету 1966 року. Ця повість була завершальною в циклі художніх творів Івана Франка про Борислав та його нещадну експлуатацію...

О. Партицький читав повість „Захар Беркут” майже місяць і свою відповідь прислав 15 грудня. Він все пробачив і запропонував постійне співробітництво з журналом. Зарібок, як натякав сам редактор і як розумів Іван Франко, мінімальний. Усе решта — в листі до О. Партицького від 20 грудня 1882 року. „Інше діло з „Беркутом”, — писав Іван Франко. — Він стоїв мені великого труду, писаний і посланий був (з доповненням всіх Ваших условин) для співубігання о премію, — тож тепер я не знаю, як властиво стоїть діло з тою премією, в Вашім листі о ній якось не згадується, немовби вона розписана була тільки про око людське, а прилюдна обіцянка „privatum” (приватно — лат.) не обов’язує. Простіть, добродію, мое вираження, але справді, я не знаю, на яку тепер ступити з тим нещасливим „Беркутом”. Ви начислили мені за нього 50 зр. ренумерації, а я числив, беручи найнижчу скалу Вашої премії, 180 зр. (10 арк. печаті), — як бачиться, різниця велика. Мені, однак, здається, що се сума зовсім не велика, — впрочім, як Вам здається, — коли за таке minimum не зможете прийняти, то мені, бачиться, прийдеться відступити. А й так я чув, що повість Вам не зовсім сподобалась і що Ви гадали б при печатанні її скорочувати, проти того я згори мусив би застеречися”. Франко запевняв, що, незалежно від того, чим закінчиться справа з повістю, він писатиме для „Зорі”, і пропонував

цілий ряд своїх праць, у тому числі й чотири переклади сонетів У. Шекспіра. Зрозуміло, що таким чином Франко багато не заробить — за рядок вірша платять по центові. Навіть якщо весь часопис заповнити віршами, на буханець хліба не вистачить. Правда, шукає для нього роботу й Белей. Він працює в „Ділі”, це його основна робота, а „Світ” — лише додаткова, бо на ньому заробити годі. В. Барвінський на прохання Белея дати поетові якусь більш-менш постійну роботу при газеті відповідає: „Франко — чоловік неможливий, він би тут зараз свої консеквенції (тобто висновки, теорії) виводив, а нам того не треба!” Через декілька днів, 23 грудня, Франко шле лист до Михайла Драгоманова, який написав йому ще два місяці тому і замовк. Франкові потрібна порада. „Б[елей] конопадить мене, — повідомляє М. Драгоманова, — покидати Нагуєвичі і перебиратись чимборше у Львів. Правда, що тут я не можу майже нічого доброго вдати, окрім хіба деяких віршів, задля недостачі книжок, джерел; але знов перебиратися у Львів, терпіти там нужду, гризтися чорт знає чого і з ким, за се також дякую: волю в селі січку різати, та коні пасти, та вірші нікчемні віршувати”...

Найкращі вірші, що опісля складуть основу збірки „З вершин і низин”, він назве нікчемними... Ці вірші, а ще найкраща тогочасна історична повість створене в перерві між різанням січки та напуванням телят, яких тримали в хаті, щоб не замерзли. Все це ніби якийсь дріб'язок, доповнення до чогось більшого. Художня література на другому плані. На першому — статті про дебати в сеймі, справи пропінації, сервітутові процеси, скандали з москвофілами, банкрутство банків. Це найголовніше! Це на порі! Дарма, що його статті не хочуть друкувати, а „Світ” припинив своє існування...

Розділ IX

ПОВЕРНЕННЯ

У Франка зовсім мало шансів утриматись у Львові навіть на воді та хлібі. „Ще думав, — писав М. Драгоманову, розраховуючи бодай на співчуття, якщо не на пораду, — що від „Зорі” роздобуду децю грошей, і написав повість на конкурс о премію — десять листів печатних, от, думав я, міркуючи по його прилюдній обіцянці, буде хоч 200 зр. Аж тут бух, присилає мені пан Партицький писемце, „не знаю, каже, який би то винайти modus до гонорування Вашої повісті: найкраще, здається, буде по центові від вірша, т. є. за цілу повість 50 зр.”. Що Ви скажете на таке поняття редакторської чеснословності?” Прекрасно знав, якою буде відповідь Михайла Драгоманова на ті скарги. Вона прийшла блискавично. Через чотири дні. „Я з радістю, — писав М. Драгоманов, — читав у Вашому листі, які дурниці говорить про Вас Барвінський і як одурив Вас Партицький. А Ви ж чого чекали? Щоб сорока солов'єм співала? Дуже я розумію, що Вам нелегко, та, держачись чисто своєю хатою замолоду, Ви хоч під старість будете чимсь, матимете свою публіку, а може, й свої гроші, а тиняючись по „Ділам” і проститууючи себе, погинете даремне під тинами, бо все одно Барвінськими не будете”... Це був важкий удар...

І все ж він вирвався до Львова. Знову заблисла надія. З Лейпцига на його пропозицію відізався видавець Вільгельм Фрідріх, який започаткував видання „Історії всесвітньої літератури”. Він „...запросив мене, — повідомляє Іван Франко М. Драгоманова, — опрацювати для його видавництва історію літератури української. Правда, розмір дає невеличкий — десять листів печаті, — але все-таки на 10-ти листах можна би, думаю, зладити гарну штуку”. Франко навіть пропонує М. Драгоманову співпрацю: „Я гадав би ось що зробити: коли б удалось розкрутити децю грошей, поїхати за паспортом у Росію, в Київ, і там одно те, що призбирати матеріали, а друге — обговорити всю річ з ученими і критичними людьми, яких у нас в Галичині нема. А до деяких партій (частин — авт.), особливо до розбору і огляду містерій і драм XVII і

XVIII віків, я конче буду просити Вашої помочі". Нехай М. Драгоманов напише по-українськи чи по-російськи, тобто, як йому легше, а він перекладе на німецьку. Ще одно: як подавати цілість історії літератури? Іван Франко має намір трактувати її зовсім не так, як Пипін, „котрий пошматкував нас після случайних державних границь, — але брати цілу літературу, а її відміни (гал[ицьку], буков[инську], угорську) як поєдинчі школи, з більше або менше затемненими провідними думками. Конечно, основою всього мусив би бути огляд пісень і взагалі літератури самого люду, при чім, розуміється, Ваші праці мусять бути поперед усього узгляднені. Уяснивши на підставі пісень тип української поезії, її окреме і оригінальне обличчя, слідити відтак у літературі артистичній його модифікації і зміни — се, думаю, дасть єдину раціональну підставу до суцільного трактування цілої української літератури, підставу, якої не найшов Пипін”.

Антонович, перебуваючи у Львові, запрошував Івана Франка у Київ і навіть запропонував мешкати у нього. Але чи безпечно йому буде туди їхати...

Питання з Лейпцигом та написанням історії української літератури не таке вже й просте. Вона може бути видана при умові, що хтось спочатку напише німецькою мовою історію російської літератури, а тоді вже до неї можна буде додати й історію української літератури. „Дістав письмо від Фрідріха, — повідомляє Іван Франко Івана Белея. — Література має бути готова ще сього року. Просить нараїти йому чоловіка, котрий би опрацював історію російської літератури. Де ж тут йому взяти такого чоловіка? Як будеш куди-небудь писати в Київ, то не забудь звідати чи у Перебенді (О. Кониського — авт.), чи у кого там, може б, де й справді далось роздобути такого чоловіка. Біда тільки з німецькою мовою. В Росії мало є вміючих по-німецьки, а тут прийшлося би не то що по-німецьки писати цілу штуку, але ще й перекладати чимало віршів. Правда, багацько знатнішого є попереводжено, але все-таки сього не досить. Коли б знайшовся чоловічок, що бажав би зробити таку історію, хоч би й на московській або на українській мові, то я радо прийнявся б труду перекласти її на німецьке”.

Даремними були й надії на „Зорю”. 25 грудня Іван Франко отримав листа від О. Партицького з черговими претензіями: „Повість Ваша, хоч і знаменито написана, та все ж в цілій заснові, в цілій тенденції для „Зорі” не зовсім надається”. О. Партицький розраховував, що „редакції прислуговувати буде право скорочення повісті, ба, навіть дрібної модифікації деяких вираженій”, однак Іван Франко на те не погодився. „Щодо Ваших закидів проти тенденції моєї повісті, — писав у

відповідь Іван Франко 29 грудня 1882 року, — то я тепер не буду Вам нічого відповідати, — яко історик Ви можете мати й слушність, хоч не зовсім. Бо, н[а]пр., щодо значення общин я з Вашим поглядом не годжуся, так як тісна організація громад може єдино дати підставу до сильної великої організації крайової. Приміри Новгород і Пскова, котрі якраз опиралися навалі татарській успішніше від країв, остаючих під княжою і боярською властю, і котрі помимо тої навали не втратили своєї сили, доказує, думаю, противне, ніж Ви кажете. Так само щодо Данила, то чи не змішали Ви його надто з Романом, котрий був противником бояр? Впрочем, оставлю се набоці — адже ж такі спеціально історичні контрверсії не належать до „провідних гадок” часописі, і просте застереження редакції, що „за історичні погляди автора не відповідаємо”, вистарчить тут цілковито. Що ж до змін і скорочень, то ми зробимо ось що: я надіюсь по святах бути у Львові і передискутувати з Вами всі такі місця, котрі б, по Вашій думці, мусили бути змінені або скорочені, — таким способом найлегше буде зредагувати текст повісті відповідно до Ваших вимагань, а без ущербу для мене”. Мусив зрештою погодитись на гонорар, який пропонував О. Партицький: „З усього того Ви, чень, побачите, що остаточно пристаю на Вашу пропозицію по 2 центи від вірша гонорару. Що маю діяти? Я чоловік бідний, вибирати мені ні в чім. Коли б змога Ваша прислати кільканадцять гульденів (не більш 20) ще перед святами, то зробили б мені велике добро і дали б можливість зараз по святах приїхати до Львова”.

Тільки в травні 1883 року часопис повідомив, що конкурсна комісія, до якої невідомо хто входив, признала Іванові Франку першу премію, але публікація повісті почалась лише з сьмого числа часопису і була закінчена у п'ятнадцятому, після чого вийшла окремим виданням під назвою „Захар Беркут. Образ громадського життя Карпатської Русі в XIII віці”. 1902 року ця повість була перевидана вже „Українсько-руською видавничою спілкою” з деяким втручанням автора в її мовну структуру. Повість принесла Іванові Франку широке визнання як белетристу. Це був перший твір Франка, з яким через часопис „Зоря” познайомився читач Великої України. І в Галичині, і там вона отримала високу оцінку критики. „З Партицьким годі мені було розв'язатися, і я мусив уступити йому повість за 120 гульденів]: у нас в хазяйстві набралось було децю трохи довгу, родина налягала на мене — що було діяти? — писав у січні 1883 р. Франко Драгоманову. — Я сам глибоко чую се, що мені не слід би печатати нічого в „Зорі”, — так мені здається, немов сам у себе краду, а ще до того коли зважу свинську вдачу Партицького. Але ж бо де мені подітися з моєю белетристикою? От у мене лежить ще від 1878 кільканад-

цять ескізів з народного життя — один з них без моєї відомості втикнув Б[елей] до „Діла”, звісно, безплатно”. Йдеться про новелу „Цигани”, опубліковану в листопадових числах газети за 1882 рік. А решта? Де друкувати інші та ще за гонорар? „Світ”? „Щодо „Світу”, — пояснює, — і взагалі видання газет, то, звісна річ, Ваша правда: у нас нема досить сил на видавання порядної газети, а й смілості не було виступити в „Світі” ясно і рішуче. Одне лихо з другим плелось. Тільки ж і тут не вся моя вина — я ж не був редактором і відповідати можу тільки за те, що сам писав. Що помилка в моїх писаннях чимало, сьому також не заперечу, але ж мені приходилось велику часть усього писати на селі, без книжок, без матеріалів, а писати треба було, бо ніхто другий не брався до писання.

Щодо „Ргасу”, то Ви все-таки, думаю, перецінюєте мою вину. І там я не був редактором, ані не мав ніколи рішачючого голосу в редакції. І моїх статей редакція кілька відкинула, і відкинула іменно таку статтю, в котрій я радив писати більш по-хлопськи, викинути всю заграничну термінологію та й старатися змодифікувати й саму теорію соціалізму так, щоб вона ліпше приставала до наших аграрних та дрібнодворних обставин, ніж Марксів фабричний соціалізм. Та й чи Ви думаєте, що одна П[авли]кова стаття змогла б була переробити напрям газети? Впрочім, тепер, як зачуваю, „Ргаса” переноситься до Кракова, а Данилюк у Львові, мабуть, хоче видавати якийсь відтінок „Ргасу” на власну руку, незалежно від попередньої редакції. Поїду і погляну, як стоїть се діло, — може, можна буде що-небудь зробити, хоч і то бог знає, бо 1-й н[омер] за сей рік вийшов unter'm Hund (дослівно — „під псом”, тобто не витримує критики — нім.)”.

Михайло Драгоманов на цей раз виявився щедрим. Розуміючи нужду, в якій знаходився Франко „між курми та телятами”, він на початку 1883 року вислав йому 100 франків, а щоб можна було нарешті розрахуватись з друкарнею за „Фауста”, на ім'я Івана Белея вислав ще 150 франків.

На Україну Франко має бажання вибратись десь на початку березня. „Гроші, — пише М. Драгоманову після одержання допомоги, — більше-менше є”. Але це зовсім не відповідало дійсності. Грошей не було. Борги Франка виносили 200 гульденів. Мусив віддати. Поїзду до Києва, щоб зібрати матеріал для написання історії української літератури, довелося відкласти на пізніший час. І знову фортуна гірко жартує над письменником.

„Поперед всього годилось би розказати Вам про мої сьогочасні „походження”, а іменно про ціломісячну гостину у Федоровича, — повідомляв після довгої мовчанки Іван Франко Михайла Драгоманова

листом від 24 квітня 1883 року. — Прислав Фед[орович] гроші, — приїзди до Вікна! Приїхав я. Дає мені ось яку роботу: по його батькові Івані осталося багацько письм — філософія, а властиво соціологія, хоч і не докінчена, а крім того, велика кореспонденція від р. 1835 до 1870, всього 8-10 тисяч листів. Отож каже він мені з тих листів, а також з споминок його матері зладити біографію старого. Я прийнявся, особливо, коли розглядив, що листи кидають доволі світла на досить темні часи від 1835 до 1846, на заходи польських демократів у 40-их роках, а особливо на події 1848 року, коли Ів[ан] Фед[орович] був послом з Тернополя до сейму Віденського. От я й рішився на підставі тих листів, оповідань, а також друкованих джерел зладити життя Ів. Федоровича на тлі його часу. Прийдеться розказати про р. 1831, 1846, 1848, 1850-1864, коли Ів[ан] більше або менше брав участь у житті публічним. Чи удасться мені та робота, Господь знає, — хотів би-м принаймні матеріалу подати доста. Праця над Федор[овичем] займе мені час до пізньої осені". Грошей, стає зрозумілим з цього листа, не вистачить не тільки на те, щоб поїхати в Київ чи організувати якесь спільне проживання з Михайлом Павликом, аби не пропасти з нужди, але й навіть на проживання у Львові хоч на перших порах. Гроші потрібні вдома. Дуже потрібні: „У нас на селі біда і нужда крайня. Зима держить оце вже 7-й місяць, паші не стало, худоба з голоду гине, передновок і у найзаможніших у вікна заглядає. Погано жити на нашій Красній Підгір'ї! А тут сльота-негода. Торік дирекція лісів і домен дозволила була у нас двом чи трьом громадам за моїми просьбами пасти в лісі худобу, так що ж, удрала таку ціну, як за рідного батька. Сього року знов поробили ми просьби, і то не лиш о позволення, а й нижчу ціну. Позволяючи торік, дирекція виразно сказала, що дозволяє для того тільки, що наші мужики бозять камеральні дрова з лісів до солеварні в Дрогобичі. Мій вітчим обібрався за підрядчика, та так щасливо, що сеї поганої зими, щоб додержати контракту і не стратити кавці, бухнув звиш 150 ринських з кишені. Коли не в терня, то хоч в кропиву! Таке наше всюди. Наші не перестають опікуватись нами, та й то так, що ласка кості ломить. От і тепер прийдеться нам прийняти нову ласку". Зрештою, не все було так, як писав у цьому листі. 1890 року в листі від 26 квітня до того ж М. Драгоманова розповідав: „Зимою з початком 1883 р. я приїхав до Львова саме перед смертю В. Барвінського і по його смерті якийсь час працював при „Ділі". До нього кликав мене Барв[інський] ще з самого початку його видавання 1880 р., але ми не могли погодитися. Пізніше, з села я дав для „Діла" пару новел, а 1882, коли Барв[інський] був у Карлсбаді, ширшу статтю про галицьку індемнізацію. Але й по смерті Барв[інського] я не довго

був при „Ділі”, а поїхав уже в апрілі до Вікна, куди запросив мене В. Федорович (за радою К. Устяновича) і поручив мені написати біографію його батька, бувшого в 1848 році посла до Відня і автора не виданого досі діла філософічного”.

В „Ділі” від 18 та 22 листопада 1882 року справді була опублікована прекрасна дитяча новела „Грицева шкільна наука”, а 19 квітня 1883 року — трагічна новела „Цигани”, написана на основі реального факту, який стався в селі Ластівки над річкою Стрий. Велику статтю „Галицька індемнізація” „Діло” друкувало від 13 до 27 вересня 1882 року.

Володимир Барвінський помер 3 лютого 1883 року. Іван Франко відгукнувся на його смерть віршем, який так ніколи і не був включений у видання творів письменника ні колись, ні пізніше. Вірш називався „Спомянім” і був опублікований у „Новому Зеркалі” 1884 р. (№ 3 від 1/13 лютого) за підписом „Живий”.

У Львів Іван Франко приїхав 23 січня 1883 року, але поліція чомусь рапортувала про це намісництву аж 1 лютого (Там само, с. 86-87): „22 минулого місяця Франко приїхав до Львова і зупинився у Йосифа Ольшевського, на вул. Курницькій, № 1. Він має намір перебувати тут декілька днів для того, щоб порозумітися з професором учительської семінарії Омеляном Партицьким, редактором літературного журналу „Зоря”, про історичну повість, яку закінчує для цього журналу.

30 минулого місяця приїхав до Львова Павлик, зупинився в готелі Лазаруса. Він має намір оселитись тут постійно. Зразу ж після приїзду дуже зацікавився розвитком соціалістичного руху в останній час. Він відновлює давні знайомства і намагається ввійти між студентську мольдь. За ним встановлено відповідний поліцейський нагляд”...

Коли і при яких обставинах Іван Франко познайомився з Владиславом Федоровичем, невідомо. Можна здогадуватись, що знайомство відбулось десь відразу після приїзду Івана Франка до Львова. Якраз тоді Владислав Федорович був головою „Просвіти” (1873-1876) і часто бував у Львові. Іван Франко у листі до Ольги Рошкевич від 26 лютого 1876 року згадує, що був найнятий репетитором „до Федоровича”. Найправдоподібніше цим „Федоровичем” був Тадей Федорович, двоюрідний брат Владислава, власник села Клебанівка, про що можна судити з його листа до Івана Франка від 15 листопада 1884 року, в котрому Тадей Федорович дякує письменникові за те, що він зайнявся справою пошуку для його сина вчителя-репетитора. Як свідчать звіти дирекції львівських гімназій, у Львові навчалось декілька синів Тадея Федоровича.

Зовсім незрозумілим і нез'ясованим залишається питання, навіщо В. Федорович доручив Франкові писати біографію батька, оскільки така біографія була не тільки вже написана, але й опублікована. Написав її відомий громадський діяч Федір Білоус (1828-1892), товариш Івана Федоровича, посол до галицького сейму у 1861-1867 та 1870-1876 роках, для книжки Івана Федоровича „Афоризми”, яка вийшла в Коломиї у 1882 році в друкарні М. Білоуса „языком русским”. Це була вже друга книжка афоризмів Івана Федоровича. Перша книжка під назвою „Aforyzmy Jana Fedorowicza. Wydanie rośmirtne” вийшла в Кракові в друкарні Леона Пешковського 1873 року. Ця доволі об'ємиста книга містила шість розділів афоризмів про Бога, правду, добротинність, природу, державу, мудреців, народи, уряд, геніїв, світ, людей, життя, суспільство, жінок та любов, а також афоризми на будь-яку пору року та дня і на всякий випадок. Тим афоризмам передувала біографія, написана Федором Білоусом, який, поза будь-яким сумнівом, користувався архівом у Вікні, оскільки в своїй праці посилався на ті самі джерела, що й пізніше Іван Франко. Зрештою, в цьому не було нічого дивного, оскільки Ф. Білоус 1857 року працював професором у Тернопільській гімназії і часто відвідував Івана Федоровича в його маєтку, і господар напевне оповідав про своїх предків, які розсіялися по Україні, Литві, Волині та Поділлі. В архіві Івана Федоровича зберігались старі грамоти про княже походження роду, яке було підтверджене як австрійськими, так і російськими властями, і ними ж було дозволено цьому родові і його нащадкам користуватися родовим гербом, на якому були зображені княжа корона та горностаєвий плащ.

Рід Федоровичів був справді древнім. У 1750 році в боротьбі проти Карла III відзначився один із них на ім'я Матвій, за що 1752 року отримав від короля Августа III село Нанову. Цей Матвій Федорович був прадідом „нашого” Івана Федоровича. Син Матвія Федоровича Гаврило служив у війську короля Станіслава Августа, брав участь у боротьбі конфедератів, а його син Андрій у Тернопільському окрузі посідав Жеребки Шляхетські, Білянівку та Лежанівку. Так склалося, що син Андрія Іван, для написання біографії якого був запрошений Іван Франко, народився 1811 року не в названих маєтках, а в Гнилицях Великих. На той час Гнилиці і цілий північно-східний кут Галичини належали Росії, а до Австрії перейшли тільки 1815 року.

Як пояснив Іванові Франкові Владислав Федорович, Іван Федорович народився у Гнилицях Великих тому, що на той час там перебували батьки його матері Гриневичі, і дочка вирішила відбути поліг при них. Гнилиці повністю відповідають своїй назві навіть зараз. Колись

вони належали до Збаразького повіту і знаходились на самому пограниччі з Росією.

Про дитячі роки Івана Федоровича та його навчання дуже детально оповів і Федір Білоус, а в більш розширеному варіанті — Іван Франко. Найважливіші моменти з цього наступні. 1824 року Іван Федорович розпочав свою гімназійну науку — розуміється, в гімназії старого зразка. Коли 1830 року розпочалась підготовка до польського повстання проти Росії, Іван Федорович, почувавши себе польським патріотом, кидає науку і без благословення та дозволу батьків іде боротись за волю та незалежність Польщі. Зазнавши чимало лиха і розчарувавшись у щирості польського патріотизму, він надалі більше ніколи не пристане до подібної боротьби. Після повернення додому записується на право у Львівському університеті і 1840 року отримує ступінь доктора прав. Разом із ним такий ступінь отримують його товариші, пізніше відомі політичні діячі Смолька, Грохольський, Зімялковський. Та коли його друзі повністю віддалились службі праву та політиці, Іван Федорович зайнявся господарством на селі. Він одружився з Кароліною Наглик, дочкою Кароля та Кароліни Нагликів, брат якої Кароль свого часу також був активним діячем підпільного руху, зокрема організації повстань проти Австрії в Галичині.

У 1848 році Іван Федорович став послом до Державної Думи у Відні від міста Тернополя. На жаль, Федір Білоус на цій стороні діяльності Івана Федоровича у написаній ним біографії зупинився якнайменше, і це власне могло бути однією з причин, чому Владислав Федорович запросив Франка написати біографію батька, де вимагав обов'язково детально описати саме цей період його діяльності. Від Ф. Білоуса відомо, що І. Федорович намагався захищати інтереси Тернополя — особливо тоді, коли дізнався, що в місті та окрузі вибухла холера. Він вимагав від уряду достатньої кількості лікарів та шпиталів, щоб побороти заразу. На інших моментах парламентської діяльності Івана Федоровича Федір Білоус не зупинився. Після перенесення парламенту з Відня у Кромєриж та з наступом реакції Іван Федорович закинув свою діяльність і повернувся додому, де на нього чекали дружина і неприємна звістка: померла його дочка Людмила. На цьому й закінчується біографія Івана Федоровича, написана Франком. Очевидно, вона і була основним матеріалом, на підставі якого написані коментарі про Івана Федоровича для 50-томного видання творів Івана Франка, бо пізнішу діяльність його ніхто не зацікавив. Біографія, написана Ф. Білоусом, не була коментаторам відома.

Після повернення додому Іван Федорович зайнявся підупалим господарством і досягнув у цьому чималих успіхів. Його прибутки значно

зросли завдяки торгівлі хлібом з євреями з Гримайлова, які оголосили власнику цього містечка Антипу Никаноровичу хайрам, тобто поклялись, що жоден єврей не буде мати з ним жодних торгових стосунків. Торгівля хлібом була настільки успішною, що Іван Федорович зумів докупити до своїх маєтностей село Вікно, що межувало з його володіннями, одержаними у спадок від батька. Це село знаходилось в 4,5 км на схід від Гримайлова, розкинувшись серед гір, що звуться Медоборами, в глибокій котловині. Зі сходу та півночі його оточувало прекрасне пасмо гір, а з півдня та заходу — високе узгір'я. У низовинах цієї котловини було багато джерел, вода в яких не замерзала навіть у найлютіші зими, а їх береги завжди вкривала буйна зелень. Мушлі, які тут знаходили, наводили на думку, що колись тут було величезне озеро, для якого гори та високі пагорби служили берегами. Могили, а також чисельні цвинтариська та предмети, знайдені тут при оранці ґрунту, навели сина Івана Федоровича Владислава на думку, що ще в передісторичних часах тут було людське поселення, а тому він спровадив у Вікно з Кракова відомого археолога, члена Краківської Академії наук, автора фундаментальних праць з історії Литви, Білорусії та України Адама Гонорія Кіркора (1816-1866). Здогадка Владислава Федоровича підтвердилась розкопками, а А. Г. Кіркор визначив, що навколишнім могилам щонайменше 2000 років. Село належало до Гримайлівського ключа Тербовлянського князівства Галицької землі. 1720 року воно було власністю краківського каштеляна Адама Миколи Сенявського, а через його дочку у вигляді приданого перейшло до Чарторийських, а відтак — до княжни Ізабелли, дочки князя Августа Олександра Чарторийського — після поділу маєтностей між ним та його братом. Потім княжна принесла Гримайлівщину, і в тому числі село Вікно, у вигляді віна в дім Любомирських. У 1819 році ці маєтності дістались дочці Ізабелли Любомирської Констанції, яка в першому заміжжі була Ржевуською, а в другому — княгинею Вальдштайн. Як Чарторийські, так і Любомирські поселяли у Вікні своїх вислужених офіціалістів та дворових людей і нагороджували їх за добру службу землями, через що більшість мешканців Вікна носили шляхетські прізвища та були „шляхтою”. Селом та сільськими справами пані Вальдштайн майже не цікавилась, розважаючись у Відні, а ведення майнових справ доручила віденському адвокату Леопольду Пальтенбергу. Справи княгині спритний адвокат вів настільки „успішно”, що 1822 року маєтності Гримайлівського ключа за величезні заборгованості його власниці були виставлені на ліцитацію і розпродані. Хитрий адвокат прикупив при цьому п'ять сіл, у тому числі й Вікно, а решту сіл Гримайлівського ключа зі спекулятивною метою закупила єврейська спілка з Бродів

„Hausner und Violand”. З намови Пельтенберга Гримайлів відкупив Антип Никанорович і розпочав неfortunну боротьбу з євреями, а село Вікно Леопольд Пальтенберг відпродав Антону Пайгертові, який тут довго не погосподарював, 1850 року продавши село Івану Федоровичу, за господарювання якого село стало найкращим і найбагатшим у цій околиці. До двору належало 912 моргів орної землі, 41 морг луків та городів, 32 морги пастівників та 461 морг лісу. У 1890 році в селі греко-католиків було 1084 чоловіки, а римо-католиків — 592 чоловіки. Греко-католицьку церкву вимуровано в селі за кошти Софії Чарторийської 1826 року, про що свідчить фундаційна таблиця.

Присвятивши себе виключно сім'ї, Іван Федорович вже рідко з'являється на політичній арені. В 1859 році, коли австрійський уряд задумав знову ввести конституційні порядки, Івана Федоровича як одного з найвидатніших діячів минулого Галичини запросили до роботи в так званому довірочному комітеті, складеному з найбільш відомих мужів країни. Іван Федорович на розгляд того комітету вніс свій проект облаштування сільських общин, але він був відхилений урядом, оскільки не збігався з його думкою. Це остаточно відіпхнуло Івана Федоровича від політики, хоча саме в той час, бажаючи ознайомитись із життям і працею людей по світі, набратись досвіду і перейняти щось корисне для себе, Іван Федорович мандрує Німеччиною, Італією, Швейцарією, Францією, Англією, а свої враження записує у щоденник.

Бачачи, які спустошення та страждання приносять у край пошесті, Іван Федорович вирішив поставити у Скалаті, що посередині його сіл, лікарню. Проте його переконали, що лікарню подібного типу потрібно будувати в самому Тернополі, а тому Іван Федорович на дану ціль подарував 1000 золотих. На будівництво лікарні також дали гроші всі його родичі. Перша лікарня в Тернополі фактично була збудована за гроші Федоровичів. Іван Федорович став ініціатором створення фонду допомоги сім'ям покійних офіціалістів і на дану ціль також подарував 1000 золотих. Виступив він ініціатором створення і товариства торгівлі сільськогосподарськими продуктами, розробив для нього статут і запропонував його розглянути на одному із зібрань дідичів у Грималові. Однак ця справа не була доведена до кінця через смерть Федоровича. Товариство було створене вже без нього.

Пам'ятаючи його участь у боротьбі за реставрацію Польщі та у варшавському повстанні 1831 року, його знову кличуть до участі в повстанні, але Іван Федорович відмовляється, вважаючи, що він русин і його переконання в даному разі не збігаються з переконаннями, які він мав раніше, коли боровся у Варшаві. За відмову поляки почали мсти-

тись Івану Федоровичу і, як твердить Ф. Білоус, Іван Федорович терпів „много от повседневных политиков, недоросших до его высоты”. Був обраний членом повітової ради та членом одного з її відділів.

„В отношении к вопросу славянскому покойный Иван, — писав Ф. Білоус, — был ревным апостолом помырения племен славянских и протое сопротивлялся тому, щоб галицкии депутаты соединялись с немцами в парламенте насупротив чехов и по той причине общество „Беседа Славянска” в Вене, учрежденная под предводительством гр. Чернина и кн. Юрием Чарторийском, именовала его своим почетным членом”.

Ф. Білоус вважав його правильним русином, тому що „с народом своим и священниками розговаривал он по-русски, церковь свою щонедели и свята посищал правильно, брал участь с народом во всех обрядах и яко ревный русин з обряда и передсвидченья сохранял строго все посты посля обряда русского приказаны, и щогода на Воскресенье причащался в церкви совокупно с сыном своим единокродным”. Коли в 1861 році русини влаштували в Тернополі бал на користь вдів по священниках, Іван Федорович прибув на нього зі всіма своїми сусідами-дідичами і на дану ціль вніс щедрі датки.

Він допомагав ученим, особливо Ісидору Шараневичу, якого гостив у себе вдома. Чимало допоміг Ф. Білоусу. Дім Івана Федоровича у Вікні завжди був відкритий для гостей. Протягом останніх десяти років свого життя, як свідчили конторські книги, Іван Федорович на добротинні цілі витратив більше 40000 золотих. Крім того — пише Ф. Білоус — „дом его был истинною Меккою и Мединою для всех страждущих и нуждающихся”.

Був скромним і невибагливим у побуті, їздив звичайним візком або бричкою, не любив показної розкоші, а на своєму гробі просив поставити звичайний дерев'яний хрест без напису та прикрас. Був маломовним. Вставав удосвіта і йшов оглядати господарку, щоб краще знати, що в ній робиться. Велів висипати високий пагорб, який зберігся до сьогодні і називається Копець, і звідти оглядав свої володіння, а також молився. Від його гніву тремтіли всі в родині і трясся весь двір. Мав строгий розпорядок дня, охоче займався філософськими студіями, його всі щиро любили і поважали. Любив Медобори, що оточували Вікно, любив ліс. На одній зі скал велів вибудувати собі вежу, щоб з неї оглядати довкілля і кріпити свіжістю лісових рослин свій дух, а також „летать гадками по своде небесном, перепуская перед собою минувшость и теперешность, а заглядая такожде немножко в будущность”. З лісу в село повертався пішки, пускаючи коня на попас. У їді був дуже невибагливий, а по обіді „предавался поважным разговорам, которыи часто приберали характер

Аристотелесовых разсуждений". Результатом його філософських роздумів був трактат, про який 1869 року подав вістку „Slawische Filozofie”. Відчуваючи свою кончину, казав: „Послужив я краєві і отечеству 40 літ, тепер належить мені відставка”. Маєток записав на свого сина Владислава. Про його дочку Людмилу не вдалося відшукати жодних метричних даних. Помер Іван Федорович у Вікні 2 жовтня 1870 року, про що свідчить метричний запис, зроблений у метричній церковній книзі села Вікна (Державний архів Тернопільської області, ф. 2, ф. 487, оп. 1, спр. 206, арк. 51), в якому сказано, що Іван Федорович був сином Андрія Федоровича та Розалії Гриневич, чоловіком Кароліни Наглик, власником маєтностей у Вікні та Черняхівцях. Мав 59 років. На його похорон з'їхалась вся доколична шляхта та зійшлися селяни з цілого повіту. Такого похорону, як твердить Ф. Білоус, не було в нікого на Поділлі. „Там на кончине села, — писав він, — на найвисшом холми Окна похоронено Покойника так, як он всегда любовался в высотах земных и душевных. З оттам господствует его дух над церквою блискою и целым селом”.

Очевидно, певний час дотримувались прохання Івана Федоровича не ставити йому пишного пам'ятника, але після смерті 1897 року його дружини Кароліни з Нагликів Федорович, яка була похована коло чоловіка, Владислав Федорович поставив обом гарні пам'ятники, які на віконському кладовищі збереглися до наших днів. Латинський напис на могилі Івана Федоровича, крім років його життя 1811-1870, сповіщає, що він воїн (*miles senator*), власник маєтностей (*haves bonorum*), добродійник (*sumptor*), письменник (*scriptor*), філософ (*philosophus*), а також великий чоловіколюбець (*magni humanissimus*). На аналогічному пам'ятнику дружині написано польською мовою, що тут спочиває Кароліна Федорович (1809-1897), дружина Івана Федоровича, мати Людмили та Владислава, що, з'єднана обітницею, залишилась вірною дружиною та матір'ю до кінця своїх днів.

Публікація біографії Івана Федоровича, написаної Ф. Білоусом, супроводжувалась великим списком літератури та документів, які засвідчували древність роду Федоровичів. Усі ці матеріали були представлені Владиславом Федоровичем для написання біографії батька Іванові Франку. Як показав порівняльний аналіз обох біографій, Франко щедро їх використовував. Ще більше літературних посилань містилось у вступному слові до видання під назвою „Гадки”, автором яких був Владислав Федорович. Дана книжка була видана в Коломиї у друкарні М. Білоуса, а вступне слово до неї написав Ф. Білоус. Можна вважати, що Ф. Білоус був не тільки біографом Івана Федоровича, але й біографом Владислава Фе-

доровича, який народився в маєтку свого батька Білігівці чи Білянівці (це село має декілька різних назв) 26 травня 1845 року. Метричні книги, які могли б підтвердити дату народження, не збереглись.

Владислав Федорович закінчив тернопільську гімназію з відзнакою у 1864 році, був вихованцем цесарської Терезіанської академії, водночас у 1864-1865 роках слухав університетські лекції у Віденському університеті. 1868 та 1879 року слухав лекції в Сорбонні та Французькому коледжі в Парижі. Витримавши правничі та політичні екзамени, присвятився проблемам законодавства в області народної освіти. З цією метою не тільки вивчав літературу, але й мандрував світами, аби досконаліше пізнати проблему, яка на той час дуже хвилювала Австрію. Одержані знання намагався реалізувати, працюючи в місцевому шкільному комітеті. У 1879 році, після обрання його в парламент, працював у комісіях зі шкільних справ, однак згодом був покликаний до роботи у бюджетному комітеті парламенту, очолюваного князем Ліхтенштейном. У парламенті він працював до 1882 року. В 1878 році був вибраний членом повітової ради Скалатщини. Як твердить Ф. Білоус, „русини же избрали его членом всех важнейших обществ русских как Дома Народнаго, Института Ставропигийскаго, Просвиты и ин”. „Русини” дуже критично ставились до діяльності Владислава Федоровича. Він на потреби видання книжок для народу подарував „Просвіті” 12000 золотих, був з 1873 до 1876 року головою „Просвіти”, але на новий термін його не обрали і тим фактом неповаги він був дуже ображений. А не обрали його тому, що шановний голова „Просвіти” — хоч був щедрий на гроші — не знав нашої мови.

Велику популярність принесла Владиславу Федоровичу організація ним 1887 року етнографічної виставки в Тернополі, на котру прибув престолонаслідник Рудольф, із яким українці Галичини пов'язували великі надії на покращення свого становища.

Найбільшу, проте, діяльність Владислав Федорович розгорнув у своєму маєтку у Вікні. Він там завів „новое счетоводство и касовость, устроил розсадники лесов, покрыл голые скалы растениями, завел искусное наводнение сеножатей”, що призвело до подвоєння його прибутків. Усе це дозволило йому прикупити до своїх маєтностей містечко Товсте з присілками Клекотів, Кут і Перекалець, так що він мав у своєму володінні 5000 моргів родючої подільської землі. Батьківський дім він, звичайно, перебудував, оскільки батько, на відміну від сина, любив усе якнайпростіше. Мав величезну бібліотеку, картинну галерею, чималу колекцію зброї. Був благодійником. У всіх селах, де були його маєтки, замість дерев'яних церков побудував муровані. Викоринив п'ятику. Дороги, що

вели до його маєтків, були шутровані. При домі в спеціальному приміщенні тримав родинний архів. Виписував, як твердить Ф. Білоус, „все русские временописи”. У своїх маєтках Владислав Федорович організував „хоры нотного пения” з юнаків, а сам ходив щонеділі до церкви і притримувався прадавніх звичаїв. Про маєток Владислава Федоровича у Вікні з захопленням пише польський „Słownik geograficzny...”. У ньому зокрема йдеться про те, що в маєтках Федоровича крім рільництва та тваринництва процвітає городництво та бджільництво, а сільські ткачі виробляють з конопляної пряжі голубого та червоного кольору прекрасні покриття, які по-сільському називаються веретами. Служать вони для накриття столів та постелі селян. Зимовими вечорами дівчата та жінки виготовляють так звані „вставки”, які представляють собою узорі, зроблені шляхом витягання з полотна ниток вздовж та поперек матеріалу. Такі „коронки” служать вставками у пошевки та рушники. Крім цього виробляють жінки ще й покриття на голови, які називаються „чіпцями”, чи „очіпками”. І коронки, і крайки та пояси з фарбованої вовни, яку самі ж виготовляють та фарбують, виробляють на спеціальних верстатах.

Господарка у Вікні була зразкова, активно засаджувались лісом скали гір, на сонячних схилах пагорбів росли виноградники.

Найбільше прославився Владислав Федорович своєю меценатською діяльністю. За 12 років управи селом на ці потреби було пожертвовано ним понад 30000 золотих. Розуміючись на народних промислах та бачачи вигоди від нього для села, він побудував у Вікні килимарню та ткацьку школу. В Товстому організував для юнаків школу колодіїства та гончарну майстерню.

В. Федорович любив приймати у Вікні різних видатних людей. Тут довгий час перебував відомий український художник Корнило Устиянович, який, очевидно, намалював не одну картину для картинної галереї Владислава Федоровича. Владислав Федорович субсидував видання творів Корнила Устияновича „Письма К. Н. Устияновича”, том I, куди увійшли історичні поеми „Іскоростень” та „Вадим”. На замовлення Наукового товариства імені Т. Шевченка Корнило Устиянович написав портрет Владислава Федоровича. Портрет прикрашав стіни цієї установи, хоч зображений на ньому не був її дійсним членом. У Вікні гостили український художник Іван Труш і польський художник Юзеф Данькевич. Вони теж залишили свої картини для галереї мецената. Гостювали у Владислава Федоровича брати Сембратовичі, Йосиф та Сильвестр — галицькі митрополити, видатні діячі Церкви. Сюди працювати в архіві приїздили Антін Петрушевич, відомий педагог Василь Ільницький, церковний діяч та письменник Михайло Малиновський.

Залишив помітний слід Владислав Федорович і в письменстві та публіцистиці. У 1877 році з друкарні Губриновича і Шмідта на 107 сторінках вийшла книжка Владислава Федоровича „Z teki wiejskiego szlachcica”, яку високо оцінила преса. На її появу відгукнувся у 1878 році в одній із варшавських газет відомий польський письменник І. Крашевський. Цей відгук Ф. Білоус наводить у вступному слові до книжки „Гадки”. Подаємо її тут у його перекладі: „Лежит перед нами книжка невеликого формату, скудної об'ємистості... Очевидно галицький дворянин, которого имени не знаем, ни даже не догадуемся, владеет в равной мере вправно обома способами изьявления мыслей, стихом и прозою. Но не досить на том. Сельский дворянин читал много, размышляя не мало, уживал життя досить, а из гадок, чтений и життя успел извлечи для себе и других пользу, которую высказует в афоризмах, ядрено произнесенных, содержащих часто оригинально а обыкновенно науково уложенные спостережения. Из заглавия моглобся выдавати, що то якийсь памятник, якоесь нотованье парафийных впечатлений, сусидских недомок и сельских смешностей. Но так оно не есть. То истинный философ и поэт, изливающий из себе содержание общественных наблюдений, живцем схваченных. Надмерности слов там нет, ни преизбыточного обговоривания, ни присвоевание чужого труда. Можно не согласиться с автором на то или другое, но чути, що то писал человек основных начал искренний в уверениях а быстрый в воззрениях. Он знает, чего хочет, а изьявляет ясно и дотепно. Не вяжется до одного кружка, а сягает далеко. То целая система гадок, выявлена немногими словами. А суди, як хочеш, чувствуеш всегда, що здоровье пробивается з того и добра воля и любовь общества, в котором автор родился. Той человек думает, любит и верит, а як на нынешние времена, то вже много”. У 1879 році у Львові вийшла праця Владислава Федоровича під назвою „Studia polityczne, historyczne i filozoficzne”. 1883 року з друкарні Михайла Білоуса в Коломій вийшла чи не найосновніша його книжка під назвою „Гадки” з великою передмовою Федора Білоуса.

Ф. Білоус, який працював у архіві Івана Федоровича, твердить, що той по своїй смерті залишив дев'ять зошитів філософських праць. Іван Франко в уже згаданому листі до М. Драгоманова уточнює, що це не стільки філософські праці, як праці з соціології, отже, Іван Франко також був знайомий із їх змістом. Очевидно, Владислав Федорович мав намір видати їх друком. Міг попросити Ф. Білоуса приготувати їх до друку, але чомусь не попросив, чи, може, просив, але Ф. Білоус, зважаючи на об'єм праці, відмовився. Можливо, для цього видання Владислав Федорович мав намір подати й біографію батька, але написану кимось

іншим, не Білоусом. Можливо, він хотів, щоб ця біографія була більш науковою, а не витіюватою, як вийшла у Ф. Білоуса. На користь останнього свідчить те, що однією з умов, поставлених перед Франком, було представлення діянь Івана Федоровича на фоні історичних подій. Можливо, Іван Франко сам намовив Владислава Федоровича зробити монографічну біографію батька. На превеликий жаль, листи Владислава Федоровича до Івана Франка не проливають світла на цю ситуацію. Можливо, щось вияснили б листи Івана Франка до Владислава Федоровича, але вони до нас не дійшли. 27 липня 1917 року в маєток Владислава Федоровича у Вікні вдерлась п'яна російська солдатня, що відступала під натиском австрійських військ, і почала його грабувати. Старовинні книги, рукописи, архів, грамоти були винесені на подвір'я і підпалені. Якийсь офіцер намагався втихомирити солдат і припинити мародерство. Зав'язалась бійка, в якій було вбито одного солдата. Хтось сказав, що це зробив Владислав Федорович. Його витягли на двір, але в колотнечі йому вдалося втекти, переодягнутись у селянський одяг і зникнути. Все, що залишалось, було сплюндроване і спалене дотла. Федорович не хотів повертатись на попелище. Був прибитий тим, що сталося. Якийсь знайомий офіцер забрав його з собою у Київ. У довідниках та енциклопедіях вказується дата смерті Владислава Федоровича — 22 грудня 1917 року. Гадей Федорович, родич, стверджує, що Владислав Федорович помер 21 січня 1918 року. Місце його захоронення невідоме. Спалений вікнівський архів назавжди забрав зі собою і всі відповіді на питання, що виникають з приводу роботи Івана Франка над біографією Івана Федоровича.

Ця біографія за життя Івана Франка не друкувалася. Більше того, виникають сумніви, чи вона взагалі була доведена до кінця.

Автограф цієї праці зберігається у відділі рукописів та текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України. Ця праця була надрукована у 46 томі 50-томного видання творів Івана Франка під назвою „Життя Івана Федоровича і його часи”.

Договір (якщо, звичайно, його можна було так назвати) між Владиславом Федоровичем як замовником і Іваном Франком як виконавцем (ІЛ. ф. 3, № 1625, с. 163-164) передбачав, що біографія має бути написана популярно, на тлі політичних подій того часу. Передбачалось широко використовувати матеріали, взяті з оповідань та спогадів осіб, які знали Івана Федоровича, а особливо широко мав бути використаний вікнівський архів. Передбачалось і те, що укладати біографію слід таким чином, щоб не образити нікого з осіб, жодних класів, жодних народів і їх релігійних чи політичних переконань. Слід було уникати полеміки та

сарказму, що для Франка було дуже важким завданням, оскільки до всього, що стосувалося представлення підготовки повстання 1846 року в польській історіографії та спогадах учасників цих подій, він ставився з сумнівом, звинувачуючи авторів у тенденційності та навмисно перекрученому трактуванні подій того часу. Рукопис мав складатися з двох частин: 1) від народження до 1849 року, 2) від 1849 року до смерті. Оpubлікований рукопис розкриває тільки перший пункт, тобто охоплює події до 1849 року. Чи писав Іван Франко біографію далі — невідомо. Листи, які збереглися, не дають на це відповіді. З них можна дізнатись, що термін виконання роботи постійно зривався з вини Франка, вічно зайнятого іншими роботами, через що Владислав Федорович змушений був декілька разів переносити його, і це йому дуже не подобалось, бо замовник бачив, що Іван Франко писав цілу низку інших праць, а робота над біографією батька не рухалась. Розгніваний Владислав Федорович вимагав від Франка, щоб він для написання біографії приїхав у Вікно, не беручи зі собою жодних книжок та розпочатих праць, і серйозно засів за роботу. Мова біографії має бути українська, тобто така, яка була прийнята в газеті „Діло”. Написані частини Владислав Федорович повинен був перечитати, тільки після того з його дозволу Франко міг продовжити роботу. Обсяг роботи мав виносити щонайменше двадцять аркушів. Матеріал, опублікований у 46 томі, становить 11 аркушів, тобто приблизно половину роботи. Був визначений формат — восьма доля аркуша, тобто такий же розмір, як формат „Wiadomości o Fedorowiczach”. Коли і де друкувати біографію, мав вказати сам замовник. За всю працю Іван Франко повинен був отримати 500 золотих. Великі гроші. Написати твір треба було за дев'ять місяців — до 1 жовтня 1883 року. Владислав Федорович зобов'язувався вислати Франкові по 15 золотих щомісяця, а решту гонорару, вирахувавши гроші, виплачені протягом дев'яти місяців, заплатити лише тоді, коли Іван Франко покладе рукопис на стіл. На кожен поїздку в Вікно Владислав Федорович зобов'язувався вислати Франкові теж 15 золотих.

На 1 жовтня 1883 року Іван Франко представив Владиславу Федоровичу тільки п'ять глав... Розгніваний Владислав Федорович пише 20 жовтня 1883 року Іванові Франку лист, повідомляючи, що вислати гроші за роботу йому більше не буде (вислано було 135 золотих), бо дуже сумнівається, чи дана робота взагалі буде виконана, а тому просить негайно приїхати у Вікно і працювати над біографією на місці. Що ж до нового терміну виконання роботи, то він просить, щоб Іван Франко погодився закінчити її 1 березня 1884 року — якраз був би рівно рік від початку укладення угоди.

Очевидно, Франко погодився на умови, запропоновані Владиславом Федоровичем, але 1 березня 1884 року закінченої роботи не представив. У листі від 12 березня 1884 року Владислав Федорович пояснював, що від жовтня до березня не вислав грошей, вважаючи, що гроші би невдовзі вичерпались, і Франко нічого не зробив би. Федорович вважав умову між ним та Франком зірваною. Іван Франко був у важкій скруті, але Владислав Федорович був невмолимий. Пояснив просто: в нього зараз зайвих грошей нема. Був неврожай, і рік не покрити навіть половини видатків. Він радив Франкові негайно прибути у Вікно і закінчити працю. Тоді, можливо, гроші знайдуться. Згідно з договором Іван Франко не мав права брати матеріали архіву до Львова і працювати над ними там. Праця над біографією затягувалась. Іван Франко, невідомо за які гроші, за той час встиг із групою галичан поїхати у Київ. Галичани поїхали на могилу Тараса Шевченка у Канів, а Франко з невідомих причин залишився у Києві, де і познайомився зі своєю майбутньою дружиною Ольгою Хоружинською. Доводиться спростовувати думку про те, що Іван Франко їхав у Київ за гроші, зароблені у Федоровича.

Робота над першою частиною біографії була закінчена на початку травня 1885 року, про що свідчить лист Владислава Федоровича до Івана Франка з Карлсбада від 21 травня 1885 року. 26 травня Владислав Федорович мав повертатись з курорту у Вікно. Він обіцяв затриматись на день у Львові й зустрітись з Іваном Франком, щоб обговорити справу. Іван Франко мав намір присвятити цю працю Кароліні Федорович, дружині Івана Федоровича. При зустрічі треба було погодити й те, де друкуватиметься твір. Франко навіть вкаже, де можна друкувати, забувши, що рукопис має пройти цензуру Владислава Федоровича і на друк потрібен його дозвіл. Літо 1885 року Владислав Федорович провів у Відні. Обіцяної суми за написання біографії Владислав Федорович не вислав, чекаючи на другу частину, яка охопить час життя батька від 1849 року до смерті в 1870 році. Очевидно, Іван Франко погодився з умовою Владислава Федоровича, що він отримає належні йому гроші тільки тоді, коли закінчить роботу над життєписом. Десь у половині лютого письменник повідомляє Владислава Федоровича, що він жениться з Ольгою Хоружинською. У листі-відповіді від 23 лютого 1886 року Владислав Федорович бажає Іванові Франкові щастя на новій дорозі.

На початку квітня 1886 року Владислав Федорович отримує лист від Франка, в якому той просить прислати йому гроші за роботу. 4 квітня 1886 року Владислав Федорович відписує, що має великі фінансові труднощі, бо всі джерела прибутків висохли, рік видався надзвичайно важким, усі звертаються до нього за допомогою, а він і радий би, але не

має звідки. Ця відповідь аж ніяк не влаштовує Франка, і він відразу по одержанні того листа пише новий, на який Владислав Федорович дає відповідь 15 квітня 1886 року (лист № 27). Знову посилення на невдалий рік, бо кожний попередній приносив йому 40-58 тисяч золотих чистого зиску, а тепер він має 9-10 тисяч дефіциту. Проте, зрозумівши, що Франко в критичній ситуації і йому нема за що їхати женитись у Київ, висилає йому 150 флоринів, обіцяючи решту — 50 флоринів — прислати пізніше, коли у нього з'являться гроші. Якщо врахувати, що раніше Іван Франко за дану працю вже одержав певну суму грошей у вигляді щомісячної платні, і ця сума могла максимально виносити 135 флоринів, то не важко підрахувати заробіток І. Франка на даній справі: він виносив половину обіцяної суми, тобто розрахунок був проведений виключно за першу частину праці, і, очевидно, Іван Франко за другу її не брався. Цілком імовірно, що Франкові вдалося переконати Владислава Федоровича, що продовжувати біографію його батька нема сенсу, тому що найголовніше та найцікавіше в його житті вже описано і саме так, як хотів В. Федорович, тобто на тлі історичних подій того часу. Все, про що можна було сказати, вже сказано в першій половині, а друга половина буде звичайнісінькою біографією, яку вже написав Ф. Білоус. Владислав Федорович, мабуть, визнав рацію Іванові Франку і погодився з ним, а тому і розраховався, розуміючи, в якій ситуації знаходиться наречений. У Франка не було грошей на другу поїздку до Києва. Можна собі уявити його відчай, коли він отримав листа від Владислава Федоровича, де той повідомляв, що немає грошей, щоб заплатити за виконану роботу, бо не розраховував, що Франко так скоро захоче тих грошей.

На Франка в Києві чекає Ольга Хоружинська. Вона хоче, щоб шлюб між ними відбувся в квітні, саме в квітні, а не в червні, бо повір'я каже, що щасливими бувають тільки квітневі шлюби. З незрозумілих, як вважалось досі, причин Іван Франко не приїхав до Києва з таким розрахунком, щоб шлюб відбувся у квітні. Приїхав у травні. Владислав Федорович таки дав гроші. Франко міг купити собі й нареченій шлюбні обручки, як це годилось, а собі — новий костюм для шлюбу. В ньому та в обручці він і є на весільній фотокартці, зробленій в ательє Валерія Висоцького в Києві.

Одруження Івана Франка стало своєрідним ударом меча, яким він розрубав гордіїв вузол своїх проблем. З листів Івана Франка уже зникає бажання утворювати сільськогосподарську комуну, вже не чути, щоб він рвався писати для лейпцизького видавництва історію української літератури. Все це вже позаду. Одруження вирішило всі проблеми. Якби Франко не одружився і його матеріальні проблеми хоч част-

ково не були вирішені, він, безперечно, погодився б продовжувати біографію Івана Федоровича, тобто працювати над її другою частиною. Але тепер він нарешті спекався роботи, до якої не лежала душа, яка робилась на замовлення, і зусібіч регламентувалась вимогами замовника. Цим і пояснюється той дивний факт, що Франко не настоює на публікації свого твору, на який затратив стільки часу. З одного боку, він мав право друкувати це дослідження тільки з дозволу Владислава Федоровича, але, з другого боку, в збереженому листуванні з Владиславом Федоровичем навіть і натяку нема на те, щоб Франко настоював на публікації біографії Івана Федоровича. Можна не сумніватися в тому, що письменник вважав її невдалою, а тому і не хотів публікувати. Навіть побіжний аналіз показує, що „Життя Івана Федоровича і його часи” розпадається на три частини, сюжетно слабо пов'язані між собою. Найцікавішою і найзахоплюючішою є та частина, де Іван Франко оповідає про історичні події, які термосили Європу і Австрію.

Друга частина життєпису стосується польського питання та постійних спроб польської шляхти реставрувати Польщу чи модифікувати її так, щоб отримати можливість це зробити у тих історичних обставинах, які складались. А найголовнішою проблемою того часу була проблема знесення кріпосного права, яке б відразу навернуло народ на сторону польської шляхти. Однак Польща без кріпосництва шляхті не була потрібна. Цю проблему добре зрозумів цісар, і кожен його навіть малий крок чи кожна спроба розв'язати її відразу знаходили підтримку як серед польських, так і серед українських селян у Галичині. Події 1846 року, які вилились у мазурську різню та події в Горожані, впевнили цісаря, що він іде правильним шляхом, а тому в 1848 році він зніс панщину, чим вирішив питання реставрації Польщі, тобто зробив неможливим її відновлення. Народ став на бік цісаря.

Третьою частиною твору є сама біографія Івана Федоровича. Вона потонула у тому величезному матеріалі перших двох розділів і виглядала непереконаливою, надуманою і притягнутою до головних подій за вуха, оскільки факти, які повинні б свідчити про активну участь Івана Федоровича в подіях того часу, не є ні значними, ні переконливими. Замовникові дуже хотілось виставити батька великим діячем своєї доби, і він вимагав того від Івана Франка. Іван Франко робив, що міг, але сам Владислав Федорович, людина розумна, відчув марноту своїх бажань, і, очевидно, це теж стало причиною того, що він не поспішав публікувати дослідження Івана Франка під назвою „Іван Федорович і його часи”.

Стосунки між Владиславом Федоровичем та Іваном Франком, наскільки це можна судити з листів Владислава Федоровича, й надалі

залишались дружніми та щирими. Коли 1889 року Владислав Федорович прочитав у пресі, що Івана Франка випущено з арешту, куди він потрапив разом з українцями, котрі приїхали до нього в гості, а їх та Івана Франка звинуватили в шпіонажі на користь Росії, то прислав йому у вигляді допомоги 50 флоринів зі щирим і сердечним поздоровленням, про що можна довідатися з його листа від 24 вересня 1889 року.

Тільки 1909 року Іван Франко у автобіографії, написаній для лексикону Гердера, децю ширше оповість про свою працю у Вікні. „Жваво взявся, — писав він, — я до праці і зробив за час свого триразового перебування у Вікні в рр. 1883-1885 силу цікавих витягів з листів та щоденників Федоровича, привіз додому також том копій різних документів, переписаних для мене власноручно дівчиною Марією Карнецькою, що проживала в домі дідича. В цей період, коли я одержував від пана Федоровича скромну підмогу 25 гульденів місячно, простудював я докладно у Львові часи перед 1848 р. у Австрії, і зокрема в Галичині, по-українськи підготував першу частину біографії Івана Федоровича, яка заповнила б цілком немалий том (загалом 12 великих розділів), але яка досі залишилась в рукопису як приватна власність пана В. Федоровича”. 32 листи В. Федоровича, писані до Івана Франка від 15 квітня 1883 року до 1904 року, які зберігаються у фонді Івана Франка в Інституті літератури ім. Т. Шевченка НАН України, вперше опубліковані у 2004 році Р. Гораком у журналі „Українське літературознавство”, який випускає Львівський Національний Університет ім. Івана Франка.

Робота над біографією Івана Федоровича не пропала марно. На основі зібраного матеріалу Іван Франко зробив ряд цікавих досліджень. Матеріали вікнівського архіву стали основою його праці „Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині”, яка вийшла окремим виданням у Львові 1898 року, а вдруге була опублікована 1913 року в серії „Літературно-наукової бібліотеки” під номером 155 як виправлене та доповнене видання. Ця праця може служити зразком поєднання науковості з популярним і дохідливим викладом теми. Зрештою, так намагався писати Іван Франко і біографію Івана Федоровича. Дослідження про панщину було розраховане насамперед на селян. Його автор поставив собі за мету розвіяти легенду про те, ніби цісар дарував народові панщину. На основі документів та розрахунків, а також опублікованих на цю тему матеріалів Іван Франко переконливо показав „благодійство” австрійського цісаря та його уряду, які цинічно й нахабно обдерли народ, котрий був змушений заплатити за звільнення від панщини. Від панщини терпіли всі, як руський, так і польський чи німецький селянин, а знесення панщини стало черговим пограбуванням народу.

До подій, які творили історичне тло біографії Івана Федоровича, Іван Франко повернувся в дослідженні „Задушні дні у Львові 1848 р.”, де розповів про події 1 листопада 1848 року (на день 1 листопада припадає римо-католицьке свято поминання померлих). Праця вперше була опублікована польською мовою під назвою „Zaduszki we Lwowie przed 40 laty” в газеті „Kurier Lwowski” від 2 листопада 1888 року, а опісля її було включено у збірку „В наймах у сусідів”, що вийшла у Львові 1914 року. У ній було зазначено, що авторський переклад статті на українську мову здійснений 19-20 липня 1913 року.

Значна частина матеріалу, який Іван Франко використав у праці „Іван Федорович і його часи”, увійшла у збірку „Гримайлівський ключ в р. 1880”, яка вперше була надрукована в першому томі журналу „Часопись правнича і економічна” за 1900 рік. Того ж року ця праця вийшла окремим відбитком на 51 сторінці.

Почерпнуте з архіву Федоровичів знайшло своє відображення і в статті „До мартівських днів 1848 року у Львові”, яка була надрукована в ЗНТШ (т. 93, кн. 1) 1910 року. Стаття була відповіддю Івана Франка на свідоме перекручування фактів революції австрійським придворним істориком Й.-А. Гельфертом на користь австрійського двору. В цій статті Іван Франко радив придворному історикові прочитати його дослідження „Причинки до історії 1848 р.”, яке було опубліковане в тих же ЗНТШ (т. 88, кн. 2) 1909 року і ґрунтувалося на документах, що належали різним шляхтичам. А в праці „Лук'ян Кобилиця (Епізод із історії Гуцульщини у першій половині ХІХ ст.)”, вперше опублікованій у ЗНТШ (т. 49, кн. 5) 1902 року, Іван Франко зазначав, що поштовхом до її написання були матеріали про Кобилицю, знайдені у Вікні, а також розповіді Владислава Федоровича, почуті від його батька і від дружини Івана Федоровича.

Таким чином праця над біографією Федоровича дала нашій історіографії унікальні дослідження, вартість яких годі переоцінити і зараз.

Попри всі позитивні і негативні моменти, до яких слід віднести й те, що, пишучи біографію Івана Федоровича, Франко не мав можливості творити, сьогодні треба щиро пошкодувати, що через певні обставини ця велика праця Івана Франка не була вчасно опублікована.

Ця праця не тільки була першою в українській історіографії спробою створення нового науково-літературного жанру — історичної біографії, чи історико-біографічного нарису. В творчому доробку Івана Франка згадана біографія є унікальною не тільки тому, що нею започатковуються студії письменника в галузі історичної проблематики, але й тому, що подібної праці Франко більше не написав. Правда, пізніше

Йому доводилося писати чимало біографій наших діячів подібного плану, але вони принципово відрізнялися від „Життя Івана Федоровича і його часів”. У всіх цих працях без винятку відсутній белетристичний момент, який робить суху історичну оповідь живою та інтригуючою, тобто відсутнє те, що найбільше промовляє до серця читача. Саме ці елементи белетристики рятують весь твір від одноманітного цитування історичних джерел і додають йому крові, а разом з тим і життя. Неопублікована вчасно біографія Івана Федоровича була для свого часу новаторським твором і могла мати значний вплив на подальшу долю цього жанру. Це був новаторський твір з точки зору не тільки літератури, але й з точки зору історії. В ньому присутній автор, який сперечається з фальсифікацією декотрих фактів або ж тенденційним ставленням до них деяких істориків, піддає сумніву висновки, до котрих вони приходять, рішуче заперечує навіть те, що здається вже загальноприйнятим і не повинне піддаватись переглядові. Замість хронологічного розгляду подій він часто пропонує логічний розвиток з усіма наслідками та труднощами такого підходу. Таким чином, взявши до уваги всі ці фактори, можна сміливо віднести твір Івана Франка „Іван Федорович і його часи” до жанру есеїстики і вважати його першим твором цього напрямку, який так яскраво розвинувся в нашій літературі за останні десятиліття.

Доля роду Івана Федоровича, на жаль, сумна. Як виявилось, у Владислава Федоровича поза шлюбом була дочка з однією з віденських артисток, прізвище якої опісля не згадувалось. Про це повідомив родич Владислава Федоровича Тадей Теодорович у листі до Ганни Чемери, авторки краєзнавчого нарису „Село Вікно. Історія і сьогодення”, виданій у видавництві „Лілея” у Тернополі 1998 року. Дочку звали Іванною (Йоанною)-Кароліною. Зберегла її автобіографія, писана для словника українських письменників (ф. 309, оп. 1, спр. 2160, арк. 190), де вказано, що вона народилась 17 лютого 1893 року в Німеччині, чим спростовуються дані різних довідників та енциклопедій, які твердять, що вона народилась 1892 року у Відні. Про матір авторка написала тільки те, що вона віденка, не називаючи імені. Освіту здобула в Німеччині, Франції та Англії. У 1917 році вийшла заміж за гімназійного професора Миколу Малицького, знаного в літературі автора численних поезій та нарисів, які друкувались під псевдонімом Микола Віконський.

Почавши від 1922 року друкувала свої поезії в прозі, нариси на літературні та мистецькі теми в „Літературно-науковім віснику”, який виходив у ті роки під редакцією Дмитра Донцова. „В 1931 році, — писала вона в автобіографії від імені третьої особи, — видала власним коштом збірку діалогів на теми життя та мистецтва під псевдонімом

Дарія Віконська, почавши від 1930 року друкує статті на мистецькі теми в щоденнику „Діло”. В перших літах видання „Нової хати” співпрацювала в тім журналі на літературні теми. Нариси в Літ. Наук. Віст. появились або під повним назвиськом або під псевдонімом І. Федоренко від 1922 до 1930 р. Почавши від 1930 року деякі дописи і нариси, між іншим в „Жіночій долі”, „Дажбогу” появились під псевдонімом Дарія Віконська”. Це і вся автобіографія, час написання якої невідомий. Можна припустити, що вона була написана десь 1931 року, бо саме того року Іванна-Кароліна видала книжку, яку назвала „діалогами” (її батько назвав би „гадками”, а дідо Іван Федорович — „афоризмами”) на теми життя та мистецтва під назвою „Райська яблунька”, 1934 року вийшла її книжка „Дж. Джойс. Тайна його мистецького обличчя”, а 1938 року — „За силу і перемогу”. Її чоловік Микола Малицький був обраний сенатором польського сейму. 10 жовтня 1940 року Миколу Малицького заарештували органи НКВД. Подальша його доля невідома. Кароліна Федорович виїхала у Відень, де жила до приходу радянських військ. 23 жовтня 1945 року за нею прийшли органи НКВД. Не бажаючи потрапляти їм у руки, викинулася із балкона.

Кароліна Федорович у спадок від батька одержала маєток в селі Шляхтянці під Збаражем, а решту маєтностей у Вікні, Товстому, Білітвіці та Черняхівцях (він володів 5000 моргами землі загальною вартістю понад мільйон золотих) Владислав Федорович записав Юрію Федоровичу, синові Олександра Федоровича і внукові Тадея Федоровича з Клебанівки, для синів якого, як свідчить лист № 16 від 15 листопада 1884 року, підшукував репетитора Іван Франко. Справа в тім, що мати Кароліни Федорович відмовилась від дочки, і вона була адаптована Владиславом Федоровичем. Батько хотів, щоб його дочка знала українську мову, а тому найняв її для науки професора класичної філології Миколу Малицького, який був селянським сином і походив з Вікна. Наука закінчилась тим, що дочка проти волі батька, який не давав благословення на такий шлюб, вийшла заміж за вчителя, чим дуже розгнівила батька. Він вирішив покарати її і в спадок залишив тільки одне село Шляхтянці. Решту записав Юрію Федоровичу, який ще навчався в гімназії, а відтак чотири роки вчився на рільництві у Львівській політехніці в Дублянах під Львовом. Маєтком у Вікні, який по Першій світовій війні повністю зруйнували та розграбували, управляв батько. Юрій Федорович повернувся у Вікно тільки 1925 року і відразу прийнявся за господарку. Він одружився з молодою та енергійною полькою зі Східної України Марією Ковельською, з якою мав двох дітей: дочку Анну (нар. 1937 року) та сина Андрія (нар. 1939 р.). Після нападу німців

на Польщу Юрій Федорович пішов на війну як поручик уланів і 12 жовтня 1939 року загинув під Лещицею, рятуючи пораненого солдата. Вдова з дітьми переїхала до рідні в Перемишль, відтак виїхала у Вроцлав, де вдруге вийшла заміж. У Вроцлаві діти закінчили вищі студії, дочка залишилась у місті, а син виїхав у Канаду, де, одружившись, і осів.

Старший брат Юрія Федоровича Тадей став єпископом, мешкав у Польщі і очолював фонд, який опікувався сліпими дітьми. Приїздив у Вікно 1991 року.

Така доля Івана Федоровича, і така доля його біографії, над якою працював Іван Франко. Від того часу залишились лише листи Владислава Федоровича, його матері Кароліни та Тадея Федоровича, які були опубліковані Романом Гораком у четвертому випуску „Наукового вісника музею Івана Франка у Львові”, що вийшов 2004 року.

...Повернутись до Львова, як планувалось, а також знайти якесь спільне житло з М. Павликом не вдалось. Останній зафіксований лист Франка, писаний з Нагуєвич, відноситься до 10 вересня 1883 року. Він адресований Михайлові Павлику. „Я незадовго, — повідомляв, — надіюсь на пару годин заїхати до Вас до Коломиї, бо буду в Станіславі, де маю виписувати різні старі папери і документи, то ж, будьте ласка, відпишіть мені, чи є Ви ще тамечки і де Вас шукати. Не знаю ще напевно, коли приїду, бо доперва нині пишу до Фед[оровича] о гроші на дорогу. Думка є у мене їхати сеї осені до Росії і зібрати матеріал для історії укр. літератури. Як би то було гарно, якби ми могли сю штуку оба ладити і передискутовувати кожний уступ, — оба скористали б!”

Наступний лист писаний або 9, або 10 жовтня вже зі Львова. Він знову адресований М. Павликові в Коломию, де той сидів із сестрами.

Розділ X

„ЯВИЛАСЬ ДРУГА”

Про своє повернення з Нагуєвич до Львова Франко не залишив обширних згадок, хіба двома-трьома реченнями обмовився у листі до М. Драгоманова, що опісля був використаний як передмова до збірки „В поті чола”: „Восени я вернув до Львова, щоб користати з бібліотек, і мене запрошено до редакції „Діла” і „Зорі”. При обох сих часописах я працював від осені 1883 до початку 1885 р.”. У найбільш пізній автобіографії, писаній 1909 року для лексикону Гердера (“*Herders konversations Lexicon*”), поет цей факт обминув, зазначивши тільки, що в 1883-1886 рр. „брав я досить жваву участь в соціалістичній пропаганді та робітничій агітації у Львові і жив з кореспонденцій, які писав до варшавського польського тижневика „*Prawda*” і до петербурзького польського журналу „*Kraj*”. В 1884 р. став я також співробітником українського часопису „*Діло*”, де написав силу статей, зокрема економічного й соціально-політичного змісту”.

Проте найширше і найдетальніше про цей час він оповів у „Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 року”, де писав, що для нього особисто 80-ті роки були великою школою життя. Наступні рядки можна вважати поясненням цих слів. „Ще з кінця 70-х років я познайомився з деякими польськими письменниками, в тім числі з Болеславом Лімановським, його жінкою, з книгарями Бартошевичем і Бернацьким, відомим у польським письменстві сатириком і перекладачем Беранже та Віктора Гюго, що писав під псевдонімом М. Rodoc. Слухуючи далі курсів університету, я здобув собі прихильність доцента Охоровича, якого виклади психології та антропології відкривали для мене нові царини людського знання. В домі Лімановського я познайомився з зецером Данилюком, русином, що видавав робітничу газету „*Płaca*”, якої я зробився пильним співробітником. З університетської залі викладової познайомився я з д. Вісмутом і знаходив приємне товариство в його помешканні в розмовах з ним і його молодого жінкою. З університету я познайомився також з двома станіславівськими учениками Дзвонковським

і Феліксом Дашинським, якого брата Жеготу (Ignacy), пізнішого проводиря галицько-польської соціал-демократичної партії, я ще 1881 р. пізнав у Дрогобичі як ученика гімназійного. Дзвонковський ввів мене у дім Броніслава Дескура, де під проводом старого і дуже симпатичного господаря відбувалися оживлені розмови молодіжні, що шукала нових доріг для суспільно-політичної праці”.

Не можна не зауважити, що всі названі Франком особи були поляками — за винятком хіба Йосифа Данилюка, проте він хоч і був русином, але ніколи себе ним не визнавав. Усі вони були не просто „обивателями краю”, а яскравими особистостями польського національно-визвольного руху, які в своєму середовищі, як і Б. Лімановський, постійно плекали і живили ідею реставрації Польщі в границях 1772 року, тобто до її поділу між Прусією, Росією та Австрією. Те, як Б. Лімановський оцінив український соціалістичний рух, відмовивши йому у правах претендувати на якийсь самостійницький характер та визначаючи його як складник польського національно-визвольного руху, і призвело до розриву з ним Івана Франка та створення вірша „Не пора”.

Відкинутий своїми, Франко свого часу був ласкаво пригрітий поляками. Він ніби забув, що саме через польський шовінізм він був кинутий у тюрму та у вир так званого першого соціалістичного процесу. Забув про ув'язнення та повністю знищене майбутнє. Забув, що даний процес організували свідомо, і його метою було знищити таких, як Франко, а разом з ними і український національно-визвольний рух навіть і в соціалістичній формі, аби не заважав реставрації Польщі в її давніх межах, де українцеві нічого доброго не світило крім того, щоб бути рабом на своїй власній землі, а у власній хаті бути слугою.

Але доля була ласкава до Івана Франка і справді подарувала йому тверду школу життя. Після відверто націонал-шовіністичного Лімановського, справжнє обличчя якого скоро відкрилося, в життя Івана Франка прийшов Гнат Дашинський та його нові друзі.

З ким першим з них познайомився Іван Франко і коли, важко сказати. Найлогічніше було б назвати першим Яна-Станіслава Дескура, який 1879 року став слухачем права Львівського університету (ДАЛО, ф. 26, оп. 15, спр. 67, арк. 91). У генеральному каталозі слухачів цього факультету сказано, що він народився в Горостатах Королівства Польського, мав 20 літ, був римо-католиком, у Львові мешкав у власному домі по вулиці Бальоновій, 1, а його батько, Броніслав Дескур, володів фабрикою. Номер Яна-Станіслава у загальному каталозі студентів — 21, а під номером 111 значився товариш Івана Франка елев першого семестровик Ярослав Рошкевич, який відвідував ті ж самі заняття, що і Ян

Дескур. Так складалося, що знайомі й друзі Ярослава Рошкевича ставали знайомими й, відповідно, друзями Івана Франка. Ян Дескур провчився сім семестрів і закінчив навчання весною 1883 року (Там само, спр. 72, арк. 69). Отже, знайомство Івана Франка з Яном Дескуром можна віднести десь на 1880 рік. Батько Яна Броніслав Дескур (1830-1895) походив з французької шляхти. Його предок П'єр де Дескур народився у провінції Vivarais і на початку XVIII століття за участь у забороненому поєдинку був змушений втікати у Польщу і шукати захисту при королівському дворі. У королівській гвардії він дослужився до чину оберлейтенанта. Дід Яна-Станіслава Дескура Станіслав разом зі своїми братами брав участь у повстанні Костюшка. Станіславу Дескуру було тоді 15 літ, він був учнем кадетської школи. Під Вільном Станіслав Дескур був поранений, потрапив у полон, який закінчився тим, що Станіслав пішов на службу в російську армію, проти якої колись так затято воював, і дослужився в ній рангу полковника гренадерів литовського корпусу. Вийшовши у відставку, одружився, набув маєток в селі Руда Талюбська Луковського повіту. Від дружини Барбари Гжимаянки мав кількох дітей. Наймолодшою дитиною був Броніслав (народився 1830 року). 1846 року він був свідком арешту свого старшого брата Андрія. Після закінчення повітової школи в Лукові Броніслав навчався в агрономічній школі. Одружився з Теклею Бобровницькою, отримав у спадок село Горостати і став одним з найбагатших дідичів Підляшшя. Невдовзі, створивши цілком легальне Рільниче товариство, Б. Дескур почав займатися підготовкою чергової спроби звільнення Польщі від іноземної тиранії і реставрації колишньої польської державності. Він був одним із тих, хто розумів, що подібну справу на території Росії можна зробити тільки відмінивши панщину, що він і зробив у своєму маєтку. Інші ж дідичі зволікали з цим, хоча селяни в Галичині вже давно отримали формальну волю, а питання ліквідації панщини в Росії було на порядку денному. Броніслав Дескур роздав селянам землю, відмінив кріпосні повинності, але, на його здивування, селяни від такого дарунку відмовились.

Броніслав Дескур увійшов до комітету повстанців у Білій, яких, судячи зі списку, нараховувалось 8000 чоловік і які мали зазедве 500 штук зброї. В тій кількості 22 січня 1863 року польські повстанці з Білої виступили на Радимно, де стояв російський гарнізон. Дескур очолив відділ, що мав 40 стрільб та 100 кіс. Як свідчать дані „Польського біографічного словника” (т. 4), Броніслав Дескур був активним учасником січневого повстання, але воно було розгромлене. Разом з дружиною він був вимушений утікати від розправи царського уряду до Кра-

кова, що вже належав Австро-Угорській імперії, але у Львові був заарештований і посаджений у тюрму Оломоуца, звідки незабаром утік. Опісля його знову заарештували, але він знову втікає. На цей раз Дескуру довелося покинути край і втекти до Дрездена, залишивши вдома рідню, яка через деякий час переїхала в Станіславів. Разом з іншими колишніми керівниками січневого збройного повстання Броніслав Дескур знову зайнявся справою виступу проти Москви, однак усі його старання на даному фронті закінчилися нічим, призвівши до ще глибшої еміграції. Через Страсбург він втік до Парижа, де врешті прижився і заклав свій бізнес, а згодом за посередництвом французького посольства йому було гарантоване безпечне повернення до Галичини. Він осів у Львові, де невдовзі заклав фабрику сільськогосподарських машин, але через кілька років був змушений згорнути виробництво, не витримуючи конкуренції із закордонними машинами, які наводнили галицький ринок. Стосунки з ремісниками зробили з нього народного демократа та організатора Львівського демократичного товариства. У 1892 році Б. Дескур написав і видав спогади „Для моїх внуків”, а також пропагандистську брошуру „Krótki rys Stronnictwa Ludowego w Polsce”, приурочену до сотої річниці конституції 3 травня. У 1894 році після закриття фабрики сільськогосподарських машин князь Адам Сапега залучив його до організації крайової виставки. Помер Броніслав Дескур у Львові 16 серпня 1895 року.

Син Броніслава Дескура Ян народився 19 листопада 1860 року в родинному маєтку в Горостатах Радимського повіту на Підляшші. Гімназію Ян Дескур закінчив у Станіславові, а університет — у Львові, відбув адвокатську та нотаріальну практику, в 1891 році одружився з Казимірою Рудовською, взявши непоганий посаг, і відкрив адвокатську контору у Львові. У 1899 році Ян-Станіслав Дескур став організатором і першим директором парцеляційного банку, який під його „успішним” керівництвом був доведений до банкрутства і ліквідований 1912 року, а його директор знову взявся за адвокатські справи. Як писала преса, директор парцеляційного банку марно намагався узгодити свою посаду з власними зацікавленнями радикальним народним рухом, прибічником якого він був, і це у 1906 році призвело до судового втручання в справи директора. Судове дізнання тривало аж до ліквідації банку. Колишнє братання з українським соціалістичним рухом закінчилось тим, що у 1918 році Ян-Станіслав Дескур очолив один із підрозділів, які воювали проти ЗУНР. Войовничого настрою Дескура вистачило надовго. Він аж до листопада 1920 року був рядовим 214-ого полку уланів, які відвойовували Львів. Після війни Ян Дескур отримав посаду нотаріуса в Рогатині,

відтак через скандал перейшов у Долину і врешті опинився в Тернополі, де став головою воеводського Польського Сторонництва Людового, директором ощадної каси і віцемаршалком повітової ради. Окрім того був головою Малопольського рільничого товариства польських осадників у Східній Галичині. Помер у Лошньові коло Теребовлі 16 лютого 1929 року. За свою діяльність урядом Польщі був нагороджений орде- ном „Polonia restituta”.

Старша сестра Броніслава Дескура Антоніна (15 червня 1826 — 31 січня 1912) була замужем за Владиславом Дзвонковським (1818-1880), який брав участь у Січевому повстанні, через що був змушений емігрувати і разом зі швагром Броніславом Дескуром опинився в Парижі, звідки в 1872 році за дозволом, який йому вистарало французьке посольство, повернувся в Галичину. Приблизно тоді ж придбав на околиці Станіслава, в так званій „Гисьменицькій долині” (в радянські часи це була вулиця Радянська), будинок і замешкав там, гуртуючи навколо себе молодь, на яку постійно покладав великі надії щодо визволення батьківщини. У Владислава та Антоніни було двоє дітей — старший син Владислав та молодша дочка Юзефа. Владислав, на відміну від своїх товаришів зі Станіслава, після закінчення гімназії не пішов на навчання до Львова, а став студентом медичного відділу (факультету) Краківського університету.

У „Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 р.” Іван Франко пише про те, що у 1881 році він познайомився в Дрогобичі з Гнатом Дашинським, біографію якого як одного з найвидатніших політичних діячів періоду реставрації Польщі на початку ХХ століття можна надібати в різних довідниках та енциклопедіях. Він народився 26 жовтня 1863 року в Збаражі і своє дитинство провів у атмосфері, наскрізь просякнутій ідеями визволення Польщі. Його батько Фердинанд займав у Збаражі скромну посаду урядовця староства, а мати Каміла з Міженських прославилась серед емігрантів тим, що не одного з них врятувала, коли за ними полювали і царський, і австрійський уряди. 1872 року, після смерті Фердинанда Дашинського, його вдова з дітьми переїхала до Станіслава, де була більша громада польських емігрантів. Там її сини Фелікс (1860 року народження) та Гнат пішли вчитись до гімназії. Дашинські дуже близько зійшлись із родиною Владислава Дзвонковського. Невдзві вони заклали таємний гурток, лідером якого став Гнат Дашинський. „Скоро в нашому гуртку, — писав він у своїх спогадах, — наступила дивна зміна. Отож, ми познайомилися із українцями, які чудово співали русинські пісні, а самі були вихідцями переважно з селянських або попівських родин. Певного дня наступило братання

народів... Ми обнімались і цілувались, а опісля українці заспівали так, що аж душа росла”. Як зауважує автор спогадів, у цьому акті братання з розламуванням спільної хлібини та питтям вина з одної чари відчувався відгомін тих часів, які передували революції 1848 року, коли українці і поляк єднались у боротьбі зі спільним ворогом — австріяком.

Від подібних акцій гурток польських патріотів вирішив перейти до більш рішучих дій. 1 листопада 1880 року, у свято всіх святих, коли люди ставлять свічки та лампади на цвинтарях та моляться за душі померлих, на кладовищі в Станіславові були порозкидані гектографовані листівки з віршами невідомого автора, в яких поляків закликали порвати пута рабства і визволити свою кохану Батьківщину з ярма. Поліція тут же встановила, що автором віршів був Фелікс Дашинський, а розмножив їх його брат Гнат Дашинський. У розповсюдженні листівок, тобто їх розкидуванні по цвинтарях, брали участь інші студенти, в тому числі й Владислав Дзвонковський. Винні були заарештовані, і проти них розпочалось слідство, яке закінчилось судовою розправою перед лавою присяжних, яка виправдала молодих хлопців, мотивуючи це тим, що у вірші не було прямих закликів „до збурення громадського спокою”. Гаряча натура Г. Дашинського таким рішенням суду була тільки заохочена до наступних дій, і на початку 1882 року він виступив з рефератом про революційні події під час січневого повстання. Це також стало відомим поліції та дирекції гімназії, яка відрахувала Г. Дашинського з навчального закладу, вважаючи, що так позбудеться проблем.

Голий-босий Гнат Дашинський, аби закінчити гімназіальне навчання, восени 1882 року (а не 1880 року, як пише Іван Франко в „Нарисі...”) перебрався у Дрогобич і поступив у тамтешню гімназію, яка славилась тим, що тут знаходили притулок студенти, вигнані з інших гімназій, а також учителі, які не могли зігріти місця деінде. На чолі гімназії в Дрогобичі, як правило, стояв затятий польський шовініст, якому не раз інспектори вказували, що його вихованці повинні насамперед вчитись, а не маніфестувати свою польськість. Щоб якось вижити, Гнату Дашинському довелось влаштуватися писарем до якогось адвоката. Навчаючись у гімназії і переписуючи папери в адвокатській конторі, Дашинський мав можливість добре пізнати життя робітників Борислава та Дрогобича, як і, зрештою, інших людей цього уславленого регіону. У своїх пізніших спогадах, виданих у Кракові в двох томах у 1925-26 роках під назвою „Рамієтнікі”, він назве цей край пеклом, де керує виключно нажива і де ніхто не слухається закону, а творить його на свій лад.

Під час своїх походів у Дрогобич на пошту Іван Франко і познайомився з Гнатом Дашинським, який зумів організувати навколо себе

гурток незадоволених суспільством. Туди входили гімназисти, більш свідомі робітники та селяни, польські патріоти без окреслених занять та євреї, які опинились поза бізнесом. Вони збирались у Дашинського, що й дало пізнішим дослідникам підставу говорити про існування в Дрогобичі у той час соціалістичного гуртка, який Іван Франко не тільки відвідував, але й навіть керував ним разом з Дашинським. Спогади ж Г. Дашинського не дають підстав для такого висновку. Як відомо з донесень провокатора, у 1882 році неспокійний Г. Дашинський під час чергових відвідин родини в Станіславові зустрівся зі своїми товаришами. Конфідент (провокатор) почув, що Г. Дашинський розповідав про Дрогобич і згадував Івана Франка, який нібито повинен був невдовзі приїхати, і негайно повідомив про це поліцію. Саме тому й почалось жваве листування між різними інстанціями з наказами пильно слідкувати за Франком і повідомляти намісництво та поліцію про кожен його рух та намір, хоча нагуєвицькі „наглядачі” за поетом доносили, що він сидить у Нагуєвичах, займається сільськогосподарськими роботами і не має наміру найближчим часом кудись виїздити, чим дуже засмутили намісництво, а особливо власті у Станіславові, які завжди жалілися, що цьому регіону преса приділяє мало уваги. Матеріали для жалю підкинуло й саме намісництво, яке попереджувало, що з'явиться не тільки Іван Франко, але й „сам” М. Драгоманов із Женеві. Поява на станіславівському небосхилі цих двох дуже небажаних „зірок” соціалізму дала б можливість станіславівським властям показати себе у повній красі, й на неї вже не тикали б пальцями як на наскрізь корумповану структуру, що займається протизаконними зловживаннями, як це було у випадку з подіями у Москалівці. Правда, тоді не вдалось пришпилити Івана Франка до цього „соціалістичного” руху, і з того всього вийшла для властей одна срамота, але тепер та ще з Драгомановим можна було б взяти реванш і показати, що поліція і державні чиновники дурно хліба не їдять.

Залишається нез'ясованим, як про ці цілком конфіденційні речі довідався Іван Франко, який через І. Белея на сторінках „Діла” опублікував замітку про те, як слуги Феміди шукали Драгоманова і Франка на території Станіславівщини. Обидва мали ризикувати всім тільки для того, щоб прийти на засідання якогось польського таємного гуртка з соціалістичними цілями. „Чи ж би то вже наші власті, — кепкувала газета, — не мали довіри до прикордонної служби, котра допустила, щоб Драгоманов заїхав аж у Станіславів?” Та яку ж революцію задумали робити поляки, що їм для неї бракувало русина Франка і українця Драгоманова?

У 1884 році Гнат Дашинський перебирається у Львів, де живе виключно з того, що за шість гульденів у місяць навчає дітей якогось шевця. Одночасно з тим — знову гуртки, знову ширення літератури, знову переправлення її за кордон. Боротьба за хліб насущний примусила його мандрувати краєм, навчаючи дітей „на місці”, і ті мандри закінчились тим, що 1889 року російська поліція заарештувала його, прийнявши за брата Фелікса, який ще 1885 року покинув Львів і виїхав у Цюрих, де став активним членом соціалістичної польської еміграції, пишучи до „Prześwitu” і перекладаючи з іноземних мов на польську соціалістичну літературу. З Росії Г. Дашинського, який просидів там в арешті півроку, переправили у Галичину, де його посадили в краківську тюрму, після виходу з якої він знову віддається політичній боротьбі. Завдяки допомозі ректора Краківського університету Корчинського він виїжджає до вмираючого брата у Швейцарію. Брат хворів туберкульозом і помер у Давосі в 1890 році, не маючи ще й 30-ти років. Роком пізніше в Парижі вийшла книжка Фелікса з трьома основними працями під назвою „Trzy rozprawy”. У Швейцарії Гнат Дашинський, хоч і розпочав навчання в Цюрихському університеті, не затримався довго. Отримавши звістку, що у Львові на святкування Першого травня зібралось біля чотирьох тисяч чоловік, він кинув навчання і разом із групою товаришів негайно виїхав туди, щоб створювати нові товариства та гуртки, що мали за мету реставрувати Польщу соціалістичним шляхом і соціалістичними силами. Саме „Силою” він назвав новостворене товариство, і вже в 1891 році вперше брав участь у соціалістичному конгресі в Брюсселі. Опісля був редактором „Gazety robotniczej”, організованої за гроші німецьких соціалістів завдяки Вільгельму Лібкнехту. У 1892 році відіграв головну роль у створенні соціал-демократичної партії у Львові. З того часу став символом соціалістичного руху в Галичині. В своїй основній праці з того періоду „Szlachetczyzna a odrodzenie Galicyi”, опублікованій 1898 року, висунув програму спільних дій народних демократів з різними народними верствами проти олігархічного уряду. В зв'язку з таким цікавим застосуванням доктрин соціалізму Г. Дашинського назвали „невтомним чистильником Галичини” та „молотом на станьчиків”. Сучасники вважали його досконалим організатором, промовцем „вибухового вулканічного темпераменту”. Він був прекрасним журналістом та публіцистом. Підписувався псевдонімом „Жегота”. Від 1894 року був головним редактором часопису „Narzęd”. За тридцять років життя пережив 24 політичні процеси, зазнав ув'язнень, зіткнень із військом та поліцією на вічах, постійно мав проблеми, пов'язані з конфіскацією його статей та брошур. У 1896 році, коли К. Бадені впровадив п'яту виборчу

курую, в якій голосували всі виборці, позбавлені голосу в чотирьох цензових куріях, вибори в краківському окрузі (11 березня 1897 року) принесли Дашинському триумф: 22214 голосів з 29750 виборців. Він був наймолодшим послом у віденському парламенті. Очолив соціалістичний клуб, у який входили 14 послів різних народностей. У своїх перших блискучих промовах у парламенті різко виступив проти прем'єра Бадені, який спочатку як краківський староста, опісля як намісник Галичини мав репутацію „залізної руки” стосовно соціалістів та народовців. Він зумів підняти проти Бадені весь парламент, а відтак і Відень, у результаті чого наступила демісія Бадені. Вдруге Г. Дашинський був обраний послом у 1900 році, і цього разу спрямував свою діяльність проти Польської фракції. Відмовляючи цьому гуртку в праві презентувати польське суспільство, Дашинський викривав дії адміністрації, розгул цензури. Виступав він і проти австрійського мілітаризму та такої армії, яка призводила солдатів до самогубств. Під час аграрного страйку в Галичині без вагань став на сторону українських селян, заявляючи, що завжди стояв і буде стояти на боці пролетаріату. У 1904 році підтримав страйкуючих робітників Борислава і особисто домігся у намісника Потоцького задоволення ряду їх вимог. У 1902 році голосами дрібних єврейських гендлярів був обраний радником міста Кракова і добився для них цілого ряду полегшень. 1905 року, під час вибуху революції в Росії, на порядок денний австрійського парламенту поставив питання загального виборчого права і добився свого.

Його погляди на соціалістичний рух мало чим відрізнялись від поглядів Болеслава Лімановського. Він вважав, що незалежності Польщі можна досягти тільки за допомогою соціалістичного руху. Правда, Лімановський відверто говорив, що незалежна Польща має повернути собі кордони 1772 року, а Дашинський уникав такого окреслення кордонів. Він не мав наміру, як Лімановський, використовувати для даної справи соціалістичний рух інших народностей. Натомість Б. Лімановський проповідував звичайні соціал-шовіністичні погляди, прикриваючись місіонерськими обов'язками, які має сповнити польський соціалістичний рух. Атакував тих польських соціалістів, які солідаризуються з соціалістичним рухом інших народностей. На міжнародних форумах соціалістів домагався визнання за польськими соціалістами виняткового права, яке б обґрунтовувало реставрацію Польщі. На цьому ґрунті вступив у конфлікт з ППС, яка підтримала російську революцію 1905 року. Категорично висловлювався за співпрацю в основному напрямку революції, вважаючи, що поляки мають у ній домагатись тільки одного — реставрації Польщі. Коли в 1911-1912 роках почали організовувати стрілецькі відділи, ви-

ступив проти них, однак уже у 1912 році намагався об'єднати всі сили для реалізації своєї давньої мрії, з чого також нічого не вийшло. Поляки, як і українці, Першу світову війну зустріли готовими військовими стрілецькими легіонами. Але на відміну від українців, які склали присягу на вірність цісарю, поляки не присягали монархові і не виступили на його захист. Подальша діяльність Дашинського була спрямована на організацію сил для реставрації Польщі після розвалу Австро-Угорської імперії. Був членом ліквідаційної комісії та ініціатором придушення Західно-Української Народної Республіки. Перед більшовицькою інвазією 1920 року посів посаду віце-прем'єра уряду, а після вигнання більшовиків та заключення з ними миру виступив з уряду. Наступні роки був організатором та президентом Товариства Робітничого Університету.

У 20-их роках, хворий на серце, енергійно займається публіцистикою, мостячи дорогу до влади Юзефу Пілсудському. У 1928 році був триумфально обраний до сейму, де мав з Пілсудським не одне зіткнення на ідейній основі. У 1931 році поїхав лікуватися в санаторій, де, промучившись шість років, помер 31 жовтня 1936 року. Похований у Кракові.

Це був ще один, зовні відмінний від інших, тип польського соціаліста, з яким доля звела Івана Франка...

Мабуть, таки в колі станіславівських друзів Іван Франко вперше почув про Юзефу Дзвонковську, сестру Владислава, і не обминув нагоди познайомитись із нею, коли їздив у Станіславів. Про ту поїздку, як відомо, попереджав М. Павлика в листі від 10 вересня 1883 року: „Я незадовго надіюсь на пару годин заїхати до Вас до Коломиї, бо буду в Станіславові, де маю виписувати різні старі папери і документи. Не знаю ще напевно, коли приїду, бо доперва нині пишу до Федоровича о гроші на дорогу. Думка є у мене їхати сеї осені до Росії і зібрати матеріали для історії української літератури”.

Важко допустити, що Франко їздив у Станіславів шукати „якісь” документи до даної розвідки. В Росію, радше, російську Україну, не поїхав ні цього, ні наступного року. Поїхав аж 1885-го.

... Тільки 1896 року з'явиться вірш „Тричі мені являлася любов”, а в ньому признання:

Явилась друга — гордая княгиня,
Бліда, мов місяць, тиха та сумна,
Таємна й недоступна, мов святиня.
Мене рукою зимною вона
Відсунула і шепнула таємно:
„Мені не жить, тож най умру одна!”

Всього шість поетичних рядочків з третього жмутку безсмертного „Зів'ялого листа” Франко присвятив тій, про котру писав у листі до А. Кримського: „Пізніше я познайомився з двома руськими поетесами, Юлією Шнайдер і Климентією Попович, але жодна з них не мала на мене тривкого впливу. Більше враження зробила на мене знайомість з одною полькою, Йосифою Дзвонковською. Я хотів женитися з нею, та вона, чуючи в собі початки сухот, відправила мене і в кілька літ пізніше вмерла як народна учителька”. Ні слова про любов, тільки — „більше враження зробила” (а про Ольгу Рошкевич у тому ж листі писав: „Наша любов тягнулася 10 літ”)...

Юлія Шнайдер, вона ж Уляна Кравченко, та Климентія Попович з'явилися на поетовому виднокрузі пізніше. Спочатку ж була та, котру назве блідою княгинею.

Перший раз згадка про Дзвонковську та Дзвонковських з'явилась у листі Івана Франка до Михайла Павлика від 10 жовтня 1883 року. „З Станіслава, — писав у ньому, — я приїхав аж в понеділок вечором, відтам не міг до Вас написати нічого, а тут сей час робота і розирва. Отсе аж нині в бібліотеці Оссолінських пишу до Вас, та й то приходиться коротко, бо нема часу”. І далі: „Мій станіславський проект не тільки що не розбився, але посунувся значно наперед. Від приїзду мого з Коломиї аж до від'їзду у Львів над ним ішла ненастанна дискусія. Пані Дзв[онковська] висповідалася з усього так, як перед попом, і я маю надію, що при таким щирім поступуванні ми мусимо у всім погодитись і зійтись. Конечно, всього-на-всього ми ще не обговорили, але те, що осталося, для загального устроєння колонії не має такої ваги, як для мене особисто, — значить, справа побічна, партикулярна. Впрочім, і се, надіюсь, полагодиться незадовго, коли пані Дзвонковська буде у Львсчї. Мені ж поручила вона написати до Вас і сестри Вашої з запитанням: чи і коли могли б Ви переїхати на життя до неї. Сестра з панною Дзвонковською занимались би домашнім господарством, котре зовсім не буде велике, так як вас було б в хаті всього лиш четверо люде[й], бо син їде на університет. При тім же сестра могла б також з панною Дзвонковською вкупі заробляти і шиттям, а пані Дзвонковська могла б вистаратись о роботу. Все ж мали б собі окремиї і вигідний покій, ліпшу їду, ніж в Коломиї, і не потребували б турбуватися ані уплатою чиншу, ані нічим, окрім своїх праць літературних і наукових; заробком своїм могли б ви розпоряджати по своїй волі. Се був би, конечно, свого роду interim (проміжок, певний період — лат.) через зиму, — з весною надіятись, що спілка наша зможе ввійти в життя, а тоді обставини уладилась би дефінітивно.

Жаль, що я в тій хвилі не чуюся в силі промовити до Вас гаряче, розентузіазмувати Вас трохи, збудити в Вас крихту віри в людей і в будучність, щоб тим способом наклонити Вас поглядіти на се діло з кориснішого боку, ніж Ви до сього привикли. Одно тільки скажу Вам: відлюдком Ви не проживете довго, бо не то що зруйнуєте фізично себе і сестру, але й знидієте духово, скваситесь і попадете в песимізм. А творячи собі згори певного роду, що так скажу, пересуди против людей, котрих ще не знаєте, затруюючи собі згори кожну хвилю супокою, яку тільки можете мати в будучності, — скажіть самі, до чого ж дійдете таким способом? І чи се дорога, котрою повинен іти чоловік, бажаючи сяк чи так служити громаді, т. є. людям? Без любові до людей — не до абстракційних громад, з котрими в житті не зустрінетесь, а до одиниць, з їх хибами і добрими прикметами — Ви не зайдете далеко”.

Крім того, „...в Коломії життя буде коштувати Вас багато, більше, ніж літом, а гроші відки візьмете? Я говорив Вам, щоб на „Просвіту” Ви не надто много числили. От і тепер я боюсь, щоб Ваші надії на 50 з[олотих] р[инських], о котрих Ви говорили, не були геть-геть утопійніші від моїх надій на станіславську спілку. [Він] крутив головою, казав, що внесе ваше жадання перед виділ, а коли се буде і як рішить виділ, се ще надвое баба казала. А Вам прийдеться ждати — і гинути. Я думаю, що проект і запрошення пані Дзвонковської для Вас тепер єдина дошка спасення, за котру Ви тим більше можете і повинні вхопитись, що 1) на чужий хліб Ви не підете, так як сестра внесе роботу і уможливить відправлення служниці, котра багато коштує, а нічого робити не вміє, а Ви самі можете в міру потреби також вносити часть свого зарібку. 2) Люди самі просять Вас і, певно, що радо приймуть. Дальше мені здається, що на тій точці легше нам буде дійти до ладу і з бібліотекою: я обіцявся в разі осущення нашого плану звезти бібліотеку до Станіслава і готов би зачати се зараз, скоро б тільки Ви туди приїхали. Там найшлись би шафи, а у мене й гроші на перевозку будуть.

Признаюсь Вам, що мене дуже засмутив Ваш рішучий відказ в листі, що мовляв Ви нізащо не пристанете, ані сестра. Причин до того я ніяких не бачу. Ви говорите про якісь „подрібності, котрі можуть затруїти все наше життя” і т. д. Але ж іменно ті подрібності — хлопоти о насущний хліб, т е п е р затруюють наше, т. є. головно Ваше життя, а мені ж іде о їх усунення. Щодо брата і батька, то, конечно, я, не говоривши з ними, не можу ручити за нічо, але й тут інтерес представляється так корисно, що я не сумніваюся о їх згоді. А видумувати щось інакшого — ну, прошу, стрібуйте!”

Сумнівався, що ті слова та аргументи переконають і самого Михайла Павлика, і його сестру Анну, тому при кінці ще раз наполягає погодитись на його раду: „Тільки, ще раз прошу Вас, не відкажуйтесь! Я так сердечно рад би, щоб наша щербата доля хоч що-то поліпшилася, що дуже би мене то боліло, коли б Ви, чисто собі з якогось роздражнення чи з відлюдства відказалися і самі своєю волею розбили той намір, котрий при розумнім провадженні може не тільки нам запевнити безпечне і по можності щасливе життя, але з часом послужити твердою опорою і для других потребуючих. А коли Ви, не пробувавши, відкажете, то я, конечно, плану свого не покину, але Вам годі буде закидати кому-небудь нетовари-ськість і [нечемність], сли самі Ви від товариства доброхитів відбиваєтесь. Впрочем, Ви, спроваджуючись на зиму туди, нічого в жаднім разі стратити не можете: коли б тільки уладити нам не удалось, ну, то що великого — випровадитесь собі, сли Вам не подобається. Хіба що Вам жаль Решетил-овичевих покоїв і тоскно за 7 гульденами місячного чиншу. А ргоро- Решетил-овичевих хатів! Ви скажете — знаю Вас, — що тепер ніяково Вам випроваджуватись, бо обв'язались до мая сидіти. Але я кажу Вам, що се байка, і що Решетил-ович мовчки сміється собі, що найшов такого локатора, котрий подібні речі може брати на серію. Не маю чим далі платити і випроваджуюсь, та й годі. Адже ж не зафантує Вас!

Ще одно: у Вас довги. Конечно, з їх сплатою Вам прийшлося би чекати на гроші з „Просвіти“. Але я думаю, що на решту децизії взглядом поїздки в Станіслав се не повинно мати ніякого впливу. Вернувши за кілька день з Вікна і заставши — як надіюсь — Вашу відповідь на отсей лист я, може, розкручу настільки грошей, що в разі Вашої згоди прислати Вам малую толику на викуплення дечого потрібнішого і на дорогу, чи як там плани Ваші уложаться. Впрочем, я бачу се дуже добре, що і мені само-му в тій справі прийшлося би бути в Станіславові, як рівно і в Нагуевичах. Що з того вийде, ми, конечно, не знаємо, але пробувати треба”.

І майже благальний лист до Анни Павлик, яку називає сестрою: „Отсе я й до Вас звертаюся з кількома словами. Будьте ласкаві і розду-майте добре над тим, що пишу до брата. Розуміється, думайте тільки наразі о тім, чи Вам буде корисніше пробути сесю зиму без клопоту, з добрими людьми, де хоч і буде робота, та зате життя буде трохи краще, ніж в Коломії, — чи сидіти на місці та битися, мов риба об лід. Я ручу за те, що принаймні Ви з тими людьми погодитесь, — бо чи ж то велика штука з добрими людьми погодиться. Міркуйте добре і припишіть від себе пару слів до пані Дзвонковської, котра багато про Вас випитувалася, і відтак до мене. Мені здається, що треба тільки доброї волі, а погоди-тися всі зможемо і потрафимо уладити життя своє якось по-людськи,

так щоби всім було добре. Розуміється, я все те пишу тільки о теперішній Вашій поїзді до Станіслава на зиму. Якби удалося зробити спілку натвердо, то тоді, розуміється, буде межі нами інша згода, тоді треба буде дбати не про одну зиму, але про довший час, про цілковите забезпечення, а я маю надію, що й те якось удасться нам виштукувати. Тільки виговоріть братові його невіру і нехті до людей, побачите, що тоді все легше піде”.

Обох просив написати пані Дзвонковській за адресою: „Stanisławów, za gatną Tuśmieniecką, własny dom”.

З даного листа до М. Павлика можна зрозуміти, що розмова про Дзвонковських та спільний „проект” між Іваном Франком та ним вже була і була напевно давно, бо поет звітується, що справа з проектом посунулась. У приписці до листа М. Драгоманову від 7 жовтня 1883 року М. Павлик підтвердив цю думку: „Лист Ваш прийшов власне при Франку, котрий приїздив сюди умовитися про дещо”.

Про відвідини М. Павлика в Коломиї Іван Франко писав до М. Драгоманова у листі від 27 жовтня 1883 року: „Случайно бувши у Павлика в ту пору, коли до нього прийшов Ваш лист, я дізнався дещо про Ваше життя та Ваші роботи”.

Очевидно, десь перед 15 жовтня Іван Франко знову пише М. Павликові листа, але тепер вже просить не їхати до Станіслава, бо виникли деякі труднощі. Цей лист, який до нас не дійшов, викликав у М. Павлика різку реакцію, і він відразу поскаржився М. Драгоманову листом від 15 жовтня 1883 року: „Дуже мені соромно доносити оце Вам, що знов таки остаємо тут, а не переїжджаємо в Станіславів. Мені воно самому здавалося ніяково: тільки битися тут за всидок, а потім ні відди — ні відти зриватися кудись. Але, зробив я це для чоловіка, котрий так переконувуюче і щиро написав, — аби не казав, що не хочу вже і одного чоловіка вважати приятелем, що добре розвідав уперед діло, і аж потім кличе. Для того я і післав Вам его лист, аби хоть як-так оправдати перед Вами свій переїзд в Станіславів. Думалось прожити там у тих людей хоть доти, доки „Просвіта” не вишле гроші, а там уже сісти хоть і в Станіславові, тим більше, що тільки туди Франко годиться звезти бібліотеку, без котрої міні просто горе. Але, для перекони, я сам написав до тої пані, чи годиться вона з тим, аби до неї переїхати з сестрою, котра би її вела господарство. Вона ж власне відписує дуже виразно, що, мовляв, не їдьте. Франко дуже сеїтло дивиться на людей і на їх слова, а тим часом не бачить діла так, як воно є межі людьми і як я йому передом казав. Значить, устроїти совмісне жите з Франком нам поки що не вдалось. Будемо старатися, і разом писати історію української літерату-

ри (для котрої є вже накладці німці й товариство ім. Шевченка); дали історію політично-аграрних порядків в Галичині і т. і. Він може вже й написав Вам, що їде на Україну за матеріалом до історії української літератури”.

Написав... Написав 28 жовтня листа і М. Павлику: „Коханий! Проект мій з Дзв[онковськими] розбився остаточно. Ну, се байка — не світ же на нім був побудований. Та тільки біда, що Ви поки що остаєтесь на льоду, а я і придумати вже не можу, що далі робити і як радити. У мене тепер безденеж'є таке, що ні за що навіть вислати Вам відобра-ний від Данилюка Ваш рукопис „Ремесел”. Не прогнівайтесь, проте, коли ще кілька день у мене пролежить. Я вчора доперва написав до Драгоманова, досі годі було прибратися”.

Тема Дзвонковських у листах Івана Франка, які дійшли до нас, раптово обривається. Тільки 30 листопада 1883 року в листі до Уляни Кравченко, яка несподівано з'являється на Франковім горизонті при кінці того ж року, використовуючи кусник вільного місця, поет помістить два вірші: „Не схиляй своє личко прекрасне” та „Я й забув, що то осінь холодна”. Той лист мав такий постскрипtum: „Позаяк на другій стороні місце вільне, то шлю Вам для проби або й для забавки один мій вірш, котрого досі нема запечатаного — а може, й не буде швидко. Позаяк Вас цікавлять вірші любовні, то прошу, полюбуйтеся й моїми, трохи, може, немудрими, ну, але се у нас, кепських поетів, щоденна історія. Вони писані в вересні сього року — аж самому смішно, що старий чоловік ще в такі дитинства потрафить бавитися”.

Далі йшли вірші:

I

Не схиляй своє личко прекрасне,
 Не затулуй повіками віч,
 Із котрих то мигоче, то гасне
 Луч надії в життя мого ніч!
 Дай мні пити з жагою голодного
 Тее райське проміння живе,
 Що з таємних глибин благородного,
 Непорочного серця пливе.
 Щоб, тебе над життя я кохаючи,
 Так добро тож і правду кохав,
 Про твоє ущасливлення дбаючи,
 Я й про бідних, покривджених дбав.

Ти будь іскрою мні громовинною,
Що в мертвеччині збуджує рух,
Будь вітхнення струєю невинною,
Що рве вгору і серце, і дух!
Най у серці мні віру в майбутнє
Оживлять твої ніжні слова,
Відновлять пісень джерело б'ючеє,
Що зморозила життя зима!
Розігнавши всі сумніви й муку,
Ти цілим мене мужем зроби,
Щоб з тобою я жив рука в руку
Для добра, для людей, для борби!

II

Я й забув, що то осінь холодна,
Я й забув, що то смерті пора,
Я й забув, що ти „...”,
Що між нами безодня стара.
Що між нами народні сльози,
Що любитись не мож нам, не слід,
Я й забув, що відвічні погрози
Відлучили від твого мій рід!
Я забув — ні, я думав, безумний,
Що засипалась бездна стара,
Заповнили і трути і трумни!
Отже ж ні! Ще, мабуть, не пора!
Ох забув я про мур той спижевий,
Що між нами границею став,
І тебе я, мій цвіте рожевий,
Як лиш міг, як умів, покохав!
Я й забув, що вже цвіти пов'яли
І ні з чого віночки плести,
Що вони не мені розцвітали —
Я забувсь! І тяжкую нести
Доведесь мені кару за тее!
Я забув, моя біла лілее,
Що моєю не можеш назватися ти —
Я забувся, прости!

Після віршів була дописка: „А те місце, що викрапкуване, трібуйте докомпонувати, — побачу, чи вмієте вгадувати.

Що ви скажете на ті віршування, розуміється завжди тямуючи, що все те хоч і сумне солі, але збрехане?..”

Жоден із тих прекрасних віршів Івана Франка не побачив світу за життя поета і не увійшов у жодну зі збірок. Уперше їх опублікує академік М. Возняк 1925 року в журналі „Світ”. Під першим віршем стояла дата: „Написано в Станіславові в вересні 1883 року”. Під другою — 10 листопада 1883 року. Замість крапок в автографі, який зберігся, були слова „кров благородна”, тобто рядок читався: „Я забув, що ти кров благородна”. Між першим і другим віршем десь півтора місяця часу... І великий бурхливий роман... Перед „Я й забув” був написаний вірш „Гей, рибачко”, датований 7 листопада 1883 року. У ньому ще не чути осінніх нот...

Гей, рибачко черноока,
Змилуйсь, змилуйсь надо мною!
Та я рибка невеличка, —
Ох, пусти мене на волю!

Тут над річкою, де хвиля
Жизні летється і клекоче,
Сіла ти й завергла вудку:
Ті чудові чорні очі...

Того ж 10 листопада 1883 року, коли було написано „Я й забув”, з'явився ще один вірш — „Осторога”. Він ніби складається з двох частин, які мало в'яжуться між собою. Написаний абсолютно в дусі Франкових любовних віршів ще до того періоду, він має ті ж самі ознаки, що й вірші для Ольги Рошкевич у „Картці любові”:

Ей, не люби мене, дівчино!
Як хочеш любощів речистих,
Як хочеш розкошів огнистих,
Присяг, заклять і зітхань много,
Щоб нерви мліли, дух спирало,
Кров билась бурно, безупинно
І серце в груді завмирало, —
Коли бажаєш всього того,
То не люби мене, дівчино!

Ей, не люби мене, дівчино,
Як хочеш жити в супокою,
Плідне мов древо над рікою,
Діток коханих годувати,
Синів давати в школу, в люде,
Дочкам готовить нишком віно,
На власну путь благословляти, —
Зо мною, хто зна, чи те буде,
Тож не люби мене, дівчино!

Бо я борець, моя рибчино!
Бо я робітник твердорукий,
Мене труди ждуть, бої й муки,
Мене ждуть бурі громовії,
Що, може, й розіб'ють судно те,
В котрім ми попливем, дитино!
Як зможеш ти тягти весло те
І не злякають бурі тії,
Тоді люби мене, дівчино!

Наступного дня з'являється вірш „Апострофа” („Цвітко осіння...”). Тими ж словами починається й вірш „Перспектива”, написаний 14 листопада:

Цвітко осіння,
Бита сльотою, —
Чом так тяжкий мені
Жаль за тобою?
Стрівши мельком тебе
На своїй пути,
Чом же не можу я
Тебе забути?
Чом в самоті мені
В хвилях задуми
Чуються ті грізні
Бурі та шуми,
Плеще холодний дощ,
Вітри ревуть,
Що тебе до землі
Топчуть і гнуть?

Чом у самотньому
 Важкому сні
 Бачиться твій сумний
 Образ мені?
 І те лице бліде,
 Зблідле від горя,
 Й око глибоке те,
 Мов бездна моря;
 Руки дитячі
 З труду обвисли,
 І на чолі блідім
 Ясний знак мисли;
 Ніжні уста, любих
 Слів джерело,
 Що з них нарікання
 Ще не пліло?
 Світла і чистая
 З нічної темені
 Чом так жалібно ти
 Глядиш в лице мені?
 Чом твоє тихее,
 Добрее око
 Так проника мені
 В душу глибоко?
 І пробира мене
 Трепет таємний, —
 Але втиша мене
 Голос неземний:
 „Ні, друже, ні, не нам
 Снить про жизнь любу,
 Буря осіння нам
 Гра — не до шлюбу!
 Рада б життя прожить,
 Друже, при тобі, —
 Та вже зима біжить,
 Що може нас зложить
 В спільному гробі!”

Між віршами „Я й забув, що то осінь холодна” та „Цвітко осіння” суттєва різниця як щодо настроїв, так і щодо поглядів. І всього

один-єдиний лист Івана Франка до неї... Навіть невідомо, як він зберігся, — писаний польською мовою, датований кінцем 1883 року, коли вже давно відбувся розрив: „Дорога, назавжди втрачена! Чим більше я намагаюся не думати про тебе, тим більше роз'ятрюю рану мого серця. Проклята фантазія, котра, мов цвях, вбилася мені в душу. Звідки це бажання, коли з твого боку я бачу тільки насміхи, коли сильний голос обов'язку кличе мене в інший бік? Чого ти хочеш від мене, тинь зваблива, ілюзіє сновидна? Адже тепер мені не можна прагнути твого кохання, не можна думати про тебе. Адже кохання, надія, щастя чекають на мене в іншому місці, і я добре знаю, що з тобою не знайшов би ані кохання, ані щастя. Чому ж свердлиш мій мозок, маро сновидна? Чому легковажною рукою ти шарпнула моє серце тоді, коли я майже забув про тебе, навіщо знову роз'ятрила рану, котра вже майже загоїлася? Вір мені, що коли на тому світі є суд за свідомо і несвідомо вчинені гріхи, то провина, легковажно вчинена останнім листом до мене, тяжко заважить на твоїх терезах. Тими непроханими кількома словами заради жарту ти отруїла спокій людини, яка ні в чому перед тобою не винна, але яка тебе кохала і, відштовхнута, рішуче прагнула тебе забути. Навіщо ж ти знову тягнеш її у вир безумства, бо я добре бачу, що любов до тебе була б безумством. Одне тільки хотів би я сказати: покохав я тебе, будучи переконаним, що ти дівчина вбога, що, ділячи зі мною життя і труди, ти б нічим не жертвувала, навпаки, могла б від мене одержувати допомогу і підтримку. Коли помилився — вибач, скажу тільки одне: будь певна, що коли б я знав, що ти багата, я б жодної хвилини не думав про тебе. Чи можу я в тебе просити однієї ласки — повернути мої перші три листи. Ти зробила б мені велику послугу, найбільшу, яку я міг би у тебе просити”.

Їхня розлука була болючою для нього... Жодній із жінок не писав таких болючих листів. Від жодної з них не вимагав повернути листи назад. Тільки від неї, названої „гордою княгинєю”. Недоступною...

Так, він попросив руки Юзефи Дзвонковської — попросив, як це вимагає етикет і традиція, через маму... Батька у Юзефи Дзвонковської не було. Самій Юзефі якраз у ті дні виповнювалося 21 рік, бо народилась 21 жовтня 1862 року.

20 жовтня 1883 року Іван Франко отримав від Антоніни з Дескурів Дзвонковської відповідь на свій лист, який, на жаль, не зберігся. У цьому листі поет просив „о руку панни Дзвонковської”. „Прикро, — писала мати Юзефи, — відповідати мені на Ваш лист негативно. Відомо пану, що вже саме положення моєї дочки противиться тому...” А. Дескур-Дзвонковська не була дипломатом і слова „в бібулу” не завивала; слово „положення” говорило само за себе, і Франко добре це

зрозумів, — проте закінчення листа таки попахувало дипломатією: „Думаю, що це, що зайшло між нами, не змінить нашої дружби, яку прагнемо й надалі зберегти. Прийміть від нас усіх сердечне поздоровлення. Антоніна Дзвонковська”.

Якою була відповідь поета на цей лист — невідомо, однак на неї відреагували і Антоніна Дзвонковська, і Юзефа. Оправдовуючись, мати Юзефи 6 листопада 1883 року писала (ІЛ, ф. 3, № 200, арк. 302): „Я щира і зовсім не скриваю своїх думок, особливо перед людьми, котрих приязнь ціню. Отже, як старша і з більшим досвідом життєвим, уважаю, що Ви не перевірили докладно своїх почувань, і свій ідеал, який Ви самі створили, убрали в шати, які видались Вам найбільше відповідними тому ідеалові. Я дивлюсь на це скептично, бо переконала мене в тому тверда життєва правда, яку доводилось в житті часто зустрічати”.

До листа матері долучила свою відповідь і Юзефа (Там само, ф. 3, № 161Г, с. 185-187): „Скільки ж пізнала Вас особисто, а також з Ваших листів, ціню Ваш благородний характер, щиро співчуваю Вам, знаючи, що багато натерпілись Ви з приводу несприятливих умов та браку суспільного життя, відповідаючого Вашим устремлінням. Але моя симпатія для Вас ще не дає підстави, щоб на ній можна було будувати тривалий зв'язок, про який згадуєте. По-моєму, щира і правдива приязнь, оперта на спільних устремліннях та докладному пізнанню себе взаємно, вповні вистарчали би”.

Яким був наступний лист Івана Франка — теж невідомо. Може, це той єдиний, чернетка якого виявилася між Франковими паперами? Той, у якому він попросив повернути йому його листи? Хто знає? Відомо, що наступний лист Юзефа Дзвонковська написала 30 січня 1884 року (Там само, ф. 3, № 40, арк. 36-37): „Прикре враження справив на мене Ваш лист. Думаю, що якби Ви перечитали його зі спокоем і уважністю, то не надіслали б, знаючи, однак причини, які змусили Вас до його написання, гніватись не можу, але відповім послідовно на закиди. Не знаю, на якій підставі обвинувачуєте мене в кастовості, якої і сліду не має у моїм поведженні. Зрештою, той закид Ви самі заперечуєте, визнаючи мою приязнь до себе. Щодо національності, то Ви маєте рацію. Знаю, що Ви з симпатією ставитесь до людей польської національності, я ж до українського народу, хоч його мало що знаю, прив'язалася щиро, хоч, увійшовши перший раз в минулому році на вечірці в товариство чисто українське, з прикрістю відчула себе в ньому чужою, хоч і дуже симпатичне воно справило на мене враження.

...Великим для мене було б задоволення дізнатись, на основі чого Ви зробили висновок про мою гордість і аристократичні капризи, може,

на основі кількох, кинутих жартома фраз, які сприйняли серйозно, але сумніваюсь, щоб така помилка могла трапитись. На згадку про мою пристрасть до блиску у високих сферах мимоволі хочу сміятись. Людей, а особливо чесних, ціную більше, ніж зірки, не тягнучись при тім до жодної з них. „Святого заміжжя” (як Вам вільно було його назвати), хоч би його і без труду досягнути могла, не прийняла б навіть у гіршому становищі, якби тим самим відчула себе позбавленою власної долі або змушена була жити з людьми протилежними моїм переконанням. Хоч я і ціную Вашу дружбу, але зроблю зі свого боку Вам один закид. Прагнете Ви від особи, яку Ви добре ані не знаєте, ані вона Вас, безоглядного довір'я — згідно з моїм переконанням, — це є легковаження почуттями, оскільки не посилає сподіваного спокою і щастя. Посилаю на щире запитання щирю відповідь. Сердечно вітаю пана. Юзефа”.

Можливо, разом із листом Іван Франко поклав у конверт і вірш, яким вітав її з Новим 1884 роком:

DO JÓZI D[ZWONKOWSKIEJ]

Nowy rok! Swej postaci wprawdzie świat nie zmienia,
Lecz dla nas to ogólny termin przypomnienia.
I ja się przypominam Tobie bolejący,
Choć wzgardzony przez Ciebie, ale kochający.

Przeszłości nie przypomnę, ona była chwilką;
Choć z podciętymi skrzydły, lece w przyszłość tylko.
I życzę Ci — niech miłość w Twym się sercu zbudził
Nie abstrakcyjna miłość dla ogółu ludzi,

Lecz ta, co w żyłach budzi krew, co krasa lica,
Co wstrząsa nerwy życia jako błyskawica,
Co raz w otchłań nas ciska; to wznosi nad szczyty,
Co rodzi łzy, westchnienia i rajskie zachwyty,

Co wiecznie podsycana rośnie coraz więcej, —
Tak kochając i ogół pokochasz goręcej.

Nie sobie ja przyjednać pragnę miłość Twoją,
Choć za jej promyk jeden dałbym duszę moją,
Choć sił by mi dodawało w tej życia zawiei
Jedyne słówko Twoje: „Dąż! Nie trać nadziei!”

Lecz ja cierpię milcząc. Moich życzeń sploty
Twojego tylko szczęścia pragna, śnie mój złoty!
Niech nigdy myśl Twa z czynem nie będzie w rozterce,
I niech dla godniejszego zapłonie Twe serce!

* * *

ДО ЮЗІ Д[ЗВОНКОВСЬКОЇ]

Новий рік! Своєї форми насправді світ не змінить,
Але для нас він — спільний символ згадки,
І я тобі пригадуюсь скорботний,
Хоча й погорджений тобою, та кохаючий.

Минулого я не згадаю, воно було хвилиною;
Хоча й з підтятими крильми, лечу лише в майбутнє.
Тобі ж бажаю — хай любов в твоєму серці збудиться!
І не любов абстрактна до загалу,

А та, що в жилах будить кров, красить лице,
Що сколихує нерви життя, як блискавка,
Що то в безодню жбурляє нас, а то підносить на вершини,
Що родить сльози, зітхання і райський захват,

Що, вічно розпалювана, росте дедалі більше —
Так кохаючи, й загал покохаєш палкіше.

Не для себе я прагну здобути любов твою,
Хоч за один її промінь я віддав би душу свою,
Хоч сил би мені додавало у цій завії життя
Єдине слівце твоє: „Прагни! Не втрачай надії!”

Але я страждаю мовчки. Моїх бажань сплетіння
Лише твого щастя прагнуть, сні мій золотий!
Нехай твоя думка ніколи не розходиться з діями,
І нехай для достойнішого запалає твоє серце!

Час від часу він записуватиме у свій нотатник вірші, але друкувати їх не буде. 16 березня напише вірш „Не без...”:

Гарна дівчино, ти, цвіте розвитий,
Глянуть на тебе — значить полюбити,
Глянуть в ті очі, як море без дна,
Вчути той голос, дзвінкий, як струна,

Вчути той тихий сміх,
Сумом повитий, —
Як же тебе би міг
Хто не любити?

Гарна дівчино, блідавая зірко,
Думать про тебе і сумно, і гірко.

Відтак 24 вересня — „Газеля”. І знову розпука, і знову запитання до тої, що відпихає його:

Чом так зір мій до тебе, о пані, летить?
Наче човник з-між хвиль до пристані летить?

Наче хмарка, що ніччю дрімала в ярах,
Проти сонця сквапливо взрані летить?

Мов таємною силою гнаний мотиль
З пільми в блиски зрадні полум'яні летить?

Мов із сівера к вічній весні журавель
З журним криком понад океани летить?

Мов серна зі смертельним пострілом в грудях
В німім болю до матері-лані летить?

Мов з тоскою болющою дух до знання,
Чом так зір мій до тебе, о пані, летить?

І нарешті 30 вересня 1884 року, тобто у річницю знайомства, Франко напише:

Рік минув, як ми пізнались, —
Наче ластівка стрілою
Попід хмару промигне,
Так ті дні пройшли, промчались.

Ясні, теплі дні щасливі,
Як же мало вас було
У тім році, повнім сліз,
А як многі дні сльотливі.

Нині, наче сон чарівний,
Ще стоїть передо мною
Те бліде лице твоє,
Із котрого я жагаю,

Наче жнець у літню спеку,
Пив любові нектар божий,
Нині привид сей сумний,
Жалібний, та не ворожий.

Бідне, гарнее дитя!
Серце рветься, як згадаю,
Що короткий, непогідний
Рік той твого життя.

З сонця блисками рідкими
Й бідная любов моя,
Се вся повість серця твого,
Вся історія твоя.

Відмова Юзефи Дзвонковської стати дружиною Івана Франка зачепила і його нових друзів, які могли йому тільки поспівчувати, бо всім їм також довелось побувати у ролі відкинутих нею. Але і Фелікс Дашинський, і Ясь Дескур, і Ясь Карпінський, і Микола Якимович, і Ян Порембальський продовжували її кохати! Фелікс Дашинський навіть написав Франкові листа, щоб якимось його розрадити (Там само, ф. 3, № 216, арк. 252). „Юзя, — писав він, — не варта одної Вашої думки, одного Вашого волоска на голові... Ту жінку Ви бачили, отже знаєте, що вона не буденної (ангельської) краси... одним словом — Мадонна, що нагадує Дантову Беатріче. До неї треба молитись... Але то страшна жінка. Ви знаєте, що вміє стряснути усіма нервами людини. Чорт не жінка. А чи знаєте, чим притягує? Величезним тактом тримає людей на повідку, нічим не ділиться і нічого не говорить і тим зрушує людину шалено. Мовчить — але біс його знає, розумна вона, чи дурна, добра чи ні. Будучи мовчазною, являє собою стіну, на якій люди малюють ідеали, найрізноманітніші узорі дійових чеснот, оскільки зовнішній вигляд її не

дозволяє закрастися жодному сумніву, жодній критиці. Прекрасна мовчуня! Ангел доброти, розсудку, невинності. А чи так є...? Не знаю... Івасю, брате, забудьте про неї — вона, може, не варта того, щоб про неї згадувати. Ви з нею ніколи не були б щасливі, ніколи...”

Лист тільки роз’ятрив рани. Спроба запропонувати Юзефі Дзвонковській узяти фіктивний шлюб зустрілася з категоричним спротивом Антоніни Дзвонковської (Там само, ф. 3, № 202, арк. 302): „Пробачте, що я вихована в давніх формах, не розумію фіктивного одруження, яке видається мені дивацтвом... Двох людей повинна лучити тільки спільність почувань, яка робить зв’язок тривалим і запобігає мінливості людської вдачі. Коли люди зробили з подружжя справу інтересу, то це не значить, що ми маємо їх наслідувати”.

Разом із одруженням автоматично відпадала й ідея спільного господарства. Однак Франкові вдалося намовити свого вітчима взяти в оренду запущене господарство Дзвонковських, бо, очевидно, здати його комусь іншому в оренду Антоніні Дзвонковській не вдавалось: ніхто не хотів його брати. А жили Дзвонковські й надалі в бідності. Готовність Франка орендувати землю втішила Дзвонковських. 2 грудня 1883 року Владислав Дзвонковський повідомляв Івана Франка (Там само, № 1618, арк. 215-218): „Господарські справи моєї мами Вам відомі частинно, тому, якщо Ви не змінили своєї думки щодо заснування спільного господарства з своїм батьком, Ви нас повідоміть про це. Мама щиро Вас поздоровляє і очікує Вас”.

Очевидно, львівська поліція втратила пильність або інтерес до особи Івана Франка, бо в справі стеження за ним стало з’являтися все менше доносів про нього, і тепер достеменно невідомо, скільки разів Іван Франко був у Станіславові у справі орендування землі. Ця справа зацікавила Гриня Гаврилика. „Рад би-м ся довідати, — писав він пасербу 21 січня 1884 року, — що ся стало в тім Станіславові, як там ся обрадив, чи буде яка надія, чи ніц з того, я би рад знати о тім. Дуже би било то добре для тебе.

Хочем робити тепер весілля. Був Багрій у неділю того тижня. Підемо до попа, на коли і на який день то ще не знати, то я напишу до тебе. Може би-сь мав тільки часу приїхати додому на тих два дні, то би било якось ласкавіше. Буду тя просити — будь такий добрий, пришли мені трохи грошей, бо з дому нема ся так чого попустити, а ту конечне треба на весілля. Надіюсь, що того не відмовиш”.

З листа можна зрозуміти, що Іван Франко мав би бути в Станіславові на початку 1884 року, а також те, що Гринь Гаврилик мав клопоти з весіллям дочки Юлії, яку засватав Михайло Багрій з Ясениці Сільної.

Антоніна Дзвонковська врешті вирішила дати землю в оренду Іванові Франку і 31 січня 1884 року запросила його приїхати з Гринем Гавриликом у Станіславів для підписання договору про оренду господарства. Просила приїхати з вітчимом якнайскоріше, бо „чим скоріше зробимо договори, — писала (Там само, № 1603, арк. 85-88), — тим більше можна буде винайняти землі і пасовиська”.

Іван Франко написав листа Гриню Гаврилику, просячи приїхати у Станіславів, і одночасно просив ради, що потрібно на господарство, яке, як виявилось, мало 25 моргів. На цей лист Гринь Гаврилик відписав Іванові Франку десь між 7 та 14 лютого, тобто перед весіллям дочки Юлії, яке відбулось 14 лютого (Там само, № 1636, арк. 357): „Лист від тебе отримав-ем, перечитав-ем о тім Станіславові. Много єсть запутанини. Суд ледви чи схоче тоє затвердити для малолітніх повномочія. Зрештою, я не знаю добре о тим. Писав-єсь о тим господарстві чого потрібно. То правда, коней дві пари забагато. Можна на тім поли зробити паров кіньми, бо то великий виніс на дві пари коней. Корови може ліпше тримати. Я гадаю на 25 моргах не мож 20 корів утримати. Більше, як до 12. Знаєш добре о тим, що корова потребує. Не знати, чи є яка толока там чи ні. Як би була толока, то би можна більше утримати худоби, а на тім самім ґрунті не мож більше тримати, як до 15 штук. Дало би ся видіти пізніше. Корів можна купити в Дрогобичи. Ту завше таньше купиш. Може би дещо з дому хоть що троха мож помочи: плуг, борони, віз і таке інше. Весіля буде на саме Стрітєня, то єст дня 14 лютого. Я прошу аби-сь приїхав хоть на 3 дни додому”.

Вибирався Іван Франко до Станіслава 9 лютого 1884 року, щоби разом із вітчимом оглянути господарство Дзвонковських, але мусив відкласти цю поїздку на пізніше. Про це він писав Уляні Кравченко 11-12 лютого 1884 року: „Я в суботу 9 лютого Р[оку] Б[ожого] не їхав до Станіслава, але поїду в середу (13 лютого — авт.) до Нагуєвич на весілля сестри Юліани, а відтак разом з батьком просто до Станіслава”.

Весілля тривало кілька днів, тому можна думати, що десь 16 або 17 лютого приїздив Франко з вітчимом до Станіслава на оглядини господарства та домовлявся з Дзвонковською про його оренду. На той час Франко вже поділився думками про новий варіант закладення хліборобської спілки з Павликом, бо той 13 лютого 1884 року повідомляв М. Драгоманова: „Єдину поміч подає Франко, котрий пропонує перенестися мені і сестрі до Станіслава, де хоче заводити якусь хліборобську спілку, я і сестра дуже і дуже не раді, але не знати як буде, бо ні з чого вибирати... Цими днями власне ця справа рішиться, так як Франко їде до Станіслава робити контракт. Я рад би його відмовити, бо це дурниця

брати в оренду на себе задовжене і невпорядковане господарство з обов'язком вкладати до него свою працю і гроші. Але він таки наважився подіти десь свій теперішній гарний заробок, і то так непродуктивно”.

До цієї спілки хотіли долучитися Гнат Дашинський (про це він писав Іванові Франкові 4 лютого 1884 року), а також Атанасій Мельник з Якубової Волі, батько майбутнього провідника ОУН Андрія Мельника. Він хотів одружитися з Анною Павлик і стати членом спілки. Розгублена Анна питала поради в Івана Франка. Той був проти цього шлюбу, вважаючи, що Анні потрібен не такий чоловік, і писав про це М. Павлику. Анна послухалась поради...

Гринь Гаврилик остаточно розвіяв мрію Івана Франка про оренду та господарську спілку. Павликові прогнози щодо нереальності Франкового плану справдились. Про свою невдачу Іван Франко повідомляв Уляну Кравченко 27 лютого 1884 року (Там само, № 1603, арк. 85-88): „Моя поїздка (до Станіслава — авт.) осталась безплідною. До згоди в Станіславі не прийшло, бо господарство запущене, видатків треба би надто великих, а у нас з батьком нема грошей, а при тім орендувати не оплатилось би зовсім”.

Про цю невдачу Франка інформував Драгоманова також і Михайло Павлик у листі від 25 лютого 1884 року: „Станіславський проект, як можна було ждати, провалився „со стидом”.

У дев'яностих роках Іван Франко знову зацікавився впливом хліборобських спілок на піднесення життєвого рівня галицького селянства. У 1890-91 роках він опублікував ряд статей, у яких доказував перевагу спілкових господарств над індивідуальними і заохочував засновувати по громадах так звані „грунтові рільничі спілки”. Цьому питанню присвятив статті „Як би нам в біді ратуватися” („Народ”, № 4, 13 лютого 1890 р.), „Що таке громада і чим би вона повинна бути” („Народ”, № 5, 1 березня 1890 р.), „Кілька слів о проекті фільваркової господарки на селянських грунтах” („Народ”, № 11, 1 червня 1890 р.), „Спілки рільничі” („Хлібороб”, № 2, 15 травня 1891 р.).

Невдала спроба закласти хліборобську спілку в Станіславі не знеохотила Франка. У 1892 році він ще раз повернувся до цієї думки. Цим разом він задумав поселитися в Коломиї, де хотів закупити хату з ґрунтом. Про це Михайло Павлик писав Драгоманову 16 травня 1892 року: „Ми й ухвалили перенести партію (радикальну — авт.) до Коломиї (з „Народом” і всім) — бо там треба робітників — тільки не знаю, що скаже більшість з'їзду. На всякий случай, мені треба буде переселитися від нового року. Франки також раді би там (в Коломиї — авт.) купити невелику реальність”.

Вже й Ольга, Франкова дружина, приїздила до Коломиї, аби оглянути хату і господарство. Про це згадує Михайло Павлик у листі від 1 червня 1893 року до Михайла Драгоманова: „...почув від Франчихи докори...”, і в примітці до нього — „за побуту її (О. Франко — авт.) в Коломиї”.

Цей задум також не вдалось реалізувати, і Франко вже більше до нього не повертався.

У 1901 році Іван Франко публікує лист Кирила Геніка про потребу зближення української інтелігенції з селянством, якому сприятиме закладення інтелігентами так званих „земельних вольних братств”. Іван Франко схвалив цю ідею з теоретичної сторони, але для її практичного втілення йому бракувало компетенції.

Іван Франко ще деякий час після розриву підтримував зв'язки з Дзвонковськими, про що свідчить лист Владислава Дзвонковського до Франка від 27 липня 1884 року. У ньому Дзвонковський запрошував поета, коли той разом із мандрівною групою студентів буде у Станіславі, обов'язково відвідати його родину. „Отже просимо, — писав Владислав (Там само, № 1618, арк. 583-584), — Вас всіх, щоб Ви заїхали до нас з своїми ближчими друзями. Знаємо, що вільного часу у Вас не буде, тому, якщо Вам не вдасться бути у нас 4-6 серпня, то надіємось, що з поворотом затримаєтеся у нас кілька днів, чим зробите нам велику приємність”.

Можна не сумніватись, що Франко не відмовився від цього запрошення та нагоди зустрітись з Юзефою. В Калуші під час студентської мандрівки він відлучився від мандрівної групи та дальшу подорож — до Станіслава і Коломиї — відбув сам чи, можливо, з О. Кониським, котрий гостював тоді в Галичині.

Іван Франко вибирався до Станіслава і в травні 1884 року, про що згадує в листі до Уляни Кравченко від 16 травня того ж року: „Я виїжджаю в неділю або в понеділок (18 або 19 травня — авт.), і то насамперед до Станіслава, де пробуду 2-3 дні, відтак їду на коротенький часок до Болехова (де тоді жив друг Франка Василь Левицький-Лукич — авт.), а відтам до Нагуевич, де хотів-бим забавити з тиждень. Відтам назад до Болехова, де забавлю весь прочий час моїх вакацій”.

Але цей план йому не вдалося здійснити через хворобу, на яку жалівся Михайлові Драгоманову 10 травня 1884 року. Біль у грудях не припинявся цілий місяць. Десь близько 20 травня Іван Франко виїхав на відпочинок до Нагуевич, звідки 1 червня 1884 року писав Уляні Кравченко: „Я сиджу, отсе в середу (4 червня — авт.) буде вже два тижні, в Нагуевичах і чуюся крихту здоровішим... Здається десь так за

тиждень вертаю назад до Львова, а вже аж відтам зроблю екскурсію до Станіслава, а може — коли позволите — по дорозі й до Бібрки...”

Чи їздив Іван Франко до Станіслава, як це він задумав, невідомо. Документів, які б свідчили про поїздку, немає.

Можливо, Іван Франко відвідав Дзвонковських і 8 грудня 1884 року, коли приїздив на перші загальні збори „Товариства руських жінок”, але про це немає жодних натяків ні в листах, ні в інших документах.

Справи, пов’язані з орендою господарства Дзвонковських, а також бажання не зривати з Юзефою контактів і частіше з нею зустрічатись, дають підставу думати, що Іван Франко того року бував у Станіславі не так вже й рідко. Все ще не втрачав надії, що Юзефа змінить своє ставлення до нього та погодиться вийти за нього заміж, а тому використовував кожную нагоду, щоб з нею зустрітись. Він не поривав з нею зв’язків, листувався з нею, надсилав і привозив літературу, намагаючись залучити її до роботи над перекладами художніх творів та до писання коротких оглядів на основі прочитаних наукових книг. Про це згадує й сама Юзефа Дзвонковська в листі від 17 грудня 1884 року (Там само, № 1618, арк. 771-774): „Не відписую Вам докладно на лист, бо багато питань можна з’ясувати лише усно. Хоч залежить мені в першу чергу на тому, щоб здобути незалежне становище й змінити дотеперішній спосіб життя на корисніший і приємніший. Не можу обманювати себе тим, що це станеться скоро, бо для того заняття потребує ще кілька років науки. Переклади не справляли би мені великої трудності, але для роблення оглядів з прочитаних наукових праць потрібно докладно знати той предмет, про який говорить автор... Надіюсь, що з допомогою Владка зможу розпочати незабаром цю роботу. На кореспонденцію з Вами радо погоджуюсь, бо Ви, беручи участь в бурхливому культурному і громадському житті, зможете інформувати мене про багато цікавих справ, про які я тепер не маю змоги сама довідуватись”.

Час від часу до Франкових почуттів до Юзефи Дзвонковської підливав оливи Фелікс Дашинський. Він писав Франкові в листі про те, що, перебуваючи в гостинному домі Дзвонковських, читав разом з ними поетові твори. „Ваше „На дні”, — писав Фелікс (Там само, № 427/11, арк. 299), — всім дуже сподобалось. Стежив я за обличчям Юзефи під час читання і зауважив, як її блакитні очі горіли запалом, а бліде обличчя рум’яніло час від часу. Не думає вже про монастир, хворобу, її захоплюють тепер суспільні питання, вона знайшла мету свого життя. Вибрала вона нову дорогу, скромну але корисну — народної вчительки. Народ-народ, і ніщо поза тим. З цього висновок один: не було чоловіка, котрий пробудив би в тій мовчазній істоті громадські почування. Ви,

Івасю, поступили по-студентськи. Не знала Вас дівчина, і не вмiла оцінити — тепер справи прибрали іншу постать, тому не розумію, чого зволікаєте. Загостіть до Станіслава і нав'яжіть зірвані нитки, за рік, за два Юзефа буде зовсім самостійною, ставши народною учителькою”.

Проте й поради Фелікса Дашинського були вже недоцільні. Іван Франко знав те, що, може, не було відоме Дашинському — Юзефа безнадійно хвора, їй не суджене довге життя...

„Панну Юзефу, — писав далі Фелікс Дашинський, — я колись кохав, але були то давні часи, принаймні для мене вони видаються вже далекими, і я до сьогодні не зрозумів ще, як я міг її кохати. Протягом кількох останніх місяців я покохав іншу жінку, яка, може, і не ясніє достоїнствами панни Юзефи, але суспільним характером і здоров'ям стоїть вище.

Івасю, мій дорогий, повірте, що в ті часи, коли я кохав її, було мені невимовно прикро. У листах, що тоді я писав їй, я ніколи не обстоював за своїм, — згадував про Вас, бо якою б великою не була любов жінки, однак приязнь Ваша для мене була більшої ваги. Зрештою, взаємності зі сторони Юзефи я ніколи не мав. „Якщо тобі подобається жінка, — говорить Базаров Тургенева, — то старайтеся викликати її симпатію. Якщо тобі цього не вдається, то зверніть в інший бік. На землі достатньо місця для всіх”. Я так і зробив, і бачу, що більше не буду товкти головою об мур. Світ широкий.

Кинули Ви надаремне стільки почуттів, а щастя не знайшли, і думаю, чи щастя було би тоді, якби Юзефа згодилась на спільне життя. Коли б Ви ще й сьогодні не покинули давньої думки, — назвав би Вас дурнем”.

Фелікс знову — вже вкотре — намагається переконати Івана Франка, що не стільки світла, що у вікні. Світ широкий, а в ньому — багато людей. „Огляньтесь. Скоро ви поїдете на Україну і, напевне, зустрінете ту, котра Вас полюбить і зможе стати Вашою дружиною. Ми Вас любимо і шануємо, — закінчував листа Фелікс Дашинський, — більше, ніж коли б то не було...”

У 1885 році Іван Франко вже до Дзвонковських у Станіслав не приїздив. З Юзефою він ще зустрічався в Косові десь перед 10 липня 1885 року, про що згадує Михайло Павлик у листі до М. Драгоманова від 10 липня 1885 року. Повiдомляючи, що Іван Франко „стрибнув” зі Львова аж до Косова, Павлик у примітці додає: „У нас (в Косові — авт.) перебуває Юзефа Дзвонковська, з котрою Франко хотів женитися”. 26 липня того ж року М. Павлик писав Михайлові Драгоманову, що у них удома „сестра Анна з трьома панночками-польками (сестрами

моїх товаришів — Юзефа Дзвонковська та Леокадія і Михайлина Кшичковські). Вони відпочивають тут по сімейних злиднях. Перша — Дзвонковська посварилась з матір'ю-дідичкою, а другим померли батько і мати. Разом всі три роблять і вчаться обоюдно, що знають. Хотіли би враз вивчитись до пошти і телеграфів, та на це треба грошей і практики на пошті, а їх поштар (начальник пошти — авт.) не приймає. Є думка, щоби могли на осінь приїхати сюди і вчитись до екзамену на сільських учительок. Та чи це вдасться, велике питання, бо працюю власною не виживуть тут”.

Іван Франко пробув тоді в Косові десь до кінця другої декади липня, бо вже 21 липня писав листа О. Кониському зі Львова. Тоді у Косові також перебував і М. Павлик, про що свідчить його лист до Михайла Драгоманова від 15 липня 1885 року, в якому повідомляв: „Я поїду за 3-4 дні до Косова і пробуду там зо два місяці”.

Зустріч Івана Франка з Юзефою Дзвонковською в Косові була їх останньою зустрічю.

Десь у половині лютого 1885 року, якраз напередодні поїздки у Київ, Франко отримав лист від Фелікса Дашинського: „Я хотів спитати, як Ваші справи з Юзефою, але довідався, що (вона) не має найменшої охоти жити не тільки з Вами, але з будь-ким...”

Юзефа Дзвонковська залишила слід не тільки у Франкових поезіях, які поет так ніколи і не опублікував. 31 жовтня 1886 року Іван Франко повідомив М. Драгоманова: „Між іншими речами даю свій новий роман „Не спитавши броду” з сучасного галицького життя”. Цей роман письменник мав намір друкувати у новому журналі, котрий хотів назвати „Поступ”. Однак — вже котрий раз — його намірам не судилося здійснитись. Цісарсько-королівська поліція конфіскувала проспект журналу. В грудні 1886 року Франко повідомив Михайла Драгоманова, що „поліція лагодиться конфіскувати мені номер за номером”. Іван Франко гадає, що йому вдасться замість журналу видати невеликий альманах, котрий згідно з тодішніми правовими нормами, що стосувалися друку, не підлягав цензурі, і саме там він надрукує „Не спитавши броду”. Проте на альманах не вистарчило грошей. Тільки у 1890 році журнал „Зоря” почав друкувати роман уривками, та й то у вигляді окремих самостійних оповідань — „На лоні природи”, „Гава і Вовкун”, „Борис Граб”, „Геній”. Певністю роман за життя Івана Франка так і не був надрукований.

До Михайла Возняка твір дійшов у вигляді окремих частин, на основі яких вчений зробив спробу реставрувати його, об'єднавши рукописний матеріал і друковані частини, що логічно в'язались в одне ціле.

Справу реконструкції роману продовжив Г. Вервес. Для дослідників творчості Івана Франка стало зрозумілим, що в основу роману покладено події, зв'язані зі станіславським колом знайомих поета, і що за образом Густі Трацької криється не хто-небудь, а сама Юзефа Дзвонковська: „Бліде ніжне личко з буйними золото-жовтими косами, з синіми глибокими очима, з калиновими губами”, „струнка, скромна, навіть дуже просто скроєний одяг”...

Як встановив Іван Білінкевич, дослідник творчості та біографії Івана Франка, саме в цей час у Косові перебував польський художник Ройзнер, автор портрета незнайомки, купленого згодом Іваном Франком у антикварній лавці у Львові. Білінкевич встановив, що Ройзнер був добре знайомий з Дескурами, Дзвонковськими. Було також встановлено, що цей портрет незнайомки власник лавки придбав саме у Косові. Чи портрет незнайомки з маком у волоссі є портретом Юзефи — відповісти трудно, бо фотографії самої Ю. Дзвонковської знайти не вдалось. Придбаний портрет Іван Франко повісив над своїм робочим столом...

Після 1885 року сліди Юзефи загубились. Розшукати відомості про неї намагався Денис Лук'янович, але безрезультатно. Тільки зовсім недавно вдалось встановити, що Юзефа Дзвонковська вчителювала недалеко від Станіслава, у селі Княгиничах. Мала надію, очевидно, що в цьому чудовому кутку з соснами і здоровим повітрям їй буде краще... У книзі одного зі станіславських костьолів про причину смерті Юзефи написано коротко — параліч. Чи це помилка? Невідомо. Франко казав, що померла вона народною вчителькою і померла від туберкульозу...

„Тихе, з усіх боків закрите високими будинками кладовище в Івано-Франківську. Так вже вийшло, що, будучи колись за містом, воно тепер стало мало що не в центрі його. Тут віддавна нікого не хоронять. Заросла травною колись мощена бруківкою головна алея, по котрій спроваджували на вічний спочинок тих, над котрими сьогодні камінь та хрести. Іржа повиїдала написи на металевих дошках, хрести звалились між трави, камінь поріс мохом. Час безжалісний до них. Сонце тут рідко коли пробивається до землі. Колись молоді дерева розрослись і стали пристанищем для цілої колонії ворон, які невідомо від чого раз у раз із криком довго кружляють над могилами.

Її могилу віднайшли зовсім недавно на кладовищі в Івано-Франківську. Звичайнісінька плита з пісковика, котру теж не пошкодував час. Вона понадтріскувалась і поросла мохом. На ній написані дати народження і смерті Юзефи Дзвонковської: 21. 10. 1862 — 5. 05. 1892 рр. Всього тридцять років життя...

Осінь щедро посипає могилу листям. А весною тут зацвітають дрібні фіалки”, — так писав про станіславівське кладовище і могилу Юзефи Дзвонковської Роман Горак у книзі „Тричі мені являлася любов” (в-во „Радянський письменник”, 1983 рік).

Через рік після виходу книги Р. Горака кладовище було розрите і знищене тракторами та бульдозерами...

Місто хотіло мати театр, і не пасувало, щоб навколо театру був цвинтар. Іншого місця для театру в Івано-Франківську чомусь не знайшлося. Незважаючи на протести окремих осіб цвинтар знищили. Було знищено і плиту...

Так, на жаль, поставилось до пам'яті про Івана Франка місто, яке носить його ім'я...

У 1896 році Іван Франко згадає про свій біль у „Зів'ялому листі” — в отих шести рядках, які починаються словами: „Явилась друга — гордая княгиня”...

Розділ XI

СТАТИСТИКА

Ні у Франкових листах до Михайла Драгоманова, ні в листах Михайла Драгоманова до Івана Франка немає й натяку на те, що переїзд поета до Львова викликаний тим, що туди 25 липня 1882 року приїхав архітектор та суспільно-політичний діяч Василь Нагірний. Він повернувся в Галичину після одинадцяти років перебування у Швейцарії, де набрався не тільки фахового досвіду як архітектор, але, що було дуже важливим, і досвіду організації громадського життя. Він був добрим знайомим М. Драгоманова ще з тих часів, відколи опальний професор Володимирівського університету приїхав у Швейцарію і поселився там. М. Драгоманов першим виявив ініціативу познайомитись із В. Нагірним, який був на той час головою „Руського кружка”. „З добродієм Драгомановим, — писав В. Нагірний у своїх спогадах, котрі були опубліковані в часописі „Кооперативна республіка” в 1935 році, — ми часто видалися, а після його виїзду з Цюріха в Росію, а потім до Італії, ми переписувалися з собою. На жаль, його листи спалив я в Трієсті, бо, повертаючи зі Швейцарії, мав я намір поїхати на Одесу до Росії, а головню до Києва, щоб оглянути таможні церкви. Коли я виїжджав зі Швейцарії в липні 1882 р., відвідав в Женеві Драгоманова, де він замешкав після повороту з Італії і там видавав „Громаду”. В Женеві оповів мені д. Драгоманов, що був у нього Михайло Павлик, але не довго, бо затужив за нашими гуцульськими горами та за Гуцулами так дуже, що аж, бувало, плакав. Драгоманов дивувався, що наші соціалісти мають таке м'яке серце — як він казав. Рівночасно з Драгомановим проживав у Женеві також Подолинський, емігрант Українець. Його накладом друковано в Женеві повість „Хіба ревуть воли, як ясла повні”; мабуть, написав він також обширну розвідку про гігієну. Подолинський був сином багатого поміщика на Україні, мав свою віллу біля Женеві і там помер.

Редактор Суворин намовляв мене, щоб я після скінчення студій не повертав у Галичину, але поїхав до Росії, де можу зробити добрі інтереси,

як архітект. На мою заввагу, що в Росії треба хіба красти, щоб заробити собі майно, сказав Суворин: „Так бачите, в нас так водиться, що треба самому красти і дозволити красти другому, — у нас усі крадуть, а має красти Німець, або Француз, то вже ліпше, щоб крав і збагачувався Слов'янин”. На мою заяву, що я не є спосібний до таких інтересів, відповів коротко Суворин: „То вертайтеся в Галичину”. Коли я був уже в Галичині, одержав я від Суворина один лист, в яким повідомив мене, що за його впливами можу дістати добру державну посаду. Я тоді був зайнятий основанням „Народної Торговлі”, тому відповів йому, що зістану на стало в Галичині”.

Отже, як знайомий М. Драгоманова, В. Нагірний вже тоді заочно знав Івана Франка і був добре ознайомлений із його проблемами. Очевидно, що перед виїздом у Львів М. Драгоманов попросив В. Нагірного допомогти письменникові.

„Коли я приїхав, — писав у спогадах В. Нагірний, — до Львова в серпні 1882 р., написав я статтю під назвою „Як собі люди у нужді допомагають”. Я вдався з нею до редакції „Діла”, а його редактором був (тепер уже небіжчик) Володимир Барвінський. Тут познайомився я з Барвінським і також з Іваном Белеєм, що був тоді самотнім співробітником цього видавництва. Редакція „Діла” містилася тоді при вул. Вірменській, як не помиляюся, то в домі Вікся на першому поверсі. В першій кімнаті писав Іван Белей і тут ладив експедицію якийсь молодий чоловік, а в другій мешкав і писав редактор Барвінський. Це все виглядало вельми убого, по студентськи. Мою статтю прийняв редактор прихильно і помістив її в чч. 77, 78, 79, 80, 81 з р. 1882. Коли видруковано статтю, дістав я запитання до участі в нарадах крамничного чи торговельного комітету при обществі ім. Михайла Качковського. На першому засіданні цього комітету, в якому я брав участь, постановлено вилучити з общества М. Качковського торговельну справу і заснувати для неї окреме товариство, яке названо „Народна Торговля”. Мені поручено виготовити статут цього нового товариства, опертого на законі з 9. IV. 1872 р. Я виготовив статут, а др. Лев Павенцький, що був тоді депендентом у адвоката д-ра Івана Добрянського, переписав його до літографії „язичієм”, якого тоді вживано в так званій староруській партії. Статут віддано до зареєстровання в суді. Вилучення крамничної справи з общества Качковського викликало в управі цього товариства велике невдоволення і від того часу деякі члени цієї управи, як: проф. о. Іван Костецький, д-р Михайло Король і другі стали на мене ворогувати. Др. Король з часом помирився зі мною, а о. Костецький до нині не може мені того забути, що я спричинив вилучення крамничної справи з

общества Качковського та довів до заснування „Народної Торговлі”. Саме заснування цього товариства та його розвиток списав я в моїм рефераті, виголошенім на ювілейнім святі „Народної Торговлі” 8-го грудня 1908 р., надрукованім у ювілейному виданні. Згадаю тут лише таке: В першій „Совіті” „Н. Т.” було на 10 членів тільки двох народовців, а то Корнило Устиянович і я. Тодішні народовці держалися здалеку від нового підприємства і не прибули на конститутивні збори. Для них найважливішим питанням дня була тоді справа правопису, а саме етимологія чи фонетика, а про економічні справи і думати не хотіли. Для прикладу подам хоч би таке: Коли розійшлася вістка, що засновується торговельне товариство під фірмою „Народна Торговля”, то професор політехніки Юліан Медвецький, що під той час брав живу участь у нарадах народовців, сказав про мене ось таке: „Шкода людини та її наук — бо видно, що щось йому в голові не в порядку”. А одинокий тодішній купець Михайло Димет написав у відповідь на запит одного священика, що запроєктоване товариство „Н. Т.” згори вже засуджене на втрату грошей, які там хто вложить. Треба тут ще й те додати, що, коли товариство „Н. Т.” ввійшло в життя та почало гарно розвиватися, а директори могли побирати за плату за їхню працю, то за почином вище згаданих членів управи тов. ім. М. Качковського робило заходи, щоб мене позбутися з управи „Нар. Торговлі”. Однак це їм не повелось і в додатку приневолено уступити з дирекції її члена Северина Держка, що грав дволичну роль в цій боротьбі. Народовці почали вступати в члени „Н. Т.” щойно тоді, коли товариство стало засновувати філії, це значить, коли стало наглядно показувати свою життєздатність”.

„Народна торгівля” була першою українською споживчою спілкою, заснованою у 1883 році заходом Василя Нагірного та Аполлона Нечая (1847-1918 рр., економічний діяч, за фахом гімназійний учитель) як осередок для українських крамниць та для вишколення і виховання українського купецтва. Від 1908 року спілка стає Крайовим торговельним союзом споживчих спілок. Вона мала свої склади, у яких також велася дрібна торгівля.

Отже, не дивно, що відразу по приїзді у Львів Іван Франко замешкав у Василя Нагірного на вулиці Лінде, 3, один кінець якої виходив на вулицю Коперника, а другий — до тильної частини готелю Жоржа. Очевидно, Іван Франк познайомився з Василем Нагірним ще у вересні 1882 року, коли приїздив у Львів і зупинився у Івана Белея, що мешкав на вулиці Шкурницькій, або ж при кінці січня 1883 року, коли також приїздив у Львів, щоб, як звітував директор поліції пан Кшачковський президії намісництва, порозумітися з професором О. Партицьким у

справі історичної повісті, яку Франко писав для журналу „Зоря”. 17/29 червня 1883 року в Народному домі у Львові відбулося велике все-народне віче. „Організаційний комітет цього віча, — писав у своїх спогадах В. Нагірний, — приділив мені економічний реферат. А що я з причини моєї десятилітньої неприязности в Галичині не знав добре економічних обставин краю, то приготувати реферат допоміг мені знавець цих обставин Іван Франко. Основою реферату була критика господарки Виділу Краєвого публичним майном”. Цей реферат під назвою „Бесіда Василя Нагірного, виголошена на другім народнім віче русинів дня 17/29 червня 1883 для умотивування першої резолюції о економічних справах краю” опублікувала газета „Діло” від 21 червня/3 липня та 23 червня/5 липня. Резюме з тієї статті опублікувала „Prasa” у № 10-12.

У „Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 року” Іван Франко писав, що ця „Бесіда” була його роботою, а Михайло Павлик в „Описі творів Івана Франка”, виданім 1898 року, цю статтю прокоментував так: „Франко зробив так через те, що тоді ім'я його було страшне, особливо для віча”.

Отже, після переїзду до Львова Іван Франко знайшов притулок у Василя Нагірного. „Кілька днів після мого приїзду, — писав В. Нагірний у своїх спогадах, — одержав я з поліції візування, щоб там зголоситися. Переслухав мене комісар Соболяк в справі мого побуту в Швейцарії, як гадаю тут заробляти на прожиток і т. п. дурні питання завдавав мені. Що до мого життя в Швейцарії відіслав я пана комісаря до австрійського посла в Берні, а що до того, як тут зароблятиму на прожиток, сказав я йому, що маю фах, а саме скінчив політехніку в Цюриху, отже буду будувати церкви, дома і т. п.

Згодом замешкав зі мною д-р Іван Франко. Довший час бачив я під домом, де ми мешкали, як проходжувався якийсь панок; був це поліційний шпіцель, якому поручено нас доглядати. Ми поводитися згідно з законами, тому цей панок не мав теми до своїх звідомлень в поліції, з яких вона могла витягнути бажані для себе консеквенції”.

27 жовтня 1883 року Франко повідомив М. Драгоманову свою нову адресу у Львові: „Lwów, ulica Lindego, w mieszkaniu p. Nagornego”. Вибачався, що мало чим може зараз допомогти М. Павлику. „Дуже жаль, — писав він, — що поки що я не багато чим можу йому допомогти, але надіюсь, що з часом обставини зміняться. Коб тільки він хотів перенестися до Нагуєвич, де у мене є ґрунт, хоч і дуже невеличкий, і хата, хоч і мужицька, — та все-таки, працюючи в полі і в літературі, можна б жити вигідно, не потребуючи журитись, що завтра їстимем. Моя родина

тисне мене, щоб я женився конче, та що ж, се діло таке, на котре чоловік не швидко зважиться. Поки що я сиджу у Львові і збираю матеріали до всяких писань. Для хліба пишу в „Ділі” отсе про бюджет крайовий, так, як і попереду про внески польські (Зиблікевича, Вротновського і др.). У вільних хвилях виписую в бібліотеці Оссол[інських] матеріали для історії громадських шпихлірів у Галичині — діло, досі не тикане, а цікаве! Та тільки роботи багато, і коли буде готова, не знаю. При тім же вона вийде ширша, ніж зразу думалось, так що „Діло” ледве чи помістить, окрім короткого витягу. Треба буде удатись де-небудь за границю, тим більше, що тоді можна буде свобідніше розкрити циганство австр[ійського] [у]ряду”.

Цей лист дає підстави вважати статтю „Прелімінар австрійського бюджету на р. 1884”, опубліковану 29 листопада/11 грудня 1883 року в „Ділі” без підпису, та статтю „Нові прояви „ргасу organicznej” І. Проект маршалка Зиблікевича о школах початкових. ІІ. Проект п. Вротновського о закладанні повітових і філіальних кас позичкових і щадниць”, опубліковану також без підпису у декількох випусках газети „Діло” від 17/29 вересня до 27 вересня/9 жовтня, Франковими. У цих статтях порушені дуже важливі проблеми суспільного життя, і, очевидно, саме тому газета, як і у випадку з „Бесідою Василя Нагірного...”, боячись комплікацій, не подала підпису її автора.

Бажання допомогти М. Павликові та одночасно вирішити й свої справи не покидає Івана Франка. Він має твердий намір їхати в Київ. Ще раніше завдяки його шкільному товаришеві адвокату Ісидору Тігерману Франкові вдається отримати закордонний паспорт, про що сумлінно доносив невтомний у трудах дрогобицький староста Коляжовський президії намісництва у Львові 26 вересня 1883 року (ЦДІА України, м. Львів, ф. 146, оп. 4, спр. 3684, арк. 89): „Поспішаю донести ц. к. Президії, що соціалістові Іванові Франку сьогодні я видав 6-місячний паспорт до Росії, куди він їде, як твердить, для того, щоб зібрати матеріал для написання історії Червоної Русі”. До цього староста додав і запобігливе заповнення: „Під час перебування в Нагуєвичах вів себе зовсім спокійно”.

27 жовтня Іван Франко повідомляв М. Драгоманова: „Я писав Вам ще навесні, що хотів би поїхати на Вкраїну, зібрати матеріал до історії літератури. Отже ж план той відкладав я та й відкладав аж дотепер. Але тепер уже їду напевно, таки незабаром — паспорт готовий, гроші також, хоч і небагато (50 з[олотих] р[інських]), та, чень, вистарчить. Коли б Ваша воля була переказати туди що-небудь або справити мене до яких людей, котрі помогли б мені не тільки зібрати матеріал, але

й пізнати відносини та зав'язати які-небудь тривкі зв'язки, то я би був дуже вдячний. Я думаю заїхати прямо до Антонов[ича], він же й просив мене, будши тутечки.

Уліті був тут Житецький, а тепер переїздив недужий Винниченко, та ні з одним, ні з другим я не бачився".

Проте обставини склались так, що Франко так і не зумів виїхати, а термін дії паспорта вичерпався.

Смерть Володимира Навроцького підштовхнула Івана Франка до створення при студентському клубі, званім „Академічним братством", гуртка з „етнографії і статистики для вивчення життя і світогляду народу", який був офіційно зареєстрований під назвою „Кружок етнографічно-статистичний". „Чи буде з тої муки хліб, — писав М. Драгоманову, — не знати, але на всякий спосіб я докладаю і докладатиму роботи, щоб хоч що-небудь вийшло. Отсе вчора зладив програму, котру нині візьмем під дискусію. Завтра будуть загальні збори „Ак[адемічного] бр[атства]" — то й кружок при тій спосібності зав'яжеться. А сліду ючого тижня я хочу дати відчит о методі і цілях статистики. То само треба буде зробити і для етнографії. Нехай люди хоч пізнають, як виглядає предмет, — все-таки не на одно їм отворяться очі, на що досі дивилися, а не бачили. Одним з перших задань „Кружка" буде зладження і видання по можності повної бібліографії (з критичними примітками) всіх книжок, статей і заміток, відносячихся до нашої етнографії і до статистики українського краю і народу. Таку роботу можуть зробити й люди, що знакомі з самими тими науками, а користь буде і для них, бо пізнають, де і який матеріал можна напіткати, — і для всіх майбутніх робітників на тім полі. Конечно, я думаю втягнути в ту бібліографію і рукописи публічних бібліотек. До тої роботи ми хочемо запросити й віденців, бо особливо статистичних джерел найбільша часть у Відні, а тут, хоч забийся, не добудеш не раз найелементарніших видань.

Друге діло, на котре ми в кружку хочемо покласти вагу, се „збирання матеріалу з народу", т. є. періодичні екскурсії в різні сторони краю. Конечно, що в програм таких екскурсій можна втягнути все, що кому забажається, тим більше, що ніякий регулямін в'язати нас не буде".

Гурток мав скромні засоби і дуже мало літератури, а тому розраховував на допомогу Великої України та М. Драгоманова.

Невдовзі про заснування „кружка" з етнографії та статистики повідомило „Діло" (очевидно, не без втручання Івана Франка). „Кружок", як цього вимагалось, пройшов офіційну реєстрацію в намісництві. Згідно з новим законом про студентські гуртки (гурток створився при „Академічним братстві") його членами могли бути лише студенти або ж ті,

що закінчили навчання не пізніше ніж півтора року тому, а всі інші, в тому числі й Іван Франко, могли бути лише членами-кореспондентами. Установчі збори товариства відбулись у неділю 23 жовтня 1883 року за старим стилем, чи 4 листопада за новим, а вже 25 жовтня газета „Діло” подала інформацію наступного змісту: „Зав’язання етнографо-статистичного кружка при „Академічнім братстві” відбулося в неділю 23 X (4 XI) 1883 р. при участі значного числа членів. До виділу кружка вибрано: головою п. Ярему, секретарем п. Кулачковського, касієром п. Шухевича, а заступниками п. Березинського і Струсевича. З прийнятого опісля регуляміну кружка винимаємо слідуєчі точки: „Ціль кружка етнографо-статистичного єсть пізнавати життя і світогляд руського народу, пізнавати його стан економічний і духовний. До тої цілі ведуть статистика і етнографія. Кружок ставить собі задачею: 1) збирати матеріали (печатні і рукописні), що відносяться до етнографії і статистики руського народу; 2) при помочі відчитів й студій знайти з метою і предметом тих наук, щоб нагромаджені матеріали могли бути в працях кружка науково використані; 3) висилати в певні чи то під взглядом економічним, чи етнографічним цікаві сторони нашого краю спеціальні експедиції, також уряджувати екскурсії з широким планом до живого знакомлення з народом в різних сторонах нашого краю. Для улегшення праці при громадженню матеріалів як собі, так і всім будущим робітникам на тім полі кружок ухвалив зайнятися зладженням як можна повної бібліографії всіх книжок і газетних статей, відносящих ся до нашої статистики і етнографії. Дійсним членом кружка може бути кожний русин-академік, що належить до Академічного братства, членом-кореспондентом може бути кожний, хто интересується справою нашої етнографії, статистики і схоче чи то скромними вкладками (10 крейцерів місячно), чи надсиленням етнографічного або статистичного матеріалу допомагати праці і змаганням кружка. Щодо надсилення матеріалів, то кружок просить о то вже тепер, з часом однак ж, коли члени його займуться спеціальними працями, кружок від часу до часу розсилати буде посредством наших часописей спеціальний формуляр, як і які матеріали треба збирати. По уконституюванню виділу і прийняттю регуляміну вислухали зібрані товариші відчиту члена-кореспондента п. І. Ф[ранка] під заголовком „Статистика яко метода і яко наука”; ціль того відчиту, котрий з часом буде напечатаний, була познакомити членів кружка з метою і предметом статистики, у нас досі мало популярної і навіть занедбаної. Дальше ухвалено відбувати щонеділі засідання кружка, получені з відчитами і науковими дискусіями, а також взяти ініціативу до видання всіх творів незабутнього нашого критика

і економіста Володимира Навроцького. До праці над зібранням і упорядкуванням тих творів, як також позіставших по нім рукописей і кореспонденцій, додано до помочі виділові кружка також членів-кор. пп. Василя Нагірного і Івана Франка і поручено тому комітетові розписати передплату і розпочати переписку з особами, котрі до завершення того діла могли би причинитися”.

Згадана тут праця І. Франка „Статистика яко методи і яко наука” вперше була опублікована у першій книжці 44-го тому 50-томного видання його творів.

Газета „Діло”, завдяки Івану Франкові, досить детально повідомляє про кожне засідання гуртка та про його успіхи. Прізвище Івана Франка з огляду на його „популярність” вона старанно ховає під ініціалами І. Ф. 22 листопада за новим стилем газета поінформувала про те, що бажання стати членами гуртка виявили студенти з Буковини, а також, що „посунулась вперед” і робота над творами В. Навроцького: брат покійного обіцяв передати гурткові його листи. На засіданні гуртка, яке відбулось 18 листопада, членові-кореспондентові І. Ф. доручено нав’язати контакти з Краківською академією наук, Югославською академією в Загребі та „Великою школою” в Белграді. Свого власного друкованого органу гурток не мав і навряд чи при складках у 10 крейцерів міг мати, а тому було вирішено зібрані статистичні та етнографічні матеріали пропонувати до друку тим інституціям, які цікавляться даним питанням. За дорученням гуртка І. Ф. пропонує Краківській академії збірку весільних пісень та обрядів, зібраних Ольгою Рошкевич у селі Лоліні. Ця праця була прийнята до друку і вийшла у десятому томі книги „Zbiór wiadomości do antropologii krajowej” 1886 року. Того ж року вона вийшла окремою книгою під назвою „Obrzędy i pieśni weselne ludu ruskiego we wsi Lolinie, powiatu Stryjskiego. Zebrała Olga Roszkiewicz, opracował Iwan Franko”. Міг би написати замість Ольга Рошкевич Ольга Озаркевич, але не написав...

Десь при кінці листопада (дослідники вважають, що після 22 листопада) 1883 року Іван Франко просить Михайла Драгоманова висловити свою думку стосовно роботи гуртка: „Дуже б рад я чути, що Ви скажете на наш Етнографічно-статистичний кружок і його замисли та роботи. Ви, певно, читали в „Ділі” про нього, тож не буду потребував входити в дрібниці. Скажу тільки, що кружок серед тутешньої молодезі зробив досить живий рух, і навіть завзяті скептики, такі, що донедавна ще говорили: пощо ви й зачинаєте, коли сяк чи так нічого не зробіте? — і ті починають наVERTатися. Правда, людей працюючих поки що маємо мало — 10-12 — та я надіюсь, що з часом буде більше. На відчити

сходиться по 30-40. Дискусії поки що не досить оживлені — причиною новість предмета. Справа видання творів Навроцького іде тупо, але все ж таки хоч потрохи, а йде. Я вже писав Вам про Вашу кореспонденцію з Нав[роцьким], т. є. про його листи, як є у Вас, і надіюсь, що Ви не забули і не відмовили моєї просьби. Друге діло: в „Киевском телеграфі” були печатані статті Навр[оцького], між іншими пригадую собі про „Порцію”. Коли у Вас є „К[иевский] т[елеграф]” — тут його ніде нема цілого, — то, може б, ви як-небудь уділили нам ті статті, що з-під пера Навр[оцького]. Може б, таки там веліли перекласти кому-небудь на нашу мову?”

У відповідь М. Драгоманов слушно зауважив: „Про Ваш Етнографічний кружок вже читав у газетах, та поки що бачу, що Ви той самий кружок складаєте...” М. Драгоманов зізнається, що попросту боїться за Івана Франка, котрий розкидається своїми працями на всі боки. „Моя рада, — писав він, — була б на перший раз сконцентруватися на досвіді земельної власності в Галичині і форм кооперацій, котрі виходять з неї в пастьбі, сироварству, хліборобству й т. п., а також всяких форм асоціацій до громадського впорядкування. Раджу написати циркуляр про цілі того кружка і розіслати його в деякі земсько-статистичні уряди, товариства і редколегії Росії, просячи о присилці видань, за котрі Ви приобіцяєте свої”.

26 листопада, як повідомило „Діло”, відбулося чергове засідання гуртка, на якому І. Ф. зачитав доповідь (реферат) „Критичний стан подій 1846 року, особливо в Східній Галичині”. На засіданні був присутній тільки один член гуртка. Інших, очевидно, дана проблема, як така, що не має безпосереднього відношення до статистики, не цікавила...

29 листопада 1883 року „Діло” повідомило, що при статистично-етнографічному гуртку заснувався гурток під назвою „Кружок для устроювання мандрівок по наших краю”. Бажаючим пропонувались два маршрути: на Чорногору і містами Борислав, Дрогобич і Стрий. Правда, влітку. Як повідомляло „Діло”, І. Ф. належав і до цього гуртка.

4 грудня на черговому засіданні статистично-етнографічного гуртка І. Ф. звітував про стан підготовки до друку рукописної спадщини В. Навроцького, а наступного дня, в понеділок, прочитав реферат „Історія знесення панщини в Галичині 1848-1850 р.”

Того ж дня Іван Франко писав М. Драгоманову: „Я прочитав в кружку і той уступ Вашого листа, що тикає праць кружка, і ми задумали, як першу частину для сповнення того, що Ви (і деякі другі люди) вказали нам, — розіслати до всіх сіл, де є читальні, громадські каси і шпихіри, запрошення і табельки для заповнення, надіючись тим способом зібрати

докладні відомості про ті асоціації народні, котрі народжуються тепер під тиском тяжких обставин, з одного боку, а під впливом газетної і усної пропаганди — з другого боку.

У кружку тепер ідуть поруч себе дві роботи: одні збирають бібліографію, а другі виписують з урядової газети дані про пожари в останніх 10-ти роках. На підставі тих даних зладжений буде реферат. Чи нам удасться зібрати деякі дані на різдвяні свята, коли люди пороз'їжджаються, цього не знаю, — надто мало ще вони читали і знакомились, бо й книжок про методу статистики (крім Haushoffera) й зовсім нема, а про етнографію тим менше. Так само нема й матеріалів, крім Чубинського, Головацького та пару томів Кольберга й видань Академії краківської.

Отже, порівнюючих студій робити ні з чого. Що Ви на те скажете, якби з часом, сли дістанемо матеріали великоруські, взятися кільком людям до ладження систематичного і порівнюючого видання приповідок, так, як Ви се порушили, щоб показати який % є українських оригінальних, а скільки взято від велико- і білорусів та поляків, а скільки знов навідворіть? Я думаю, що коли б Ви в тім згляді подали нам докладну сказівку і вказали літературу, то для самого механічного виконання роботи у нас найшлись би люди, а для видання з часом найшлись би й гроші. Конечно, се була б робота на довший час”.

У цьому ж листі Іван Франко пояснить і справжню мету екскурсій по краю. Його, як і М. Драгоманова, цікавить питання, чи десь ще залишилися якісь форми поземельної общини. „Надіюсь, — писав з того приводу Франко, — що з весною одна з перших екскурсій нашого кружка піде до Синевідська, щоб вислідити докладно відносини, життя і погляди тої одинокої в нашій краї торговельної спілки-осади. Надіюсь відтам много цікавого. Також одною з перших наших екскурсій повинна бути екскурсія до двох невеличких осель — Білки й Костинева, про котрі писано мені, що у них і досі задержалась якась цікава форма поземельної общини, і то, мабуть, чи не основана на спільній управі поля. Цікава річ”. На жаль, ці плани не були здійснені...

Завдяки Драгоманову гуртку вдалось нав'язати контакти з „Географическим обществом” у Петербурзі, „Императорским обществом истории и древностей” у Москві, з Володимиром Антоновичем та Олександром Русовим з Одеси.

Залишалася актуальною справа, пов'язана з написанням історії української літератури. „Щодо історії літератури, — писав у цьому ж листі Іван Франко, — то конечно, що я зовсім згоден з Вами, та тільки Господь знає, чи і коли міг би я виповнити той план при недостатчі майже всяких матеріалів українських. Коли б Ви мали змогу писати

поодинокими частями, я радо прийнявся б перекладати їх на німецьке і, додавши переклад деяких текстів поезій та прози, що потрібно для ілюстрації, післав би Фрідріхові. Так і вийшло б, що текст був би Ваш, а збірка перекладів моя (дещо можна би взяти з Боденш[т]едта, хоч і небага[то]). У мене досі з Шевч[енка] перекладені німецьким віршем: „Кавказ”, „Перебендя” і з десяток думок („Заповіт”, „І небо невмите...”, „Світе ясний...”, „Костомарову”, „І день іде...”, „О люди, люди...”) і також добра частина „Марії”. Коли б Ви пристали на мій проект, то будьте ласкаві списати, які кусники або уступи з наших писателів і з Шевч[енка], крім наведених одеки, я мав би перекладати, а також котрі пісні, — а я собі поволеньки в вільних часах буду робити. Тільки те замічу, що після плану видавця прози повинно бути немного перекладеної (всєї, возьмим так, на 1 лист печаті), віршів на 3 листи (petit печ[аті]), а випадало б тексту самого на листів 6-8 печ”.

Фрідріх Боденштедт 1845 року видав збірку перекладів українських народних пісень німецькою мовою „Die roetische Ukraine”, і саме нею мав намір скористатись Іван Франко. М. Драгоманов через зайнятість не пристав на прохання Франка, а Франкові переклади творів Тараса Шевченка:

- An N. I. Kostomarov („Die frohe Sonne”) [М. Костомарову],
- „Beneide keinen Reichen” [„Не завидуй багатому”],
- Fragmente des Gedicht „Haeretiker” oder Johann Huss. Widmung des Gedichtes an P. J. Safarik. „Des Nahcbars neues, gutes Haus” [Єретик],
- „Ich bin nicht krank” [„Я не нездужаю нівроку”],
- „Im Kerker, in der Einsamkeit” [„В неволі, в самоті”] (переклад здійснено 23 вересня 1882 року),
- „Jenes breite Tal” [„І широкою долину”],
- Kaukasus. Ein Dicht von... (Aus dem Ukrainischen übersetzt von...). „Hoch ragt das Gebirg” [Кавказ] (переклад здійснено 14 січня 1882 року),
- Maria. „All’ meine Hoffnung” [Марія],
- Mein letzter Wille. „Wenn ich sterbe” [Заповіт],
- Nachtgedanken. „O Menschen, elend bis zum Grunde” [„О люди, люди, небораки”],
- „Nimm keine Reiche” [„Не женися на багатій”],
- Nonnenhymne. „Donner, schlag’ auf diese Mauern” [Гімн черничий],
- Perebenda. „Der alte, blinde Perebenda” [Перебендя],
- „Schmutzig der Himmel” [„І небо невмите”],
- „Die Sonne wärmt nicht in der Fremde” [„Не гріє сонце на чужині”],

- „Vor jedem Haus ein Weichselgarten“ [„Садок вишневий коло хати”],
- „Wie lang die Nacht!“ [„І день іде, і ніч іде”],
- „Wohl ich bin schön“ [„І багата я, і вродлива я”],
- „Wohl hab' ich Augen so klar“ [„Ой маю, маю я оченята”]

уперше були опубліковані М. Возняком у статті „Шевченко в німецьких перекладах Івана Франка”, яка увійшла у збірник „Шевченко”, річник II, X, що вийшов 1930 року, а відтак були включені до монографії М. Возняка „З життя і творчості Івана Франка”, що вийшла в 1955 році у видавництві АН УРСР. З нагоди століття від народження Т. Шевченка І. Франко надрукував німецькою мовою статтю про Тараса Шевченка у Віденській газеті „Die Zeit. Morgenblatt” (3 квітня 1914 року) і того ж року в журналі „Ukrainische Rundschau” (№№ 3-4), що виходив у Відні з 1913 до початку 1915 року, — знамениту „Присвяту”, яка датувалась 14 травня 1914 року:

„Він був сином мужика і став володарем у царстві Духа.
Він був кріпаком і став велетнем у царстві людської культури.

Він був самоуком і вказав нові, світлі і вільні шляхи професорам і книжним ученим.

Десять літ він томився під вагою російської солдатської муштри, а для волі Росії зробив більше, ніж десять переможних армій.

Доля переслідувала його в житті скільки могла, та вона не зуміла перетворити золота його душі в іржу, ані його любові до людей в ненависть і погорду, а віри в Бога у зневіру і песимізм.

Доля не пошкодувала йому страждань, але й не пожаліла втіх, що били із здорового джерела життя.

Найкращий і найцінніший скарб доля дала йому лише по смерті — невмирущу славу і всерозквітаючу радість, яку в мільйонів людських сердець все наново збуджуватимуть його твори.

Отакий був і є для нас, українців, Тарас Шевченко”.

Для зарібку Франко активно працює над біографією Івана Федоровича та хронікою його часу. „До тої хроніки, — писав М. Драгоманову, — входять і ті роботи, котрі я читав в кружку: 1846-й рік і історія знесення панщини. До історії знесення панщини є ту[т] в Оссолінеум величезний матеріал — п'ять томів самих документів, тільки жаль, що,

крім одного тому (6-го), де коротко розказаний зміст тих документів, нічого не хотять дати до перегляду, „bo, proszę pana, nieoprawione”. А що се за річ та оправа, можете зміркувати з того, що одна рукопись (про бунт хлопський коло Маріамполя 1809 р.) як була „неоправлена” і затим недоступна в 60-х роках (коли писав о тім 1809-ім році Кунасе-вич), так-таки остається і донині”.

Михайло Павлик хворий, від нього нема жодної помочі. Збирається їхати до шпиталю у Відень. Гроші за книжки, які прислав для розповсюдження М. Драгоманов, у Франка. Мусив розповсюджувати сам. М. Павлик через хворобу не міг, а Іван Белей — „взагалі і сам боязливий, а ще до того стоїть у залежності від ради управляючої, до котрої в таких надзвичайних разях відноситися мусить, а в раді сидять такі тумани вісімнадцяті, що, Господи, твоя воля!” — не тільки відмовився від розповсюдженнь, але й від публікації в „Ділі” матеріалів від М. Драгоманова. „Щодо того, куди розійшлась „Марія”, — повідомляв Іван Франко М. Драгоманова, — то я скажу ось що: розійшлась вона найбільше по селах Дрогоб[ицького], Стрийськ[ого] і Перем[ишльського] повітів по селянах, читальнях і попах. Я передавав через знайомих, і то не накидаючись, а ждучи, аж будуть просити, — хоч і давав даром.

О „Марії” говорив я з одним мужиком — чоловік мислячий і очитаний у церковних речах, а також і в світських дещо трохи (колись-то він мене малого за два тижні навчив читати). Він дуже дивувався за передмову і падкував, як то може бути, щоб євангелісти говорили один так, а другий інакше. „То на такий спосіб де ж та правда є?” — питався він мене. Зате мій вітчим у речі віри самої не вдається, але на попів бий-забий і в кожному н-рі „Діла”, скоро тільки дістане, то поперед всього подивиться, чи вмер який кадигріб. Взагалі скажу, що на людей простих більше враження робить Ваша передмова до „Марії” і примітка, ніж сама поема, котрої, впрочім, і образовані у нас не вмюють оцінити, а котра мені видається найгеніальнішим з усього, що написав Тарас. Около 30 прим[ірників] „Марії” розійшлося у самім Дрогобичі, де її читають з уподобою ремісники, навіть жиди”.

Михайло Драгоманов, не зовсім уявляючи собі, чим насправді є статистично-етнографічний гурток, вирішив взяти його під своє керівництво, і на початку 1884 року вислав для нього план роботи. „Що ж тикається тих планів, — писав Іван Франко в листі від 21 квітня 1884 року, — які Ви хотіли подати для кружка і віддумали, вбачаючи між ними а теперішнім напрямом кружка якесь провалля, котре мені прийшлося би замазувати, то я, признаюсь Вам, не знаючи Ваших планів,

нічого тут не розумію. Я знав те, що я Вам написав про Ваш проект досліджування економічних спілок і громадського господарства в Галичині, — так тут Ви мене не порозуміли, коли твердите, що я написав, нібито „усе те увійде в програму про читальні і братства церковні”. Так я не міг сього написати, бо прецінь же знаю, що а[ні] читальні, ані братства церковні спілками виключно економічними не суть. Але почасти братства церковні входять в те поле, як можете міркувати з питань і як виразно показується з відповідей, які ми на ті питання день в день з різних боків дістаємо. Конечно, спілки економічні і господарство громадське вимагати будуть ще окремого спеціального розсліду, і за нього ми приймемось, коли буде зроблений розслід читалень і братств церковних. Всього нараз зробити не мож, тим більше що каса кружка ледве вистарчила і на випечатання сих двох квестіонарів. Ми надіємось, що видання Навроцького принесе нам хоч трохи дещо грошей, і для того всякі доходи кружка повертаємо на те видання, которого частина незадовго покажеться на світ”. Через кілька днів, а саме 26 квітня Франко додасть: „Кружок розписав у Росію копу листів і не получив нічого. По моїй думці, Ви не зовсім справедливо сварите на кружок. Уважайте, що народ у ньому майже виключно бідний, зайнятий тяжкою працею на здобуття хліба, що вчитись їм (не виключаю й себе), так, як треба, ніколи і нівідки. Адже ж з власної шкіри ніхто не вискочить, а строго наукової роботи від початкуючих студентів котрий педагог стане ждати? Я думаю, що вже й то добре, коли хочуть вчитися, коли інтересуються, збирають матеріал. Помаленьку, чень, і до ліпшого дійдем. Адже ж і Ви, добродію, не все в один день провчили і не готовим з голови Юпітера вискочили. А Ви ж колись були педагогом і не перестали — вірте щирому слову — ним і донині бути для нас. Так майте ж згляд на початкуючих! Я понімаю дуже добре, що Ваші обставини прикрі і тяжкі, що Вам важко дивитись на слимаковий хід нашого розвою, — але ж бо, добродію ласкавий, і нам зовсім не легко. Я міркую, що справа більше виграла б і охота до праці більша була б, якби ми від Вас частіше могли почути слова дружньої поради, ніж докорів. Правда, Ви досі, спасибі Вам, не оставляли нас без поради і своїх світлих вказівок, але всі вони заправлені таким гірким тоном, що не раз аж руки опадають. Чи воно так ліпше, не знаю”.

У відповідь Михайлс Драгоманов шле один за одним два листи — з перервою в чотири дні. Перший датований першим, а другий — п'ятим травня 1884 року. Все згадав у них М. Драгоманов. Навіть те, що на смерть В. Барвінського Іван Франко в № 9-10 „Діла” опублікував вірш, який пізніше не буде включений у жодне з видань творів

письменника, навіть у 50-томник. Іван Франко не зміг відповісти відразу. Був хворий. Його мучив нестерпний біль у грудях. Відповідь на листи Драгоманова Іван Франко пише 10 травня 1884 року, і цей лист дає повне уявлення про стосунки, які склалися між ними: „Поперед всього стрібую сказати від себе що-дещо про ті Ваші уваги, котрі відносяться до моєї особи. Критикуючи гостро поступки тутешніх народців, Ви твердите — і то вже не перший раз, — що в тих ділах і моєї вини багато, особливо від того часу, як я панегірики Барвінському писав і в співробітники „Діла” та „Зорі” пішов. Про панегірик Барв[інському] я вже писав Вам давніше і не думаю й нині скидати з себе вини, хоч вона, по моїй думці, значно зменшується тим, що 1) Барв[інський] при всіх своїх особистих хибх все-таки в Галичині зробив багато і значно причинився до розрушення інтелігенції і народу, — а 2) що похорон його був такою маніфестацією, при котрій, по моїй думці, треба було всім народовцям стати прикупі, щоб коло одного прапора згромадити якнайбільше сили. Ви скажете, що Барв[інський] — підлий прапор. Воно почасти так, і я, певно, не належав і не належу до поклонників його особи, ані його писательської роботи. Але абстрагуючи се, я скажу, що Барв[інський] мав і свого роду організаційний талант і показав вплив між тутешнім народом. Коли тільки згромадиться сила і навчиться йти рядом, тоді прапор змінити легше. Я не знаю, наскільки всі ті резони усправедливлять перед Вами мій „панегірик”, — може бути, що Ви назвете се також „неморальним опортунізмом”. Та що ж діяти: в даній хвилі чоловік ніколи не потрафить вискочити понад рівень того морального чуття, яке в нього єсть, — а Ви знаєте, що воно в нас у Галичині не надто високе; чи багато, впрочім, вище на Україні і взагалі в Росії — не берусь судити, хоч де в чому можу і з досвіду сказати, навіть ще нижче”.

М. Драгоманов різко засуджував те, що І. Франко співпрацював з такими реакційними виданнями, як „Діло” та „Зоря”. „Ви ставите як *argumentum ad hominem* (доказ, розрахований на почуття того, кого переконують — лат.) супроти мене, що „ми в сотрудники до Каткова й до Піхно не поступаємо”. Позвольте замітити, що порівняння Ваше „Діла” й „Зорі” з „Моск[овскими] вед[омостями]” та „Киевлянином” трошки хrome. От якби я до „Слова” або „Пролома” пристав, так тоді би воно було добре. Адже ж і Ви писали до „Киевской старины” обрусителя Лебединцева, конечно, не для того, що вона Лебединцева, а для того, що вона одинокий визначно український журнал а л. Та й ще, позвольте замітити Вам, що моє положення з Вашим зовсім а зовсім не рівня. Ви чоловік з широкою європейською славою, Ваші праці кождий журнал і кожда газета в Європі напечатає, ще й руку

у Вас поцілує, а я що? Адже ж я вже разів з десяток трібував писати дописи до російських газет, а в кінці й плюнув, не добившись ні напечатання, ні відповіді. А при тім же хіба мені мило кидати свою мову а калічити чужу задля того, щоб десь там сказати своє слово, котрого, може, там і слухати нікому не цікаво, між тим коли у себе дома я можу хоч і з помилками, а все-таки сказати багато дечого такого, чого в нас у Галичині ніхто другий не скаже. А при тім же зважте ще й те, що мої економічні обставини також дуже тісненькі. Моя батьківщина виносить 14 моргів (чи там, по-вашому, не сповна 7 десятин) худої підгірської землі — на те нас є три брати, вітчим, і мачуха, і двоюрідна сестра. Значиться, засісти на селі до господарства годі й думати, бо нема на чім: і братів покривджу, і собі не поможу. Очевидна річ, що конечно треба заробляти пером. Сидячи на селі, міг би я до якогось часу писати повісті та вірші, але хто ж їх надрукує? Плодити польську белетристику і не хочеться, і мови настільки не вмію, — отже ж, куди йти? Не знаю, чи не вражу Вас, — а коли вражу, то згори перепрошую, — коли скажу, що Ваші щирі і дружні слова об тім, щоб я вмів сам себе більше цінити, — завжди видаються мені іронією, гіркою насмішкою. Бо і що ж з того вийде, коли я стрібую зробити страйк хоч би в „Ділі” та „Зорі”? Хіба ж Ви думаєте, що тим людям, котрі заправляють тими письмами, іде о яку-небудь ідею? Вони попросту скажуть: „Не велика серцю тута”, — і наймуть собі Подолинського або якого ще ліпшого фразеолога, — ну, а публіка у нас не так-то ще розвинена, щоб зараз розкусила. Хіба ж у Росії після Белінського й Добролюбова, після Гоголя і Тургенева народ не читає дурних повістей і дурних віршів? Що такого є в першій з торішніх поетів великоруських Минаєві, крім форми брєнячої, — а прецінь же його читають і хвалять. Отак сталось би і у нас”.

Не чув себе винним настільки, як його у цьому звинувачував М. Драгоманов, твердячи, що краще було пухнути з голоду, а не псувати собі честі і гордо тримати своє ім'я. „А щодо підлостів в тих газетах, — писав, — котрі я підпираю своєю працею, так я при моїм низькім рівні морального почуття думаю, що за час мого співробітництва в них таких надто великих підлостів не було. Оскільки чую від людей, той річник „Зорі”, де я працював, в порівнянні з попередніми все-таки і по змісту кращий, і по ідеях поступовіший та логічніший від попередніх. Я знаю добре, що Партицький не так-то давно бризкав болотом і на мене так само, як і на Вас, але все-таки для мене показується важнішим дати читачам „Зорі” замість давніх дурниць щось хоч трохи живішого і поступовішого, аніж мовчати (бо власного журналу, як самі кажете і як я добре знаю, годі склеmezити) і задля особистої сатисфакції давати утвер-

дзуватись у головах тих 500 або більше людей тьмі кромішній. Може бути, що й се також вузька, опортуністична мораль, але що діяти! Може, вона з часом розвіється і розшириться, коли я більше пізнаю світу й людей, стану багатший досвідом, — але поки що понад той рівень моральний, який у мене є, мені вискочити годі.

Чи можливо було мені зробити свою „Зорю” в „Світі”, як Ви твердите, — сього я не міг би твердити. Ми числили, приступаючи до його видавання, на підмогу з України, а підмоги майже ніякої не показалося. Ви написали одну статтю, а відтак, обвинувативши нас у безпринципності й нещирості, покинули, неважаючи на те, що писали ми, як німець каже, „nach unserem Wissen und Gewissen” („за нашим знанням і сумлінням” — нім.) і мусили де в чім числитися з тою галицькою громадкою молодежи, котра підпирала газету грішми. З України (крім 50 крб. Вольського) нам за посилані туди примірники прийшло, бачу, всього 30 чи 40 крб., дописувати ж згодивсь один тільки Кониський, та й то нам на лихо, бо тоді Ви тим дужче почали ганьбити видавництво. А ми, галичани, як вміли, так піли, — а коли піли подекуди трохи гірше, ніж ми могли, то виною була тіснота обставин. І соловій в лапах kota не співає, а пищить. На доказ того, серед яких обставин ми видавали „Світ”, я наведу Вам лиш те, що я в крайнім недостатку, знеможений мусив їхати на село, де зараз же занедужав тифом. Конечно, при дозрільших силах і трохи більших засобах може бути, що таке видавництво, як „Світ”, строга критика мусила б зачислити в гріх його видавцям, впрочім, і на нас, коли хто хоче за нього кинути каменем, то нехай кидає”.

На чию ж допомогу він може розраховувати? Павликову — як радить М. Драгоманов? „Що тикається Павлика, — пише Іван Франко в листі до Михайла Драгоманова від 10 травня 1884 року, — то він у кружку єсть, на засіданнях буває, хоч участі в дискусії не бере, а своєї праці про спілки не читає тому, бо не має її під рукою, дав у „Просвіту”. Працювати для кружка він не має часу. Впрочім, я думаю, що коли тепер поїду на якийсь час на село, він таки буде мусив дещо дбати про кружок, щоб ішла в нім хоч яка-така робота”.

Василь Нагірний та Іван Белей? Про них у листі від 14 травня: „З Нагірним я живу оце звиш півроку, чоловік наскрізь чесний і діловий — хвильки не продармує. Та тільки що поза своєю архітектурою читав він мало, в ніякі теоретичні дискусії ніколи не вдається. Крім того, він тепер жениться, отже, багато часу тратить коло дівчини, а коли ожениється і стане чоловіком маєтним та директором фабрики, ну, так тоді побачимо, що буде”. Що ж до Івана Белея, то на нього — на думку Івана Франка — Михайло Павлик дивиться надто оптимістично. „Без

потреби він перетягує себе в „Ділі” роботою чисто сміттярською: писанням новинок, поправлюванням правопису та редагуванням дописів, а зате не читає майже нічого, не робить ніяких студій і не поступає. З сього, конечно, виходить і те, що він боїться всякого смілішого, живішого слова, всього, що тільки здалека походить на демонстрацію і рішучість. Його спеціальність — лавірувати „поміж дощ”, а смілий він тільки против єзуїтів та „змартвихвстанців”, т. є. там, де й зайцю положено бути смілим. Він і справді міг би тепер — більше, ніж я або Павлик, — імпонувати прочим народовцям і диктувати їм не одно, міг би відтепер уже грати навіть політичну роль, коли б не його боязливність та нерішучість. „Не моє діло, — сказав раз сам собі, — так я і пхатись на нього не буду”. Правда і те, що та анемія виходить почасти і з того, що не бачить він поза своїми плечима достаточної опори, достаточного сильного і сконсолідованого кружка людей справді поступових. Ну, та се, скажете Ви, — наша ж вина. Може бути, скажу я, — а може, й не зовсім”.

Розраховувати на українців з Великої України? — Тут „я можу тільки виразити своє „дай Господи!” Досі одні тільки Кониський та Русов скільки-небудь серйозно відносяться до галичан, шлючи сюди той свої праці, а сей книги та інколи дописи. Кониський, крім повісті „Порвані струни” в „Зорі”, прислав обширний роман „Юрко Горовенко”, котрий, чей, буде сього ще року напечатаний, дальше драму „Ольга Носачівна” (для бібл[іотеки] „Зорі”) і комедію „По вусам текло” для театру. Ладить також третю часть „Жука”, котрої перші аркуші вже заслав. Біда тільки, що у нас, проживаючих по 30-50 з[олотих] р[инських] в місяць на всі приємності життя, нема грошей на печатання тих праць, а Кониський, звісно, шле „в дар коханому краю не срібло, не золото — пісню голосну!”. Що ж, коли-бо в наших часах пісня, щоб стати голосною, потребує іменно срібла!”

Їхати самому в Київ? — „Я кілька разів ладився їхати в Україну, вже й паспорт вистарав, та що, коли те прокляте срібло не пускає. Так, мабуть, треба і пуститися на власну ініціативу українців. Оскільки, впрочім, чув я від одного нашого чоловіка, живучого в Києві, всі вони там з малими виїмками відносяться до нас, галичан, „очень презрительно”, як до якоїсь непотрібної причіпки, котра для українського діла — п'яте колесо у возі і на котру і уваги звертати не стоїть. Конечно, при таких відносинах о тісних зв'язках і спільній по одному плану роботі ніщо і балакати, а поки сього не буде, поти і ми в Галичині не зможемо кріпко стати на ноги і будемо спотикатись та гнутись і морально, і бідствувати матеріально — поки у нас не буде і не може бути скільки-небудь сильного кружка людей, віддаючихся науці та літературі, вчених спеці-

алістів, ані навіть солідних ширшого стилю публіцистів. Ось, по моїй думці, головний корінь того лиха, котре оце вже кілька літ так болючими тонами проривається і в моїй з Вами кореспонденції, і в цілій діяльності галицької молодезі.

Конечно, Ви і тут вкажете на вину галичан самих, котрі частенько показувались людьми безпринципними і безхарактерними. Я признаю се, та тільки все ж таки галичани, що могли — робили і для самої закордонної України зробили таки немало. Адже ж головна маса українських писань в Галичині побачила світ, і будь-що-будь, все-таки в значній часті печаталась і на кошт, і працею галичан. А Україна що зробила для Галичини і абсолютно, і в пропорції до більшої вченості і більшої засібності тамошніх людей? Окрім Вашого видання Федьковича та невеличкого зглядно датку на друкарню — майже нічогосінько. А прецінь же не один з тих людей, що там признаються українофілами, пропускає на рік десятки тисяч рублів, та й на які речі!"

Гірка правда... М. Драгоманов не відписав нічого...

3/15 січня 1884 року „Діло” повідомило про вихід у світ праці Івана Франка „Жіноча неволя в руських піснях народних”. Книжка вийшла при кінці 1883 року накладом „Зорі” у друкарні товариства імені Т. Шевченка. Ціна її 35 крейцерів. Написана ця праця була „між курми і телятами” в Нагуєвичях 10-20 травня і частково друкувалась у „Зорі” з 6 до 16-17 спареного номера. Тільки опісля стане зрозумілим, що ця праця була підґрунтям ще не написаної тоді безсмертної драми Івана Франка „Украдене щастя”.

На початку березня 1884 року деякі газети повідомили про вихід у світ першого тому бібліотеки „Зорі” — повісті Івана Франка „Воа constrictor”...

Газета „Діло” продовжує інформувати читачів про роботу „Кружка”. На видання творів Навроцького „Просвіта” жертвує 20 ринських, дещо вдалось зібрати і з членів „Кружка”. Краківська академія наук висилає кружку цілу бібліотеку книжок, дванадцять томів дарує студентам Михайло Драгоманов. Незабаром „Діло” повідомляє читачів, що вже почалося друкування першого тому творів Навроцького. Велику статтю про життя та діяльність Навроцького на сторінках „Діла” друкує Остап Терлецький.

На шостому засіданні „Кружка” М. Сосенко робить доповідь далеко не статистичного та етнографічного характеру про становище українського народу під царизмом. На цьому ж засіданні було вирішено підготувати спеціальні анкети з питаннями, чи — як їх тоді називали — квестіонерами, стосовно стану читалень, громадських шпихлірів,

кас допомоги та церковних братств. Було вирішено, що найкраще ці квестіонери надрукувати і розіслати з якоюсь найбільш популярною українською газетою у різні куточки краю, щоб зібрати докладну інформацію з даних питань. Для статистики? Етнографії? Ні, Франка передовсім цікавить ступінь організації народу. Саме той ступінь, який дозволений урядом.

„Кружок” активно збирає приповідки, загадки, прислів'я, пісні. Статистика? Етнографія? Так. „Діло” повідомляє, що 28 січня 1884 року було обговорено недавно випущену працю Франка „Жіноча неволя в руських піснях народних”. Доповідь робив Струсевич. Була дуже жвава дискусія.

Розсилаючи квестіонери, „Діло” нагадувало, що „відповіді на них дуже важливі, бо дають характеристику нашого народного життя”. Газета закликає радників, учителів, священників, церковних братчиків та й просто грамотних людей написати щирі відповіді на питання та вислати ці відповіді на адресу редакції або ж „Кружка”, котрий містився на вулиці Скарбківській, 2.

Незабаром почали надходити відповіді. „Кружок” через газету „Діло” запевняє, що як тільки прийде решта розісланих квестіонерів, то всі ці відповіді будуть проаналізовані і донесені до відома громадськості. З цієї нагоди відбулося засідання, але... але... „Дуже жаль, — скаржився 14 травня 1884 року Іван Франко М. Драгоманову, — що тепер в нашій кружку майже нема людей, — пороз'їздилися по лекціях або до екзаменів вчать, так що зовсім нема кого заставити до рефератів. Я отсе тими днями получив через Варшаву Мена (2 томи: „Давне право” і „Историю давних учреждений”) — з ред[акції] „Prawdy” на рахунок гонорару моїх дописей і новел, що там печатаються. Так само з іншого боку я одержав повну історію фінансів австрійських, в котрій чимало є з архівного матеріалу цікавих дат до економічного розвою Галичини за послідніх 100 літ. Над усім тим варто потрудитися, та що ж, коли людей мало? Я надіюся, що по вакації під осінь збереться знов більше народу і оживиться кружок”.

Питання громад, звичаєвого права й надалі залишаються в центрі уваги Івана Франка. Їм він присвятив дві праці: „Лісові шкоди і кари в Нагуєвичях” та „Громадський суд у Добрівлянах”, написані для „Світу” на основі зібраного ним матеріалу. „Про суди громадські, — пояснює він М. Драгоманову 14 травня 1884 року, — у нас дуже мало може зібрати матеріалу, так як в тім згляді громади наші мають дуже малесеньку автономію, та й тут кожний поступок згори приписаний. Цікавіші речі я надіюсь з часом зібрати по наслідственному праву (у мене

вже тепер набереться невеличка колекція мужицьких тестаментів і шлюбних інтерцюз — треба тільки де в чім доповнити і обробити). Впрочім, мені здається, що звичаєве право у нас чим далш все більше відтискається від життя, так що і тепер уже головні його контури відтворити можна хіба по бесідам, приказкам та лиш деяким нечисленним правовим звичаям. Задля того я думаю, що студіум того права, хоч, безперечно, важне для науки, для практичних потреб наших в теперішній хвилі менше нагоджуються, а матиме переважно лиш теоретичне значення. Інша річ студіум економічного боку громадського і приватного життя — те студіум справді мусить нам дати могуче оруддя до дальшої боротьби. А що звичаєве право запевно і досі має великий вплив на ті економічні форми, в які раз у раз укладається і переукладається життя народне, то з сього боку і право звичаєве мусить також мати для нас свою вартість. Та що ж, наші теперішні роботи по обох тих предметах при наших слабих силах і скупих средствах мусять бути дуже часткові, в значній часті оперті на матеріалах вже печатаних, рукописних, або на дрібних, приватних збірниках: в Росії матеріалів, і то багатих, до таких праць достарчають земства та вчені товариства, — коли-то у нас об чимось подібним подумаютъ?”

Івана Франка все-таки не покидає надія, що йому таки вдасться знайти людей для серйозної дослідницької роботи. „До таких людей, — повідомляв М. Драгоманова, — я почислив би Коцовського-Корженка, історика, котрий тепер кінчає видання третього тому „Руської бібліотеки” (Шашкевича, Вагилевича і Головацького) і працює вже від кількох літ для докторату над історією Владислава Опольчика. Його була в „Ділі” статейка про зносини Ів[ана] Грозного з німцями і давніше ще стаття про Детка („З тихої кузні Oświaty Ludowej”). До таких людей почислю я дальше Даниловича, що спеціально віддається економії і статистиці. Тепер він мусить сидіти на селі, щоб поробити екзамені, і ладить докладну статистику того села, — між давнішими роботами я бачив у нього статистику народин, смертей і замужеств у тім селі за 100 літ після метрик церковних. Я з ним широко говорив про потребу зладження з часом історії економічного розвою нашого народу під Австрією і потребу збирання задля цього матеріалів, і він радо обіцяв взяти участь у тій роботі. Щодо права звичаєвого, то я звернув на нього увагу ще 1882 року в статейці „Громадський суд у Добрівлянах”, напечатаній в посліднім, не вийшовшій у світ н[оме]рі „Світу”, де я після книги засідань ради громадської зладив статистику її засудів за кілька рік. Надіюсь, що скоро ми будемо мати під руками книги о тім праві, то підуть і реферати, і збирання матеріалів про Галичину”.

Надрукувати окремо статтю „Громадський суд у Добрівлянах” Іванові Франку не вдалось, і вона ввійшла до статті „Громада Добрівляни (матеріали до монографії)”, надрукованої польською мовою у журналі „Głos” № 23-24 за 1887 рік.

„Лісові шкоди і кари в с. Нагуєвичях” під загальною назвою „Знадоби до статистики України” були опубліковані у спареному 18-19 номері журналу „Світ”. До цієї статті від імені редакції часопису було додано передмову наступного змісту: „Потреби статистики рідного краю не заперечить ніхто, кому важне пізнання того краю, пізнання народу і обставин, серед яких він живе і працює. Наша Україна як в многих других зглядах, так і на полі статистики занедбана і здана на ласку чужоплемінних владників, котрі на ній панують, заводять свої порядки і видобувають статистичні рахунки такі, яких їм потрібно. А ще до того в Австрії, де український народ поділений на три часті, з котрих кожда приписана до іншої провінції і звичайно до того ще змішана з другими племенами, статистичні дані відносяться звичайно до тих адміністративних шматків, не узглядноючи племенних різниць, через що в урядових статистиках дуже трудно надібати на які-небудь дані, котрі б відносилися до самого українського народу. Та й те ще: урядова статистика займається питаннями, тикаючими інтересів урядових: війська, податків, а мало тикає других боків життя людського, котрі пізнати було б далеко цікавіше для етнографа, соціолога і економіста. От задля того-то ми й задумали заложити в „Світі” обіч відділу етнографічного також окремий відділ для статистики українського краю і народу, уважаного в цілій нерозлучній єдності... Ціль наша — подати для будушого впорядника української статистики як можна більше цікавого чи то урядового, чи й неурядового матеріалу, а також по змозі докладний і повний покажчик усіх книг і статей по часописях, в котрих можна найти матеріали до статистики нашої України.

Забираючися до такого великого діла, вимагаючого довголітньої, і то не одиничної, а громадної праці, ми просимо всіх наших прихильників і всіх тих, кому лежить на серці пізнання життя і долі нашого народу, щоб підпомагали нас усяким матеріалом, який тільки зможуть роздобути. З громадських протоколів і карних книг, з парохіальних метрик, з судових і політичних архівів сучасних і давніх, з таблиць податкових і книг купецьких та фабричних, а в кінці з усного допитування людей можна видобути багато для науки дуже цікавих даних. Щоб вказати спеціально, звідки, як і які обрахунки потрібно видобувати, ми подаватимемо час від часу в додатку до „Світу” маленькі таблицьки з запитаннями і надіємся, що нікотрий з наших передплатників не відмовить нам своєї праці над виповненням

тих табличок. Звісна річ, нам приходиться зачинати від дуже дрібних, дуже специфічних очерків, але надіємось, що по мірі більшого нагромадження цифрового і фактичного матеріалу ми зможемо розширити їх рамки і обсяг". Ця передмова, без сумніву, належала перу Івана Франка.

„Маленькі табельки” часопис так ніколи і не вислав, дана публікація Івана Франка з області статистики була єдиною, а передмова до неї тільки засвідчила, що ідея створення статистично-етнографічного гуртка виникла ще задовго до її реалізації восени 1883 року, а автором і мотором її був Іван Франко...

Триває активна підготовка до видання першого тому праць Володимира Навроцького. Біографію планувалось випустити в липні, але бракувало листів покійного до М. Драгоманова. Франко в листі до М. Драгоманова від 19 червня 1884 року просить прислати їх. На жаль, вчасно отримати матеріал не вдалося. Остап Терлецький також підвів, у результаті чого перший том вийшов не в липні 1884 року, як планувалося, а аж на початку 1885 року, хоча на титульній сторінці вказано, що він побачив світ у 1884 році. Подальша праця (а планувалось три томи) була припинена. Ні грошей, ні підтримки... Оголошення про вихід книжки та рецензію на неї написав Іван Франко і опублікував їх у № 145 „Діла” від 18/30 грудня 1884 року. Окрім того, Іван Франко постійно через газету „Діло” інформував читачів про стан підготовки книги. Так у № 52-53 за 1884 рік він повідомив, що вже „печатається семий аркуш творів” покійного Володимира Навроцького.

Михайло Драгоманов мав певні претензії до виходу того тому, й Іван Франко мусив оправдовуватись, чому не було поміщено біографії, написаної О. Терлецьким. „Ви помиляєтесь, — писав М. Драгоманову в листі від квітня 1885 року, — думаючи, що Терл[ецький] написав яку-небудь другу біографію Навр[оцького], котрої ми для якоїсь причини не видрукували. Був з тим ділом курйоз, але ось який: запросили ми Терл[ецького] до написання біогр[афії] Навр[оцького] як вступу до видання його творів. Терл[ецький] радо згодився. По кількох місяцях присилає велику роботу (ок[оло] 150 сторін[ок] великого 4-о), в котрій розказана історія галицької Русі від 1772 р. і котра доведена якраз до 1867 р., т. є. до початку публічної діяльності Навр. Таку роботу, котра обняла б була 10-12 листів друку, годі було напечатати, і от я попросив його написати коротеньку біографію, а роботу велику виправити для газети. Так він і зробив, і ось тепер кінчить нову переробку своєї обширної праці, котра буде поміщена в „Поступі”, а зовсім не надавалася до видання творів Навр. Другий том тих творів почне друкуватись сього року”.

Праця Остапа Терлецького була опублікована окремо під назвою „Літературні устремління галицьких русинів від 1772 до 1872 р.". У книжці була таки біографія В. Навроцького під назвою „Згадка про життя Володимира Навроцького", проте вона була зовсім іншою, ніж сподівався М. Драгоманов.

Володимирі Навроцькому Іван Франко присвятив вірш „На смерть Володимира Навроцького" („Подвійною крейдкою доля йому"), що був написаний 8 квітня 1882 року, а вперше опублікований у № 16-17 часопису „Світ". Відтак він був опублікований у журналі „Зеркало" (№ 8 від 15 квітня 1884 року), а також відкривав перший том творів В. Навроцького вже під підписом „Іван Франко". Франковому перу належить і стаття „Рукопис пок. Володимира Навроцького", опублікований у „Ділі" № 130 від 17/29 листопада 1883 року. У 1894 році Іван Франко у журналі „Житє і слово" (т. 2, кн. 6) опублікував „Дневник Володимира Навроцького", а в іншій книжці цього ж журналу (т. 1, кн. 2, 1894 р.) — листи до нього Степана Качали.

22 листопада 1884 року в „Ділі" (№ 135) було опубліковано звіт „Етнографічно-статистичного кружка" за рік роботи. На той час він нараховував 90 членів і провів 12 засідань, на яких було заслухано такі повідомлення:

- 1) „Статистика яко метода і яко наука" — Іван Франко,
- 2) „Сунд і Упасунд", уступ епопеї Магабгарата в порівнянні з українськими казками" — Іван Франко,
- 3) Розбір праці Клечинського „Економічний стан селян в Галичині" — Ярослав Кулачковський,
- 4) „Огляд подій 1846 року в Східній Галичині" — Іван Франко,
- 5) „Етнографічні видання Краківської академії наук" — Нестор Яворський,
- 6) „Про знесення панщини в Галичині" — Іван Франко,
- 7) Відчит про мандрівку студентів до Дори та Скита Манявського — Іван Калиновський,
- 8) „Українські пісні про громадські справи" — М. Сосенко,
- 9) Відчит з праці Янсона „О наделах и платежах крестьянских в России" — А. Березинський,
- 10) „О чарах і чарівницях" — О. Лукашевський,
- 11) „Про працю Франка „Жіноча неволя в руських піснях народних" — М. Струсевич,
- 12) „Про загадки народні" — Іван Франко.

Гурток мав чималу бібліотеку, де було „Вольное слово", „Громада" та видання творів М. Драгоманова.

17 квітня 1884 року „Діло” опублікувало „Відозву до руської молодіжи”, в якій закликало взяти участь у мандрівці по краю, метою якої було „приглянутись руському народови, спізнати його економічно-національне положення, зняти цікаві черти етнографічні з картин русько-народної життя, а враз і освіжити молодечого духа прегарними проявами руської природи, побачити місця, достойні людського ока, і розвеселити душу товариськими забавами посеред сердечного кружка рідних братів та сестер”.

Для тих, хто бажає ознайомитися з рідним краєм, його красою, придивитись до народного життя, а також „освіжити молодечого духа прегарними проявами руської природи”, пропонували два маршрути: Дрогобич — Східниця — Урич — Корчин — Синевідськ — Розгірче — Бубниця — Болехів (з 27 липня по 3 серпня) і Станіслав — Коломия — Деятин — Дора — Микуличин — Говерла — Піп Іван — Шибене — Жаб'є — Устеріки — Кути — Вижниця (з 3 по 20 серпня). Вартість першої мандрівки — 3,5 золотих, другої — 13 золотих. Комітет мандрівників очолює Іларіон Грабович.

8 липня 1884 року з друкарні НТШ вийшла друком „Мандрівничя літопись”, написана, як коментувало „Діло”, „добрими гумористичними стихами Іваном Франком”. У ній були описані ті місця, якими ітимуть мандрівники, а також було вміщено програму концертів, які даватимуть студенти під час мандрівки по краю.

Мандрівка, яку очолив комітет, розпочалась 28 липня 1884 року.

Розділ XII

МАНДРІВКА

„Українсько-руська студентська мандрівка, що відбулась літом 1884 р., — писав Іван Франко, — була коли не першою взагалі, то першою свідомо зорганізованою пробою товариської мандрівки українсько-руської молодіжі. Першу таку мандрівку без особливих приготувань відбула купка укінчених гімназистів літом 1883, і про неї реферував потім у студентському кружку у Львові один з її учасників Ієронім Калитовський. Зацікавлення, збуджене його рефератом, дало привід до утворення студентського комітету для організації студентської товариської мандрівки літом 1884 р.”

Перша мандрівка, що пролягла містами й селами Станіславщини, відбулася з ініціативи учнів вищих класів Львівської академічної гімназії. Почалась вона зі Станіславова, а відтак мандрівники через Маняву та Манявський Скит — останню твердиню православ'я в Галичині, ліквідовану в часи реформ Марії-Терези та Йосифа I, — Надвірну, Деятин, Камінь Довбуша прийшли до Коломиї і там закінчили мандрівку концертом у кав'ярні „Ціти”. Іван Франко не мав ніякого відношення до цієї мандрівки, хоч деякі дослідники твердять, що він таки брав у ній участь.

„Комітет, на мою пропозицію, — писав Іван Франко, — уложив план мандрівки, починаючи від Дрогобича, через гірські місцевості Урич, Корчин і Бубнице, підгірські міста Болехів, Калуш, Станіславів, Коломию і Вижницю до Устерік. У головних точках мандрівки, а власне в згаданих містах, мали відбутися музикально-декламаційні вечірки з танцями, які, крім товариської забави, мали метою знайомити молодіж із різними кругами руської провінціальної інтелігенції, так як сама мандрівка мала метою познайомити учасників із досить значною частиною нашого краю, його мальовничими місцевостями та його населенням. Як програму тої мандрівки я уложив віршовану, а ргіогі зложеноу хроніку, попереджену поетичним покликком, що заохочував молодіж до устроювання подібних мандрівок. Між іншими стараннями комітет порозумівся також де з ким із української молодіжі в Києві, відки як учасник мандрівки приїхав

Федір Миколайчик, що тоді скінчив уже був Київський університет і дав себе знати деякими науковими працями, з яких одна — про Сіверську Русь (Чернігівщину), написана українською мовою, була друкована в „Зорі” 1887 р.”.

Спочатку була написана „Вандрівнича лѣтопись” і починалася та „лѣтопись” „Вступними увагами” — „Хоть то літописець є вразь и поеть”. Трішки пізніше, в № 14 журналу „Нове зеркало” було опубліковано вірш Івана Франка „В дорогу!”. Обидві речі були злучені до купи і видані студентським мандрівничим комітетом окремою брошу-рою, на обкладинці якої був зображений молодий мандрівник, що в одній руці тримав солом’яний бриль, а в другій хоругву, увінчану хрестом, на котрім були написані слова:

Я щасний руску матір маю,
 І ревний русин мій отець,
 Я тим над все ся величаю,
 Що-м щиро-руский молодець.
 До руской пісні мої груди —
 Аж скаче серденько моє,
 Для руской землі мої труди,
 Для руской віри серце б’є!

На останній сторінці було опубліковано маршрут мандрівки, а також репертуар хору, який мав давати концерти в місцях зупинки:

„Комітет устроюючий мандрівку рускої молодіжі в р. 1884 має честь заявити Панам Товаришам учасникам, що поробив приготова-чя для музикально-декламаторських вечірків, сполучених з відчитами а по можності з танцями і забавами товариськими в слідуючих місцевостях:

в	Дрогобичи	дня	27	липня
-/-	Корчіві	-/-	30	-/-
-/-	Болехові	-/-	2	серпня
-/-	Калуші	-/-	3	-/-
-/-	Станіславові	-/-	5	-/-
-/-	Коломиї	-/-	7	-/-
-/-	Вижницї	-/-	20	-/-

На тих вечерках будуть виконані хором молодіжи між іншими слідуючі співи:

„Ой зозуле, зозуленько”, муз. Вербицького,
 „Не згасайте, ясні зорі”, слова М. Шашкевича,

- „Наше житє”, муз. Вахнянина,
 „До чарки”, його ж,
 „По морю”, його ж,
 „Широкий дуг”, муз. Воробкевича,
 „Ой чого ти почорніло”, слова Шевченка, муз. Воробкевича,
 „Куда пливеш ти”, слова Гушалевича, муз. Вербицького,
 „Чому Русин плаче?”, муз. Лаврівського,
 „Цвіти мої весняні”, муз. Вербицького,
 „Чому мені тяжко”, муз. Воробкевича,
 „Чом красна Буковина”, його ж,
 Комічний Solo-квартет,
 „На полю”, терцет, муз. Вербицького,
 „Поки зійде ясне сонце”, муз. Лисенка,
 „Як би мені, мамо, намисто”, Solo, його ж,
 „Закувала зозуленька”, Solo, його ж,
 „Ой одна я, одна”, Solo, його ж,
 „Садок вишневий коло хати”, Solo, його ж,
 „На прю”, слова М. Старицького, муз. Лисенка.

Учасники вандрівки Дрогобич — Болехів складають на руки комітету на провіант і підводи в Дрогобичі 3 зр. 50 кр., — учасники ж вандрівки головної складають в Коломиї суму 13 зр. Білети залізниці і удержання в містах оплачують самі”.

„Мандрівнику хроніку” Іван Франко включив у збірку „Давне й нове”, що вийшла накладом „Українсько-руської видавничої спілки” у Львові 1911 року і була фактично другим, але розширеним виданням збірки „Мій Ізмарагд”. Саме до неї Іван Франко і додав ширше слово, де, окрім обґрунтування завдання та мети цієї мандрівки, було вказано, хто брав у ній участь:

„Мандрівка зібрала досить значне число учасників і фактично дійшла в повнім своїм складі до Калуша, потрохи під моїм проводом. Там обняв провід у дальші місцевості В. Семенович, але та друга часть мандрівки мала трохи інший склад і інший характер і відбулася без моєї участі. Для пам'яті подаю тут реєстр імен учасників першої часті мандрівки, яких власноручні підписи заховалися на обороті ілюстрованої окладки програми мандрівки, що заховалася в моїм посіданню: Теодор Миколайчик, Іван Франко, Шухевич Микола, Ярослав Кулачковський, Дем'ян К. Лопатинський, Антін Березинський, Северин Мащорак, Олександр Бобикевич, Теодор Яців, Іван Гриневецький, Володимир Лев, Олександр Богдан Кулачковський, Юліан Бачинський, Теофан Лукашевич, Оме-

лян Константинович, Остап Качмарський, Вікентій Яворський, Ярослав Бурачинський, Теодат Бачинський, К. Г. Врецьона і два поляки — Aleksander Humnicki і Stanisław Bąduński. Програма видана була накладом комітету окремою брошурою, 16 сторін малої 8-и. Дві останні сторони сеї брошури заняті заявою комітету, а перших 14 містить ось яку поетичну часть:

В дорогу!
Сонце по небу колує,
Знають і хмари свій шлях;
Вітер невпинно мандрує
По України полях.
Ми ж сонця ясного діти,
Вольного вітру брати,
Мали б сидіти, нидіти,
Мали б в дорогу не йти?
Гей же в дорогу,
В ясную путь,
Скинути з серця тривогу,
Вольним повітрям дихнуть!
Шумно криштальнії хвилі
Стрий, і Черемош, і Прут
Почерез звори і скелі
В вічній мандрівці несуть,
Рокотом кличуть нас тихо
К собі в тих сонячних днях,
Змити все горе, все лихо
У їх сріблястих струях.
Гей же в дорогу,
В ясную путь,
Скинути з серця тривогу,
Вольним повітрям дихнуть!
Життя наше — вітер крилатий,
Річка невпинна, брати!
Хвильки не хоче пождати,
Мусить і мусить іти.
Хто в тій мандрівці якомога
Волі, любові зазнав,
Того щаслива дорога,
Той по добру мандрував.

Гей же в дорогу,
В ясную путь,
Скинути з серця тривогу,
Вольним повітрям відтхнути!

30 червня 1982 року Львівський літературно-меморіальний музей Івана Франка придбав від Степана Цурата дану брошуру із автографами всіх учасників мандрівки, зробленими на зворотній сторінці обкладинки (інв. № 1676). Тут автографи (зверху вниз) Теодора Миколайчика, Івана Франка, Миколи Шухевича, Ярослава Кулачковського, Дем'яна К. Лопатинського, Антона Березинського, Северина Мащорака, К. І. Врецьони, Олександра Бобикевича, Теодора Яцвіа, К. Гупала, Alexandra Humnickiego, Івана Гриневецького, Володимира Лева, Олександра Богдана Кулачковського, Омеляна Константиновича, Остапа Качмарського, Вікентія Мирського, Черепаніна, Юліана Романовича Стайничого, Stanisława Wadzyńskiego, Ярослава Бурачинського, Теофана Лукашевича та Теодата Бачинського. Всього 25 членів мандрівки.

Мандрівка розпочалась у неділю 27 липня. Цілий день без упину лив дощ, через що зібрались не всі. До Дрогобича виїхало тільки 18 мандрівників. Про початок мандрівки та її перебіг інформував читачів Іван Франко у своїй першій кореспонденції „Вандрівка руської молодіжи” в газеті „Діло” № 85 від 24 липня/5 серпня 1884 року. Кореспонденція була написана в Корчині 30 липня 1884 року. „Наша молодь, — писав він, — підняла думку — устроювати мандрівки по краю, щоби з одного боку самім доочне ознайомитися з життям і економічними умовами рідного народу, з красою і природними скарбами та історичними пам'ятками свого краю, а з другого боку освіжувати і ширити почуття народне і умовий рух між народом та інтелігенцією по всіх усюдах нашої країни, нав'язувати особисті і листовні зносини з визначнішими людьми по різних сторонах і таким способом насновувати нову основу, на котрій з часом могли би виткатись прекрасні узорі поступу і народного розвитку”.

До зустрічі з рідним Дрогобичем Іван Франко готувався серйозно. Ще раніше, 12 грудня 1882 року, він написав вірш „Похвала Дрогобичу”, який за життя письменника так і не був надрукованим. Першопублікація його була в другому томі 50-томного видання творів Івана Франка:

Над Тисьменицею-ріков,
Що звесь „нафтовою калюжев”,
Там город преславний Дрогобич лежить,
Преславний, та не дуже.

І хоч Борислав, Трускавець,
Стебник і другі діти
На нього сиплють слави блеск, —
Він якось не міг проясніти.

І хоч дрогобицькі самі
Тож лепські горожане,
Цибулярі і зваричі, —
Все ж місто їх мало знане.

Та й не скажу, щоб мало вни
О славу міста дбали:
Щоб в світі вславитись, чого
Вони не виробляли!

Свій храм готицький, що їм ще,
Мабуть, Ягайло ставив,
Рішили вкрить соломов,
Щоб вкрить себе вічнов славо.

Їх бурмистр тож рахунки вмів
Робити безпримірни:
П'ятнадцять ринських за мітлу,
А тридцять за два свірни.

Їх кас'єр фізик крепкий був
І доказав довідно,
Що й з каси залізної міський гріш
Іщезнути може безслідно.

Їх оїсієс канонік, побожний муж,
Не нарушив до днесь целібату;
Вже третій газдині з потомством її
Купує ґрунт і хату.

Побожний муж той взявсь і дзвін,
Як краківський Zygmunт, лити:
На славу города мав він
На божу честь дзвонити.

Лиш що на дзвоні тім, що мав
Гудіть, дзвеніть над містом,
Велів ксьондз напис написати:
Dzwoń przeciw socialistom!*

То бідний дзвін, мов в серце го
Пекли слова ті гнусні,
З дзвіниці бовкнув тільки раз
Та й пук на штири кусні.

І тричі вже лито наново його,
І тричі пук він в скрусі, —
Знать, ліпше він чує, ніж наші ксьондзи,
„Що висить у воздуху”.

Немного й Земляковський тож
Придбав для міста чести,
Хоч він, як дзвін, не пук, а вмів
Сухого дуба плести.

Не кращі ж бо й інтерпелянти його,
Міщани Гершко й Михалко!
Ніяк та й ніяк їм слави дійти, —
Бігме, аж мені вже їх жалко!

„А що ж то, — гадаю, — чи я нігіліст,
Чи я який голобриш?
Дрогобич же преці й мені щось своє, —
Давай прославляти Дрогобич!”

О городе цибулярів,
На поступ запопадний,
Де що різник, то розбійник,
Де Гершко — цар всевладний!

Немов на новий місяць, так
Освіти яснієш огнем ти:
В гімназії твоїй що класа, то є
Принаїмні чотири студенти.

* Так справді написано на дзвоні в дрогобицькiм костьолі.

Твій Ghetto, що зоветься Лан, —
 Отсе-то раз дивниця:
 Здаєсь, що не зрівняєш з ним
 І львівська Зарваниця.

Твій Бориславський тракт — гай, гай,
 Се восьме чудо світу, —
 Здаєсь, що на нім ти болото зібрав
 З ціліського повіту.

Твій тротуар, твій монастир,
 Шпиталь твій — боже, боже, —
 Назвати може їх мій спів,
 Но описати не може!

Тож радуєш, Дрогобичу! Вже як мій спів
 Тебе не приоздобить
 І славним не зробить тебе на весь світ, —
 То й чорт тебе славним не зробить!

У поетичній програмі Дрогобичу присвячена лише одна строфа.
 Решта — „програма дії“:

Преславнее місто Дрогобич — ади!
 Готицький готель кафедральний,
 Худий Юр на горі, і товстії жиди,
 І шлях бориславський фатальний.

На Гірку прохід — се приємність в сей день,
 Се першая спроба мандрівки;
 Ідеш символічно коло касарень,
 Коло шпиталю і гицлівки.

Вечірня забава: слуга ваш хроніст
 Вас відчитом крихту понудить,
 Хор пісню затягне, дяки мов у піст,
 Зо сну аж музика вас збудить.

І танці почнуться. Вже бачу я, ах!
 Як стрійні ніжки в такт несуться!
 Коб у нас в голові був той такт, що в ногах,
 Щаслива була би вже Русь вся.

А в заувазі до слів „Зо сну аж музика вас збудить” Іван Франко у збірці „Давне і нове” скаже: „Розуміється, ані прогулка на Гірку, ані проєктований комітетом вечір із відчитом не відбулися”.

Дрогобицький староста, отримавши спеціальний циркуляр від намісництва щодо мандрівки та мандрівників, не дозволив Іванові Франку прочитати реферат „О початку і знесенню панщини на руській землі”. Даремно комітет телеграфував у намісництво. Звідти не прийшло жодної відповіді, — а, отже, і дозволу. Відчит не відбувся. Замість відчиту староста прислав військову музику, тобто оркестр, який „відіграв мелодію австрійського гімну”. Правда, опісля, коли замовкла та мелодія, на сцену вийшов Ярослав Кулачковський і оповістив гостей, що відчиту Франка не відбудеться „з-за недозволу ц. к. старости”, а тому „оркестра військова” заграє святкову увертюру Россіні. Як каже газета „Діло”, „вечерок музичний лишив по собі в пам’яті всіх дуже милу згадку”. Із присутніх на тому милому „вечерку” було зібрано 150 золотих, які вирішено було пожертвувати на підтримку місцевої бурси.

В понеділок випогодилося. Мандрівники оглянули місцевий костюл, заснований королем Ягайлом, дерев’яну церкву Юра та камеральну (державну) соляну жупу. Там вони, зокрема, довідалися, що „сотар метричної солі”, чи, сучасною мовою, один кубічний метр солі, коштує 1 золотий, а продається за 9 золотих.

Того ж дня, 28 липня 1884 року, мандрівники від’їхали „локальною” залізницею до Борислава.

Борислав, поезії повний куток!
Оглянуть не жалуйте ходу!
Що різників, ят, і жидів, жидівок,
І нужди, і бруду, і смроду!...

„Нафти, — як такої, тут добувають і виробляють мало, — пише „Діло”, — бо нафта румунська та російська давно убила нафту бориславську. Борислав держиться тепер тільки на воску земному, в котрім конкуренції поки що немає, хіба що за якийсь час тим конкурентом стане Трускавець”. Мандрівники не могли не побувати на знаменитій фабриці Гольдгаммера, а Франко, що вів екскурсію, використав що нагоду, щоб оповісти, звідки в Бориславі беруться капітали.

З Борислава мандрівники вирушили на Мразницю, а там через Діл перейшли до Східниці, чи Сходниці, бо, як кажуть старожили, містечко отримало таку назву через те, що саме сюди сходились люди зі села Золота Баня, коли це село спалили татари. Татари вже забули дорогу

на Русь, а Східницю тепер обдирає князь Шварцбург-Зондерстаузен. Шановний князь із таким важким для вимови прізвисьцем любить грати в карти, але грає кепсько і постійно програє — навіть як має добру прикупну карту. Ще трохи, і навколишні гори стануть лисими, бо князь безбожно зрубує дерево і продає за програш. Тепер, правда, вирубка лісу, як запевняє князь, ведеться науково, бо нею керує німець Кнауер, людина освічена, однак, як зауважує „Діло”, „просвіта і добробут” стоять у Східниці „ще досить низько”.

Після Східниці — Урич. Про нього Франко напише: „Невєличке, вбоге, гірське сельце Урич (або, як його звать самі селяни, Уриче) належить до тих богом і людьми забутих куточків світа, в котрих, здаєсь, ніколи не було і не буде якого-небудь живішого життя, движення, руху... Малесенька церковця під липами, убогий дім священика, показні дві корчми — се одинокі сліди „духу часу”, провіваючого, куди єму хочеться. Школи він ще не зав'язав сюди. А предіжж в лісистих провалах на всхід від того села, у величезних камінних „бовдах”, якісь давні віки, якась старинна, дивна, запропавша культура записала твердими і глибокими буквами свої сліди. З яких часів, з якої доби походять ті сліди, яку ціль мали ті люди, що їх з великим трудом в скалі вижолобили, — о тім наші історичні записи нічого не кажуть; більше або менше загальну оповідь могла б дати тільки археологія на підставі докладного розслідування і порівняння всіх подібних закутків в Європі і в інших частях старого світу”.

А в Уричі камінь і ковані в нім
 Покої, і брами, і льохи;
 Чи велетнів се, чи розбійників дім,
 Не знає ніхто ані трохи.

Це згадка про Урич в „Мандрівничій літописі”.

Повідомлення Івана Франка, очевидно, мало зацікавило археологів, які, до речі, у ті часи дуже вперто шукали сліди галицького князівства. Відповідь про ті „бовти” археологія дала тільки через сто років. Близько 20 років цій справі віддав М. Рожко, котрий і довів, що це залишки стародавніх укріплень, про котрі згадує Нестор-літописець, і що це ті самі укріплення, котрі врятували наші землі від іга кочових орд.

У Підгірцях мандрівники оглянули муровану церкву та фабрику гнутих меблів, закладену місцевим дідичем Бредером.

Далі був Корчин. Покидаючи ці місця, Франко і в гадці не мав, що колись спомин про них стане йому в пригоді при написанні „Леля і Полеля”. Ще коли письменник працював у Вікні, якось у Товстім він

почув стару легенду про могилу, котру називали злодійською. У цій могилі старий злодій закопав накрадені скарби. Мине трохи часу, і ця легенда, почута тут і оброблена генієм Франка, ляже в основу початкових глав „Леля і Полеля”: старий розбійник у тюрмі розповість малим хлопцям про скарби, котрі він закопав у могилі... Продовження сюжетної лінії Франко знайде... у Східниці. У тій самій Східниці, котру програвали в карти і безбожно винищували всякі зайди. Від місцевих людей він почує історію, як прийшов у ті краї, шукаючи щастя, один поляк. Він хотів знайти родовища чи то нафти, чи то срібла. Побудував якісь хати, якісь контори, але срібла-злата не знайшов. Кинув все це і пішов світ за очі... Франко надовго забуде цю історію, але у певний момент згадає і звернеться до тамтешнього священика Чапельського з проханням оповісти її ще раз. Чапельський розкаже Франкові історію батька Целіни Журовської, опісля Зигмунтовської...

Ранком 30 липня мандрівники вирушили до Корчина. У „Мандрівничій літописі” Франко напише:

Ось Корчин наш давній! Князь руський колись
Робив тут з угорцями згоду;
Князів десь не стало, угорці ж взялись
Пожерти часть руського роду.

Та ні, руський рід — се малярським зубам
Тверда буде страва, їй-богу!
Ти ж, Галиче, своїм загірним братам
Шли свіжі сили в підмогу!

Здвигайся ти, Корчине! Пильно будуй
Будову освіти громадську!
Здвигайся, кріпися, трудись і нехтуй
Погрозу малярську і лядську!

Тут вечірок: відчит, і спів, і гульня,
Тут першу читальню стрічаєм — дай бог
Їй в кожному селі ще діждати.

Корчин готувався до приїзду студентів. Мешканцям села стало соромно за напівзруйновану, напівзіджену грибок сільську школу, і вони поспішно її відремонтували. Саме в школі як у найбільшому приміщенні і проводилися торжества. Увечері відбулися загальні збори. Іван Франко читав „О початках нашого народного відродження за часів австрій-

ського панування аж до р. 1848". „Згадати треба, — писало „Діло”, — що й тут крім уливного дощу також наші власті політичні хотіли причинитися до якого-такого спинення обходу. Перед початком вечора явився в забудуванню шкільнім ц. к. комісар зі староства зі Стрию”. Правда, той комісар не мав зі собою жодних документів, котрі б уповноважили його заборонити збори. „Зато інша власть, — доносила газета, — ц. к. жандарми, в числі 6 чоловік, цілий вечір і цілу ніч пильно патрулювали по вулицях Корчина, помімо неустанного уливного дощу, але до кімнати шкільної не входили”.

Переночувавши в Корчині, мандрівники 31 липня рушили далі — через Синьовідське та Побук:

Прекрасна околиця вдовж і вшир! —
Гадюкою Стрий там хлюпоче.
Тут Розгірче, Сколе і дід Зелемінь.
Гуляй, куди серце захоче!

У Розгірчі руни слов'янські старі
Відкрив Вагилевич — в фантазії;
Бойки синевідські такі гендлярі,
Що й жида провчать при okazji.

„Руни слов'янські”, відкриті І. Вагилевичем, свого часу наробили в науковому світі багато сенсаційного шуму, але детальне їх вивчення ні до чого не привело. Через сто років було доведено і констатовано, що були вони звичайним древнім календарем...

Першого серпня мандрівники перейшли на територію Станіславівщини, і першою місцевістю, з якою вони ознайомились, було село Бубнище і фантастичний витвір природи — скали, які називають Довбушеви-ми скалами, чи Довбушевими коморами (тут, за легендою, Довбуш ховав свої скарби):

Що Бубнище славне не відти пішло,
Що бито тут турка „як в бубен”;
А бубнить тут нужда і в тім'я й в чоло,
І кожний, мов птах той, обскубен.

Лиш скелі великі у лісі — та й то
І камінь, і ліс камеральний —
Се Бубнища слава, забуток отсей
І справді капітальний.

Печери, і сходи, і студня — сліди
 Рук людських, святі, може, місця.
 І ми тут спочинем, для кого ж їди
 Не стане, чорниць не наїсться.

Відтак — село Болехів — „місцина негарна, грузька, серед нив
 одностайно розлогих”.

У Болехові 2 серпня 1884 року студенти провели вечірку — з
 промовами та декламаціями. При вечері перший тост підняв Іван Франко.
 Охарактеризувавши коротко природу і людей тих околиць, якими вони
 вже пройшли, Іван Франко порівняв пройдену ними дорогу з історією
 нашого народу. Він сказав: „Дорога ця вела не раз по тісних проваллях,
 по лісах і дебрях, по небезпечних урвищах, понад шумливими ріками,
 серед спеки і холоду. Тепер перед нами широка рівнина, ясна і погідна.
 Подібною до поданих тут етапів мандрівки є й вікова історія нашого
 народу, якому судилось пережити тисячні лихоліття, невзгоди, руїни.
 Тепер перед нашим народом простерлося широке і ясне поле поступу, на
 якому слід пильно і невпинно трудитись”. Під кінець промовець підкрес-
 лив, що „тільки збереження святого чуття любові до свого краю, до
 традиції предків наших допомогло українському народові пройти доте-
 перішню тяжку дорогу і на будуче допоможе йому підніматися в гору по
 шляху поступу”. Ця промова Івана Франка разом з черговою кореспон-
 денцією про мандрівку була надрукована в № 87 газети „Діло”. Вза-
 галі повідомлення про мандрівку друкувались в „Ділі” в п'ятьох корес-
 понденціях від № 85 до № 88 та в № 91. Дві перші — у № 85 від
 24 липня/5 серпня та № 86 від 26 липня/7 серпня, писані зі Станісла-
 вова, належать Іванові Франкові.

На той час, коли відбувалась мандрівка, в Болехові жив товариш
 Франка з університету Володимир Лукич-Левицький. Наталія Коб-
 ринська приїде сюди з Белелуї разом з батьком у жовтні...

Наступним пунктом був Калуш. Там мешкав Гнат Рожанський, з
 яким Іван Франко підтримував добрі стосунки і до якого повинен був
 заїхати в гості, — і заїхав, але було запізно:

Залізниця свище! У Калуш помчить
 Утомлену ходом мандрівку,
 Щоб свіжою хвилею Духа скріпить
 І тутка братів в переднівку.

О так, передновок терпить духовий
 Просторая руськая хата!
 То ж того, що й тут посів сів новий,
 Згадаймо — Рожанського Гната.

Честь пам'яті твоєї, гаряча душе!
 Мов свічка яркая, згорів ти!
 Та полум'ям своїм надовго, на все
 Серць тисячі руських огрів ти.

Все складалося так, як було передбачено. Кожного дня у намісництво надходила інформація про мандрівників. Кореспонденція „Діла” від 31 липня/12 серпня 1884 року починалась так: „І в Калуші приходилось місцевим русинам виборювати собі у властей політичних прав до обходу мандрівничого свята. Староство заквестіонувало було допущення деяких точок програми, — приходилось удаватись телеграфічною дорогою до ц. к. намісництва, котре остаточно аж в неділю пополудні прислало дозволення, виключаючи тільки декламацію Шевченкового „Титаря”, декламацію, котра без задержки виголошувана була на вечірках в Корчині...”. Калуський староста вимагає принести йому список усіх осіб, котрі будуть брати участь у „вечірці”. Всіх. Навіть тих, хто тільки для виду розкриває рот у хорі. І знову інформація з „Діла”: „Слідували прочі точки програми, співи і декламації, між котрими особливу увагу зібраної публіки, а найпаче селян, звернула на себе „Думка про те, як гетьман козацький Самійло Кішка втікав з турецької неволі”, виголошена і об'яснена історично Іваном Франком”.

У Калуші мандрівників уже стало 80. Тут Іван Франко відлучився від групи мандруючих. Він поїхав до Станіславова, куди був запрошений Владиславом Дзвонковським відвідати його сестру Юзефу та маму, про що свідчить його лист від 28 червня 1884 року. (ІЛ, ф. 3, № 1618, арк. 583-584). Про те, що Іван Франко в Калуші покинув мандрівне товариство, свідчить замітка письменника, додана до віршованої програми, в якій він писав: „Мандрівка... в повнім складі дійшла до Калуша, потроха під моім проводом. Там (у Калуші — авт.) обняв провід в дальші місцевості В. Семенович, але та друга часть мандрівки мала потроха інший склад і інший характер, та відбулася без моєї участі”.

Володимир Семенович (1862-1932) — український громадський діяч, брат української письменниці, сенаторки та видавця жіночого журналу „Жіноча доля”, який видавався в Коломиї, Олени Кісильєвської. У 1887 році виїхав до Америки для організації життя української еміграції.

Можливо, в Станіславі Іван Франко зустрічався з Олександром Кониським. Кониський у той час перебував у Львові, про що свідчить лист Франка до Кліментини Попович від 1 липня 1884 року, в якому поет повідомляв: „Є тут у Львові два знамениті наші писателі з України, Кониський і Левицький-Нечуй. Нечуй їде до Цавниці, а Кониський остається якийсь час. Здається, що мені десь коло неділі прийдеться їхати з ним до Вікна або до Стрия — Дрогобича — Борислава...”. Про наміри Кониського відомо з його листа від 15 червня 1884 року до Івана Белея, з якого, зокрема, випливає, що він мав надію вибратися до Львова коли не 27, то 28 червня (9 або 10 липня — авт.), тиждень-два задержатися у Львові, а далі вельми бажав би подивитися на галицькі села і на життя селян, особливо на життя „селянської інтелігенції” (М. Возняк. До зв'язків Галичини з Наддніпрянищиною в 80 рр. XIX ст., „Діло”, 1928 рік, відбиток).

Про Станіславів і Коломию в цих листах не згадується, проте відомо, що після Коломиї О. Кониський разом з Іваном Франком відвідали Яворів та Белелую, — отже, можна припустити, що вони були також і в Станіславі, і в Коломиї.

В кореспонденціях „Діла” про студентську мандрівку нічого не згадується про присутність Франка на вечірці в Станіславі. Але не виключено, що він, гостюючи в Станіславові в домі Дзвонковських разом із Кониським (а це напевно сталось, бо Франко не міг відмовитись від нагоди зустрітися з Юзефою Дзвонковською), все ж був на вечірці, організованій 5 серпня 1884 року студентами-мандрівниками.

Як писала і українська, й польська преса, „такого здвигу людей”, відколи Станіслав Станіславом, у місті не було. Воістину пишно зустрічають мандрівничих. Усюди „рух, оживлення”, дівчатка в рожевих і білих сукеночках. На центральній Сапезинській вулиці відбулася ціла „дефіляда” української єдності. У ті дні в Станіславі проходив з'їзд Педагогічного товариства. У місто прибула майже вся провінційна інтелігенція. Всі з нетерпінням чекали вечірки за участю мандрівників. Нарешті та вечірка відбулася. Проте публіка розчарована. „Чия се вина, що іменно в Станіславові, в такім вогнищі духовного життя і перед так численною та інтелігентною публікою, — дивується „Діло”, — вечерок міг відбутися без відчиту, без живого слова, прояснюючого чи то нашу минувшість, чи теперішність і прокладаючого стежки новому життю духовному?” Прокладати ці стежки заборонив ц. к. староста. „Діло” про це знало, але вміло дивуватись.

Зі Станіслава мандрівники залізницею Кароля-Людвіка з „пониженою” оплатою приїждять у славне місто Коломию. Коломия підметена,

святково вдягнута. Арок тріумфальних нема. Зате є букети квітів. Нема депутації з відгодованими гуцулами, але, як слід було очікувати, є повно ангелів-хранителів з цісарсько-королівськими жетонами на лацканах та патріотів з комітету, котрий очолює Володимир Сіменович. Теодор Білоус, власник друкарні, котра недавно так погоріла із книжкою про родину цісаря, розміщує мандрівників у своєму домі. У четвер у Коломиї відбулося студентське віче. Зібралось 180 людей, хоч, як стверджує „Діло”, дощ лив як з відра. На віче, яке відбулося перед обідом 7 серпня, зїхалися студенти з Відня, Чернівців, Львова, Кракова та інших міст. Їх нарахували 130. „Не забракло і селян”, — пише преса. Були й жінки, у т. ч. лідери жіночого руху в Галичині, „котрих сміло можна назвати першими поборницями духовного відродження нашого галицько-руського жіноцтва”.

Віче приймає резолюцію, в якій вимагає, щоб навчальною мовою в гімназіях Східної Галичини була українська, а не польська. Крім того віче вимагає, щоб у Львівському університеті читалися лекції українською мовою. В Чернівецькому теж. Щоб у семінаріях послуговувались українською, а не мертвою, нікому не потрібною латинською мовою. Студентське віче вимагало від міністерства освіти заснування у Львові медичного факультету та забезпечення жінкам права на освіту.

Коломиї у віршованій програмі — ні рядка. Хіба є рядки про віче:

На віче йде молодіж. Радять вони
Не про свою власну бідноту,
І не про забаву, і не про хісни,
Але про загальну турботу.

Про те, як би спільно ті хмари прогнать,
Що густо над нами зависли,
Як волі, простору найбільш добувать
Для рідного слова і мисли.

Щасти біг вам, сміла громадо! Ваш труд,
О, вірте, не буде даремний!
Ті сімена чисті зійдуть і зростуть,
І морок розсіється темний.

Лиш діло робіть! Не по ваших словах
Колись вас судитимуть люди;
Лиш трудом залізним мурований шлях
Заслугою вашою буде.

Крім студентів-мандрівників та організаторів на віче прибула місцева та сільська інтелігенція. Як повідомило „Діло” у № 87 за 1884 рік, з Белелуї приїхали Наталія Кобринська, Ольга і Володимир Озаркевичі, з Яворова Окуневські.

І. Франко з О. Кониським приїхали до Коломиї 7 серпня вранці. Франко мав слово в справі організації літературно-наукового журналу. У своєму виступі він звернув увагу на те, що головною перешкодою в організації такого видання є нестача грошей. Тому радив звернутись до Товариства ім. Шевченка, щоб воно надало фінансову допомогу. Про жіноче питання мав доповідь студент медицини В. Полянський. Віче продовжувалось до 15.30 год.

Ввечері того ж дня мандрівники організували в залі „Галицького готелю” музично-декламаторську вечірку. На цій вечірці Е. Ничаївна та Підляшецький зачитали змістовні реферати про жіноче питання.

На коломийському вічі Іван Франко познайомився з Наталією Кобринською, яка поділилася з поетом своєю мрією — „зав'язати жіноче товариство для літературних цілей”.

На цьому ж вечорі Франко зустрівся з Ольгою Озаркевич і подарував їй програму мандрівки та власноручно написані кілька поетичних рядків... Публіка емансипована і неемансипована вражена поведінкою Ольги. Як відкрито вона говорить з Франком! Постидалась би, уже заміжня... А вони ж не бачились ще з 1880 року...

Після тріумфу в Коломиї мандрівники через Ланчин пішли до Микулинича. Вирушили сьомого серпня, а восьмого вже були в Делятині. Оглянули гори, околиці і пообідали в о. Вітошинського. Побували в Дорі, на водоспаді в Яремчі, погуляли по Делятині, порозмовляли з приємними дочками о. Вітошинського — і на цьому мандрівка фактично закінчилась.

Івана Франка у той час серед мандрівників уже не було. 8 серпня, після закінчення торжеств у Коломиї, він на запрошення Теофіла Окуневського виїхав через Вижницю до Яворова. В Яворові проживала родина отця Іполита Окуневського (1834 — 23. 05. 1902), який був парохом у цьому селі від 1871 року до самої смерті. Іван Франко вперше їхав горами через Жаб'є, Криворівню, куди опісля буде часто приїздити. Плебанія І. Окуневського знаходилась над річкою Рибницею, яка розчарувала Івана Франка, тому що в ній не було форелі-пстругів. Старший син отця Іполита Теофіл Окуневський на той час уже заявляв про себе як політичний і громадський діяч. Він народився 1858 року в Радівцях на Буковині, де у 1857 році після закінчення теології у Львівському університеті почав працювати його батько. Молодший брат Теофіла

Ярослав, який народився в 1860 році, закінчив медичний факультет Віденського університету в 1884 році, а згодом став адміралом морського флоту Австро-Угорщини, автором міжнародного статуту військово-медичної служби, засновником першого морського шпиталю в Полі, а також автором „Листів з чужини”, перший том яких вийшов 1898, а другий — 1902 року. Ярослав помер в Городенці у 1929 році, а Теофіл — у 1937 році. (Про їх трагічну долю та долю їх родини див. статтю Р. Горака „Мандрі і пристанок Ярослава Окуневського” у „Всесвіті”, № 10, 1994 р., с. 187-191).

У 1986 році плебанію спалили. Злочинців не знайшли. Тепер про неї та її гостей нагадує лише меморіальна дошка, що стоїть на горбку коло ялин, що пам'ятають Івана Франка.

У Яворові мандрівники познайомилися з родиною прославленого гуцульського різьбяра Юрія Шкрібляка.

У Белелуї Іван Франко, Олександр Кониський та Федір Миколайчик гостили два дні. Тоді там перебувала і Софія Окуневська, яка стала першою жінкою-лікарем у Галичині та однією з перших у Європі. Вона була двоюрідною сестрою братів Ярослава та Теофіла.

14 серпня Франко повернувся до Львова. 91 номер „Діла” повідомив, що 9/21 серпня має відбутися велике віче в Долині, і письменник їде в Долину.

Віче в Долині проходить цікаво й жваво. Посол Ю. Романчук, той, котрому Франко присвятив вірш „Сідоглавому”, добивається, щоб у резолюцію віча була внесена вимога до уряду видати постанову із заборонаю полювати на рідкісних диких звірів. Професор Огоновський закликав усіх мирян віддавати голоси на виборах за своїх руських патріотів. Леонід Заклинський вимагав, щоб уряд заборонив ліцитувати селянські ґрунти за борги. Він теж вимагав, щоб лихва не виносила більше 3%...

Франко на вічі виступив з промовою „Як нам організуватися, щоб видобутися із теперішньої нужди”. З ініціативи промовця в резолюцію віча ввійшли такі пункти:

- 1) завізвати „Народну Торговлю”, щоб займалась організацією нашої торгівлі і продукції по повітах;
- 2) завізвати руський банк, щоб зайнявся закупленням ліцитаційних ґрунтів і передавав їх громадам чи селянам-русинам;
- 3) вимагати від уряду віддачі дібр і лісів та пасовиськ камеральних, які уряд відрабував у селян;
- 4) закликати всі товариства за ширення просвіти серед народу;
- 5) Руська Рада повинна домагатися створення політичних партій”.

Залишається відкритим лише питання, як це зробити...

З Долини Франко їде до Нагуєвич. Поверталися додому й інші мандрівники. 103 номер „Діла” від 4/16 вересня друкує подяку Франкові від читальні з Корчина за його прекрасну доповідь під час мандрівки.

Мандрівка склалась не зовсім так, як планувалось. Її детальний план залишився у віршованій програмі. Відвідавши 10 серпня Микуличин, мандрівники мали побувати у Майдані, оглянути скляні гуті. Далі мали мандрувати горами аж до 16 серпня. Але все це — тільки у вірші Івана Франка:

Вітай, Чорногоро! Піднебні шпилі
Високо під хмари зняла ти,
З ребер кам'яних легіони цілі
Джерел і річок розлила ти.

Колись розливала ти пострах на світ:
Опришки гуляли тут сміло;
Тепер „Довбуша крісло” порожнє стоїть,
Воно вже, мабуть, скам'яніло.

Народний протест проти здирства панів
Лунав на всі гори і доли;
Тепер жид ті ліси й полонини посів,
Протест не озветься ніколи.

Ніколи? Невже ж то загинув і слід
Гуцульського духу гордого?
Ніколи? О гори, подайте одвіт!
Ніколи? Не чути нічого.

17 серпня мало бути Жаб'є:

Ось Жаб'є, гуцульська столиця. Нема,
Мовляють, села понад Жаб'є.
І більшого лиха шукати дарма,
Чи ж люд той зовсім воно заб'є?

Де паслися вівці гуцульські колись,
Воли там жидівські пасуться;
Ті ж, що перед ними магнати тряслись,
Тепер перед жидками трясуться.

18 серпня планувалось відвідати Устеріки, де зливаються Білий і Чорний Черемоші. Це місце цікаве тим, що там є пивниця, стіни котрої омила гуцульська кров опришків, яких тортурував кривавий мандатор Грдлічка. Цю яму Іван Франко назвав гуцульською коднею.

Відтак 19 серпня мала бути Соکیلська скала, на котрій Ю. Федькович посадив гейнівську Лорелею, а 20 серпня — Вижниця, в котрій

... „гуцульський король” панував,
Преславний Лук'ян Кобилиця.

Се простий був гуцул, його гуцули
Послом обібрали до Відня;
Коли там дебати і свари гули,
Шептав він: „Ой Русь наша бідна!”

Хотів, як умів, він здвигнути її,
Щоб залежала тільки від Відня,
За те мусив гори покинуть свої,
А Русь досі як бідна, так бідна.

Працюючи над біографією Івана Федоровича, Іван Франко в численних записках, спогадах, листах відшукав дуже цікаві матеріали про Лук'яна Кобилицю, що спонукало його до поглибленого вивчення цієї особистості, в результаті чого з'явилося немало публікацій про неї.

Мандрівка повинна була закінчитись у Вижниці:

Тут наша мандрівка кінчиться, брати!
Ще нічку забавимся спільно!
Хто зна, чи стрінемся й куди кому йти?
Руками сплетімося щільно!

Хай кращої долі задатком будуть
Ті наші робучії руки!
А завтра з нас кожний піде в свою путь —
До праці! До діл! До науки!

Мандрівка дала можливість краще пізнати життя народних мас, їхні турботи і сподівання, звичаї та творчість. Мандрівники також нав'язали контакт з українською інтелігенцією провінції. У свою чергу учасники мандрівки внесли в провінційне життя тих околиць, де вони проходили, деяке пожвавлення та заохотили до праці над піднесенням свідомості і покращенням життєвого рівня народних мас. Чи не найважли-

вішим для Івана Франка у цій мандрівці було знайомство з Наталією Кобринською, яка невдовзі стане відомою українською письменницею, дебютувавши в літературі оповіданням „Задля кусника хліба”. Як твердив Кирило Трильовський, адвокат та засновник „Січей” у Галичині, Наталія Кобринська не втрималася, „щоб не описати” в ньому весілля свого брата Володимира. Володимир не з любові, а „заради кусника хліба” одружується на нелюбимій, але багатій і рівній йому за соціальним становищем дівчині, покинувши свою бідну наречену. В образі цієї дружини Володимира всі бачили Ольгу Рошкевич...

Франко дуже схвально віднісся до оповідання. „Чи знаєте Ви, що се Ви написали таку штуку, — писав він Н. Кобринській, — котрій рівної вся наша література досі не видала?” Дехто твердив, що Франко похвалив Н. Кобринську навмисне, щоб допекти Ользі. Ольга була не настільки наївна, щоб вірити цим пліткам, але все ж була невдоволена, що поет дав привід для пліток, хоч знав, що саме Н. Кобринська, цей „страж моралі” в родині, була першою серед тих, хто картав Ольгу за її зв'язки з Франком... Саме з того часу між Франком та Ольгою почались непорозуміння. Вона звинувачує його, а він її. Він не може змиритися з тим, що Ольга, його Ольга, котру вважав громадським ідеалом жінки, так швидко скочується вниз, забувши про свої клятви служити народові, відкинувши всі свої обіцянки.

Іван Франко бачив у Наталії Кобринській особу, що дала початок новому руху серед галицького жіноцтва. Письменник став допомагати їй та заохочувати до дальшої праці. Н. Кобринська, відчувши таку значну підтримку її починань з боку Івана Франка, ще з більшим запалом і енергією віддавалась цій справі. Н. Кобринська познайомилася з Іваном Франком у Коломиї 7 серпня 1884 року. І тоді, і під час перебування поета в Белелуї вони розмовляли в основному про заснування жіночого товариства та про жіноче питання загалом.

У листі від 31 серпня 1884 року Н. Кобринська повідомила Івана Франка, що має задум „зав'язати жіноче товариство для літературних цілей, бо лиш література займається жіноцтвом, і літературі затим повинно жіноцтво усіма силами підпомагати”.

7 жовтня 1884 року в Станіславі відбулась перша організаційна нарада жінок-піонерок, у якій взяли участь Н. Кобринська, Г. Навроцька, Е. Ничаївна та інші. На ній вирішено заснувати „Товариство руських жінок”. Склали статут. 8 грудня 1884 року, після того, як цей статут затвердить намісництво, мали бути скликані загальні жіночі збори. Іван Франко допомагав їм порадами та статтями, в яких популяризував цей почин серед українського жіноцтва Галичини.

2 грудня 1884 року, напередодні згаданих зборів, з'явилась у „Ділі” Франкова стаття під назвою „Перед зборами руського жіночого товариства в Станіславі”. Тоді ж надруковано і статут товариства. Заохочуючи українське жіноцтво до участі в зборах, Іван Франко писав у статті: „Тільки той нарід здужає оснувати тривке і повне — раціональне життя, у котрого жінщини будуть переняті свідомістю і ідеалами того життя... Тільки розумні, освічені і мислячі матері, сестри, жінщини можуть випровадити і виховати розумне і мисляче покоління. Годі в наших часах заперечити великого і важного впливу жінщини на загальний хід людської мислі і праці”.

На перших загальних зборах жіночого товариства, що відбулись 8 грудня 1884 року в кімнатах „Руської читальні”, був і Іван Франко. Після доповіді і виступів він зачитав та пояснив статут товариства, а також зачитав численні привітальні телеграми і листи, які свідчили про те, що з почином жінок Станіславщини солідаризується вся українська громадськість Галичини. Звістка про це викликала у присутніх у залі велике піднесення.

Кореспонденцію про збори Іван Франко помістив у „Ділі” за 11 грудня 1884 року, відзначаючи, що „на Станіславщині багато жінок вже здавна працює щиро і ревно на народній ниві. До таких жінок слід зарахувати Вінницьку, Г. Навроцьку (сестру Володимира Навроцького, учительку), Марію Остерманову, Аделю Желехівську, Ем. Ничаївну, Левицьку (дружину Остапа Левицького), Софію Бучинську, Єлену Банківську, Наталію Литвиновичівну, Софію Окуневську — дочку Атанасія Окуневського з Кімполунгу, Наталію Кобринську, Ієроніму Озаркевичівну (сестру Наталії Кобринської), Ольгу Озаркевич з Рошкевичів, О. Ганкеричівну і багатьох інших”.

З нагоди заснування „Товариства руських жінок” у Станіславі Іван Франко написав поезію під назвою „Жінщина” — як привітання. Цей вірш друкувався у „Новому зеркалі” № 23 за 13 грудня 1884 року:

Богиню людським духом я натхну,
 З богині Жінчину зроблю, людину,
 Із п'ядисталу божества зіпхну.
 За те у груди серце дам любяче
 І в мозок вложу думку запальну.
 Хай чоловік її своєю баче,
 У всьому рівною собі, і к ній
 Не молиться, та не клене й не плаче.
 Нехай вона по стежці життєвій

Іде з ним спільно, думає і вчиться.
Учасниця всіх трудів, всіх надій.

Наталія Кобринська надіялась організувати при жіночому товаристві літературну газету, плануючи доручити її редагування Івану Франкові. Її плани збігалися з планами Івана Франка, який також хотів видавати окремий літературно-науковий журнал, надіючись на підтримку Товариства руських жінок. „Ото улягаючи намовам деяких добрих приятелів, — писав він Н. Кобринській 24 грудня 1884 року, — і будуючи потроху на їх обіцяну поміч, а також на Україну, а при тім, бачачи, як конче потрібно нам в теперішніх часах (мати свій журнал — авт.) я рішився видавати таки літературний журнал від квітня (1885 р.)”. Франко просив Наталію Кобринську, щоб виділ Товариства руських жінок таки взявся видавати такий журнал та „завізвав” Франка листовно до цього видання, а також просив, щоб це було зроблено ще перед новим роком, щоб „я міг якнайскоріше видати проспект і запросити до передплати”.

Знаючи, що Наталія Кобринська прихильно поставиться до його рішення видавати журнал, бо вона сама прагнула цього, Франко був упевнений, що і керівництво жіночого товариства підтримає його. Тому того ж таки дня, 24 грудня 1884 року, він повідомляв О. Кониського: „Товариство руських жінок в Станіславі лагодиться повзяти на своїм виділу (президії — авт.) ухвалу, в котрій — як мені доношено, має завізвати мене розпочати з д[нем] 1-го цвітня видавання літературно-наукової газети яко органу того товариства”.

Але сподівання Івана Франка були передчасними. З цих планів нічого не вийшло, незважаючи на всі старання Наталії Кобринської. Президія жіночого товариства віднеслась до Івана Франка з підозрою. 13 січня 1885 року Наталія Кобринська скаржилась письменникові, що має великі неприємності через те, що настоює, щоб саме він став редактором жіночої газети. Вона писала: „Тепер Е. Желехівський пише мені послідні грубості, а Ничаївна помагає (йому — авт.). То якісь не розумні, а зарозумілі люди. Представте собі: Ничаївна думає, що ви редактором нашої газети, або вона — то все одно... З цим годяться декотрі члени президії та заявляють, що ви звели би газету на бездоріжжя... Я стараюсь їх обходити і роблю через других людей, та й гадаю, що мені удасться прилучити наше товариство до вашої часописі”. Та все ж Наталії Кобринській не вдалося побороти ворожого ставлення більшості членів президії жіночого товариства до Франка. В листі від 28 березня 1885 року вона повідомляла Франка, що „розмовляла в справі при-

лучення жіночого товариства до вашої газети, але до нічого розумного не змогла добитися, бо Ви маєте в нашій виділі собі неприхильних, і вони, видно, постановили собі бути завше проти Вас”.

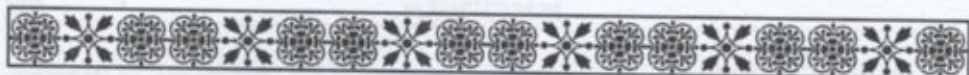
На гроші, зібрані для видання друкованого органу, жінки задумали купити срібну тацю єпископу Станіславського престолу Юліану Пелешу. Незважаючи на протести Кобринської подарунок таки купили і урочисто вручили. Про похвальний вчинок станіславських „емансипованих жінчин” оповістила газета „Діло”. Газета навіть надрукувала список цих жінок, у який потрапило і прізвище Ольги. Пізніше вона виправдовувалась перед Франком, що ніякої участі в цій акції не брала, що це просто непорозуміння. „Яким способом, — писала вона Франку, — воно сталося, що моє ім'я видрукували між ретроградними жінками, то бог святий знає. Вичитавши в „Ділі” моє ім'я, мало не стратилася з гніву і сорому, який воно на мене наносить. А що для мене найгірше, що я не можу ніяк дати спростування тої похибки з причини, що в тім було много моєї власної нерозваги, а їх непорозуміння. Я Вам скажу, як колись побачимось, яким способом оно щось так дурного вийшло. Лиш мені жаль, що Ви могли зле о мені подумати. Будьте певні, що я не цофнулась назад від моїх переконань і ідеї, не записалась до царства темного і не запишусь ніколи. Що мені тре перед Вами, іменно перед Вами, отрястись з такого поганого позору і підозріння, я не знаю, лиш знаю то, що я би вмерла, якби Ви задля того мене несправедливо осудили”.

У першому номері „Зорі” за 1884 рік з'являється новела Івана Франка „Вільгельм Тель”. Ольгу знову переконують, що це новела про неї та Володимира. Ольга прикро вражена. „Добродії” та „добродійки” швиденько донесли Франку, що Ольга „така гнівна, що грозить судом” йому за образу честі. Франко виправдовується. Він пояснює, що герої його новели з Володимиром Озаркевичем та Ольгою не мають нічого спільного. Просто він їх назвав найбільш типовими іменами.

„Але помимо того, — писала Ольга Франкові, — що я своїм очам повірити ніяк не могла, читаючи Вашу новелу, то виказали мені врешті другі люди, з усіх боків тичучи під ніс 1 число „Зорі”: ось на, то ту тебе дотичит! З Відня, наприклад, дістала я відомість ще перед появленням 1 числа „Зорі”, де остерігаєся мене наперед і приготується на то, що там надруковане буде. Судит же самі тепер, що мала-м в такому разі думати. Доста на тім, що нічим іншим, лиш власними іменами Ви всіх в великий блуд впровадили, з чого, розумієся, вийшла ціла історія. Але звідки Ви знов взяли, що я задумала Вам процесом грозити? Ани ми ся не сніло щось подібного ніколи... Новела хороша сама по собі...”.

У жовтні 1884 року Наталя Кобринська разом з родичами переїхала до Болехова. У 1885-1887 роках Іван Франко навідувався до Болехова досить часто, в основному в справі жіночого товариства та видавництва жіночого альманаху, в якій йому доводилося ламати шалений опір президії товариства. „На днях, — писала Н. Кобринська 5 вересня 1885 року, — президія жіночого товариства ухвалила видати „Альманах“, а до укладу його прийнято менше-більше вами поданий розклад... Щодо вашої готовності нам в тім ділі допомагати, запала дійсно оригінальна ухвала. На підставі нашого запевнення, даного Станіславським паням під час вашого там перебування, дозволено мені засягнути Вашої ради і помочи, що однак має бути тайною виділу”.

Жіночий альманах, названий „Першим вінком“, вийшов тільки 1887 року...

Розділ XIII

ЗНОВУ ЗНАЙОМСТВА

Саме на той бурхливий період життя Івана Франка припадає і його знайомство з двома руськими поетесами — Уляною Кравченко та Климентиною Попович, яке, як запевняв Агатангела Кримського 1898 року, ні до чого не привело. Перша з них — Уляна Кравченко — мешкала в Бібрці, а друга — в селі Жовтанці. Обидві були вчительками і обидві робили перші кроки в літературі.

Уляна Кравченко вже вважала себе письменницею настільки, що змінила своє німецьке прізвище Шнайдер на Кравченко, а ім'я Юлія — на Уляну. Вона закінчила жіночу вчительську семінарію, де її вчителем був Омелян Партицький. Він же як редактор „Зорі” опублікував на сторінках цього часопису її оповідання „Калитка”, головну героїню якого звали Мартою. „Не в тому біда, — писав опісля Денис Лук'янович, — що Уляна Кравченко написала таку халтурну казку, але в тому, що Партицький надрукував її, а ще більше, що професор Омелян Огоновський в своїй історії літератури (ч. 2, в. 2, с. 698) висловився про неї позитивно...” Історія знайомства Уляни Кравченко з Іваном Франком настільки нею самою заплутана у численних спогадах, що годі в ній знайти логічний початок. Уляна Кравченко зокрема оповідала, що коли вона передала до „Зорі” через священика з Бібрки отця Дзеровича чергову партію своїх творів, Партицький переадресував їх Франкові — для оцінки. Проза критикові не сподобалась, а от вірш, що випадково втиснувся між папери, — так, і Франко відразу написав їй листа, в якому назвав її талантом і заохотив до писання. Той „випадковий” вірш називався „Згадай мене, милий”. Після суттєвої правки Іван Франко опублікував його у 21 номері за 1883 рік. Про інше говорить кореспонденція між самим письменником та Юлією Шнайдер. В Інституті літератури у фонді Івана Франка зберігся 31 лист Івана Франка до Уляни Кравченко і 70 її листів до нього. Всі листи Івана Франка досить пошкоджені, і тому багато хто з дослідників підозрює, що Уляна Кравченко зумисне за допомогою ножиць та інших засобів вилучила з

них механічним способом ті рядки, в яких Франко осуджував її поведінку або її твори. Усе вказує на те, що першою написала листа таки Уляна Кравченко. Вона просила поради та допомоги у вже досвідченого поета, котрого порівнювала з увінчаним вінком Фебом. Той перший лист Уляни Кравченко датується 11 листопада. Іван Франко відписав на нього відразу 14 листопада.

„Ласкава пані і дорога товаришко! — писав Іван Франко. — Ваш сердечний і щирий лист дуже мене радував, не менше також і Ваш вірш, котрий я за Вашим дозволом прилагаджу до „Зорі”. Позаяк лист Ваш кінчається запитанням і просьбою о вказання книжок, які би Вам, по моїй думці, треба читати, щоб надолужити те, чого Вам досі не стає, то я іменно з кінця й зачну відповідати на Ваше письмо. Ви виражаєте там сумнів: чи писати Вам даліше вірші, чи взятись радше до прози? Такий-то вже у нас звичай, що всім починаючим поетам звичайно радиться взятись радше до прози. З поетками, конечно, я досі ще не мав діла, тож і не знаю, як їм другі радять. Але щодо Вас спеціально, то мушу признатися, що я зачав читати Вашу повість, прислану до п. Парт[ицького], і вона мені не подобалась. Не гнівайтесь за сей різкий суд, я витолкую Вам, для чого так суджу, і надіюсь, що Ви признаєте мені правду. Діло в тім, що до написання доброї повісті треба не тільки сили чуття, але також сильної і ясної фантазії, котра би все, що там описується, докладно представляла авторові перед очі, треба ще й тої сили, котра би раз представлений образ так довго держала ясним і виразним перед очима фантазії, поки перо не зможе його описати, — треба того, що називається „наглядністю”, „пластикою”, — а у Вас того нема. Впрочім, і сього ще замало, бо для написання доброї повісті в наших часах треба також великого очитання в повістевій літературі других народів, треба виробленої методи і великого запасу знання. Конечно, я не думаю відмовляти Вам ані методи, ані найголовнішого при повісті знання — знання серця людського: бо хто вміє своїми, хоч і не складними щодо форми віршами глибоко потрясти серце другого чоловіка, той мусить — свідомо чи інстинктивно — знати дорогу до серця. Та тільки все те переко-нує мене, що у Вас є далеко більша спосібність до поезії, і то до ліричної поезії, ніж до повісті, і я радив би Вам працювати на тім полі, і то працювати систематично, витривало”.

Далі слідувало довге пояснення, що таке поезія і як працювати над нею: „Зважте тільки на те, що всі предмети, які тільки ми можемо обробляти в поезії, були вже оброблювані далеко більшими від нас майстрами: не познакомившись з тим, що вони робили і як робили, ми будемо мимоволі тільки повторяти в невдалий спосіб те, що вони говорили далеко

краще, і ніколи не поступимо наперед. Особливо наша руська поезія по смерті Шевченка іменно від того заснітилась, що кожний уважав, що поезії можна писати без студій, без приготування: сядь і мажи, що тільки на думку навернеться, щоб тільки зримувати як-небудь; а о тім, що говорилося в віршах і як говорилося, — байдуже! При такій роботі поезія у нас мусила стратити кредит, і поети у нас перевелися. Тепер нам, молодому поколінню, треба зачати з іншої бочки, треба настроїти ліру на новий лад, треба озирнутись по світі, о чім і як співають другі люди. Конечно я через те ще не раджу наслідувати чужих, я тільки раджу вчитися від них методи, форми, підглядати, відки вони черпають у своїм житті живу воду поезії, і дошукуватись так само і в нашім житті подібних джерел. Може, я се все говорю занадто премудро і незрозуміло — то простіть!"

І на декількох сторінках він детально оповідав, що їй треба знати і читати, а свої роздуми про розвиток поетичної майстерності закінчив фразою: „Ні, не думайте, що коли-небудь без великої праці і без широкого знання можна було написати що-небудь великого і вічно живучого!"

Після того Франко вирішує написати дещо про себе. „Чиню се лиш для того, що Ви, — пояснивав із вдячністю за високу оцінку його праці, — самі в своїм листі надто ентузіастично о ній виразились. Розуміється, я далекий від того, щоб брати Вам за зле те, що Вам подиктувала тільки гаряча любов до нашого рідного слова, рівно милого Вам, як і мені, а котрому я по силі можності стараюсь служити. Певна річ, що Ваші щирі слова признання для моїх слабих праць мусили бути мені приємними, але мені здається, що Ви переоцінюєте мої заслуги, а се не годиться робити, навіть говорячи з чоловіком або пишучи до нього приватний лист. Я принципіальний ворог всяких компліментів і ворог тих, що говорять компліменти, — а я дуже не хотів би, щоб і Ви попали в число тих людей. Я думаю, що між русинами, а особливо між молодим поколінням, а вже ж найбільше між поетами, повинна панувати тепла, сердечна, але безоглядна щирість, далека від всякої пересади і всякої гіпокризії. Я принаймні поклав собі таке поступування за засаду, від котрої не відступлю: скільки мені воно досі з'єднало явних чи скритих ворогів — се мене не обходить: то тільки знаю, що таким поступуванням я здобув собі приятельство кількох людей, дорожчу і важнішу для мене від вражди цілого легіону людей безхарактерних.

А Ви вже і зібрались вінчати мою голову! Зачекайте, не кваптесь! Поперед всього, я ще досі нічого такого не зробив, за що б мені міг належатися хоч один лавровий листок, — если б взагалі роздавання їх було в моді! А по-друге, я далеко не такий великий талант, як се, може, здалека здається. Я собі звичайний чоловічок і сам дуже добре почуваю

свої хиби, але почуваюся до обов'язку працювати, що можу, працювати не для того, що я потрафлю якусь річ зробити добре, але для того, що другі або зовсім нічого не роблять, або роблять ще гірше від мене. А в порівнянні з правдиво добрими і талантливими роботами всі мої роботи — більше або менше зручне партацтво. Се я дуже добре знаю, але се ще мене не знеохочує, бо „на безриб'ї і рак риба”, як каже приповідка”.

Зрештою, чого б їм не познайомитись ближче? „Надіюсь, — писав, — що, будучи на будуще у Львові, Ви зволите сповістити мене о часі свого приїзду і схочете особисто познайомитись з тим чоловіком, котрий рад би бачити Ваш талант в якнайкращім розвої, рад би бачити Вас оздобою і красою нашої рідної літератури. При тій спосібності я, може, й приладив би для Вас і деякі книжки, а з розмови, може би, і Ви, і я міг скористати. Надіюсь, що Ви не будете вважати зухвальством і нескромністю того мого бажання, котре впливає тільки з щирого почитання для Вашого таланту і з дбалості о його якнайкращий розвій”.

Далі, як годиться, підпис: „Ваш щирий друг Іван Франко” та адреса помешкання Василя Нагірного.

З того листа все й почалося. У черговому листі У. Кравченко знову намагається натягти на Франка лавровий вінок, а він їй у відповідь пише 25 листопада 1883 року: „Я й зовсім не такий поет, як Вам, може, з моїх віршів видалося, але сухий Bücherwurm (книжний черв — нім.), котрий поезії складає часом, раз на місяць, а день в день пише довжезні хрїї про податки, і банки, і каси позичкові, про статистику, і економію, і чортзна-що такого. Коли часом читаєте „Діло”, то знайте, що всі статті найнудніші, такі, котрих жінщини ніколи не читають, а мужчини мало коли розуміють, — що всі вони походять з моїх рук. А Ви мене в ідеалісти произвели! Мені зовсім не бажається стрітитися з Вами аж в якійсь святині — до святинь жодних я ніколи не ходжу і не маю до них ніякої претензії, — але, противно, я думаю, що се було би хосенно для мене і для Вас, якби ми могли часом побачитись тут, на тій нужденній землі, котра остаточно єсть для нас важніша і дорожча, ніж всякі святині. Конечно, я дуже був би рад побачити Вас, нехай уже і в залі Народного дому на вечерку Шевченка, та тільки се далека історія, а при тим я не знаю, чи буду міг [бути] на тим вечерку і взагалі чи в місяці лютім буду у Львові. Здається, що буду мусив виїхати до Вікна до п. Федоровича на довший час, бо я працюю тепер над обширним життєписом його батька, і може бути, що якраз тоді, коли Ви будете тут на вечерку забавлятися, я буду сидів над старими пожовклими паперами і сліпав над їх відчитуванням і переписуванням. Гіркий наш ідеалізм!

Я хотів би не поетичнішого місця для нашого свідання, не степів України, на котрих вітер дуже сильний і холодний, але хотів би практичнішого місця і скоршого часу. Впрочім, як гадаєте. Я знаю, що Ви не свободні, зайняті, а навіть перетяжені роботою і що Ваш ідеалізм так само, а може, й більше гіркий, ніж мій, — і то власне будить у мене живу участь для Вас. П[ан] Парт[ицький] говорив мені о Вашім тяжкім житті, і я був би Вам дуже вдячний, якби Ви самі розказали дещо о собі”.

Просив її писати до нього просто, без хвальби і лукавства, бо це ні до чого доброго не приведе: „Я так і думаю, що або мусите писати в той спосіб, а ні, то перервати переписку, бо на Ваші ідеальні листи — будьте певні — я потрафлю відповісти грубіянствами такими, як нині. Та тільки ж, прошу Вас, не гнівайтесь і не ображайтесь нічим, а те, що в моїх листах найдете вразливого, беріть якраз навиворіт — жартовливо, бо тільки в таким дусі воно й писане”.

Вона скаржилась, що провінція, місцеві „ухажери” домучують її. „Тільки ж, — писав їй 30 листопада 1883 року, — не тратьте віри в себе, не тратьте охоти до життя і працюйте, що можете. Я знаю й сам, що Вам усяка праця над собою не легко приходить при навалі урядової роботи, і для того я так само, як і Ви, рад би, щоб Ви видобулися з тої поганої Бібрки і перенеслись, н[а]п[риклад], де до Львова, де би могли, крім праці на хліб, працювати над своїм образуванням, виправляти свої сили. Я знаю дуже добре, що Вам шкода тратити сили і вік на учительство, та що ж коли наші школи не дають жінщинам ширшого образування, котре б робило їм можливим який-небудь інший, свободніший заробок. Конечно, я не говорю через те, що інший заробок єсть уже для них справді неможливий, і о тім Вам треба подумати”.

Вперше признався, що не має щастя у жінок і, певно, не буде мати й у неї: „Доки мене знають зі слуху, то, може, не одна й думає собі: а цікава б то річ пізнати, що се за звір такий. Але скоро котра побачить мене, хоч би й здалека, то, певно, відійде їй охота бачити мене другий раз, а тим більше знакомитись зо мною. Досі, оскільки знаю, дві жінщини тільки любили мене, не числячи моєї матері...”

Вона ж признається, що досі нікого не любила, і у відповідь почує: „А впрочім, если Ви любві такої досі не зазнавали — о чім я, впрочім, сумніваюся, — то яким же Ви правом о ній пишете? Як можна співати о тім, чого чоловік не знає? Ні-ні, не відпирайтесь, Ви любили, і то хто знає, чи не також нещасливо! Ну, та се у нас, скажу я Вам, звичайна і подекуди навіть конечна річ. Візьму тільки себе самого: чи трудна річ, що жінщина якась мені сподобається — і на циферблат увійде і говорить яко-такто, — а як чоловік приглянеться ближче — кукла, або, як мій

приятель Павлик каже, „м'ясо“. А невже ж можна м'ясо любити? І зараз готове розчарування, а нехай така річ трафиться якому-небудь Маслякові або Грабовичеві, так він Вам сяде і том поезій напише, вихваляючи те м'ясо, що таке воно рум'яне і біле, і м'яке, і пухке, і таке мало волосся, і такі очі, і такі руки — фі, аж гидко слухати. А о тім, що те м'ясо не мало ні серця, ні мозку, ні характеру, він і не згадає. Та ба, не в тім ще лихо, а в тім, що таке м'ясо відтягне від іншої, реальної праці і того, хто пише вірші, і тих, що будуть їх читати. Я розумію любов, але 1) тільки для людини, з котрою я можу порозумітися, з котрою міг би поруч працювати і вчитися, і 2) розумію любов не як головну ціль, але яко окрасу життя, розумію її не як хліб, але як масло, котрим той хліб посмарований, щоб гладше йшло (прошу не гніватися за тривіальне порівняння!). Впрочім, може бути, що я й помиляюся, бо що ж, я старий чоловік, своє давно пережив, остуденів і заморозився в тисячних сухих і твердих речах, серед котрих пройшла моя молодість. Може, я й помиляюся, — о тім Вам, молодшим, знати”.

Врешті він попросив дозволу відвідати її в Бібрці. Дозволила, але з умовою, що ввечері від їде, бо вона живе з мамою в одному покої. Вишле за ним на станцію фіру; просить одягтись тепло, щоб не замерзнути. Приїхав у Бірку 14 грудня 1883 року. Якраз по Андрії. „Ви дожидали, — писала невдовзі по його від'їзді Ю. Шнайдер, — листа від мене, я також від Вас дожидала... Кажете, що лучше було би не видітися і дальше кореспондувати”. Він виявився не таким, яким був у віршах. Вона писала йому, що в ньому замало енергії, наполегливості... А взагалі справив враження мудрого чоловіка. „Но дивно мені, — признавалась, — чого Ви такі осторожні”. Ні, вона тепер вже не знає, коли приїде до Львова. Та й пощо: „Питаєте, коли приїду до Вас? О приїзді до Львова еше нічого певного не знаю, если наступить коли, то Ви з певністю будете знати. Питаєте, чи будемо спільно працювати? Чи ж праця моя може ся з Вашою зрівняти?”

Його розгнівав цей лист. Близько 23 грудня він пише їй відповідь, яка мала б припинити цю кореспонденцію, якщо не флірт. „Правду кажучи, — відповідав на запитання, чи вона йому сподобалася, — Ви мені зовсім не подобались. Взіріст зависокий, руки замалі, очі не блискучі”. Далі слова у листі пошкоджені, і годі дізнатись, які „компліменти” ще сипав Іван Франко. Дещо нижче можна прочитати: „але то правда, що кого пан-біг обдарував гарною, золотою душею, той повинен тим одним вдовольтися”. „Я, яко поет, обожатель красоти, — пояснював їй, — і если судити Вас з того становища, то сміло можу сказати, що Ви мені не сподобались”. І через кілька рядків: „Для того я, кажучи, що

Ваша поверховність (як було це читати Юлії, яка вважала себе найгарнішою в Бібрці! Її ж королевою балу вибрали! Правда, вона була в масці, і всі думали, що це якась імпортована красуня з Румунії — авт.) мені не подобалась, не сказав тим ще нічого і для доповнення свого суду мушу сказати, що помимо Вашої поверховності я полюбив Вас", — правда, — „як сестру, як друга, — може, навіть і трошки більше..." Словом, просив, аби приїхала до Львова набалакатися з ним. Кошти, витрачені на дорогу, зверне.

Яка безличність! Після таких слів і „компліментів" ще пропонувати приїхати! „До Львова не можу їхати", — написала у відповідь 30 грудня 1883 року. Не могла приїхати і 5 січня наступного року: захворіла мама. На Йордан вже він заслаб. Навіть тон листів змінив. У пошкодженому листі до неї 4-5 лютого 1884 року можна вчитати слова: „...я ледве чи міг би найти жінчину, котра зрівнялась би з Вами".

Як розвивались події далі, годі сказати. Листи від Франка з цього періоду, за словами Уляни Кравченко, не збереглися, а на основі понищених листів, які збереглися, Денис Лук'янович дійшов висновку, що саме в цей період Іван Франко попросив руки Уляни Кравченко, але вона не відважувалась дати згоду: „Радості виявити не можу, бо Ви застерegli, що пишете абстракційно, і я без мамці не можу нічого рішуче сказати".

Не вмів Іван Франко робити „не абстракційні" пропозиції. От і в Ольги Хоружинської, своєї майбутньої дружини, просив руки наступним чином: „Що сказали б Ви, — писав у листі від 4 вересня 1885 року, — якби який-небудь галичанин, приміром я, приступив до Вас з проською: будьте моєю дружиною, моєю жінкою?" Ольга Хоружинська прийняла це „абстракційне" освідчення, Уляна Кравченко поспалась на його неконкретність щодо її особи, але про всяк випадок вирішила поговорити з мамцею.

Захоплюватись Мироном^{***} — одна справа, але жити з конкретним Іваном Франком — інша. Уляна Кравченко віддала перевагу Миرونу, а Івану Франкові відмовила. Зрештою, куди їй поспішати, коли й без того мала успіх у чоловіків, і все свідчило про те, що їй у дівках не доведеться довго засиджуватись. В один із приїздів Івана Франка в Бібрку вона навіть показала йому, які епіталами та оди писали їй поклонники, зокрема вчитель Годзевич. Останній присвятив їй послання з довгою назвою: „Kilka chwil z życia nieszczęśliwego poświęcone w cześć wierności dozgonnej mojej najdroższej Julii, która blaskiem zaćmiła wszystkie gwiazdy na firmanencie niebieskim" („Кілька хвиль з життя нещасливого, присвячені в честь дожиттєвої вірності моїй найдорожчій Юлії, яка блиском затьмила всі

зірки на небосхилі — польськ). Іван Франко прочитав сповідь нещасного закоханого і на обкладинці написав:

O miłości
Łamiesz kości,
Niech ci nikto
Nie zazdrości.

Ні він, ні вона тому фактові на той час не надали жодної уваги.

Відмова Юзефи, тепер — відмова Юлії... Він вже втретє обпікся.

Франко не перервав дружніх стосунків з нею. Запрошував до співпраці з різними виданнями, редагував і видав її першу серйозну збірку поезій „Prima vera”. Вони листувались майже до смерті поета. Вперше листи Івана Франка до Уляни Кравченко були надруковані Денисом Лукіяновичем 1956 року в збірнику „Іван Франко. Статті і матеріали”. Листи Уляни Кравченко до Івана Франка опубліковані ним же у 1953 році у вибраних творах письменниці, випущених видавництвом „Дніпро”.

Про свої стосунки з Іваном Франком розповіла сама письменниця у численних спогадах, написаних у різний час; ці стосунки аналізували й інші дослідники. Найповніше вони висвітлені у романі-есе Романа Горакка „Люзії, ім'я яким любов”, опублікованому в № 6-7 журналу „Дзвін” за 1996 рік.

Мандри у Бірку до Уляни Кравченко швидко припинились. Зв'язки між нею та ним відтепер набрали характеру ділових.

У житті Івана Франка сходило нове сонце — Климентія Попович. На Франковім обрії її завжди затінювали інші жінки, і серед них її доля була найбільш трагічною.

У 1926 році, коли готувався збірник спогадів про Івана Франка, Михайло Возняк відшукав Климентію Попович і попросив її написати спогади. Вона тоді жила в Новосілі Костюковій недалеко від Борщова, де її чоловік був парохом. У листі до М. Возняка від 17 березня 1926 року вона зізналась, що писала ті спогади подалі від людського ока, „похапцем серед господарського круговороту — найчастіше на кухоннім столі — та перериванні на кожному реченні, а то і слові, господарськими справами”. У тому ж році Климентії Попович ще вдалося в одному з жіночих журналів опублікувати невеликий вірш, написаний з нагоди річниці смерті Франка, а в бібліотеці Носальського — декілька оповідей, записаних із народних уст.

У 1952 році у третьому випуску збірника „Іван Франко. Статті і матеріали” Михайло Возняк опублікував 28 листів цієї поетеси до

Івана Франка, нагадавши читачам, що у 1884 році у журналі „Зоря” на 131-й сторінці був опублікований вірш Климентії Попович „Муши любить”, а слідом за цим віршем — вірш „Відповідь”, підписаний псевдонімом Івана Франка. Цей вірш потім увійшов до збірки „З вершин і низин”, виданої 1893 року. У циклі „Знайомим і незнайомим” він вміщений під заголовком К. П.:

Гарна дівчино, пахучая квітко!
Оком і словом стріляєш ти мітко
В серця чутливий потайник укритий, —
Хто тебе бачить, той мусить любити.

Тільки не гнівайсь за щирее слово:
Світ і життя ти береш поверхово,
Мислиш, хто спів твій полюбить і очи,
Той вже нічого на світі не схоче...

Наступні публікації цього вірша супроводжувались поясненнями, що в ньому Франко з позицій борця-революціонера піддав гострій критиці вузьке, міщанське розуміння кохання і що цей же вірш може стати одним із ключів, який відкриває „чому саме так, а не інакше склались відносини” між Іваном Франком та Климентією Попович. Що Климентія Попович була близькою йому людиною, він підтвердив і у листі до А. Кримського, намагаючись пояснити, звідки в його збірці „Зів'яле листя” взявся вірш „Тричі мені являлася любов”.

На превеликий жаль, усі ці твердження спотворили образ Климентії Попович. Її так і будуть трактувати як одну з тих початкуючих письменниць, яких намагався ввести у літературу Іван Франко, але яка, спробувавши нелегкого хліба борця, вирішила піти второваними, легкими стежками і відійшла від Франка, і замовкла назавжди. Мало хто знав, як було насправді і чого коштував їй цей розрив...

Свого часу їй, як і Уляні Кравченко, з якою була знайома, забажалось показати комусь свої вірші, і вона вислала їх до „Зорі” в глибокій таємниці перед батьками.

Той лист до О. Партицького, в якому Климентія пише про себе як про третю особу, зберігся: „Посилаю Вам поезії пера сільської дівчини. Не кінчила вона шкіл високих і своє образование завдячує лиш множеству прочитаних книжок. Та не лише на читанні кінчиться її праця, й писаного много я бачила у неї, і чи воно має яку вартість, осудить Ви, пане, з понижче наведеного, а сли суд випаде в користь стихоробки,

то помістіть її поезії в Вашій „Зорі”. Чей же се буде захоотою і нагородою для неї”. Вірші підписала псевдонімом Зулейка. Що ж Партицький? Віддав вірші Франку. Климентія чекала відповіді і чергового номера журналу.

„Втім, — пише вона у спогадах „Спомини про Івана Франка”, опублікованих у збірнику „Іван Франко у спогадах сучасників” (Львів, 1956 р.), — неждано одного ранку на шкільній годині получила від сільського листоноші листок з якимсь особливим почерком, зовсім мені незнайомим. Мусила я добре в руки взяти свою цікавість, щоб діждати кінця години. Ледве діждалась! Відкриваю таємниче письмо, заповнене голубими рядками слів, — шукаю з поспіхом за підписом, — читаю і очам віри не йму: „Ваш Іван Франко”. Як же це, до мене, нікому не знаної, в сільській глуші загубленої вчительки, відзивається такий велет, таке божище недосяжне!” З трудом опановую своє зворушення і читаю, а радше ковтаю прецінні слова: „У вас безперечний талант...”, „поетична сила слова...”, „високий політ фантазії!” Просить присилати якнайбільше таких „речей”, — читаю, повторюю безконечно. Отже, це не сон, а дійсна правда — там стоїть голубим на білому, що я „поетка”! Сам великий авторитет, а не якийсь штукар на глум це скаже. Незмірна, безкрая радість залила моє серце, я не хотіла її ні перед ким зрадити і тому через садок вибігла в поле. Там, в розі кладовища, стояли в вічній задумі мої старі приятелі, шумливі смереки на срібнолистім тлі велетенських тополь. Перед ними я з довір’ям виливала свою радість, захоплення своє і чудні мрії про „світлу” будучність. Насилу втихомирились розіграні нерви срібнолистим шепотом. Вже здебільшого зрівноважена, вернулася з запізненням на обід до дому батьків. „Ти чого така прсмениста?” — запитав брат пильно глядячи на мене. Батьки і собі запитливо дивились на мене. „Я пробіглась, робила гімнастичні вправи”, — кажу обминаюче. Але не годна була ні їсти, ні всидіти на одному місці. Другої днини брат з свіжою „Зорею” в руках каже до мене: „А знаєш, Климо, якась вже друга з ряду поетка появилась на нашій літературній обрії! І то якась, уяви собі, — твоя іменинниця: Климентія П.”. — „Не може бути!” — кажу. „Ось глянь сама!”. Дивлюсь і не йму віри власним очам. Хто бачив перший раз вилеліяне у власній душі слово, напечатане „во всеуслышаніє”, той лиш зможе зрозуміти мою радість! „Але ти рада, сестричко! Тому що ваша верх бере! Правда? — каже брат, — Юлія Шнайдер і та нова Климентія П. готові притьмом загнати в кут наших патентованих М-ка та Гр-овича”. Я не годна була вже нічого йому відповісти, щоб не зрадити себе. Утекла чимскорше і цим разом до вірних моїх друзів на кінці старого кладовища і раділа в їх дискретнім затишку.

Відтоді почалась найгарніша доба в моєму житті. Що другий, а то і день по дні, злітали до мене через відчинене вікно шкільної кімнатки голубі листочки, передавані сільським поштарем понад головки дівчорі, понуреної над письмовими вправами. Діти писали, а я за той час перебігала очима по голубих рядках характеристичного письма. І повно в них було усильної заохоти до праці „на літературній ниві”, до розвивання, а не марнування Богом даного таланту. Повно щирої, дружньої принуки, а деколи і докорів за лень, за легковаження письменницького труду”.

Перший лист датується 16 березня 1884 року: „З проб Ваших бачу, що у Вас є талант поетичний, — тільки форма слаба, потрібно Вам вправи в просодії і читання знатніших взірців поетичних. Поезія ставить тепер до своїх поклонників строгі вимоги — зміст і форма мусять бути докладно обдумані, студійовані і введені в якнайповнішу гармонію. Минув час оншальянції в формі, розлізлості в вираженні, — ба, ні, такого часу в епохах розцвіту поезії ніколи й не було.

Я не знаю, чи Ви мали б охоту і час взятися до таких студій, котрі одні могли би прояснити і розвинути Ваш талант”.

Далі йшли поради, як і у випадку з Уляною Кравченко, та прохання не підписуватись „Зулейкою”.

Вона відписала, і незабаром знову отримала листа.

„Поперед всього, — писав їй 20 березня 1884 року, — не думайте, однак ж, що всякий лист, написаний до мене, єсть уже якимсь гріхом, бо забирає мені час, котрого мені нібито так надто дуже потрібно. Ні, пані, чоловік прецінь не машина, бо ж і машина, впрочім, не завсігди робить. А грішний чоловік тратить далеко більше часу на тисячні непотрібні клопоти або й так на лінохування, аніж Ви можете забрати йому своїми — та й ще такими сердечними і відрадними листами. А знаєте Ви, що Ваш лист на цілий нинішній день додав мені доброго гумору й сили, і коли я нині зроблю що доброго і для загалу пожиточного, то за се прийдець подяка Вам, а не тій недобрій Зулейці, а котрій буде дальче? Для того, коли тільки Вам се не буде надто багато часу забирати від Ваших обов'язків, будьте ласкаві і надалі не цуратися мене, хоч би я часом і не відповів на котрий Ваш лист для недостачі часу”.

А вже в наступному листі (27 березня 1884 року) Франко пояснює: „Поезія в наших часах перестала бути забавкою неробів, а сталась великим ділом, горожанською службою, вона повинна в найдосаднішій і найвищій формі висказувати найвищі змагання, сумніви, болі, розчарування і надії цілого віку, повинна одушевляти і провадити покоління, кристалізувати все, що в їх житті і мислях було найкращого й найліпшого, і

переховувати на науку і скріплення потомності. А спеціально у нас, русинів, поезія повинна бути великою часткою тої культурної, поступової праці, до котрої всі ми покликані, до котрої всі ми рук прикладаємо, — Ви, учачи діти в Жовтанцях, я, пишучи о справах крайових у „Ділі” або сучасну літопись у „Зеркалі”, — а до котрої не прикладають рук іменно деякі з наших поетів, сидячи цілими днями за картами або за склянкою”.

І ще:

„Дуже мені підхлібляє Ваша думка о моїм ненастаннім занятті, але, жаль сказати, вона трохи далека від правди. То правда, що я роблю трохи більше від тих людей, що нічого або майже нічого не роблять, — але того ще не досить. Правда, щодо розривок у мене надто много часу нема, але прошу вважати, що те, що люди звичайно називають розривками, мене більше томить, мучить і денервує, ніж не знати яка робота літературна. А, з другого боку, робота літературна іде мені досить легко — не задля таланту, котрий зовсім не так великий, як більше задля вправи, задля того, що, пишучи від четвертої гімн[азійної] класи ненастанно, я вже вложився в те писання, як віл в ярмо. Форма мені не робить труднощі, от і ціла штука, — але творення само, композиція стоїть мені дуже дорого, вимагає тяжкої внутрішньої праці. Власне задля того мене дуже часто серед роботи опадають руки, думка стає, мов глиняна, і ані руш далі. Годі, особливо літом, бувають такі часи, що я й тиждень до пера не беруся”.

І вже в самому кінці листа: „...Ваш лист приніс мені до хати запах весни. Мерсі”.

А вона шле йому один лист за другим — не дожидаючи відповіді, пише наступний... 13 квітня Франко напише: „Але недобрі Ви, пані! Були у Львові і не навідались як-небудь, не дали мені знати навіть о собі! Чи то так годиться? Я дуже радо був би передав Вам деякі книги, котрі могли б бути Вам придатися, а котрих посилати по пошті якось не доводиться, та й, впрочім, і рад би був пізнати Вас особисто. Ну, але, видно, Ви мали на те свої причини, котрі я, хоч і не знаючи, мушу респектувати”.

„Приїхавши до Львова найближчим разом, — оповість опісля про свою першу зустріч з Іваном Франком Климентія Попович, — послала я посильного на вулицю Ліндого, ч. 3 з оповісткою і ждала. Треба тут ще зазначити, що я досі не мала найменшого поняття про зовнішній вигляд поета. По моїй уяві він був гарний, як Аполлон, а дужий та могучий, як лицар найсвітлішої княжої доби. І треба зазначити, що у мене змалку була розвинена відразу до рудих. Чи то пестунки байками

про лихого, рудого чародія це викликали, чи яка інша не виявлена тому була причина. Досить того, що коли двері моєї кімнати розчинилися і в них показала постать, яку я в першу хвилину вважала за кого-небудь іншого, — а ніколи в світі за того вітхненного співака Божого! — і коли отак знічев'я побачила ту племенисту голову, виринаючу з-під зимової шапки (хоч то було весною), також чомусь рудої краски, і мені по перших словах стало ясно, що це іменно Франко у власній особі, — я в першу хвилину прямо не годна була опанувати панічної відрази і пере-ляку, які мусили відбитись на моїм лиці надто промовисто, бо раптом ясні блакитні очі поета, як хмара, сум помрячив, і лице стягнулось болочим виразом. Цей сум і біль мене привели до пам'яті, і я, опановуючи перше фатальне враження, витягнула привітно свої долоні до нього і вже без відрази вложила їх в його рудими плямами поцятковані і рудим волоссям покриті руки. Блакитні очі вмить звеселіли знову, а уста ледве чутно шептали „Оля! Оля!” (Це ім'я його найпершої і, здається, єдиної „дійсної любові”, на яку я мала бути схожою).

Після цієї зустрічі він вирішив відвідати її в Жовтанцях, де вчителювала і до яких від Львова всього три милі.

„Якось незабаром після мого повороту, — оповідає далі Климентія Попович, — одного гарного пополудня прибігає до мене (я мешкала окремо від батьків у філіальній школі) задихана сестричка з зазивом чим скоріше іти з нею, бо там з татом є якийсь пороком дорожнім припалій панок, що притьмом каже вести себе до панни Клими, що його тато умовляють, каже сестричка, заждати у нас! „Ні, ні, — каже, — я не до вас, а до панни Клими прийшов!”. Без душі біжу до них рятувати ситуацію, оскільки це ще вдасться. Та запізно вже було. Тато стрінув мене не то з подивом, а більше з докором. „Так, Мусю, — отсе п. Мирон (татові здавалося, що письменників треба шанувати їх псевдонімами) відкрив мені тайну, яку я, як отець...” — „Так, так, — перебиваю, — татко про це повинні були найперші знати і мені на це свій дозвіл дати (мої батьки були патріархальних поглядів), але я хотіла вам несподіванку зготовити”, — тріпаю поспішно, прикликаючи на поміч усю свою бойову діалектичну підготовку, щоб роздобрити старого. Франко, зміркувавши, якого наварив мені пива, зняковів і став, як „жак”, знесмілений перед строгим маєстатом сільського „бакалавра”.

Та ця прикра ситуація тривала недовго. Моє штучне занепокоєння та поміч моєї наспілої в ту хвилину матусі, що із сльозами обіймала головку своєї „наслідниці” (матуся також займалась віршуванням за „добрих часів”), звеселили скоро загальний настрій, так що „пан Мирон” і незчувся, як став дуже „милим” і „пожаданим” гостем в кружку

щирих і добродушних селяків. І сам він звеселів і став добрячий, з душею нарозпашку, яким його, певно, там, у місті, ніхто не бачив ніколи. Вечором ми з Франком обоє та ще з пів дюжиною моїх молодших братчиків та сестер пішли на прогулянку. Побували на мості над річкою, прислухаючись до улюбленого мною жаб'ячого хору. Виявилось, що і Франко його любить. Під час того, як менша братія довкола нас пустувала та гомоніла, ми вслухувались в ніжні трелі, що йшли напереминок з жаб'ячим співом, та, спершись на поруччя моста, вдивлялись у таємну глибіню плеса, посрібненого місячним світлом, та в ще глибшу глибіню власної душі. Так не хотілось розставатись з чарами маєвої ночі, але малі пустії, захотівши спати, потягли нас до хати.

— Чому про вас кажуть, що ви звичайно похмурі, уїдливі та відштовхуючі від себе? — питаюся Франка.

— А як ви кажете? — він питає.

— Я кажу, що навряд; ви веселі, як дитина, і ентузіастично добрячі!

— Я такий лише при вас, друже!

— А чому не такий для других?

— Бо надто багато я зазнав лиха від чужих, а ще більше від своїх! На тім ми розстались і пішли спати”.

Вона полюбила його щиро. Він дуже хотів, щоб вона стала добрим поетом.

„А я таки трохи недобрый на Вас, — повчав її в листі, писаному біля 3 травня, — і маю до того добру причину. Ви самі признаєте, що у Вас є вірші „теперішні” і вірші, впливши з Ваших особистих обставин, значиться, прямо з Вашого серця. В поезії ліричній такі вірші звичайно найкраще удаються і найбільшу мають ціну, а Ви, недобрі, не присилаєте мені з них нічого. Мушу Вам тутки висказати свій погляд на особистість, т. є. говорячи по-науковому, на суб'єктивність у поезії. Коли читаємо поезію, а особливо поезію ліричну, то що нас найбільше в ній інтересує? Чи загальні думки, сентенції, моральні або які-небудь інші виводи? Ні, бо се все ми, докладніше виражене, найдемо в учебниках. Отже, що ж, як не відраження о с о б и поета, як не та частина його серця, його живої крові і його нервів, котру він вложив у свою поезію? По моїй думці, лірична поезія тільки тоді може мати для нас інтерес, коли поза нею рисується в нашій умі і в нашій серці справді інтересна, не щоденна особистість її автора. Данчло Млака писав багато лірики, де що навіть досить доброго, — але що сама особистість о. Воробкевича в високій мірі буденна і дрантивна, то й поезія його абсолютно не гріє і не морозить нікого. А Шашкевич написав лиш кілька кусничків, досить невикінчених щодо форми, — а прецінь вони чарують і завсігди будуть чарувати

читателя тим, що виплили з серця чистого, з душі і з темпераменту оригінального і дуже симпатичного. Не говорю уже о такій сердечній і прямо до серця промовляю[чій] ліриці, як Шевченкова. Впрочім, особистість поета, його моральна фізіономія не конче потребує бути ідеально хороша і гармонійна, — такі щасливі рідко лучаються на світі. І слабості, нам'єтності та блуди поета можуть і повинні відбитися в тім чарівнім дзеркалі поезії; доки у всіх тих загальнолюдських хибах і збоченнях не перестає проявлятися вроджене благородство душі поета, сила його духу, темперамент і взагалі ідеальне змагання, доти поезії його роблять на нас глибоке враження, суть для нас поучаючі і ублагороднюючі. Лірика нашого століття, переважно лірика болю, туги і борби, єсть на всякий спосіб піснею хоровитою, але, будучи виразом того болю, на котрий людськість хоруге від свого початку, вона тим самим єсть і піснею загальнолюдською, останеться великою і зрозумілою і для пізніх, щасливіших поколінь.

З того вже можете вирозуміти, що я далеко радніше бачив би від Вас поезії, впливші прямо з Вашого серця, з Ваших особистих обставин, з дійсного життя, ніж з Вашої голови, з теорії, з фантазії і прочитаних книжок”.

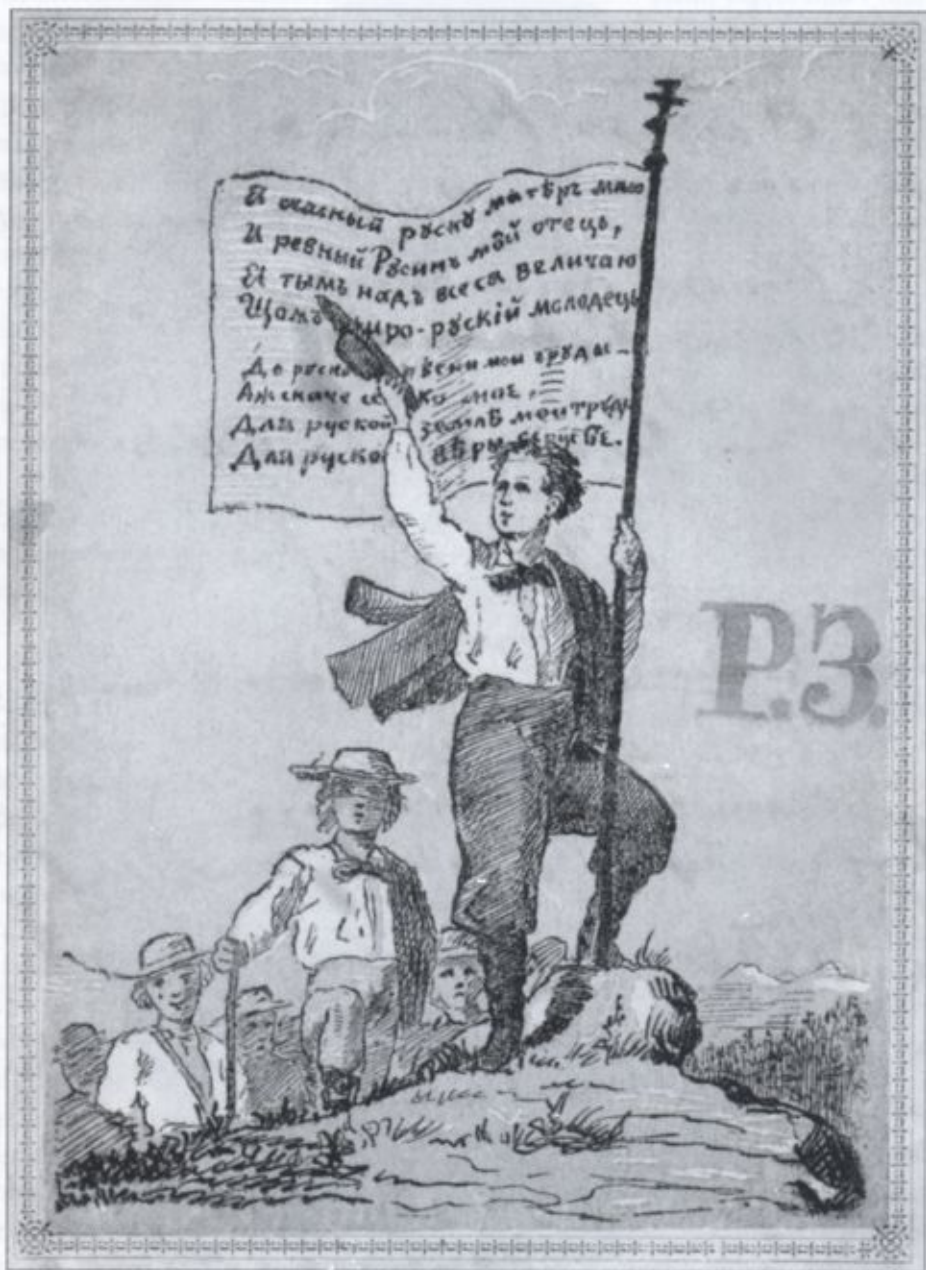
Він знав, що вона його любить, але...

„Сердечно Вам дякую, — писав у наступному листі від 16 травня 1884 року, — що Ви сим разом поспішилися з присилкою своєї відповіді на мій лист. Кожне Ваше письмо якое освіжує мене, хоча й знаю, що воно походить з такої углої та слабосильної руки. Але ще більше Ви би радували мене, коли б до кожного письма приложили хоч один вірш, а по можливості якнайбільше. Бо ж інакше, скажіть, будьте ласкаві, яке значення має наша кореспонденція? Я вірю тому, що чоловікові, крім праці, треба й розривки, освіження, — знаю добре, що Ваші листи для мене суть іменно таким освіженням, — і хочу вірити, що й мої листи для Вас становлять розривку, приємнішу від тих, які Ви маєте звичайно, — а може, й приносять для Вас який серйозніший хосен. Але ж, ласкава пані, я все-таки волів би, щоб кореспонденція наша приносила реальніші плоди, ніж проста розривка. У мене діла так багато, що о розривці чим далі, тим менше я можу думати. Правда, в житті моім досі я також мало зазнавав розривок і приємностей, але все-таки зазнавав їх дещо трохи і бажав би тепер через ті немогі дні, які мені ще остаються, якнайменше тратити часу, а зате якнайбільше зробити для свого народу і письменства”.

Або ще: „Треба Вам тямити раз назавсїгда, що не штучність, але простота, поєдинчість становлять красу і силу вірша. Не знаю, чи у Вас є Шевченко, — на всякий спосіб читайте і вчитуйтесь у ті дрібні поезійки ліричні, котрі тепер видав Партицький. Так само буду міг служити Вам

Іван Франко, 1885 р.

Обкладинка "Вандрівничої літописі"

Корнило Устяинович. 1885 р.

Видавництво „Станіславівського Бояна“ Ч. 1.

◆◆◆◆◆◆◆◆◆◆ „Другий наклад“ ◆◆◆◆◆◆◆◆◆◆

Не пора!

Хор мішаний

в супроводі фортепіана

хор мужеский

„a capella“

слова І. ФРАНКА

гармонізація

Дениса Січинського.

Ціна 30 сот.

Липень 1902.

В друкарні М. Джунієвського, під управою І. Лазара.

Обкладинка нот до пісні “Не пора!”. 1902 р.

Михайло Драгоманов. 1880-ті рр.

Омелян Партицький. 1870-ті рр.

Володимир Коцовський. 1910-ті рр.

Микола Дроздовський. 1880-ті рр.

Уляна Кравченко. 1880-ті рр.

Климентина Попович. 1880-ті рр.

Олександр Кониський

Олександр Кониський

Наталія Кобринська. 1880-ті рр.

Олена Пчілка

Художник Ройзнер.
Портрет незнайомки (Юзефа Дзвонковська?)...
Олія. 1880-ті рр.

Габриєль і Габриєль. Після в'їзду вони так само провели перший рік у
 нових будівлях. Леонардус, що був першим, з'явився в будівлі, як
 і перший будинок, який був першим і першим у будівлі. Як і перший
 перший будинок, який був першим і першим у будівлі.

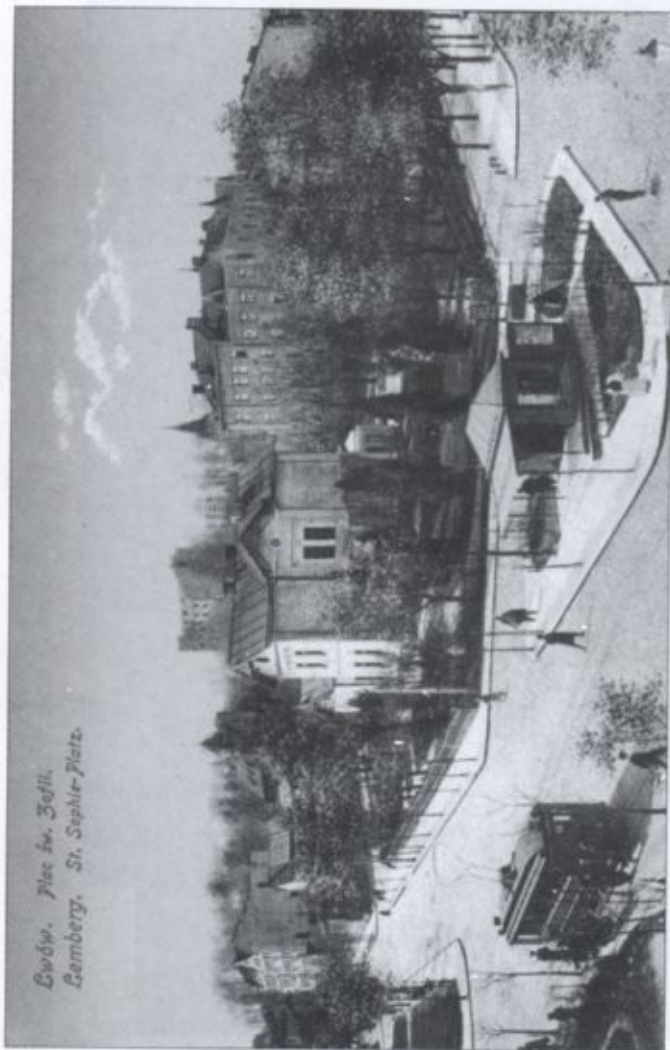
Леонардус, що був першим, з'явився в будівлі, як і перший будинок, який
 був першим і першим у будівлі.

м. Львів, вул. Академічна. Початок XX століття

...Але, як і перший, який був першим і першим у будівлі, так і перший
 будинок, який був першим і першим у будівлі. Як і перший будинок,
 який був першим і першим у будівлі. Як і перший будинок, який
 був першим і першим у будівлі.

...Два роки була першою школою першого року. На першому році
 першого року була першою школою першого року. На першому році

*Львів. Площ св. Софії.
Lemberg. St. Sophie-Platz.*

м. Львів, пл. св. Софії. Початок XX століття

Гейнем і Гейзем. Поезія в наших часах так само вимагає студіум, як і всяка інша штука, і я надіюсь, що Ви, хоч учителька з одного боку, а з другого боку, потрафите бути пильною і тямущою ученицею, без чого за Вашу поетичну будучність не ручу”.

Застерігав, аби не захоплювалась віршами Марії Конопницької: „Се правдива отрута, та Конопницька — не задля своїх думок і переконань, але задля свого стилю. Стиль її надутий, риторичний, ненатуральний, а при тім блискучий і звучний вірш — чиста спокуса для кожного початкуючого поета”.

Інтуїтивно Климентія відчувала, що десь біля Івана Франка є Уляна Кравченко. Франко заспокоював: „Щодо панни Шнайдер, то скажу Вам, що обставини її, оскільки можу судити, не о много ліпші від Ваших. Виросла в біді, тепер учителька в Бібрці і удержує ще при собі стару матір. Правда, що оскільки можу з Ваших листів виносити о Вашій вдачі, міркую, що панна Шнайдер остільки щасливіша, що не журиться ніякими дрібницями щоденного життя, попросту для того, бо їх не бачить, а живе тільки між хмарками, цвітками і безкровними ідеалами. Оригінальна натура, невлічимо — як мені здається — хвора на ідеалізм!”.

Климентії здалось, що поет „закоханий лиш в ідеальній музі”. „Противно, — пише він їй між 14 і 16 травня, — лет мій такий низький, що майже ніколи й від землі не відривається. Я не знаю, по чім Ви се судите, а властиво кажучи, догадуюсь, але не вважаю потрібним, ані умісним висказувати свої догадки. Що я шукаю між людьми вражень, і тільки вражень, се правда, та тільки се робимо всі ми і більше нічого робити не можемо. Всі чуття наші, болі, розкоші і пр. суть прецінь і відзиваються тільки враженнями. А щоб я в цвітках — як Ви образиво кажете — шукав тільки барви-краси, а нехтував запахом-душею, против сьому рішуче мушу застерегтися. Коли б воно так було, то хіба ж кореспондував би от хоч би з Вами або з панною Юлією, інтересувався Вашими віршами, з котрих мені прецінь нічого не приросте? Щоб я при звиданні з Вами був в нещирім успособленні, сього собі не пригадую, — противно, мені здається, що я говорив і поводився з Вами зовсім свobodно... А вже то, що Ви, наговоривши мені таких непідхлібностей, сховали для себе те, що о мні доброго мислите (если тільки що-небудь такого есть), свідчить о тім, що Ви — таки не ідеалістка. Впрочем, тут зовсім Ваша воля, і я не смію домагатися, щоб Ви говорили те, що Вам Ваш розум не дозволяє сказати”.

Вона готова була перенести задля нього все... Як і наступні рядки: „А тепер будьте ласкаві послухати, що я Вам скажу, — а скажу більше-

менше все, не криючи нічого, яке враження Ви зробили на мене. Я вже гадував Вам, що я представляв Вас собі фізично більше розвиненою, сильнішою — ну, та тут представлення — байка, а факт — фактом. Тепер я не дивуюсь, для чого в деяких Ваших віршах нема міри фантазії, — се конечний вплив слабого організму і надто розвиненої нервової дразливості. Коли б я так міг Вам радити, я би радив поперед всього якомога скріпляти своє тіло гімнастикою, зимними купелями, рухом і доброю їдою, тоді б і мислі Ваші і погляди стали би реальніші і більше гармонійні. О рисах лица, очах, і т. п. не буду говорити, щоб Ви не подумали, що я на всі ті акцесорія кладу надто велику вагу, — а хоч би для того, що говорити о тім далі вважаю просто нечемністю. Впрочім, мізерна та дама, у котрої нічого не може подобатись, крім лица, носа, очей, кіс і т. п. декорації, — у Вас, крім всього того, є децо іншого, і то багато дечого, що може подобатись. Ви належите до тих — рідких між русинками — женщин, при котрих чоловікові робиться якось swojsko, тепло котрих раз пізнавши, чоловік хотів би завсігди мати приятельками і подругами. Впрочім, може бути, що то лиш мені так здавалося, мені, глядячому на Вас з певним наперед повзятим виображенням, отже, не зовсім об'єктивно, — може бути, що чар той з часом розвіється, — але позаяк я бажаю від життя і від людей — як Ви кажете — вражень і тільки вражень, то для чого ж маю сам розбивати ту ілюзію, з котрою мені добре, хоч знаю, що вона ілюзія? Адже ж ілюзія, панно Климентіє, то наше обопільне ремесло, бо на ній полягає поезія, а почасти й наука. Не будем, отже, й між собою розбивати тої мли ілюзії, поки само життя її не розіб'є, — чи як Ви гадаєте?"

Він знав, що вона любить його, тому й писав до неї: „... я хотів би ще прожити крихту часу, щоб поробити хоч ті роботи, як[і] позачинані та позадумовані, і щоби — чоловік все чоловіком, — щоби й полюбитися ще крихітку. Та, мабуть, се послідне мені не судилось. Гляджу на світ — люди любляться, дружаться і якось живуть і дітей годують, — і у мене серце болить, чому мені не судилось зазнати такого ж родинного життя. Та ба, трудно. В тім згляді я подібний до того моряка, що пливе до якогось незнаного острова, — бурі, хвилі і скали часті по часті поломили му мачти, подерли вітрила, зламали кермо, в кінці розбили судно на кусні, — сам він ще по дощці пливе до недалекого вже острова, пливе, бореться, поки хвиля в кінці не викине на пожаданий берег його холодного трупа. Отака, дорога пані, і моя доля! Я бажав би ще раз полюбити, хоч згори скажу, що сил до такої історії у мене вже дуже небагато і вимагання мої під многими зглядами досить високі, — але все-таки мені здається, що та людина, котру я полюблю, або мало, або й нічого не

зазнає зо мною щастя, а я скористаю хіба те тільки, що її люба ручка затулить мені очі на вічний супокій. А при таких обставинах чи варто ж любитись, серцю жалю завдавати?"

Він часто приїздив у Жовтанці і „складав свою наболілу душу у мої дружні руки, а я її обережно утулю, облеччу і підійму вгору”.

Їй здавалось, що він найщасливіший з нею: „По дорозі ми були настроєні, як діти, що бігли поперед нас поміж хвилюючим золотом хлібів. Так само Франко тішився, не менш від дітей, кожним перелітаючим метеликом, кожною пірнаючою в гущавинах пташкою, а навіть і кожною стрічною людиною. Так було аж доки ми не дійшли до лісу. Як лиш там опинились під монументальними аркадами дубів та сосон та проходили у врочистій тишині, Франко став як не той... Як переображений: затих і задумався. Здавалось, що більшав, що з рамен йому виростають крила, а з високого чола ясніють лучі. „Ах, як люблю тебе я, лісе мій, лісе!” — шептав сам до себе. „Я також люблю ліс над усе, але і цвіти пристрасно люблю, а ви чомусь ніякої не звертаєте на них уваги”, — кажу. Усміхнувся поблажливо до мене. „Знаєте, — каже, — коли б я був незалежний від куска хліба і міг творити лиш те, чим повна моя душа, то я отут би замешкав, наче пустельник, і творив би, творив і творив залюбки! Мій голос тут, в цім величнім настрої, міцнів би, як ерихонська труба, і ним пробував би я збудити народ мій зі сну вікового”.

Вони були дуже близькі, однак вона скоро зрозуміла, що не зможе навіки зв'язати з ним своє життя. Зрозуміла, що не в змозі порвати „давні пута”, що її любов до нього не зможе порятувати його від того, що йому суджене. „Не раз я сама догадувалася, — писала йому в 1884 році, — що любов моя, в такій, як досі, формі, сказована, не може вдоволити такого, як ти, чоловіка. Не раз в гадках я постановлювала змінитися, постановялювала висказати все те, що роїлось в голові, обіщувала не раз гарячими словами представити так всі сердечні чуття, а коли діждалась бажаної хвилі, коли ми знайшлись разом, втогди, як могли, розвіювались мої постанови, якась неописана сила вбивала слово, що вже зважилось злетіти з уст, захвачувало дух в грудях... Ні, я не хочу приковувати Тебе до себе, не хочу дивитися на Твою муку і мучитися нею вдесятеро більше від Тебе! До мого щастя потрібно бачити Тебе щасливим, а я виджу, що зі мною Ти не знайдеш сего щастя. Тому я звільняю Тебе від себе, зрікаючись всяких проб до щастя... На часок мені заясніло, я признаюсь щиро, все чогось йому не вірила, все воно мені здавалось лиш якимсь маревом, видуманим лихою долею, щоб мене іще гірше надразнити... Ти, противно, потребуєш конечно коли не для свого,

то принаймні для добра загалу, котрому служиш, товаришки життя, котра зуміла би піддержати Твої духовні і фізичні сили. Шукай її, Іване, чей же знайдеться жінка, котра хоч не буде Тебе любити більше від мене, то принаймні зуміє вибороти від Тебе більше чуття, що мені не удалось, а тим самим зуміє зробити Тебе щасливим, чого я не вмію. Так, я вирікаюсь Твоєї любові, Іване; не скажу Тобі, що мені се не стоїть страшених мук і терпіння, що се я сказала внаслідок борби з насилуванним серцем — не буду вмовляти в Тебе, що мені се рівнодушно, бо я знаю, що сему не зможеш повірити, але знова з другого [боку] увірю Тебе, що іще більше я би терпіла, коли б бачила Тебе нещасливим при моїм боці... Прощай, мій милий, навіки, моя доле, я би так хотіла довшими щирішими словами попрощатись з Тобою і з Твоєю любов'ю, так нема сили..."

Вона зрозуміла все... „Не бути нам разом, Іване"... Просила тільки, щоб додав їй сили, надії. „Що ж я можу, — відповів Франко, — Вам сказати, коли й сам я тепер в таким положінні, що бажав би, щоб хто мене покріпив та піддержав. Конечно, ані Вам, ані мені упадати і рук опускати не можна, може бути, що колись і для нас блисне сонце, завитає весна. А стежку рятунку я все-таки бачу лиш одну — роботу. Я суджу по собі: коли б не робота, я давно був би пропав серед тих противностей, які мені ласкава доля надсилала і насилає. Вам, може, така рада видасться докором і пустою фразою, але вірте, що я бажаю Вам всего найліпшого і що помимо всего я зачисляю Вас до людей, стоячих найближче мого серця..."

На яку весну вона могла надіятись? А він тим більше. Не було вже Ольги Рошкевич, відмовила Йосифа Дзвонковська, суспільство влаштувало йому гнітючу обструкцію як „проскрибованому", тобто тому, хто переступив межі дозволеного монархією.

Вона ще надіялась, що принаймні не втратить його як друга. Однак публікація у „Зорі" Франкової відповіді на вірш Климентини Попович „Мусиш любити" лише впевнила її, що вже осінь, осінь, осінь... Мала ще силу написати до нього: „Ваша відповідь загально дуже подобалася, але для мене самої було б ліпше побачити її доперва в другім нр. „Зорі", бо в такий спосіб ціла історія не була б кинулась в очі. Принаймні мій менше догад, лиш людей, а так тепер їх грубі руки немилосердно переборкють мої найтайніші святощі і ранять, хоч, може, і несвідомо, мое серце в найбільнішій місці".

Хотіла написати відповідь на той вірш, що починався словами „Гарна дівчино, пахучая квітко". Навіть написала початок:

Не ті блески серце гріють,
Що в леді міняються,
Не ті пісні поривають,
Що пусто співаються, —

але так і не змогла докінчити.

Він просив її забути все і знайти відряду у праці. Щоденній, немилосердній праці, яка врятує її. Часом був безжалісним до неї. Не міг зрозуміти, чому вона не може працювати так, як він. Чому постійно шукає якісь причини, аби виправдатись? Мати талант і так несерйозно ставитись до нього? Навколо вирує життя, навколо точиться невтомна боротьба за нові ідеали, то чи варто витратити той же талант на те, аби оспівувати щось зараз непотрібне?

Це було занадто. Вона задумалась над своїм становищем і тою роллю, яку може відіграти в служінні тій найвищій ідеї, про яку писав її Франко. Її в'язала путами сім'я, стримував батько, про якого писала, що досягнув свого становища управителя школи в Жовтанцях тільки завдяки своїй „політичній безлику”, сковувало те, що в житті села вона не відіграє ніякої ролі, бо є жінкою — навіть не має права виступати на зборах, коли закладають читальню. Їй лише з трудом вдалось намовити людей випусувати не москвофільські газети та журнали, а народовські. Давні пута в'яжуть, а душа прагне служити народові. Вона кине село, переїде в інше місце, аби бути вільною, щоб ті пута не сковували її, — вона хоче бути, як інші „передові жінщини”, емансипованою.

„Дружба наша, — напише у спогадах Климентія Попович, — переходила різні формації, домішувались до неї небажані нальоти, аж вкінці в огні проб перетопилась в чисте золото найшляхетніших почувань двох душ, для яких не існує ні стать, ні вік, ані щось суб'єктивно-матеріальне”. Був колись час, напише Климентія, що Франко запропонував їй руку і серце, але при умові, що він зробить докторську роботу, а вона видасть томик поезій, а були й хвилі, коли писав, що ніяких плодів його науки по ній не видно, що її листи до нього не стають розумнішими, і гнівався, що надто довго чекає від неї розумних речей, а їх нема. Був вдячний їй, що підтримала в найскрутніших моментах його життя, а особливо тоді, при кінці 1884 року, коли всі народовці вирішили закрити перед ним і двері, і газети. „Ви не повірите, — писала йому, — як я, подивляючись силу Вашого духу, неупадаючого і під тяжким бременем всілякого лиха, що на Вас послідніми часами звалилось, хотіла б і собі Вас хоч в малій часті наслідувати, та несила, не воля моя. Я, дивлячись в понеділок на Ваше

страшно змінене лице і зціпивши серцем цілу велич болю, що Вас так зв'ялив фізично, але предсі таки не зломив Вашого духу, не відобрав Вам сил, ані охоти до праці, прирекла собі в духу взятись з подвійними силами до діла". А через пару рядочків: „Друже мій, дорогий, що мені чинити — порадь, научи, змилуйся, а то пропаду"... Робота, робота й робота — радив він. Про все забути... Чи могла? „Ви для мене тепер лиш публічна сила, Ви існуєте для мене яко чоловік, котрого я з патріотичним почуттям убожити і любити мушу”, — бодай так нагадувала йому про себе... Його листи до неї стають діловими, часто просто інформаційними і відписаними з чемності. Неправда, що вона вважала його лиш другом. Ще надіялась, але з кожним днем відчувала, що даремно. Не могла більше залишатись у Жовтанцях. Ліс тепер здавався їй страшною примарою, бо нагадував минуле.

У 1885 році вона перебирається працювати в недалеке від Жовтанців село Честиня.

На її листи Франко не відповідав. Навіть на привітання з нагоди свого одруження з Ольгою Хоружинською. „Високоповажний пане! — писала Климентина Попович. — Як в днях Вашого смутку і недолі я усе боліла з Вами, так знова нині, в порі для Вас щасливій — не могу повздержатись, щоб не висказати Вам мого щирого і сердечного: щаста Вам Боже! Нехай не буде Вам дивно, що отсе я з моїми бажаннями так дуже опізнилася, може, бачите, я побоювалася, чи моя щира сердечність не впливе на Вас, може, в такий уемний спосіб, а може, тільки боялась я мішати Вам в найперших хвилях Вашого райовання, то так воно було і есть — оно ж все-таки крайня пора надійшла, щоб сповнити і сердечну, а разом таки і куртоазійну повинність і з щирого серця кликнути: „Щаста, щаста Вам Боже!” Климентина Попович”.

„Зразу здавалося, — буде згадувати Климентія, — що це не перешкодить нашій дружбі. Ми й приятелювали далі. Франки запрошували мене до себе у Львові. А на феріях в горах (коло Сколя) я переїздом мусила вступити до них, бо інакше грозили мені великим гнівом... У них було вже мале хлоп'ятко, яке також приятелювало зі мною...”. Франко, як вона бачила, вже не потребував від неї такої дружби, як колись. Правда, він запросив її до участі в „Першому вінку”, де вона надрукувала ряд своїх поезій, закликав її допомогти в організації у Львові першого страйку пекарів, і вона допомогла, працюючи в обозі в Кривчицькім лісі...

Опісля винила себе, що не була ініціативною, рішучою... „Тут раз, — писала у спогадах, — дістаю лист від Франка з Болехова (де він тоді гостив разом з жінкою у Кобринської) з просьбою про дозвіл відвідати

мене, бо „його душа сього потребує!”. Це мені було страшно не на руку, бо я саме збиралась до Жовтанців, щоб там провести Зелені свята... Саме коли я над цим метикую з листом в руці, а підвода з моїми чемоданами жде на мене перед хатою, раптом з'являється переді мною Франко, такий радісний та оживлений переконанням, що зробив мені наймилішу в світі несподіванку! Та коли помітив зажурений вигляд мого лиця, упав, бідняга, як з неба на землю. Як я йому не толкувала, що тут гостей, та ще мужського роду, я не можу прийняти з погляду на мою зверхню раду шкільну, а ще більше з уваги на моїх батьків, які б не годні були ані раз зрозуміти такої близької дружби з жонатим чоловіком, Франка в цьому не можна було переконати, і він, засмучений, прямо винуватив мене в рівнодушності до його терпінь. Мене і саму серце боліло над його розчаруванням. Він, бідняга, з таким радісним довір'ям біг від залізниці більше як 4 милі на те, щоб замість прожити 2 дні в моїй уютній домівці і висказати наодинці усе, що там гіркого накопичилось віддавна, та по давньому зачерпнути з чистого джерела дружби заспокоєння для душі, мусив оце вертатись до гамірливих Жовтанців, щоб там перед цікавими та підозріваючими „парадувати!”. Засмучений до краю, навіть не хотів оглядати мого нового помешкання, украшеного велетенськими папоротями, ані прекрасного города, умаєного повоями. Їхали до Жовтанців майже мовчки, приїхали під вечір. Яюсь дався упросити переночувати. На другий день, коли появилсь у нас перший гість, що називався паном Кульчицьким і представився Франкові як рідня його матері, яка мала походити з інтелігентної родини, Франко з нехіттю відхекавсь від всяких кровних зв'язків з інтелігентами і так раптово зник, що ніхто не зауважив коли, і не попросившись навіть зі мною. І це було наше останнє в житті побачення, таке неfortunne і болюче”.

Листування між ними припинилось. У 1888 році в дім шановного жовтанецького пароха Івана Брилинського заїхали львівські семінаристи „на невинну вечірку”. Туди запросили й Климентію, аби була веселіша компанія. Там вона й познайомилась з Омеляном Боярським, тодішнім вихованцем семінарії другого року навчання. Невдовзі вони заручились, а 12 серпня 1890 року між ними відбувся шлюб...

Ілюзії про якусь волю тепер остаточно розвіялись. Зрозуміла, що шлюб їй, хоч і був тою соломинкою, за яку вхопилась, сподіваного не приніс. Ім'я Климентії Попович щезає зі сторінок тодішньої преси...

І все-таки Климентії вдалось прорватись через муровану стіну, і у 1895 році Франко отримує такого листа: „Вповажаний добродію! Позаяк муж мій дістав тепер парохію в містечку, через що я не є змушена провадити господарку на велику скалю, яка досі мене цілковито абсорбу-

вала, то й рада би час сей жертвувати „письательству”, до котрого все-таки мене потягає.

Розходиться мені лиш о тоє, чи зволите принимати мої скромні праці до Вашого „Жите і слова”. У мене під рукою свіжонаписаний образочок, представляючий критично женихання богословів з панночками, для котрих замуж і є одинокою дошкою рятунку. (Йдеться про „Фіаско панни Марцельки” — авт.). Не пересилаю Вам рівночасно із сим письмом, бо не знаю, як зволите прийняти моє предложення, а шкода мені, щоби не запропастилось тоє..., тим більше не знаю, чи взагалі Ви відпишете мені...”.

„Лист Ваш дуже утішив мене, — писав їй у відповідь Франко, — а ще більше владувала Ваша обіцянка взятися опять за перо. Признатись Вам, я вже почав уважати Вас пропащою силою, і для того, хоч і як вдячний Вам був за ті ознаки, котрі міні показували, що Ви не забули ще мене, старого знайомого, то проте я якось не осмілювався писати до Вас в справах особистих і боявся, щоб часом з-під пера не вирвався якийсь докір, котрий міг би немило діткнути Вас. Тим більша була моя радість, коли з Вашого нинішнього листу я вичитав, що Ви не тільки взялися знов до літературної роботи, але не стратили до мене довіри і готові прислати міні свої твори до перегляду, а зглядно до уміщення в „Житю і слові”. Розуміє ся, я з дорогої душі згоджуюся на се і, як тільки одержу Ваш рукопис, зараз прочитаю єго і по всій щирості скажу Вам свою думку”. В тому ж листі він писав: „Рад би я десь уосени вибратися до Буковини, в цілі пошукування старих руських книг, друків та рукописів. Може, Ви або Ваш муж знає дещо про такі здобутки, — де і у кого можна би їх розпитати? В таким разі будьте ласкаві подати звістку або в моім імені і зглядно на мій кошт роздобути і прислати міні, що можливо. Щиро Вам буду вдячний”.

Вона теж з радістю згодилась на співпрацю в журналі. Пояснила йому, що своєю діяльністю докаже, що можна і бути жінкою, і працювати для суспільства. Щодо старих книг, то писала: „За старими пам'ятниками будемо розглядатись, але поки що нічого не знаєм, так як ми тут, у Вашківцях, поселились доперва від місяця”. Вона вислала йому „Фіаско панни Марцельки”. Франко відписав їй: „Ваше оповідання я читав і думаю, що воно стоїть друку. Жаль, що я перестаю видавати „Жите і слово”...

Далі почалася найтрагічніша смуга життя Климентини Попович-Боярської. У 1896 році померли дві її старші донечки Лідія та Ганнуся. Аби якось заспокоїти дружину, Боярський навіть дозволив надрукувати на їхню честь збірку поезій, котра вийшла в Чернівцях у 1896 році під

назвою „Надгробник дорогим діточкам Лідії і Нусі від родичів Климентії П. Б. і Омеляна Б.". У 1898 році К. Попович-Боярська надіслала свій вірш „Колись і нині" („Чи найдешь?") у збірник „Привіт д-ру Івану Франку в 25-літній ювілей літературної діяльності". Іван Франко надрукував цей вірш, дещо переробивши його. Ім'я Климентії Попович-Боярської стало частіше з'являтися в періодиці. У 1899 році „Літературно-науковий вісник" друкує „Стоїть умерти", а Іван Франко містить його в антології української лірики від часів Шевченка „Акорди". У 1901 році „Діло" друкує „Епізод з життя", „Літературно-науковий вісник" у 1902 році — „Сільські політики". „Але я все манилася надією, що колись стрясусь вже з моїх нагальних материнських та газдівських обов'язків, — напише у спогадах Климентина Попович, — то ще хоть під старість найду можливість вернутися до культурного центру, до кружка моїх давніх друзів і до праці, за якою рвалася неволена душа, спутана важкою буденщиною, та вернулась би до нього, до забутого друга, щоб хоч вже під захід сонця огрітись його останніми променями, тим більше, що старість, наче хрустальна чаша, указувала б і засвідчувала навіть і перед чийось лихим оком непорочну чистість дружнього напою..."

Ні Раронче (тепер Радківці), ні Вашківці нічого не дали Климентії Попович. Незабаром у ті місця приїде працювати вчителькою Євгенія Ярошинська, тоді ще початкуюча письменниця. Зібрані нею у тих околицях пісні Григорій Купчанка, відомий буковинський фольклорист та етнограф, перешле у Петербурзьку академію наук, де ці матеріали оцінять срібною медаллю. Не зможе Климентія Попович налагодити контакт і з навколишніми вчителями, які незабаром почнуть у Вашківцях видавати журнал для вчителів „Промінь". Франко радив їй налагодити зв'язки з Осипом Маковеєм, але це їй теж не вдалося. Про вчительство вона вже давно забула, а тим часом Буковина просто задихалася без учителів. Вона корилась волі чоловіка і мріяла про той час, коли нарешті перебереться десь до „більш культурних центрів", аж поки не побачила з відчаєм, що життя минуло. У 1929 році вона ще друкує прекрасне оповідання „Від весілля до похоронів" у альманасі „Наша книга", а в 1930-му — відчай і крик своєї душі — оповідання „Мороз-душогуб". Останній — наскрізь автобіографічний — твір повністю (хоч, може, трохи і в алегоричній формі) відобразив ту атмосферу, в якій вона жила в останні роки...

„Поетка!" — кричав на неї чоловік. Ще якось на початку старалася не виносити на люди свої болі, не скаржилася на знущання чоловіка. Навіть знаходила слова, аби виправдати його. Не зважала на те, що стала в домі служницею... Вважала себе вищою від того всього.

Проте надовго її нервів не вистачило. Постійні знуцання не тільки чоловіка, а й навколишніх кумпанів отця робили своє. Вразлива натура Климентії не витримала. Почались марення. Вона згадувала ті роки, коли була біля Франка, жалкувала за ним і жаліла себе... Отець мав з того розвагу. Під час храмових свят він влаштував для гостей „комедію”. У розпал вечора в кімнату заходив чоловік, „одягнутий під Франка”, представлявся, що він Франко, а отець кликав Климентію на розмову з ним. Душевнхвора Климентина приймала все за чисту монету. „Ми надривали собі з тої комедії животи”, — признавалася служниця. Колишньої Климентії Попович вже не було. Була лише маленька, затуркана жінка, яка ховалася від усіх і сотні разів перечитувала листи від Франка. Плакала... А отець часто кричав за нею: „Поетка!”.

У 1941 році Омеляна Боярського не стало. Його розстріляли більшовики. От їхала собі машина з солдатнею, побачили батюшку і пристрілили. Так склалось, що у роки війни Климентія Попович залишилася зовсім сама. Вона блукала причинною по селах і весь час твердила, що чує за собою глузливий сміх і зневажливе слово: „Поетка”. Смерть застала її 7 травня 1945 року в селі Бабинцях серед чужих людей, які її поховали померлу на краю кладовища, де ховають прибулуд та самогубців. На невеликому хресті з неструганих дощок, замальованих чорною фарбою, написали, що була вдовою по священику... І вже при самій землі хтось дописав, що „уродилася 3. 11. 1863 року”. Ця дата була взята з „Історії літератури руської” Омеляна Огоновського. І її можна вірити, бо, пишучи історію, Омелян Огоновський брав інформацію у самої Климентії...

...Доля Климентини Попович була найтрагічнішою серед доль тих письменниць, яких увів у літературу Франко. Її могила збереглась випадково. Зараз на ній височить пам'ятник — на мурованому постаменті книжка і перо та дати життя письменниці.

Що залишила по собі? „Одинокую поему”, — казав Франко, а фактично цілу добірку поезій. У 1898 році Омелян Огоновський писав про поезії К. Попович, що в них, на відміну від творів інших галицьких письменниць, „добачаємо денекуди склад пісень простонародних”. У 1995 році Богдан Олійник, онук Климентії Попович, передав Львівському літературно-меморіальному музеєві Івана Франка особистий архів К. Попович та родинні документи, а також меблі, які пам'ятають поета і його відвідини Жовтанців. Вони створили інтер'єр Франкової вітальні музею.

Розділ XIV

ВИГНАННЯ

...Ніби вже мав дах над головою, добре ставлення до нього з боку Василя Нагірного, який йому той дах дав, але спокою на душі не було. Жінки, з якими в той час зійшовся, тільки ще більше розтривожили його і примусили задуматись над своїм майбутнім. Не було ні грошей, ні перспективи отримати їх найближчим часом, ні здоров'я. Він вирішує трохи побути вдома, в рідних Нагуєвичах. 20 травня 1884 року він виїжджає на село, повідомивши про се й Уляну Кравченко, і Климентію Попович, і Василя Лукича, якому обіцяв послати „дещо” для календаря, який той випускає, а вже 23 травня, приїхавши додому, писав Климентії Попович: „Ох, жити, любити ся хоче!” — ті Ваші слова повторяв би я ненастанно тутечки на селі, коли б не був такий недужий. А так, як у мене тепер зі здоров'ям кепсько, — бачите, крім грудей, зачала боліти й голова, так що боюсь, щоб се не були початки тифусу, бо явища дуже подібні до тих, які товаришили мому тифусові перед двома роками, — отже ж, кажу, так як у мене зі здоров'ям крухо, то, звісна річ, до життя охота невелика. Правда, я хотів би ще прожити крихту часу, щоб поробити ті роботи, як[і] позачинані та позадумувані, і щоби — чоловік все чоловіком, — щоби й полюбитися ще крихітку. Та, мабуть, се останнє мені не судилось”.

Щоб трохи розвіяти біль, пішов на рибу і зловив 15 щупаченят. Голова ніби перестала боліти.

Погода погана. Холодно. „Абсолютно сили, ані гумору не маю”, — повідомляє 28 травня 1884 року Івана Белея. В Нагуєвичах затримається трохи довше, ніж планував. „Сього тижня я приїду, — повідомляв М. Павлика 9 червня 1884 року, — не знаю ще, коли, бо доперва пишу до Шухвича (В. Шухевича — авт.) за грішми на дорогу. Не знаю, що се значить, що в „Ділі” ані не друкують моїх статей, ані не присилають матеріалів на нові. Я не смію у них і упоминатися грошей, бо вважаю себе за віддаленого від сотрудництва. Жаль, що Б[еле]й в такому разі не вважав потрібним о тім звістити. Коли так є, то,

приїхавши до Львова, опинюсь подекуди на льоду". „Ну, але се байка, — потішає сам себе Франко. — Скінчу Федоровича, — до чого вже небагато остається, так як я тутечки пильно над ним работаю, — і махну до Вікна”.

Дістати гроші на поїздку не було просто, тому до Львова він прибув тільки в суботу 16 червня 1884 року. Перед тим писав Іванові Белею, що чується здоровим, „хоч не зовсім ще”.

Зі Львова Франко виїжджає до Вікна, звідки повідомляє Олександра Кониського, з яким познайомився під час студентської мандрівки, про намір редактора „Зорі” О. Партицького перетягти цей часопис під редагування Івана Франка. „Звісно Вам, — писав Іван Франко О. Кониському в листі від 11 жовтня 1884 року, — що Партицький віддавна носить з гадкою задля слабого свого здоров'я покинути видавання „Зорі” і передати її кому другому. Згори знав він, що трудно буде чи то йому, чи будущому редакторові обійтись без людей з „молодої Русі” галицької, без тих писателів і письменок, котрі, крім Вас і пані О. Пчілки, досі держали „Зорю” своєю працею. Тож зразу думав він передати „Зорю” мені, але далі перелякався, щоб вона, перейшовши в мої руки, не „зрадикалізувалась”, т. е. радше не стала хоч трохи ясніша, суцільніша в провідних думках. Чи сам він попав на таку гадку, чи навів його хто — не знаю. Досить того, що почались довгі дебати з панями Скобельським і Подолінським, котрі остаточно не довели ні до чого. І от стало на тім, що „Зоря” ще перед Новим роком перейде на моє ім'я, а з Новим роком зачне видаватись уже зреформована і стане цілковито моєю”.

Очевидно, перед тим вже йшли розмови про реформування журналу, і свої погляди на дану справу виповів і Олександр Кониський. Не затримався із своєю думкою й Іван Франко, а тому писав у цьому ж листі: „Заким розвину перед Вами ту програму, по якій я думаю її видавати, і покажу ті матеріальні ресурси, яких би треба, а які є на ділі, — позвольте поперед всього одно вияснення. В своїм листі до мене Ви ставите і підчеркуєте домагання, щоб журнал будущий, будь він чи новий, чи зреформований, був ділом не нічийим, приватним, а громадським. Ви знаєте, що я, яко громадівець-соціаліст, уже з самої засади своєї повинен би бути цілковито за Вашим домаганням. А прецінь — признаюсь Вам — в сім данім разі я не рішуся ніколи зробити „Зорю” власністю чи органом тої „громади”, яка у нас у Львові існує. Хіба ж Вам не звісно, хто такий та громада? Купка людей, случайно скинених у Львів, без ніякої єдності і ясності в поглядах, без дисципліни і організації, а головне без охоти до серйозної праці, без привички до серйозного мислення, розділена на котерії, інтригуючі одна під другою і задля того —

скажу німецьким словом — nicht actionsfähig (не здатні до дії — авт.). З власної волі робити таку громаду господарем в журналі се значить навести на нього безлад і безпринципність, накликати купу людей, охочих до пустословного критикування, а неохочих і неспосібних до позитивної роботи. Як собі хочете, але такої громади я своєю зверхницею не признаю. Інша річ — громада тих людей, чесних, розумних і мислячих, котрі, хоч розсіяні по лиці цілої нашої широкої України, почувують себе одною фалангою, одним борцем за поступ, розвій і свободу нашого народу. Тих людей, нині ще не зорганізованих, розсіяних і не знаючих одні об других, я вважаю і буду вважати тою громадою, котрої органом повинна служити „Зоря”, її властивцем і господарем. Їх голос завсігди повинен знайти в ній щирий відклик, їх воля повинна бути рішальною у всіх ділах принципіальної важності. Коли вони зможуть зійтись до купи, порозумітись і зорганізуватись, тоді я, яко приватний властивець журналу, сповнив свою задачу, тоді вони нехай рішають і диспонують ним як своїм, — до того часу я вважаю себе зарядчиком, провадячим „Зорю” в імені і для інтересів такої громади”.

Проте Франко не хоче бути одноосібним редактором журналу: „Звісна річ також, що сам особисто я не зважусь вести журналу виключно своєю волею. Я дуже добре знаю свою малоспосібність до такого ведення, і для того говорив я вже з Белеєм, Павликом і Коцювським, щоб вони разом зі мною зложили комітет редакційний. Великим добром було б для нас приєднання до комітету Остапа Терлецького, котрий уже приєднаний для співробітництва, — але я не знаю, чи матеріальні средства „Зорі” вистарчать на те, щоб ми могли йому дати у Львові цілковите удержання, — бо тільки під такою умовою — та й то нерадо — він міг би тут остатися. Впрочім, я надіюсь, що й з Відня, куди він незадовго вибереться, він радо буде запомагав нас своїми порадами в ділах практичного ведення журналу. Особливо ж на Вас, ласкавий добродію, і загалом на найкращих людей закордонної України я надіюсь, що й Ви щиро займетесь долею часопису і станете в кожній хвилі тим голосом совісті, нагадуючи нам наші обов'язки, цілі і задачі”.

Він вже наперед розраховував, що потрібно зробити, аби часопис став на ноги і навіть був прибутковим. Обсяг та наклад видання залишиться той самий, але кількість передплатників у зв'язку із зміною редакції напевно зменшиться, і видатки на друк будуть більшими, ніж надходження з предплати. Тому треба, щоб Велика Україна постаралась про 200 додаткових передплатників. У цьому можуть допомогти київська громада і О. Кониський особисто. Іван Франко вважає, що видавництво зможе не тільки самоокупитись, але й навіть виплачувати гонорар:

„Павлик замешкає разом зі мною і з адміністратором, так що, числячи його з рубрики ренумерацій 15 зр. місячно, а з рубрики 10 зр., при іншому ще зарібку буде міг удержатися і працювати. Дальше звісна Вам буде, запевно, з „Діла” сумна доля нашої поетки Юлії Шнайдер, учительки. Її поезії і Вам були сподобались, а її нещастя вимагає заповоги, так що уділення її з рубрики ренумерацій 10 зр. місячно не буде, думаю, надужиттям громадського довір'я.

Числячи затим для Остапа 25, для Павлика 15, для Юлії 10 зр. місячно, останеться в тій рубриці ренумерацій 15 зр., котрі можна б ужити або на ренумерації іншим ще писателям, або, в разі оскудіння редакційного, на яку-таку редукцію недобору. Для себе, як бачите, я не числю нічого і думаю жити так, як і досі, журналістичною працею при „Ділі” та кореспонденціями до заграничних часописей. Чи і що при такім житті удасться мені зладити для „Зорі” — бог святий знає”.

В нього вже є чим заповнити перший номер реформованого часопису. Він має імпонувати багатством матеріалу, а розділ белетристики буде „виглядати ось як: 1) Поклик до громади, де буде коротко розказана програма часопису, поіменовані важніші приладжені праці і приеднані співробітники, 2) „Вихора”, повість Павлика, півлиста, 3) Ваш очерк — я бажав би, щоб Ви в тій цілі передали той очерк, котрий прислали до „Діла”, де так пречудово розказано про „народну педагогію”; він увійшов би весь в перший номер і презентував би і часопис, і писателя якнайкраще, 4) Вірші; з віршів я бажав би дати початок своєї поеми „Нове життя”, задуманої мною давненько вже, зачатої зимою минушого року, а досі далеко ще не скінченої, дальше дещо з Ваших, коли ласкаві будете прислати, дещо з наших писательок і Масляка. Ми з Масляком задумали лагодити „Слов'янську антологію”, збірку найкращих поезій слов'янських в перекладі, з короткими очерками про життя і твори дотичущих поетів. Я прийняв на себе чехів і москалів, сербів і хорватів — отже, й рад би я зараз в першій номері „Зорі” зазначити в поезіях і в хроніці також той наш слов'янський напрям. Всі ті чотири рубрики разом мусили би обніматися не більше 12 сторінок великого quarto. Дальше слідувала б стаття Терлецького, 3 стор[інки], стаття про Україну, 3 стор., стаття Драгоманова про „Народну літературу в Італії і Франції”, 2 стор., стаття Федоровича про питання соціальне, 1½ стор., Хроніка літературна і наукова, 1½ стор., і вісті з життя нар[оду] українського і з життя других нар[одів] слов'янських, 1½ стор.”.

Через О. Кониського він запрошує до співпраці українських письменників, а також просить прислати книжки, оскільки галичани від Великої України „лиш тепер зовсім відтяти”.

В листі до М. Драгоманова від 21 жовтня 1884 року Іван Франко вже не був такий впевнений у тому, що йому вдасться зробити задуману реформу у „Зорі”: „Розважаючи „оба полы сего” діла, я почуваю дуже велику тривогу, мені все нагадується той циган, що йшов „помежи дощ”, і я не знаю, чи буде можна бодай на який час обійтись тут без певних компромісів. Та заким перейду до сеї дразливої теми — ще пару слів о програмі. Я думаю, що нова „Зоря”, оскільки вона має і може бути новою, повинна стати на дорогу, посередню між тою, якою йшла давня „Правда”, а тою, якою почав іти „Громадський друг”, т. є. (що возьму попереду бік негативний) не бути ані в и к л ю ч н о націоналістичною і в ім'я націоналізму не проклинати та не опльовувати ніяких інших „ізмів”, але, з другого боку, не бути (поминувши конфіскати) по-доктринерськи соціалістичною, теоретично ліберальною чи як там. То значить, з позитивного боку показуючи наше власне, народне й інтелігентне життя, вірно, з його хибамі і добрими боками, з його корінням у минувності, вказувати рівночасно, спираючись на примірах других, більш розвитих народів, дороги для дальшого, успішнішого розвою того життя, вказувати, особливо інтелігенції, правдиві цілі в служенню народові і способи, як йому треба служити. Я думаю, що тут самі собою нав'язуються й ті формули, котрі знаменують головні течії європейської мислі й боротьби: реалізм у штуці, позитивізм у науці, громадівство (соціалізм) в житті економічнім і федералізм та автономія в політиці. А позаяк „Зоря”, як часопись літературно-наукова, головно два перші поля повинна буде обняти, то й здається мені, що на однім і на другім полі редакція не буде потребувала класти писателям які-небудь границі, окрім хіба тих, які кладе австр[ійська] цензура. Правда, питання суспільні й політичні також не можуть бути виключені в „Зорі”, коли вона має бути газетою вповні живою, але тут уже дуже трудно ясно сформулювати границі, до яких може йти дискусія на листках „Зорі”. Звісна річ, я бажав би, щоб і тут границь не було ніяких, так що ж діяти, коли границі такі ставитиме: 1) цензура, 2) тісний об'єм газети і 3) обставина, о котрій я зараз скажу, скоро почну говорити о компромісах. З того всього виходить, що я властиво не знаю, як сформулювати програму газети, щоб вона і не зразила згори більшої часті читателів, і, з другого боку, не оберталась на пустих словах, але була справді виразом переконань безповоротних”.

На той час Іван Франко ще був у Вікні, Владислав Федорович наполягав, щоб він писав біографію батька, категорично вимагаючи не займатися іншими справами. Як на зло, саме тоді треба було не тільки писати, але й розсилати по Україні листи з заохотою до передплати „Зорі”. „Я, — скаржився він М. Драгоманову, — досі редактором не

був, але, спасибі богу, редакторських клопотів і трудностей зазнав чимало. Отже ж, питання заходить: чи здужаю я провадити газету так, щоб вона була хоч що-небудь до людей подібна? Самі Ви кажете, що у мене замало критичного суду, замало скептицизму, — і я вповні і без найменшої нещирості признаю правду Ваших слів. Я у всім склонний далеко більше до оптимізму, до вишукування добрих сторін, ніж злих. Не одно може мені видатись добрим, що на ділі зовсім таким не є, — і отсеї-то хиби я при редагуванні часописі найбільш боюсь. До комітету, котрий би повинен вести „Зорю”, я запросив, конечно, Павлика і Коцовського. Остап обіцяв нам також свою поміч, а коли б нам удалось з „Зорею” стати фінансово на ноги так, щоб можна було дати Остапові хоч яке-такое удержання у Львові, то я думаю, що в многих дуже дразливих справах можна було б спуститися на його суд і такт. Як бачите, однако ж, все те сили досить проблематичні, і великих вимагань до них ставити годі. Як вони на ділі покажуться — не знати, боюсь, однако ж, що при тій скупій науці і критиці, якою ми всі накупі обладаємо, зараз же від самого початку дамо Вам не одну притичину до фактичних і інших поправок. Правда, хиби ті будуть могли значно зменшитися і зредукуватися до мінімум, коли о всякій речі писати буде тільки той, хто ту річ добре знає, коли „пирогів не буде ліпить сапожник, а сапогів тачать пирожник”, як се досі бувало у всіх наших газетах, а найпаче в „Світі”...

Не такою простою виявилася й справа з передплатою „Зорі” на Великій Україні. „Треба велику увагу звертати на те, щоб „Зоря” якомога більш ішла в Росію. Ви знаєте, що в сім случаї головна річ — наша цензура, — писав у відповідь на лист Івана Франка Олександр Кониський 14/26 жовтня 1884 року, — значить, не треба гостро ставити ніяких питань і не друкувати нічого такого, ради чого цензура заборонила б „Зорю”. Ви розумієте, яка б то була велика м о р а л ь н а шкода для України, коли б „Зорю” заборонила цензура. При теперішнім тяжкому стані доволі, щоб стояло під „Отче наш” ім'я Драгоманова, а певне, що „Зорі” не пустять. Сам я щиро поважаю сього чоловіка і ціню його праці, але треба звернути увагу на практичне життя й рахуватись з подими обставинами нашого побиту. Тим-то я радив би, щоб під статтями Остапа, П[авлика] і Др[агоманова] стояли псевдоніми і щоб у повісті П[авлика] перемінити титул”.

„Як бачите, — писав з цього приводу Іван Франко М. Драгоманову 21 жовтня 1884 року, — тут дороги трохи розходяться, хоч мені здається, що слова Кон[иського] далеко не категоричні, не такі, на котрі б він настоював. Так само здається мені, що радше нам зрезигнувати зовсім на українських передплатників, навіть на дотеперішніх 80, ніж добро-

вільно, крім австрійської, натягати собі на карк ще й російську цензуру. Що пустять, то добре, а не схочуть, то нехай собі. Хто схоче пренумерувати, той до 6 руб. доплатить ще одного і одержуватиме „Зорю” в конверті. Але все-таки гадаю, що і о тім ділі треба мені буде порозумітись бодай з Павликом і Терлецьким. Щодо Остапа спеціально, то я з ним говорив уже остільки, що стало на тім, щоб підписувати його повним іменем. П[авли]к стоїть на тім, щоб поки що його (П[авли]ка) підписувати псевдонімом, хоч я нічого не маю проти його повної назви. Так само я рішуче за тим, щоб підписувати Ваше повне ім'я під Вашими статтями. Я постараюсь зробити першу пробу ще сього року. Партицький-бо передає мені „Зорю” ще сього року, так що послідні 4 або 3 номери я вже буду підписувати яко редактор”.

О. Кониський прислав „Запросини до передплати на „Зорю”:

„Вступаючи в шостий рік видання „Зорі”, дозволеної виписувати в Росії, редакція, не перемінюючи строків видання часописі, видаватиме її 3 аркуші число, всього на рік 24 чисел, або 72 аркуші. Задачею своєю „Зоря” ставить обняти якомога ширше життя руського народу в Галичині і, оскільки то можливо, й на Україні і пильнувати над розвоєм і культурою свого краю. Національні і релігійні відносини нашого народу перш усього примушують нас прямувати тим шляхом, на котрому найбільш потребує наш народ оборони од впливу на його чужих елементів, не корисних, а шкідливих для його. Тим-то ми і ставимо прапором своєї задачі Русь для русинів, і будемо пильнувати, щоб русин, розвиваючись духовно і підносячи свій матеріальний побит, залишався навіки добрим русином, вірним і незрадливим сином своєї рідної матері Русі-України. Як досі, так і далі ми будемо вести руський народ, розуміючи тут і нашу інтелігенцію, до набирання тієї моральної, умственної і матеріальної сили, при котрій він спромагатиме боротися, стояти і одстояти свою віру і національність. Сміло підемо на бій проти всяких експлуататорів нашого народу, зазброюючись до сього і зазброюючи других зброєю освіти і розповсюдженням ідей, пануючих в науці інших європейських народів. Світ, наука і добробут на національному ґрунті — от наша мета”.

Іван Франко забракував цю програму. Вважав її надто загальною і неясною не тільки для Галичини, але й для України, хоча розумів, що її зробили такою з огляду на цензуру. У листі до О. Кониського від 5 листопада 1884 року Франко писав: „Запросини напечатаю, скоро тільки прибуду до Львова, в спосіб такий, що[б] не дразнити ні вашої цензури, ні нашої безтолковості, значить, в спосіб загальний, даючи замість спеціальної програми спис статей, котрі або є готові, або обіцяні”.

Окрім того: „Щодо підписів я порозумівся з Д[рагомано]вим, і він пристає на те, щоб його не підписувати. А дає він нам для „Зорі” свою велику працю порівнюючу про „Едіпа” Григорія (Oedipus-Sage) і, крім того, обіцяє редагувати цілий відділ, тикаючий народної літератури. Щодо П[авли]ка і його „Вихори”, то я з Вами вповні згоджуюсь, що П[авли]ка треба бодай зразу подати під псевдонімом, а титул повісті змінити. Тільки щодо Терлецького я думаю, що потреби такої нема, бо Терл[ецький] в Росії не звісний”.

І з того ж листа до О. Кониського: „Я досі ще в Вікні і плінений, і недугуючий. Плінений тим, що щодня проглочую сотки листів та записок, себто читаю та ексцерпую, а недугуючий і з сидження, і з воздуха, і з їди. Тут кваплюся, щоб чимборше покінчити і вернути до Львова, де мені грозять відняти місце при „Ділі”, роблю день і ніч, а тут доктор каже ходити, не сидіти, а тут вдобавок сльота і подільське болото, а передо мною стіл, завалений цілими стосами паперів, що душу гризуть. Додайте до того ще й цілковите отшельничество і цілковиту мовчанку, так як цілий день я майже нікого й на очі не бачу, живучи сам один у маленькім домику в огороді, — от і будете мати образ мого життя”.

До Львова обіцяв вернутись коло 15 листопада, хоча Іван Белей просив приїхати швидше. Вирішується його доля щодо роботи в „Ділі”.

На 6 грудня 1884 року питання про „Зорю” було вирішене. „Ласкавий добродію! — повідомляв Іван Франко М. Драгоманова цього дня. — Ви, запевно, нетерпеливо ждете вістей від мене, а може, й дивуетесь, чом се я, запросивши Вас до співробітництва при „Зорі”, не обзиваюсь до Вас ніже словом. Діло таке, що ціла справа розбилася о інтриги та крутарства кількох людей з Товариства імені Шевченка, котрі, бачачи, що, властиво, їм (старшим українофілам) всяка власть висковзується з рук, крикнули, що „Зоря” під моєю редакцією буде органом соціалістів, і довели до того, що Партицький почав крутити, а я, щоб раз покінчити всю ту погану історію, плюнув і віддав йому його слово. Чи „Зоря” буде видавати тепер Парт[ицький], чи Товариство Шевченка, ще не знати; я, звісно, до неї не напишу ані строчки. Справа та настільки має в собі доброго, що між усіми молодшими викликала велике обурення і може справді бути початком до сконсолідування партії чи громадки молодших українофілів, котрі тепер уже числом значно переважають старших”.

Про ту ж подію Франко того ж дня повідомив і О. Кониського: „Я нині дуже зайнятий коректами, листами та ще й приготуваннями до завтрашньої їзди в Станіслав на збір Жіночого товариства і для того здержуюсь поки що з подрібним оповіданням про ті низості і негідні

підходи, якими наші люди постарались вижерти мене. Скажу Вам тільки те, що вчора, обурений таким поступуванням, звернув Партицькому його слово, котрим він обіцяв мені передати „Зорю” а на підставі котрого я позав’язував уже переписки і з Вами, ласкавий добродію, і з другими людьми, а навіть поробив деякі, для мене зовсім не маловажні видатки. Інакше я поступити не міг у виду заходів Товариства Шевченка і в виду позиції, яку серед тої сутолоки зайняв Партицький, — позиції, щонайменше двозначної і нерішучої. Та нехай і так! На редакторство я не набивався і тепер за ним не жалую. Жаль мені лиш того, що тепер у такій рішучій хвилі, коли, з одного боку, наші старовіри, скріплені матеріально, напружати будуть всі сили, щоб нас підкопати, з другого боку, коли молодіж, щира та спосібна, починає чимраз численніше горнутися до серйозної наукової праці, — що якраз у ту пору нашим проводирям стрілило в голову робити роздор. О власну особу мені не ходить. Я ще посиджу з місяць у Львові, поки докомплектую матеріали до моєї праці над Федоровичем, а відтак поїду до Вікна хоч би на рік для скінчення тої праці і подокінчування деяких позачинаних творів белетристичних.

Що буде дальше з „Зорею”, сього ще напевно не знаю. Або Партицький сам буде видавати її дальше (що не дуже правдоподібне), або передасть її Товариству ім. Шевченка. В однім і другім разі я більше ані строчки до неї не напишу.

Сам не знаю, якими словами подякувати Вам ще раз за ту щирість і старанність, з якою Ви досі зацікавились вдачаю мого недійшлого видавництва, і якими словами перепросити Вас за те, що воно, ще й не виплинувши, розбилося. Одно тільки можу сказати сміло і з гордостею, що я тут нічого не винен, що поступав собі прямо і лояльно навіть з людьми, котрі на се не заслуговували. Для того я з спокійною совістю можу від них відсунутись, коли тут мені не остається нічого, як бути їх же волом робочим, а в додатку метою всяких позаплечних нападів, сплетень та брехень, котрих і Ви, ласкавий добродію, в невеличкій часті були доочним свідком”.

Повернувшись зі Станіславова, він 13 грудня 1884 року у детальному листі писав О. Кониському, як виглядала справа з „Зорею”. Разом із „Зорею” розігрувалась справа з „Ділом”, через що так поспішно кликав Івана Франка до Львова І. Белей. „Бувши у Львові, — писав Іван Франко, — Ви, ласкавий добродію, мали спосібність пізнати потрохи нашу тутешню громаду і той роздор, який уже тоді зарисовувався між старшими і молодшими серед неї. Тепер, на нещастя цілої нашої партії, роздор той чимраз дужче загострюється. Причинились до того вище розказані факти з „Зорею” і також факти з „Ділом”, котрі також поста-

раюсь Вам хоч здебільшого розказати, хоч о тім повинен ширше написати Вам Белей.

Як Вам звісно, „Діло” є власність цілого загалу галицьких українофілів; перед урядом фігурує яко властитель Горбачевський; кавцію зложив Гладилевич; з титулу наслідства по Володимирі певний рід співвласності має Олекс[андр] Барвінський. Але позаяк громада єсть абстракт, Горбачевський властитель титулярний і сам собі не признає ніякого права, а Барвінський хитрою штукаю зістав від права власності відескамотований, то лишається один Гладилевич, котрий досі фактично держить „Діло” в руках, а тепер старається забрати його й *de jure*, т. є. випхнути за двері всю громаду так само, як випхнув Барвінського. Заходи ті почались ще в сам день смерті Барвінського Вол[одимира] в послідніх годинах його життя, але се так гидка історія, що я не берусь розказувати її, боячись, щоб Ви не подумали, що я не вигадую в злості. Може, Б[елей] або Ол[ександр] Барв[інський] розкажуть Вам її ближче. Заходи ті мають аж тепер увінчатися повним успіхом: уже готов вироблений проект переведення „Діла” на власність явної акційної спілки, котрої членами будуть самі тільки люди, належачі до кліки Гладилевича. Першим ділом нових властителів буде очищення редакції від революційних елементів, т. є. нагнання мене, зсадження Белей з редакторства і заміщення його або Подолинським, або ким другим”.

Він вражений тим, як з ним вчинили, однак пише: „...я зовсім не гніваюсь на тих панів за те, що вони мені особисто зробили, — тільки жаль мені самої справи, котру вони ослабили якраз у таку пору, коли народовцям треба було всі свої сили зібрати до купи. Я особисто на цілій тій афері не то що не потерплю нічого, але, противно, скористаю, бо покінчу свої роботи, котрі здавна позачинані, а надто ще, чень, зроблю докторат, котрий дасть мені можливість хоч у четвер, коли не тепер зайняти яке-небудь публічне становище, хоч би тільки приватну доцентуру в університеті. Інше діло, що за той час почне наша молодіж, котра рветься до науки і на котру я, ведучи редакцію, міг мати бодай який-такий вплив, групуючи її коло наукової і народної праці. Та й що почне робити українська громада, для котрої „Зоря”, видавана після мого плану, могла хоч у малій часті заступити місце свого національного органу, а для котрої „Зоря”, видавана Товариством ім. Шевченка під редакцією панів Цеглинських і Подолинських, свитками в півтора листка н-р, правдоподібно, принесе більш сорому, ніж хвали? Сього я вже не знаю і роздумувати не берусь. Самі думайте, а коли б моя услуга коли-небудь і в чім-небудь була Вам потрібна — я кожної хвилі готов. Тільки одного не жадайте від мене: сотрудництва під редакцією Подолинського!”

Яка ж роль у тому всьому Подолинського? З цього ж листа до О. Кониського: „Подолинський, ласкавий добродію, се у нас великий чоловік, авторитет, чоловік, котрий все знає, навіть те, чого не бачив, не чував, не читав. Правда, екзамену учительського він не зробив, і для того леда день грозить йому та мила евентуальність, що його проженуть з гімназії. Але на те у нього є протектори і щирі друзі, щоб старались для нього о місце, відповідне його всеобіймаючим відомостям. Першою його резервою є редакція „Зорі”, котру для нього треба було видерти з моїх неспосібних рук. А другою його резервою є редакція „Діла”, котру треба в тій цілі відняти Белеєві і котрого власність треба видерти громаді і викрасти у Барвінського”.

Причиною такого ставлення до Івана Франка стала стаття М. Павлика „Moskalofilstwo i ukrainofilstwo między ludem ruskim w Galicyi”. Перша частина цієї статті з'явилась 8 листопада, остання, сьома, — 21 листопада. Ця стаття була викликана певними подіями, пов'язаними із москвофільством.

У вересні 1884 року Іван Наумович та Венедикт Площанський, відсидівши кару, їдуть до Варшави, а звідти до Києва. Офіційно вони виїхали на столітній ювілей заснування Володимирського (Київського) університету. Насправді ж, як твердить преса, — щоб зустрітись із наставниками. В даному разі — з обер-прокурором Победоносцевим. Зустріч, як доносили газети, не була ні щира, ні тепла. Суто ділова. Наумович і Площанський ведуть справу так, щоб з обер-прокурора, котрий офіційно представляв царський двір, випомпувати якомога більше грошей. Торг ні до чого не привів, і Наумович заявив кореспондентам газет, що їде ще до Москви, відтак до сина в Литву, а звідти — на Холмщину. Преса знову загомонала. Заява Наумовича, що він збирається їхати на Холмщину, викликає в Галичині неспокій. Невже і Холмщину москвофіли хочуть віддати цареві? Доливає вогню й москвофільська преса, яка постійно закликає перестати чистити чоботи полякам. Безумовно, що такі гострі та й, чого гріха таїти, правдиві виступи москвофільських газет, що відкрито говорили про тяжке й ганебне становище українців, тобто корінного місцевого населення, забезпечили москвофілам підтримку серед простого народу. Багато хто почав вірити, що насправді тільки цар може врятувати їх від отого постійного недоїдання, голоду, хвороб, від польсько-шляхетського гніту. Цар врятує, цар візьме під свою опіку — і все буде добре. Прості люди щиро вірили, що саме так і має бути. Такий стан речей, безумовно, не міг не викликати реакції з боку соціалістів. Такою першою реакцією і була стаття Михайла Павлика в „Kurjerze Lwowskim”. Проте ця газета надрукувала

статтю не тому, що хотіла бути об'єктивною і об'єктивно написати про москвофілів. Ні. Москвофілів вона вважала такими ж ворогами, як і соціалістів. „На нещастя, — писав у тій статті М. Павлик, — судова розправа 1882 року перетворилася скоріше на собор, на якому обговорювались справи православ'я; самі ж підсудні, як Адольф Добрянський і Іван Наумович, особливо останній, висунули на розправі на перший план питання обряду, а правлячі сфери Галичини... почали за допомогою жандармів присікати чистоту греко-католицької віри, а над усе пустили на Русь єзуїтів, які теж на перший план висунули питання обряду”. Всі ці дії уряду тільки закріпили в народі думку, що москвофіли займаються корисною справою, дбають про народ. Арешт москвофілів, їх переслідування знайшли серед народу співчуття і, як каже Павлик, часто переслідуваних приймали як апостолів, що проповідують Христову віру...

Павлик рішуче заперечив думку, буцімто москвофільство було завезене в Галичину. Його, каже Павлик, не треба було завозити. Воно виникло цілком природно, як виник колись і панславизм чи слов'янофільство. Виникло москвофільство внаслідок захоплення силою і могутністю російського народу. Коли після третього поділу Польщі більшість слов'янських народів опинилася під короною Габсбургів, лише Росія залишалася недоторканою і, як завжди, могутньою державою, об котру ламали списи завойовники. Ця Росія визволила від турецького іга Балканський півострів, вона не виявляла ніякої боязні перед будь-яким хижаком. Цілком натурально, що до такої могутньої нації потягнулися усі під'яремні народи, вважаючи росіян братами. Сам по собі виник той рух, котрий отримав назву москвофільство. У тому загальному русі Галичина не була і не могла бути винятком. Геноцидна політика польських шовіністів, не менш жорстока поведінка нового монарха, який при формальній рівності всіх націй у його державі віддав галицьких русинів під опіку поляків, перехід російських військ, котрі гнали наполеонівську армію, через Галичину, безпосереднє знайомство з росіянами привело до неімовірного вибуху симпатії до росіян. Народ почав відкрито говорити про те, що за таких умов, які склалися, йому краще бути „під царем”, ніж „під монархом”. Російсько-турецька війна, зростання авторитету Росії на міжнародній арені викликали у галичан ще більшу симпатію. Мова йде не про верхівку, а про звичайнісіньких селян, які після скасування кріпосного права були порядно обкрадені державою і постійно судились за ліси та пасовиська. Мова йде про звичайнісіньке, чисте, благородне, а одночасно і сильне москвофільство народних мас, яке Іван Франко і Михайло Павлик назвали „чесним” і котре з офіційним москвофільством Наумовича і його компанії не мало нічого спільного.

Отой момент симпатії до росіян був спритно використаний царським урядом за допомогою „вищого” галицького москвофільства. І Наумович, і Добрянський, і Ничай, та й інші субсидовані царським урядом москвофіли на всі боки вихваляли „жизнь при царе”. Навіть той факт, що із Росії до Галичини приганяли на торг багато худоби, москвофільські газети використали як привід до агітації. Гляньте, мовляв, як живуть там люди. Скільки в них худоби! Мало того, москвофільські газети на всі лади твердили, що галицький селянин живе погано тому, що в нього є конституція. А вона йому зовсім не потрібна. Йому потрібна міцна рука. А таку руку має тільки цар. Це „нечесне”, як кваліфікували його Павлик та Франко, москвофільство уміло так гарно рядитись під москвофільство народних мас, що його реакційну суть було важко збагнути. „Мусимо ствердити, — писав М. Павлик у своїй статті, — що кожне поважне заняття російською літературою причинило в кожній слов'янській літературі якщо не соціалістичний, то вільнодумний рух, який через свій федералізм є набагато небезпечніший для сучасного устрою Росії”. Одним словом, на питання, чи має москвофільський рух у Галичині якісь перспективи, Павлик відповідав негативно.

Франко та Павлик були одними з перших, хто повів наступ проти москвофільства в Галичині. Згадана стаття Павлика фактично продовжувала думку статті Івана Франка, надрукованої у „Світі”. Павлик хотів переконати тих людей, яких москвофілам удалось заманити у свої сіті різними обіцянками та демократичними лозунгами, що вихід із становища, в якому ці люди опинились, не в переході під ласку „царя-батюшки”, бо це буде переходом до іншого хазяїна, який теж нічим не допоможе... Допомогти може лише соціалізм. „Подекуди, — пише М. Павлик, — розійшлась вістка про соціалістів, які теж думають придбати для мужиків землю. Цікаво, що в багатьох місцях думка про соціалістів змішується у голові руських мужиків із думкою про москвофільство...”

Можна зрозуміти і роздратування старих народовців, викликане твердженням М. Павлика, що Франко першим звернувся до народної мови. Павлик був неточний. Про це писав і сам Іван Франко: „Я звичайно проти того, що Франко перший звернувся до життя тутешнього люду. Не був я першим узагалі, бо першим був М. Шашкевич і від того часу не переривалась шеренга письменників, що писали мовою люду: Вагилевич, Головацький, Устиянович (батько), Могильницький, Трещаківський, Федькович, Заревич, Климович, Вахнянин, ані не був першим в останні роки, бо народною мовою писали Барвінський, Навроцький, Верхратський, Лучаковський. Автор мав на увазі не цілу літературу галиць-

ко-руську, а тісне коло молоді, що групувалось навколо часопису „Друг” і в котрім-то гуртку я разом з автором статті „Moskwofilstwo...” підносили праці для люду народним язиком і про життя людей. Гріх автора полягає у недокладній стилізації”.

Особливо велике роздратування „між тутешніми українофілами” викликали три „уступи” статті М. Павлика: „1) розхвалення, — писав Іван Франко О. Кониському 13 грудня 1884 року, — (досить несправедливе) Наумовича, 2) поганьблення (дуже делікатне) Барвінського, о котрім сказано, що він талантом не доріс до Навроцького, а стався славним властиво аж по смерті і 3) замітка (недокладна) о мені, що з галицьких писателів 70-х років я перший звернувся до людової мови. Хоч я й признаю блуди і нетактовності Павлика, поповнені в тій статті, то все ж таки, як самі бачите, гріхи його не були зовсім такі смертельні, щоб задля них він заслужив на укаменування. Але Ви, запевно, здивовані читаєте сю дегресію і питаєте себе: що за зав’язок мають помилки Павлика в польській газеті з „Зорею” і зо мною? Отже, слухайте! Коли появилась та стаття в „Kurj[erze] Lwow[skim]”, так зараз піднявся між старшими українофілами страшенний крик, звісно, не на Павлика самого, але на „них”, на соціалістів чи що. „От глядіть, як „вони” пишуть тепер уже! — говорилося у кружках. — А що ж то вони будуть писати, коли дістануть „Зорю” в свої руки!” А п. Подолинський на „Бесіди” кричав: „Das ist eine Niederträchtigkeit!” („се підлість!”). Ми їх з болота підняли, пригріли і прокормили, а „вони” ось як нам відплачуються”. „Доки мене мої слабі ноги носять, — говорив Гладилевич, — я не позволю, щоб „вони” дістали „Зорю” в свої руки!”

От і почався рух. Замість щоб розібрати здоровим розумом, яку зв’язь має стаття Павлика зо мною і для чого за Павликові помилки я маю бути караний, — сей час же згори рішено, будь-що-будь не допустити мене до редакції. А щоб бодай перед власними очима якось умотивувати такий крок, то зложено слідууючу міфологію:

- 1) що до редакційного комітету будущої „Зорі” має, крім мене, ввійти Павлик і Терлецький;
- 2) що будуча „Зоря” має змінитись на місячник чисто науковий;
- 3) що вона має статись органом скрайне соціалістичним.

Значиться — виводили звідси наші панове — „Зоря” скомпрометує нашу партію. А щоб тому запобігти, треба нам доконечно поставити або свій орган супроти „Зорі”, або перехопити „Зорю” в свої руки”.

Звичайно, вибрали друге. Однак чому боялись сказати це Іванові Франкові прямо? „Все те кувалось і коїлось у тіснім кружку людей, котрого головою є Гладилевич, а spiritus inflans (дух, що окрилює — лат.) Подо-

линський. Щоб однако ж сяк-так замаскувати свої приватні забіги, панове ті підсунули Товариство ім. Шевченка, в виділі котрого, крім них, засідають: Романчук, Громницький, Медведський (проф[есор] техніки) і інженер Барановський, — ті оба послідні не беручі майже ніякої участі в руським житті. Почались наради того виділу. На перших засіданнях, котрі відбулись ще перед моїм поворотом з Вікна, рішено так: „Зоря” видає Тов[ариство] ім. Шевч[енка], редакторство обнімає Подолинський, до співробітництва запрошується і мене. На те я приїхав з Вікна і з немалим здивуванням дізнавсь о цілій справі. Поперед всього пішов я до Парт[ицького] і питаюсь його, як стоїть діло. „Зле стоїть, — сказав Парт[ицький], — Тов[ариство] ім. Шевч[енка] хоче видавати свою газету”. — Коли Тов[ариство] ім. Шевч[енка] буде видавати газету, — сказав я, — то я не буду видавати „Зорі”, бо не хочу робити роздору в партії”. „А позаяк я сам дальше її видавати не можу, — сказав на те Парт[ицький], — то, хочачи остатись нейтральним, завішу видавання „Зорі”, а вони нехай собі видають нову газету”. Так, отже, в моїх переговорах з Парт[ицьким] стало тепер на тім, що коли Тов[ариство] Шевч[енка] рішить у принципі видавати газету, то „Зоря” перестає виходити; коли рішить не видавати нічого, то „Зоря” буде моя. „А Товариству Шевч[енка] я „Зорі” не передам, — сказав Парт[ицький], — бо не хочу ламати даного Вам слова”. З тим я вийшов від Парт[ицького]”.

Однак для видавництва „Зорі” потрібні люди, які знають цю справу. Івана Франка „партія” Гладилевича не хоче, а сама видавати часопис не може. Тому хитрий Дем’ян Гладилевич пропонує Франкові співпрацю, але під керівництвом Подолинського.

Михайло Подолинський, зустрівшись з Іваном Франком, ознайомлює письменника з умовами співпраці: Товариство ім. Шевченка, яке стає повноправним власником „Зорі”, забезпечує передплату часопису та виплачує певний відсоток гонорару з прибутку (так звану тангъему), а Франко повністю веде редакцію, навіть підписується як редактор, проте Товариство залишає за собою право вести нагляд за напрямом часопису.

Іван Франко знову звертається до О. Партицького, а той, „повчивши мене, — повідомляє Франко О. Кониського, — які умовини маю ставити до Тов[ариства] Шевченка, додає, що йому було б дуже пожадано, коли б я справді дійшов з тов[ариством] до згоди, бо се лежить і в його інтересі, так як він має в друкарні ще 200-300 з[олотих] р[инських] довгу (не за „Зорю”, а за старе „Зеркало”) і надіється, що товариство в індемнізацію за відступлення „Зорі” вичеркне йому той довг. І ще з одної причини рад би він, щоб я погодивсь з Тов[ариством] Шевченка, — а іменно задля „Бібліотеки „Зорі”. „Я хочу, бачите, і на

дальше видавати „Бібл[іотеку] „Зорі” і бажав би, щоб пренумерата, на ню розписана, була разом і нерозлучно з „Зорею”, за що знов дав би я безплатно для цілорічних пренумерантів значні премії в моїх давніших виданнях”. Почувши ті умовини Парт[ицького], о котрих давніше не було ніякої мови, я пізнав, що Парт[ицький] повертає оглоблі і що я, держачи його за дане мені слово, стою йому на заваді в його переговорах з Тов[ариством] ім. Шевченка. Бо перенімати його довг на себе, на бюджет нового видавництва „Зорі” я прецінь не міг, і так само, беручи „Зорю” на себе тільки в тій цілі, щоб її зреформувати, т. є. поперед всього розширити її об’єм на 6 листів місячно (3 л[исти] на н[оме]р), що потягало за собою підвищення пренумерати на 6 зр., — я не міг зараз згори обтяжувати її ще баластом „Бібліотеки „Зорі”, редактованої Партицьким і вимагаючої підвищення пренумерати до 8 зр., що значило б згори засудити ціле підприємство на упадок”.

Опісля відбулась зустріч з Юліаном Романчуком, який черговий раз звинуватив Франка в тому, що він хоче перетворити журнал на орган соціалістів (тому й відповідно сформував редакційний комітет), а також хоче реформувати журнал з популярного в науковий.

„На них, — запевняє Іван Франко, — я відповів йому: ад (до — лат.) 1) щодо складу комітету редакційного я з ніким ще не мав бесіди, то й ніхто не має підстави що-небудь о нім говорити; впрочім, Терлецький сидить у Відні, отже ж, до комітету належати не може, тим менше, що зайнятий тепер екзаменами. Щодо Павлика, то я сказав прямо, що справді числив на його співробітництво, але, знаючи доволі його редакторські спосібності, зовсім не думав кликати його до ком[ітету] редакційного. Ад 2) і 3) я прямо заявив, що о нічим подібнім не думав, що бажаю „Зорю” видавати в тім самім форматі, тільки в збільшенім об’ємі, що не думаю робити з неї журналу наукового, котрий у нас не міг би удержатись, і що взагалі, в’яжучи з тим видавництвом цілу свою будущину, почасти навіть у власнім інтересі дбати буду о те, щоб воно йшло добре. Почувши від мене таке заявлення, Роман[чук] признав, що дотепер Тов[ариство] Шевч[енка] поступало на підставі хибних інформацій (хоч я майже те саме заявляв і Гладилевичу, і Подолинському ще вперед, зараз по приїзді з Вікна), — але з обов’язку делегата предложив мені умовини товариства, звісні мені вже з розговорів з Подол[инським]. Не вхвдячи в розбір тих умовин, я зупинився зараз на питанні власності „Зорі”. Диспонуючи „Зорею”, Тов[ариство] ім. Шевч[енка] повинно було поперед всього прояснити собі, чия власність „Зоря”, і умовлятися о ню попереду з Партицьким, а resp[ective] (зокрема — лат.) зо мною, котрому вона зістала дарована”.

На тім розійшлися. Товариство вирішило з Іваном Франком більше ніяких переговорів не вести, а домовлятися безпосередньо з О. Партицьким через Н. Вахнянина, тобто, за словами Франка, „по довгих застанавах рішено вкінці зробити те, що повинно було бути зроблене на самім початку”. „Бачачи, як воно йде, — продовжував інформувати Іван Франко О. Кониського, — і міркуючи з розговорів Парт[ицького], що я йому невігідний, не хотючи довше грати в цілій тій комедії понижуючої ролі статиста, котрим туряють з одного боку в другий і о котрім, як о якій неживій речі, рішають „на підставі хибних інформацій”, не вислухавши і не слухаючи його об’яснень, я рішивсь усунутися і віддав Парт[ицькому] його слово, дане мені взглядом даровизни „Зорі”. Партицький прийняв мій поступок на вид рівнодушно і спокійно, і того ж таки вечора умовився з Вахнянином, що за ціну вичеркнення довгу передає Товариству ім. Шевченка „Зорю”, але приймається ще якийсь час підписувати її редакторство. На другий день, коли ми його питалися, як випали переговори, не сказав нічого виразного, окрім того, що „відай, прийдеться ще самому видавати „Зорю”, — слова, в котрих, як бачите, під шкаралущею правди крилось ядро брехні. На підставі тих слів я міг ще кілька день мати ілюзії, що коли Парт[ицький] сам буде видавати „Зорю”, то буду міг бодай працювати при ній у такий сам спосіб, як досі. Але в минувший понеділок діло остаточно вияснилось: виділ Тов[ариства] Шевченка відбув останнє засідання, на котрім прийнято з рук Парт[ицького] власність „Зорі”, рішено через осібну депутацію подякувати йому за його дар і відписати йому його довг, а вкінці зібрано комітет редакційний, до которого ввійшли: Парт[ицький] jako відповідаючий редактор, Подолинський jako відпоручник Тов[ариства] ім. Шевченка, Цеглинський, Целевич, Калитовський, мабуть, Громницький чи Скобельський і я!!! Сею ухвалою нанесено мені ще одну лишню пощочину, оп’ять таки рішивши о мені без мене, так як я в тім часі був у Станіславі на загальних зборах Тов[ариства] жіночого. Приїхавши в середу, я дізнався о всім: і Гладилевич, і Парт[ицький], і Громницький у приватних розговорах сповіщали мене о ухвалі, виражали надію, що я не відтягнуся від роботи і засяду в комітеті. Очевидно, ті панове зовсім не почуввають того, як гарно вони зо мною обійшлися, і немало були здивовані, коли я навідріз відказав їм, що ані до комітету не ввійду, ані одної строчки до „Зорі” не напишу”.

Івана Франка боліло, що так з ним вчинили, тому й таким болем та образою сповнені рядки його листа до О. Кониського: „Осудіть самі, ласкавий добродію, чи після таких фактів можу я брати дальше участь в видаванні „Зорі” і чи галицька молодіж і українська громада можуть прикладати руку до того, щоб своєю працею підпомагати і піддержувати

шайку людей, котра, позаочно зішпугуючись, перехопує чужу власність і думає, що обдертому в такий спосіб робить велику ласку, коли йому дозволить впрягтись в ярмо і дати експлуатуватися на користь тої самої шайки? Але що ж за мотиви у тих людей до подібного поступування? — питаєте Ви. Може, й справді у них поперед всього на оці добро громади? Може, й справді вони пильнують, щоб партія народна через мене, Пав[лика], Терлецького і tutti quanti (та інші — лат.) не потерпіла яку шкоду? Вірте мені, ласкавий добродію, що я пишу сей лист вповні спокійно і холодно, що, значить, вповні почуваю донесність такого питання і коли б бачив хоч капельку народного інтересу у всіх вище розказаних фактах, я мовчки і навіть з радою душею прийняв би на себе стид і компрометацію і замовк би, не сказав би й слова. А й тепер, коли я по кількодневій розвазі рішився розказати Вам і Вашій громаді всю ту історію, я чиню се не для того, як коли б у власній особі бачив краху і певнішу запоруку доброго успіху „Зорі”, ніж в особах панів Цеглинського і Подолинського, але для того, що переконавсь о чисто приватних, особистих мотивах цілої розіграної надо мною комедії. Бо коли через мене і моє редакторство грозила компрометація цілій народній партії в Галичині, то чому ж та партія яко така, чому ж бодай уся львівська українофільська громада не зійшлась, не завізвала мене перед себе, не вислухала моєї оборони? Нехай би тоді була рішила: видавай або покинь, — я такому судові був би підляг, знаючи, що маю діло з громадою. Але тут не сталось так, — противно, в гру проти мене втягнуто приватне товариство, числяче всього-на-всього 37 членів а проваджене якраз тими людьми, котрим у справах народних я маю причини якнайменше довіряти. Люди ті суть Гладилевич і Подолинський”.

Того ж дня, 13 грудня, він повідомить Наталію Кобринську: „Україна страшно озлоблена на цілу ту історію. Кониський пише лист за листом, штурмує конче, щоб усе те якось поалагодити, а властиво, щоб Тов[ариство] Шевч[енка] віддало мені „Зорю”. Та тільки здається, що з цілого того штурму нічого не буде. Я вже дістав запрошення від Федоровича на село; завтра хочу йти до Огоновського і взяти тему до докторської розправи, оце буде річ для мене корисніша, ніж „Зоря”...

Перестрашений Омелян Огоновський взагалі не хоче мати справи з Іваном Франком, і коли той хоче обрати темою дисертації політичну поезію Тараса Шевченка, відмахується від неї та Франка — як скаже опісля дисертант — „руками й ногами”. „Він лютий на мене, — пояснить ситуацію Іван Франко О. Кониському в листі від 24 грудня 1884 року, — за критику на його критику „Гайдамаків” і на його „Пантелеймона” (печат[ану] в „Світі”)...”

Свою образу виповідає Іван Франко і в листі до Уляни Кравченко від 21 грудня 1884 року.

Але у всьому тому є хоч одна приємність — завдяки наполяганням Івана Белея Івана Франка залишено в „Ділі”.

Повернувшись із Вікна наприкінці 1884 року, письменник відразу заходжується організовувати нову газету. „Отсе вчора, — повідомляє він М. Драгоманова 2 січня 1885 року, — зійшлись були до мене люди, чоловіка з 12 молодежі, і ухвалили будь-що-будь видавати свою окрему газету, котра б „лучила нас з Європою”. Щоб не зробити фіаско з грішми, рішено не зачинати видання, поки не буде на ту ціль зложено бодай 500 зр. Звісно, і Академічне братство і Товариство жіноче в Станіславі заявили готовість по змозі сили підпирати видання і причинятися до його почину”. Не пора коритись Гладилевичам, Подолинським і всім „своїм” лиш за те, що вони свої!

У тому ж листі Іван Франко повідомляє, що О. Кониський запрошує його по святах приїхати у Київ. Однак від О. Кониського того ж дня прийшов лист, щоб не їхати і не писати на його адресу, а писати на ім'я Володимира Качали, сина Степана Качали, власника пансіонату „Мінеральні води” у Києві та підприємця на цукрових заводах Терещенка. Контакт із ним, перебуваючи у Києві, нав'язав Василь Нагірний.

Не знаючи, що насправді сталось у Києві, Іван Франко пише О. Кониському 7 січня 1885 року: „Давно вже я збирався і гаряче бажав звидіти Україну і Київ і для того радо годжуся на Ваш проект, висказаний у посліднім листі до мене. Але лист Ваш до Б[елея], згадуючий о якихось історіях, занепокоїв мене, і для того я прошу Вас якнайшвидше донести мені, чи взагалі подорож моя тепер можлива і пожадана. Від Вашої відповіді залежати будуть мої старання о паспорт”.

А сталось те, що москвофіли довідались про активну позицію О. Кониського у справі „Зорі”, й І. Наумович та В. Площанський „дали знати” про це царській охрэнці, яка звинуватила Кониського в забороненій українофільській діяльності, посилаючись на емський указ 1876 року.

11 січня 1885 року О. Кониський трохи прояснив ситуацію, й Іван Франко у листі від 14 січня 1885 року відписав, що виїде в Київ на початку лютого, коли залагодить деякі пильні справи.

О. Кониський підтримав ідею видавництва нової газети, про яку Іван Франко писав М. Драгоманову 2 січня 1885 року таке: „Над виданням у нас буде ще ширша рада, по котрій зараз оголосимо проспект. Я думаю, що перший н[оме]р повинен би появитися не пізніш першого липня 1885. До того часу я скінчу й роботу над Федоровичем, значить, і у мене буде хоч що трохи своїх грошей. Конечно, я надіюсь,

що й Ви схочете приступити до нової редакції, наразі хоч би на тих умовах, на яких обіщувались приступити до „Зорі”. На раді нашій говорено, щоб нова газета поперед всього подала ряд основних статей про нашу країну, її теперішній стан і недавню минувшість”. М. Драгоманов радив не ставити на передній план національних питань, а звертатись до політичних, соціальних та культурних проблем. Все це разом він називав „чисто європейським напрямком”.

Чи знав О. Кониський про ці вимоги М. Драгоманова — невідомо, але він вистарався для нової газети 200 карбованців, які прийшли на руки „лояльного” Белея з Харкова.

Тим часом 9 січня 1885 року в „Kurjerze Lwowskim” з'являється анонімна стаття „Uwagi Rusina” як відповідь українсько-руського патріота на статтю М. Павлика про москвофільство, опубліковану в тій же газеті. Анонімний автор навіть не думає дискутувати з автором статті, відразу звинувативши Івана Франка у тому, що саме через нього і появилася стаття М. Павлика. Зрозуміло, що Михайло Павлик відповів на статтю аноніма, але, о диво, його відповіді ніхто не хоче друкувати. Намагання випустити її окремою брошурою, як це досі успішно практикувалось у подібних випадках, були даремними. Правда, „Kurjer Lwowski” дозволив Іванові Франкові дати відповідь анонімному авторові на своїх сторінках. Ця відповідь під назвою „Ukrainofilstwo galicyjskie” з'являється у газеті 15 січня 1885 року. „Мене називають, — писав Іван Франко, — радикалом і раціоналістом найчистішої води. Справляю втіху авторові „Uwag” і скажу відверто: так, я — радикал і раціоналіст. Але що ж такого є той радикалізм, якого автор боїться, як дитина хробака? Це нічого іншого, як спосіб мислення, яким намагаються дійти до суті кожної речі”. Анонімний русин так заповзявся на тих радикалів, що вимагав вилучити їх з усякої „народної праці”. „Очевидно, — коментує „Uwagi Rusina” Іван Франко, — автор... не мав поняття, про що пише. Якби автор вник у суть Шевченкового українофільства, то зрозумів би, що воно в тому, щоб народ взяв у руки сокири і пішов будити волю, котра заснула, „цар Микола її приспав”... Сумно робиться, коли помислимо, що погляди, які розвертає автор уваг, ще в значній мірі затьмарюють умисли наших галицьких русинів. Це боязнь перед словами, смислу яких не розуміють. Це охота до ідеалізування одних як пророків і носіїв дарів народних, а екзекуція других, як шайтанів, замість того, щоб бачити в них працівників на народній ниві, ... — то хвороби, на які до цих пір хворіє галицьке українофільство. А вилікувати їх може єдино ґрунтовна і всебічна освіта, розумова праця, радикалізм і раціоналізм, в тім значенню, які ми подали на початку статті”.

Дискусія, що виникла між Франком та „русинами”, зачепила не тільки галицьку пресу. Так званою „руською справою” зайнялись австрійські, чеські, угорські, російські та польські часописи. „Як ніколи, — пише з цього приводу „Діло”, — статті виростають на колюмнах дневників, мов гриби по дожди”.

„Gazeta Polska” з нагоди даної дискусії друкує величезну статтю „Проста справа”, бо їй теж не подобається українофільство, котре може привести до сепаратизму з поляками. Цього допустити не можна. Бо що поляки без Галичини? Москвофільське „Слово” виступило в давніх іпостасях: усю проблему „справи руської” звело до того, якою мовою послуговуватись тепер. Виявляється, що найкраще... польською. Галицька преса в'їдливо зауважує, що москвофільство за відсутністю фінансування починає „повертати оглоблі”...

У Павлика справи погані. „Обридло вже міні, — пише Франкові, — все жалуватися і просити, і тільки думка, що це я роблю перед приятелями, осмілює ще мене трохи. Просив я і дуже прошу найдужче — дати міні яку роботу, — та це, мабуть, не в Вашій силі, я єї, певне, не зараз дочекаюся; отже, ще раз осмілюся просити Вас о поміч, т. є. о позику грошей (дарунки мене й від приятелів знижають). Я Вам уже писав, в яким ми тепер стані; тепер буде Вам досить додати, що винніс-мо скрізь, а на то нема ані пів цента, ані навіть роботи у сестри. Коли бисте могли позичити де в якого чорта до того часу, доки мені не буде платити „Просвіта”, то дуже бим Вас просив, і то не так задля моєї особи, як задля того, аби міг скінчити „Вихору”; змилюйтесь над нею!

Як тільки заткаю писки наших довжників, що не дають міні й хвили супокою і розбивають усі думки, — та, як тільки буду мати чим дихнути, то ужию до того всіх сил, які ще в мене є.

Фізично міні, бачу, трохи ліпше, так що на той час перестати й думати про яке-небудь лічене (неможливо, врешті, в моім стані). Просив бим також, коли хто-небудь буде їхати сюда на свята, передати міні Шекспіра й Гете, аби в данім разі міг сховатися в них від мого важкого морального стану і таким чином утримав ясність духа, конечно, до викінчення „Вихори”. Оцю останню просьбу я рад би до Вас написати кривавими буквами...”

Франкові не краще. Правда, він тепер рідко коли комусь скаржиться на свою лиху долю. Польська преса, як і відверто шовіністична, так і, на людське око, більш поміркована, вкупі із запродажною москвофільською пресою ніби спеціально змовились знищити Франка і довести до кінця те, що не вдалось зробити 1877 року, коли Франкові ці ж польські шовіністи „організували” суд за таємні соціалістичні товариства.

18 січня 1885 року „Kurjer Lwowski” друкує ще одну статтю анонімного русина під заголовком „Jeszcze raz o ukrainofilstwie galicyjskim”. Автор статті дуже тішиться з того, що Іван Франко визнав себе радикалом і раціоналістом. Нехай той Франко — стверджує автор — не пускає пилюку в очі і не твердить, ніби радикалізм і раціоналізм є лиш спосіб мислення. Ми то знаємо, до чого той спосіб нас може довести. Хіба забув Франко 1877-78 роки? Тюрми, процес, в'язниці? Ніяких раціоналістів та радикалів! Ми, правдиві русини, не бажаємо собі того!

Та стаття світ не здивувала. Типова польська „газетна кавка”. Але 17 січня за новим стилем в „Ділі” з'являється стаття „Марко товчеться по „Kurjer-i Lwowski-m”. „Чи скінчить вже, — обурювалась газета, — руський Марко свою мандрівку по польським „Kurjer-i”, годі вгадувати, але загальної руської справи вже більше не скомпрометує, як досі її скомпрометував — і що, найсумніше, задля личних амбіцій поодиноких людей. Ще коли б то сварка оберталась в колесі личних замітів, а то панове суперники повтягали в свою сварку цілі партії і лиця... Посліднім в тим напрямі пішов Іван Франко, вмішавши в свою сварку і бл. п. Володимира Барвінського, основателя „Діла”, і партію „українофільську”, — а о всіх обзивається так, що вороги не тільки якої там партії, але вороги Русі Галицької взагалі лиш можуть затирати руки. Пок. В. Барвінський стоїть занадто високо, щоби его брати в оборону, — діла його свідчать за нього, — а нинішній редактор „Діла” уважає за потрібне запротестувати проти усіх інсинуацій п. Франка, які він без його відома і мандату, а що найголовніше, без підстави, виголосив в його імені в „K[urjer-i] L[wowski-m]”. Хоче хто конче творити сякі чи такі „купки” — га, на то нема ради, але нехай же не анектує до своїх „купок” таких людей, котрі з пересвідчення, що сповняють народний обов'язок, працюють совісно для загального добра Русі, кладучи добро загального понад усі „купки”. Під тим знаменем тільки ми можемо побідити наших суперників, а ніколи сварками, рекримінаціями та інсинуаціями — в польських газетах — ворогам на радість. Сумний то прояв, не дай Боже, щоб мав увійти до нас в політ...”

Автором статті був Іван Белей... „Так само, — коментував його вчинок Іван Франко в листі до О. Кониського від 12 лютого 1885 року, — помиляєтесь Ви, що між мною і Б[еле]єм відносини полагодилися. Не полагодилися, і не знаю, чи коли-небудь полагодияться. Чоловік, котрий холоднокровно міг написати на мене в „Ділі” такі брехні, як він написав, піддаючись агітації низьких інтриганів, котрий міг обкинути мене публічно болотом, знаючи добре, що робить се не за

мою провину, але „для предупрежденія клевет” „Слова” і „Пролому” і для вигородження своєї власної особи від компрометуючого б то співництва зі мною, — той чоловік стратив моє поважання і мою прихильність і розріз, ним самим зроблений, ніколи вповні не загоїться”.

Ситуацію, яка виникла, Іван Франко пояснює О. Кониському спокійно і розважливо: „Дуже мене радує Ваш суд о моїй львівській афері з народовцями, тим більше, що він вповні згоджується н[а]пр., з судом Олександра Барвінського і всіх неупереджених народовців. Се мене скріпляє в тяжких хвилях загального острацизму, які мені отсе довелось переживати. Ви помиляєтесь, думаючи, що моя стаття могла пошкодити народовцям в часі передвиборчій. Нічого там такого не було, і кидаючи на мене острацизм, вони самі й не думали о тім. А думали вони, що зараз „Слово” і „Пролом” підхоплять сварку між народовцями, крикнуть на нігілістів, соціалістів і радикалів. А між тим „Слово” і „Пролом” ані словечка не сказали о цілій афері, очевидно, раді з того, що задали такого жаху цілій партії, що й тіні їх боїться і для тої осяячої тіні своїх же людей камінням побиває”.

Незабаром у пресі з'являється „Проект закону о соціалістах”. Перші параграфи нового закону гласили: „Заснування товариств, про котрі можна підставно допускати, що будуть мати устремління соціалістичні, належить заказати. Так само належить розв'язати такі існуючі вже товариства, а не дозволити заснування таких само заново. Товариства взаємної помочі, если попри тую ціль проявляють ще й устремління соціалістичні, не мають бути зараз розв'язані, але вперед будуть взяті намісництвом під строгу контролю державну. Якщо такі товариства творять зв'язок, то запідозрене товариство підконтрольне буде з зв'язку вилучене... Намісництво може розтягнути державну контролю також на всі другі товариства, если єсть підставне підозріння, що прогрішаються соціалістичними устремліннями... За участь у тайнім товаристві з цілями соціалістичними кара 6 місяців до 3 років строгої в'язниці, а може, і кара грошева 100-150 зр.”. Заборонялись всякі збори, а „хто свідомо бере участь в заказанім або розв'язанім на підставі сего закону зборі, або дає локаль на такий збір, допускається провини, за котру кара 3 місяці до 2 літ строгої в'язниці, а може і кара грошева 100-150 зр.”. Крім того, „друки з соціалістичними тенденціями можуть бути конфісковані, а суд має заказати їх ширення... Продовженням заказаної часописі вважається то, если нова газета єсть фактично продовженням заказаної”. Забороняються всіякі складки на соціалістичні цілі, агітація, а також „розправи соціалістичні” із присяжними. На думку уряду, цей закон „о багато процент зміцнить становище” в державі.

Почалась масова еміграція селян у Росію. Причин „сеї об'яви, — пояснювало всезнаюче „Діло”, — треба глядіти у відношеннях ... економічних в австрійській системі податковій, котра, видно, вже дуже мусила докучити нашому найконсервативнішому в світі і щиро до рідної землі прив'язаному селянинові, коли він рішається продати за що-небудь свою батьківщину і покинути рідну сторону, щоби вже більше не вернутися”. Австрійська газета „Wiener Allgemeine” з цього приводу писала, що селяни Бродівського, Сокальського та Каменецького повітів, які переселяються на Поділля, „перед виїздом продають свої хати і поля за нізачо, і роблять це тільки тому, що їм обіцяно в Росії морг поля за 12-20 рублів. З Батятич виїхало вже багато селян і близько 400 моргів землі задармо купили спекулянти...”.

В іншому місці „Діло” повідомляло: „Горічна повинь, котра тяжко діткнула кількадесять повітів Східної і Західної Галичини, довела сільський та малосільський люд до крайньої нужди. Вже через зиму нужда була велика, а тепер під весну вичерпуються послідні запаси, народ терпить голод, за голодом йдуть епідемічні хвороби”.

Терпить перемишльський повіт. До Львова прибула депутація просити допомоги. „Голод, — представляла депутація, — панує між народом уже від місяця; зарібку нема ніякого задля некорисних відносин економічних взагалі; двірці не можуть уділяти селянам позичок і завдатків, бо не мають з чого — голод, отже, щораз більше змагається і може спровадити голодовий тиф”. „Дотично суми запомогової, — повідомляло „Діло”, — депутація предложила, що слідує. Щоби на передднівку дуже нужденно прокормити мешканців того повіту, числячи тільки по 6 крейцерів денно на особу, потрібно 11 790 зр. на місяць, або 41 160 на 4 місяці. Впрочім і в околицях повіту не потерпівших від повені нужда задля лихого врожаю єсть також велика. Стан, отже, узагалі відчайний”.

„Подібних до перемишльського повітів єсть в цілім краю дуже багато, — продовжувало „Діло”, — а поміч, яку до тепер роздано, далеко не дорівнює мірі конечної потреби. До кінця січня видано без зворотних запомог із фондів державних на всі потерпівші повіти Галичини 259 864 зр., а в місяці лютім видано 49 950 зр., — разом 30 6804 зр. Запомоги роздаються дальше, але, як бачимо, загальна їх цифра далеко не пропорційна до цифри, поданої одним повітом перемишльським”.

Ще з преси можна було довідатись, що „п. маршалок д-р Зиблікевич їздив недавно до Відня виклопотати у правительства безпроцентну позичку, потрібну на ярі посіви. Подорож його не осягнула бажаної цілі. Є. В. цісар казав собі предложити точне справоздане о нужді

пануючий в потерпівших повітах Галичини в тій цілі, щоби нещасним прийти з поміччю зі своїх приватних фондів”.

Борються за виживання не тільки селяни. Почало боротьбу з урядом за підвищення зарплати духовенство, або, іншими словами, почалась та справа, яка увійшла в історію як „регулювання конгруї”. Його величність цісар, виявляється, у своїх знаменитих промовах 1873 та 1879 років згадав про законодавче оформлення справи із заробітною платою священників. Однак ні тоді, ні пізніше ця справа не була реалізована. Правда, 15 січня 1880 року уряд запропонував проект реформи дотацій духовенству, однак руське духовенство з цим проектом не погодилось, бо він не тільки не поліпшув матеріальний стан духовенства, а навпаки — погіршував. Була надія, що справа вирішиться корисно для руського духовенства в 1884 році, бо доведене, як каже, наприклад, „Діло”, до відчаю руське духовенство як львівської, так і перемишльської єпархій вислало делегацію до цісаря та до міністрів із меморіалом у даній справі. 21 лютого 1884 року делегацію дуже лагідно зустріли монарх, міністр граф Теффе, барон Конрад, барон Пражак та барон Земляковський. Все йшло добре, поки барон Конрад, якого тоді вважали найбільшим спеціалістом щодо того, як поповнювати державну скарбницю грошима, не повів мови про тяжкі фінансові справи... Про підвищення не могло бути й мови. У 1885 році справа розгорілася ще з більшою силою. Багато надій руське духовенство поклало на міністра Дунаєвського, який перейняв справу Конрада і тепер є „зручним майстром винаходу нових джерел доходу для зрівноваження щораз зростаючих потреб держави в грошах”. І справді, завдяки цьому „зручному майстрові” у державній скарбниці трохи задзвонило грошима. Довідавшись про це, руське духовенство починає активно діяти. 19 лютого відбувається з'їзд єпископів, котрі теж повинні висловити свою думку стосовно порушеного питання. Газети пишуть, що, очевидно, справа з платнею вийде на добре, але через страйк віденських газетярів „чогось ближчого трудно довідатись”.

За духовенством піднімають голови дяки та нижчий церковний персонал. Чому всі блага мають перехоплювати священники, а вони що — в бога каміння кидали, що їх обходять? Дяки бунтуються, не хочуть співати, якщо і для них не буде певних пільг. Вони домагаються від церкви хати з городом та відповідного обходження — щоб священник трактував дяка не як свого слугу, а як рівного партнера.

Барон Конрад змушений відмовити руському громадянству, котре домагається від уряду виділення коштів на будівництво шкіл для народу. Нема грошей. Держава і так потратилась...

Якою повинна бути „викладова мова”? Українська мова як навчальна у школах? „Руський язык” в університеті? Ці питання уряд доручає вивчити доктору Адольфу Фішгофму, довголітньому члену державної ради, і той на підставі зібраних матеріалів „для загального вжитку” випускає „рекомендаційну” брошурку „Die Sprachenrechte in den Staaten gemischter Nationalität” („Мовне право в багатонаціональних державах” — нім.), у якій рекомендує плюнути на всі оті мовні питання, переживання та обмеженості і перейти „на послуговування” виключно німецькою мовою. Бо тільки це може зміцнити австрійську державу...

Перед самим Великоднем 1885 року нарешті вирішується справа з платнею для руських священників. Державна рада ухвалила так званий „закон конгруальний”. Згідно з цим законом найменша заробітна плата душпастиря у Львові та Кракові становила 1000 золотих річно; у містах, де більше 10 тисяч жителів, — 700, у всіх інших місцях — 600. Руське духовенство хоч і добилось того, що їм підвищили платню, однак далі дується на монарха. Хіба нема за що? Аналогічна платня для служителів католицького обряду була набагато вищою, хоча всі віросповідання в Австро-Угорській імперії вважалися рівними.

Фактично закінчує свою діяльність „Етнографічно-статистичний кружок”. Ще перед тим, як Франка виженуть з усіх народницьких організацій, він встигне залучити до роботи в гуртку велику групу молоді з периферійних районів. Прочитає для них доповідь про завдання статистики та етнографії. Залучить їх до збирання усної народної творчості. В майбутньому вони стануть для нього надійними кореспондентами про громадські справи повітів чи сіл, у котрих живуть.

Виявиться, що автором „Uwag Rusina” був Володимир Масляк. Той самий Масляк, якого колись у листі до Кліментини Попович Франко мав необережність зарахувати до розряду поганих поетів. Через багато років Петро Карманський назве В. Масляка „колишнім аспірантом на безсмертя, яке проміняв на теплу посаду в Бучацькій гімназії”. А потім ту загадкову фразу про безсмертя пояснить так: „Зразу мрійник, фантаст, ідеаліст, революціонер, реформатор і бойовик. Та ідеали ані не гріли, ані не були популярними. Слово практичності було сильнішим від мови ідеалу. Щораз рідше манила кобза, щораз тихше бриніли її струни — а вкупі з тим мінялася й фізіономія ідеаліста-фантаста. До дверей його хати стукало все голосніше життя, це бруталне життя, що не знає сентиментів. І приходилось ставити надгробний пам'ятник молодості, перетворюватися в людину дорослу”.

Стаття, спрямована проти Івана Франка, якраз і підтвердила, що Масляк перетворився на дорослу людину, яка знає ціну життя. У 1906 ро-

ці він не посоромився заявити про своє авторство. Чому написав? Бо хотів загородити дорогу таким, як Франко. Щоб не допустити до утворення і зміцнення партії радикалів. Він, Масляк, прекрасно знав, що робить. Він знав, що автором статті був не Іван Франко, а Михайло Павлик. Хто-хто, а дрібний коректор „Діла”, яким на той час був В. Масляк, це добре знав. Мудрий Масляк вирішив, що проти Павлика нема чого відкривати вогонь, бо він ніякої реальної небезпеки для нього не являє, але Франко... Франко вже добирався до „Зорі”, яку йому необережно і нерозважно приобіцяв Омелян Партицький. Треба було перегородити дорогу. Не допустити. І це йому вдалося.

„Кружок” теж відвернувся від Івана Франка. Що він міг мати спільного з Франком, який насправді хотів усіх поробити соціалістами?

Франкові було настільки прикро і боляче, що він не втримався, аби не написати про свій стан О. Кониському: „Важкий болючий процес психологічний переживаю я тепер, усі нерви напружені, кожне слово, кожний знак неохоти у людей посторонніх вражає мене до болі фізичної”. А Олені Пчілці напише ще відвертіше: „Ніколи так сильно, як тепер, не почував я своєї неспосібності товктись між тими суперечливими змаганнями й амбіціями, які тут у нас витворились, — ніколи так сильно не почував бажання тихої літературної праці і тихого родинного життя. Ах, та, мабуть, одно і друге мусить остатись для мене землею обітованою, котрої й здалеку не побачу ніколи. Що з моїх праць літературних, коли вони серед наших літературно-котерійних обставин і світу ніколи не побачать? Хіба писатиму їх по-польськи або по-німецьки? А про життя родинне таким пролетаріатам, як я — і думати б не годилося! Та якби то можна не думати і не бажати, то чоловік, може, був би й щасливий. А то рве тебе то прокляте бажання на такі круті дороги, од яких би й сам при інших обставинах вжахнувся...”

Не мав права здаватись. Не міг.

Ще не пора! Ще все попереду.

„Ласкавий добродію! — повідомляє Франко О. Кониського 12 лютого 1885 року. — Листи Ваші дістав і відповідаю коротко, що подорож свою до Вас я не відложив і що вже досі був би в Києві, якби не баламутства з паспортом, котрі забрали мені сповна тиждень часу. Та, богу слава, паспорт уже післаний до відімації, і я скоро тільки його одержу, так зараз виїду. Нині четвер, паспорт надіюсь мати найдалі в суботу і в суботу вночі виїду зі Львова. Коли в таким разі буду в Києві — не знаю; говорив мені Шухевич, що аж в понеділок рано. Впрочім, Ви се ліпше будете знати”.

Наприкінці лютого 1885 року Іван Франко нарешті виривається до Києва. Ще перед тим він подасть дрогобицькому старості прохання на

видачу паспорта для поїздки в Росію і пояснить, що хоче там зібрати матеріали, що стосуються історії Русі. Староста не мав підстав не видати паспорта. Немає підстав і сумніватись у тому, чи повідомив староста про цей факт намісництво, і чи намісництво видало, як належить, якесь розпорядження поліції. Правда, їх досі нікому з дослідників не вдалось розшукати. Тому й донині невідома точна дата виїзду письменника до Києва. Тільки з листів можна здогадатись, що це було десь при кінці лютого — на початку березня. Про поїздку цесаря в Галичину того часу знаємо все до години і до крейцера. Про поїздку Івана Франка до Києва — нічого. Його особа не зацікавила київську поліцію, або ж ще досі залишилися невідомими документи про те, що і цій поліції його особа була відома.

Видавши Франкові паспорт, дрогобицький староста того ж дня повідомив про це намісництво. Чи будуть ще якісь вказівки? Ні. Нехай їде. На митницю у Бродах стосовно його особи не було вислано ніяких розпоряджень.

Погода, на диво, була цілком не зимова. „Тут поважна спека, — писав Павлик Франкові ще 18 січня, — що годі що-небудь робити”. Про те, що на початку березня селянки почали ходити по львівських вулицях босі, писала не одна газета. Подекуди почали засівати поля.

У Києві його знали. Чекали. А час був непростий. Сумнозвісний Емський указ 1876 року забороняв українське друковане слово. В Петербурзі зовсім недавно було викрито змову проти царя Олександра III. Серед змовників був українець Гаркушенко, в якого знайшли лист від киянина Волохова, що входив до складу київської „Громади”. Почався терор. Ім'я Драгоманова, як говорили самі кияни, було таким, що всякий навіть найменший зв'язок із ним уже загрожував жандармським втручанням у життя особи і навіть родини, компрометував політично і у всякому разі позбавляв можливості обіймати державну посаду, яка в Росії для величезної більшості інтелігенції була єдиним джерелом існування. Усі драгоманівці з числа українців вважалися найнебезпечнішими, і на них сипалися найтяжчі обвинувачення. Залякане громадянство старалося держатися осторонь. Царський терор давався чути на кожному кроці. Надмірна обережність сприяла полохливості. Майже вся стара „Громада” розійшлася у поглядах з Драгомановим, розсварилася і ні про що тепер не хотіла чути. Від свого зобов'язання висилати Драгоманову гроші за кордон відмовилась. А гроші потрібні були, аби видавати журнал, який мав вести у Львові Франко... „Таким чином, — згадують кияни, — в одних культурників розходження у поглядах, а в других обережність од політичної компрометації, бездоганності були

причиною того, що стереглися й Івана Франка, ім'я якого було найближче зв'язане з роботою Драгоманова в Галичині, про що розголосили ворогуючі проти них галицькі клерикали, які ненавиділи Драгоманова, Павлика, Франка...". Іван Франко знав, що їхати до Києва для нього небезпечно. І все-таки їхав. Як не він, то хто ж?

Тільки зі спогадів Антоніни Трегубової, рідної сестри Франкової дружини Ольги Хоружинської, відомо, що до Києва Франко приїхав весною 1885 року із групою молодих галичан, які хотіли оглянути Київ, відвідати Тарасову могилу в Каневі, а поет хотів отримати у київської громади українців гроші на видання нової газети. Чи справді саме тоді якась група молоді або група галичан виїхала на відвідини могили Тараса Шевченка — невідомо. Про це немає жодного рядочка в тодішній пресі, хоча звичайно така акція мусила мати резонанс і про неї обов'язково б написали. Не залишили про цю подію спогадів і самі учасники цієї поїздки, і навіть невідомо, хто вони були. Ніколи про це не писав і сам Іван Франко. Хоча саме в ці роки галичани справді їздили на могилу Шевченка. Справа в тому, що 1881 року впав дерев'яний хрест, поставлений на могилі Тараса Шевченка ще в часи поховання. Хрест лежав у траві, і тамтешні пастухи нічого кращого не придумали, як спалити його. Тоді й було вирішено поставити чавунний хрест мистецької роботи, який би було видно здалека, а своїми раменами він мав би обнімати обидві частини України, розділеної Дніпром: правобережну та лівобережну. Хрест було поставлено 1884 року, тобто до сімдесятиріччя від дня народження Тараса Шевченка. Тоді й зачастили галичани на могилу Кобзаря (Осип Маковей жартував, що їхали вони подивитись, чи кияни поставили той хрест рівно, чи ні). Можливо, з однією з таких груп і виїхав Іван Франко. Та залишається нез'ясованим, чому в такому випадку він не поїхав на Тарасову могилу. Не мав грошей, чи їх не вистарчило, чи, може, не хотів у таку святу подорож їхати з кимось? Невідомо. На могилі Тараса Шевченка так ніколи і не був. Просив свого молодого товариша Івана Труша змалювати йому і Дніпро в тому місці, де могила, і саму могилу. Іван Труш виконав прохання Івана Франка, і два невеличкі етюди, зроблені ним, поет повісив на чільному місці своєї хати. Сьогодні вони — в його музеї у Львові.

...Перед вокзалом на сходах сиділи жебраки. Простягали до нього руки і просили допомоги.

Перший раз їхав на Велику Україну. Їхав також просити — стати разом.

Вже пора! Давно пора!

ЗМІСТ

Розділ I	БЕЗВИХІДЬ	3
Розділ II	ВИЇЗД	31
Розділ III	ЗНОВУ АРЕШТ	62
Розділ IV	ЕТАП	103
Розділ V	ВІДВІДИНИ ЦІСАРЯ	138
Розділ VI	ПОЧАТОК „СВІТУ”	168
Розділ VII	НЕ ПОРА!	201
Розділ VIII	МІЖ КУРМИ ТА ТЕЛЯТАМИ	234
Розділ IX	ПОВЕРНЕННЯ	261
Розділ X	„ЯВИЛАСЬ ДРУГА”	286
Розділ XI	СТАТИСТИКА	320
Розділ XII	МАНДРІВКА	345
Розділ XIII	ЗНОВУ ЗНАЙОМСТВА	370
Розділ XIV	ВИГНАННЯ	395

Роман ІВАН ФРАНКО

ІВАН ФРАНКО

КНИГА П'ЯТА

НЕ ПОРА!

Львівський видавничий дім
Львів, 1991

Автори висловлюють щирю вдячність
благочинному фондові „Самодопомога”
і зокрема його голові пану Зінонові Котику,
а також: Василеві Бакальцю, Степанові Давимуці,
Надії Моцьо, Олегові Сергєєву, Ігореві Ходаку
та всім, хто причинився до виходу в світ
книги „Не пора!”

Львівський видавничий дім
Львів, 1991

Львівський видавничий дім
Львів, 1991

ЕСЕЇСТИЧНЕ ВИДАННЯ

Роман ГОРАК, Ярослав ГНАТІВ

ІВАН ФРАНКО

КНИГА П'ЯТА

НЕ ПОРА!

Літературний редактор
Тереза Угрин

Технічний редактор
Надія Стахур

Здано на складання 14.01.2005. Підписано до друку 28.02.2005.
Формат 70x100/16. Папір офс. Друк офс. Гарнітура Academy.
Умовн. друк. арк. 34,5. Умовн. фарбо-відб. 35,7. Обл. вид. арк. 25,3
Зам. №10

Віддруковано з готового оригінал-макету
у літературній агенції «Піраміда»
м. Львів, вул. Стефаніка, 11

Для нотаток

